سلسلة مطبوعات ِكتابخـانة رياست رامپور ــ نمبر ١

نجم الدوله دبیر الملك میرزا اسد الله خان بهادر نظام جنگ دهلوی متخلص به غالب کے اون عرایض و خطوط کا مجموعه جو نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان (طَابَ ثَرَاهُما) یا دیگر وابستگانِ دربار کی خدمت مین لکھے گئے تھے

باصافه مقدمه و حواثی از امتسیاز علی عرشی ناظـــم کتابخـانة ریاست رامـپور

حسب الحكم فرمانرواي رامپور دام اقبالهم و ملكهم

مطبعة قسمه مبيدي (مالكان : شرف الدن الكتبي واولاده)

فهرست مضامين

4 - 0		••••	••••		••••		••••			كخاب	تقريب
	•									: 4	ديباچ
17-17					••••					ىيد	-pc
7A - 14	••••							• • • •	لب	گذشت غا	y m
11 - 79	• • • •	• • • •	••••	••••	• • • •		• • • • •			انيف	
17 - 10	••••		••••			••••				مده	
٤٧	• • •	• • • •	••••		• • • •					زمات امار	
•V - £A	••••	• • • •	• • • •	••••	••••	• • • •	• • • •	• • • •		ريزى تعلقاد	
01 - 0 A	••••	• • • •		••••			• • • •	نعاتمات		در شــاه ظف	
115 - 11	••••	• • • • •		••••	••••	• • • •		• • • •		قات را ، ټور	
10V - 11E			• • • • •			• • • • •				اى غالب	
178 - 101			• • • • •					• • • • •		لقات انشيا	متع
171 - 771	• • • •				• • • •					اعت خطوه	
٤٧ - ١	••••		Š	£	ثراه	طاب	ان،	ں مک	ردوس	نواب فر	بحضور
۸۶ – ۸۰۱			1							نواب خ	
111-1-9	(/	/		. ر	باد.	خان,	عابدين	زين ال	سيد	، نواب	بخدمت
117-117		••••			نشى	مير م	احب	. ص	يلچند	منشی س	بمطالعة
119 - 114					ېورى	ىد راه	ب اح	صاح	. على	لليفه احمد	بنام خ
171 - 170		••••			مطبع	مالك	خان	حسن	ــد ·	رلوی محم	بنــام مو
171 - 175		••••	••••	••••		••••		قبىائل	ں و	اشخاص	فهرست
180 - 189		••••	• • • •		••••	••••	••••		ت	مقاماد	فهرست
144 - 141		••••	••••		••••	••••	(بارات	اخبـ	کتب و	فهرستهل
140 - 144		••••	••••		••••	••••	••••	싀	ـتدر	و اســـ	تصحيح
(فهرست تصاویر پشت پر)											

فهرست تصاوير

مقــابل صفحــه	
	١ – شبيه ِ نجم الدوله دبير الملك اسد الله خان بهادر نظام جنگ
۱۷ دیاچه	متخلص به غالب ۱۱۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰
	۲ ــ عکس ِخط ِ میرزا اسد الله خان غالب دهلوی محفوظهٔ
۱٤٦ دياچه	دار الانشاء
	٣ ــ شبيه ِ مبارك جناب نو اب سيد محمد يوسف عليخان بهــادر
١	فردوس مکان، طاب ثراه مان مکان، طاب ثراه
	ع ــ شبیه ِ مبارك جناب نو اب ســـید محمـد كلب علیخان بهادر
٤٨	خلد آشیان، طاب ثراه

بالنقال الخالج المنطقة

دياچـه

نحمده و نستعينه و نصلي على رسوله الكريم

سنه ۱۹۳۵ ع مین جنابِ معلی القاب عالیم تبت سید بشیر حسین صاحب بهادر زیدی ، چیف منسٹر ریاست رامپور ، نے حقیر عرشی کو حکم دیا ، که بندگان ِ اعلی حضرت هز هائنس کپتان عالیجاه ، فرزند دلپزیر دولت ِ انگلشیه ، مخلص الدوله ناصر الملك امیر الامرا ، نواب سید محمد رضا علیخان بهادر مستعد جنگ فرمانروای رامپور دام اقبالهم و ملکهم کے ایمای همایون کے مطابق ، میرزا اسد الله خان بهادر غالب دهلوی کے مکا تیب ، جو موصوف نے نواب فردوس مکان ، نواب خلد آشیان (طاب ثراهما) یا دیگر وابستگان دربار کے نام لکھے تھے ، اور عرصه سے محکمة عالیة دار الانشا مین محفوظ تھے ، نوری حواشی اور ایک سیر حاصل مقدمه کیساتی مرتب کرون .

میری علمی بے بضاعتی اس بار گران کی کسی طرح متحمل نه تھی، اور دامن ِ همت اس شرف ِ بے پایان کے احاطه سے کوتاہ نظر آتا تھا. مگر بمقتضای من درین رتبه از کجا؟ لیکن ، مور پروردۂ سے لیمان است

بتعمیلِ حکم ترتیبِ مکاتیب کا کام شروع کیا ، اور مسلسل دو سال کی شب و روزکی محنت کے بعــــد اس بجموعـــه کی ترتیب کے فریضہ سے سبکدوش ہوا. مجھے اسکا اعتراف ہےکہ میرزا غالب کے سہلِ ممتنع مکتوبات پر حواشی کا اضافہ ریشمی لباس مین ٹاٹکا پیوند لگانا، اور اونکی انشا پر اظہارِ رای آفتاب کو دنیا سے روشناس بنانا ہے. تاہم اسکی قبولیت کا خواستگار، اور یہ سوچکر کہ قبولیت کے لئے نازِ خوبی سے زیادہ نیازِ خلوص کی ضرورت ہے، جو میرا واحد سرمایۂ حیات ہے، اپنی مراد کے حصول کا امیدوار ہون . دیاجہ کی ضرورت

میرزاغالب مرحوم کے سوانح ِ حیات اور کلام ِ نظم و نثر کا انداز و مرتبه سمجھنے کیلئے خواجہ الطاف حسین حالی مرحوم کی ویادگار غالب، مولانا غلام رسول مہر کی و غالب، اور مسٹر محمد اکرام، ایم، ایے، کی تازہ ترین کتاب و غالب نامیہ، عصر حاضر کی وہ میایہ ناز تصنیفات ھین، جنکے بعد اس مضمون پر کسی مطول یا مختصر تالیف کی ضرورت عرصه تک محسوس نہین کیجائیگی. اسلئے کہ ان حضرات نے اندرونی و بیرونی شہادتون پر اپنے بیانات کی بنیاد استوار کی ھے، جسکے باعث انکا مطالعہ کرنیوالا میرزا صاحب کی مادی و فکری دنیا مین باریاب ھونیکا شرف حاصل کرلیتا ھے، اور یہی ایک شاعر و مفکر کے خیالات سمجھنے کا بلند ترین درجہ ھے۔ لیکن با اینہمہ میرے لئے ناگزیر ھے کہ میرزا صاحب کے حالات ِ زندگی اور انشای با اینہمہ میرے لئے ناگزیر ھے کہ میرزا صاحب کے حالات ِ زندگی اور انشای اردوکی خصوصیات پر خامہ فرسائی کرون.

اولاً اسلئےکہ ضروری مواد دستیاب نہونیکے باعث مذکورۂ بالا تصنیفات میرزا صاحب کے تعلقات ِ رامپور پر ، جو اونکی آخری زندگی کا اہم باب ہے ، کاحقه روشنی ڈالنے سے قاصر نظر آئی ہین .

ثانیاً اسلئے کہ ان تالیفات کا دائرہ میرزا صاحب کی ساری کائنات ِ ادب کو محیط ہے، جسکے سبب سے ان مین خاص انشای اردو سے سیر حاصل بحث نہیں کیگئی ہے . حالانکہ یہ صنف ِ ادب اونکی خصوصیت ِ خاصـــه تسلیم کیگئی ہے ، جس مین ہندوستان کا کوئی ادیب ، بغیر ِ استثنا ، آجتك شرکت

کی جرات نہین کرسکا ہے .

ثالثاً اسلئے کہ خود میرزا غالب نے ۱۶ جنوری سنه ۱۸۵۸ع کو نواب فردوس مکان کی خدمت مین عرض کیا تھا، کہ میری یه آرزو ہے کہ ولی نعمت کو اپنی ساری روداد سنا دون، تا کہ کسیطرح کا پردہ درمیان نرہے. میرزا صاحب کے الفاظ یہ ہیں:

ه هر آئیسه در دل چنان گزشت ، که درین باربد انسان سخن سرای توان گشت ، که سرگزشت من از ولی نعمت نهان و حجابی درمیان نماند . . (۱)

دیباچه کی مباحث

لیکن میرزا صاحب کے سوانح لکھتے وقت اس امرکا لحاظ رکھا گیا ہے، کہ صرف وہی واقعات بیان کیے جائین جو خود میرزا صاحب نے ان مکا تیب مین دربار رامپور یا وابستگان دربار کو تحریر کیے تھے لور عام حالات سے، جو اردوی معلی یا عود ہندی وغیرہ مین مذکور ہین، قطعا عیث نکجائے. البتہ تعلقات رامپورکی بنا میرزا صاحب کی تمام اردو فارسی تحریرون پر رکھی گئی ہے . کیونکہ اس موضوع سے کسی بزرگ نے تفصیل بحث نہین کی تھی .

میرزا صاحب کے حالات ِ زندگی کے بعد اونکی انشای ِ اردو کے انداز ، اور اوسکے اجزاکی خصوصیات سے علیحدہ علیحدہ تفصیلی بحث کیگئی ہے ، اور کوشش کی ہے کہ حتی الامکان زیرِ نظر مکاتیب سے مثالین مہیا کیجائین . لیکن اردوی ِ معلی اور عود ِ هندی کو بھی ہر جگہ پیش ِ نگاہ رکھا ہے ، اور نئی امثله کیساتے ساتے قدیم نظائر بھی درج کی هین . اس ضمن مین بعض ایسی چیزین بھی زیرِ بحث آئی ہین ، جنکا تعلق انشا سے زیادہ میرزا صاحب کے عادات و خصائل یا عام حالات سے تھا . لیکن ، جیسا کہ ابھی عرض کیا جا چکا ہے ، دیباچہ ہذا مین عنوان ِ سرگزشت کے ماتحت صرف وہی حالات چکا ہے ، دیباچہ ہذا مین عنوان ِ سرگزشت کے ماتحت صرف وہی حالات

⁽۱) مكاتيب ص ۱۱ .

لکھے گئے ہیں، جنکا ذکر اس بُحُمُرُعه کے مکاتیب مین ہوا ہے، دیگر تمام عام حالات نظر انداز کردئیے گئے ہیں. ایسی صورت مین یہی مناسب نظر آیاکہ ان مباحث کو انشا کے ساتھ بیان کیا جائے. چونکہ ان کا انشا سے بھی کافی تعلق ہے، اسلئے امید ہے کہ مطالعہ کیوقت بے محل معلوم نہ ہونگے.

ماخذ دیباچه و حواشی

حواشی اور دیباچه کی ترتیب مین جن کتابون سے امداد حاصل کیگئی ہے، اونکے اسما اور سنین طباعت حسبِ ذیل ہین:

- (١) اردوي معلى، طبع اول، اكمل المطابع دهلي سنه ١٢٨٥هـ (١٨٦٩ع)٠
 - (٢) ايضاً ، طبع لاهور سنه ١٩٢٦ ع٠
- (٣) عود ِ هندی، طبع ِ اول ، مطبع ِ مجتبائی میرٹر ۱۰ رجب سنه ۱۲۸۵ ه.
- (٤) كليات ِ نظم ِ فارسى، طبع ِ اول، مطبع ِ نولكشورسنه ١٢٧٩ھ (١٨٦٣ع).
 - (٥) كلياتِ نثرِ فارسى، طبع ِدوم، مطبع ِنولكشور سنه ١٨٧١ع.
- (٦) قاطع ِبرهان، طبع ِ اول، مطبع ِ نولکشور سنه ۱۲۷۸ ه (۱۸٦٢ع).
 - (٧) ابرِ گهر بار ، طبع اول ، اكمل المطابع دهلي سنه ١٢٨٠ ه.
- (٨) ديوان ِغالب مع شرح ِنظامي، مطبوعة نظامي پريس بدايون سنه ١٩٢٢ع.
 - (۹) یادگار غالب ، مطبوعهٔ نامی پریس کانپور سنه ۱۸۹۷ ع .
 - (١٠) غالب، مصنفة مولانا مهر، طبع لاهور سنه ١٩٣٦ ع.
- (۱۱) خزانـهٔ عامره ، مصنفهٔ آزادِ بلگرای ، مطبوعـــهٔ نولکشور پریس کانپور سنه ۱۸۷۱ ع .
- (١٢) انتخابِ يادكار، مصنفة اميرِ مينائي، مطبوعة رامپور سنه ١٢٩٠ ه.
 - (١٣) اخبار الصناديد، مطبوعة نولكشور پريس لكهنو سنه ١٩١٨ع .
 - (١٤) تذكرهٔ كاملان ِ رامپور ، مطبوعهٔ همدرد پريس دهلي سنه ١٩٢٩ ع .
 - (۱۵) انشای ِ نور چشم ، مطبوعة نظامی پریس کانپور سنه ۱۲۹۱ ه.

- (۱۶) ڈکشنری آف انڈین بیاگرفی، مصنفہ بکلینڈ بزبانِ انگریزی مطبوعہ سنہ ۱۹۰۶ ع (اس کتاب سے صرف انگریز حکام کے حالات ماخوذ ہین) .
- (۱۷) اورینٹل بیاگرفیکل ڈکشنری، مصنفۂ بیل بزبانِ انگریزی، مطبوعـۂ ســـنه ۱۸۹۶ع .

ان مطبوعه کتابون کے علاوہ حسبِ ذیل قلمی کتابین بھی زیرِ مطالعہ رہی ہین :

- (۱) تاریخ ِ محمدی ، مصنفهٔ محمد ِ حارثی ِ بدخشی ، نسخهٔ مولف .
- (٢) تاریخ ِ لطیف، مصنفهٔ مولوی مهدیعلیخان رامپوری، نسخهٔ مولف.
 - (۳) تشریح السنین ، مصنفهٔ محمد بشیر الدین کاکوروی ، نسخهٔ مولف .
 نساه ،

کتاب مین نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان اور میرزا غالب کی تصویرین اور موخرالذکر کے ایک خطکا فوٹو شامل ہے.

نواب فردوس مکان کی تصویر اونکےکلیات اردو کے آغاز کی قلمی تصویر کا عکس ہے. یہ تصویر نوابصاحب کے درباری مصور محمد جان کی بنائی ہوئی ہے، اور اصل کتاب مین رنگ آمیز ہے. تصویر کے چارون طرف کشمیری طلاکاری مرزا محمد حسن کشمیری کے قلم کی رہین منت ہے. مرزا محمد حسن دربار رامپور کے متوسلین مین تھے، اور یہان کی قدردانی کی بدولت اپنے وطن کو خیرباد کہکر رامپور مین قیام پزیر ہوگئے تھے. انکے آخلاف ابتک کتب خانہ کے اسٹاف مین موجود ہین.

نواب خلد آشیان کی قلمی تصویر، جسکا عکس شایع کیا جارہا ہے، کسی نامعلوم پینٹر کی بنائی ہوئی ہے. لیکن یہ بھی ندرت ِ فن کا اعلی نمونہ ہے، اور اصلاً رنگ آمیز ہے.

میرزا غالب کی تصویر اوس قلمی تصویر کا عکس ہے، جو اونکی زندگی مین کلیات ِ نظم ِ فارسی کے پہلے ایڈیشن مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنو (۱۸۶۳ ع) مین شایع ہوئی تھی. یہ ایڈیشن اب نایاب ہے. اسلئے مناسب خیال کیا

گیا کہ بجائے عام تصاویر کے ، جنگی تاریخی حیثیت مشتبہ ہے ، اوس تصویر کا عکس پیش کیا جائے ، جو خود میرزا صاحب شایع کراچکے ہیں.

میرزا صاحب کا رسم تحریر پیش کرنیکے لئے وہ خط منتخب کیا گیا ہے، جو اون کے تعلقات ِ رامپور کے آغاز کی تاریخی سند ہے. اس سے بیك وقت معلوم ہوسکے گا کہ میرزا صاحب کا رسم ِ خط کیسا تھا، اور رامپور سے اونکے تعلقات کس سنہ میں شروع ہوںے.

شكريه

میرا فرض هے که جناب سے شوکت علیصاحب ڈپٹی سیکریٹری دار الانشا اور حکیم انوارالحسن صاحب محافظ دفتر دارالانشاکا شکریه اداکرون. ان حضرات نے اپنے قیمتی وقت کا بڑا حصه صرف کرکے ، امشله کی تلاش مین مجھے امداد بهم پہنچائی هے . اسیطرح میسرز شرف الدین اینڈ سنس مالکان مطبع قیمه ، بمبئی ، کا شکریه بھی میرے ذمه واجب هے . ان اصحاب نے طباعت کے سلسله مین هر قسم کے فتی مشور سے دیئے ، اور تغیر و تبدل الفاظ و فقرات کی انتہائی فراخ حوصلگی سے تعمیل کی . آخر مین مین سرکار کی درازی عمر و ترقی جاہ و جلال کی دعا پر تمہید ختم کرتا ہون .

از دست گدای بینوا ناید هیچ ه جز آنکه بصدق دل دعائی بکند

احقر امتــیاز عــلی عرشی ناظم ِکتبخانه

کتبخانه ، قلعهٔ معلی ، ریاست رامپور . ۱۵ مارچ سنه ۱۹۳۷ ع .

سرگزشت ِ غالب

آتش غدر سرد ہو جانیکے بعد میرزا غالب نے نواب فردوس مکان کی خدمت مین ایك عریضہ لكھا تھا، جسكا یہان سے جواب نہیں گیا. میرزا صاحب نے خیال کیا کہ غالباً میری روداد غسدر سے واقف نہونے کے باعث سركار كو شبہ ہے كہ مین بھی باغیون كا شریك كار رہا ہون، اور اس بنا پر از راہ احتیاط مراسلت سے احتراز فرمایا ہے. اس شبہہ کے ازالہ کیلئے ١٤ جنوری سنہ ١٨٥٨ ع كو انھون نے دوسرا عریضہ ارسال کیا، اور اوس مین اپنی گوشہ گیری روابط، حقیقت تعلق قلعہ، اور ایام غدر مین اپنی گوشہ گیری کے تذکرہ سے پہلے سركار كو لكھا:

« در زمان چیره دستی کور نمکان سپاه روسیاه سر رشتهٔ یام از هم گسست. ناچار بغرستادن نامه بر رساندن نامه و پیام صورت بست. درین روزگار، که فرمان داوران دادگر روائی وسلسلهٔ آمد شد نامه رسائی یافت، نامه در یام روان داشته شد، و نا رسیدن پاسخ آنرا جنان پنداشته شد، که مگر آن نیایشنامه نرسیده باشد، یا فرط احتیاط مانع تحریر جواب گردیده باشد. هر آتینه در دل چنان گزشت که درین باربد انسان سخن سرای توان گشت که سرگزشت مرب از ولی نعمت نهان و حجایی درمیان نماند. ه (۱)

میرزا صاحب کی اس توجیہ کے پیش نظر مین نے بھی یہی مناسب خیال کیا کہ کم از کم وہ حالات، جو خود میرزا صاحب اس عریضہ یا دیگر عرایض و مکا تیب ِ رامپور کے ذریعے نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان، یا وابستگان ِ دربار کے علم مین لانا ضروری سمجھتے تھے، آغاز مکاتیب مین شامل کردون، تاکہ اس مجموعہ کے مطالعے کرنیوالے کی نگاہ سے بھی وہ حجاب دور ہوجائے، جو مکتوب الیہم کے درمیان سے اوٹھایا گیا تھا.

⁽۱) مکانیب، ص ۱۱

نام تخلص اور القاب شاهى

میرزا صاحب کا نام ، اسد الله خان ، تخلص ، غالب ، اور شاهی لقب ، نجم الدوله دبیر الملك نظام جنگ ، تها . عریضهٔ نمـبر ۱۳ کے آخر مین نام ، نمبر ۷ اور ۱۱ کے خاتمه مین نام اور تخلص ، اور نمبر ۱ کے زیرین گوشه کی مهر مین نام مع القابِ شاهی مذکور ہے . (۱)

عرف

عرایض مین میرزا صاحب کا عرف کمین مذکور نہین . لیکن سرکاری جوابات کے مسودون کے آغاز مین ہمیشہ « بنـام ِ میرزا نوشه صاحب » درج ہوتا ہے . نیز قصیدۂ «ہمانا اگرگوہرِ جان فرستم » کے لفافه کی پشت پر بھی میر منشی صاحب نے یہی نام لکھا ہے . اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب کا عرف « مرزا نوشه » تھا . (۲)

تاريخ پيدايش

عریضه نمبر ۷ مین میرزا صاحب لکھتے مین:

ه از سر آغاز ســال یکهزار و هشت صد و شش که درانگاه شمــار عنین عمر من از ده نگزشته بود (۳)

اس سے واضح ہوتا ہے کہ سنہ ۱۸۰٦ع مین میرزا صاحب کی عمر کا دسوان سال تھا . گویا وہ سنہ ۱۷۹۷ع مین پیدا ہو ہے تھے . اردوی معلی اور عود ِ ہندی مین ۸ رجب سنه ۱۲۱۲ ہ تاریخ ِ پیدایش بتائی گئی ہے ، (۱) جو سنه ۱۷۹۷ع کے مطابق ہے . اسلئے اس انگریزی سنه کو صحیح سال ِ پیدایش شمار کرنا چاہیے .

نسبی خاندان ــ چچا

میرزا صاحب نصراللہ بیگخان بہادر کے بھتیجے تھیے . نصر اللہ بیگخان چار سے سوارون کے رسالہ کے افسر تھیے ، اور جنرل لارڈ لیك بہـــادر کی

⁽۱) مکاتیب، ص ۲۰ و ۱۶ و ۱۸ و ۶ (۲) ایضاً، ص ۳ حاشیه نمبر ۱ (۳) ایضاً، ص ۱۱

⁽٤) اردوی معلی ، ص ۴۹۹ و عود هندی ، ص ۹۹

معیت مین حکومت ِ انگریزی کی گرانقدر فوجی خدمات انجام دیجکے تھے ، جسکے صلہ مین پرگنة ، سونك سونسا ، بقید ِ حین ِ حیات جاگیر مین عطا هوا تھا . سنه ۱۸۰٦ع مین نصرالله بیك خان بهادر كا یكایك انتقال هوگیا . گورنمنٹ نے جاگیر والس لیكر اونکے ورثا کی پنشن مقرر كردی ، جو ابتداء ریاست ِ فیروزپور جهر که کے خزانه سے اور بعد ازان غدر تك خزانه كلكٹری دهلی سے تقسیم هوتی رهی . یه تمام تفصیل میرزا صاحب نے عریضهٔ نمبر ۷ مین تحریر کی هے . فرماتے هین :

و حالی رای جهان آوای باد که دیرینه نمکخوار سرکار انگریزم. و از سر آغاز سال یکهزار و هشت صد و شش که درانگاه شمار سنین عمر من از ده نگزشته بود، بعوض جاگیر عم حقیق نسی خود نصر الله بیگخان بهادر ، که با جمعیت رسالهٔ چهار صد سوار بمعیت جرنیل لاژد لیك بهادر در فتح هندوستان کو ششهای نمایان کرده، و پرگنهٔ سونك سونسا بقید حین حیات جاگیر یافته، و هم دران عهد بمرگ ناگاه از جهان رفته بود، بفرمان جرنیل لاژد لیك بهادر و منظوری گرومنك مشت زری شامل جاگیر عم سبی من نواب احمد بخش خان بهادر در وجه معاش من منجملهٔ زو استمراری سرکاری ، که بذمهٔ احمد بخش خان بهر دوام و اجب الادا بود، قرار یافت . » (۱)

حقيق بهمائى

ایک عریضه مین میرزا صاحب نے اپنے چھوٹے بھائی میرزا یوسف خانکا بھی تذکرہ کیا ہے. فرماتے ہین :

ه بهر حال دو امر هنوز مبهم همین . ایك اس انگریزی تحریرکا حال ، اور دوسری میری بهائی کی پنسن کی حقیقت . ، (۲)

میرزا یوسف خان نے ۲۹ صفر سےنه ۱۲۷۶ ه مطابق ۱۹ اکتوبر سنه ۱۸۵۷ ع کو بحالت دیوانگی دلی مین انتقال کیا . ^(۳)

سببی خاندان ــ بی بی

میرزا صاحب کی بی بی امراؤ بیگم نواب الهی بخش خان معروف کی بیٹی تھین . یه ۷ رجب سے نه ۱۲۲۰ ه (۱۸۱۰ع) کو میرزا صاحب کے عقد مین آئین ، اور اونکی وفات کے چند ماہ بعد تك زندہ رہین . نواب فردوس

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۱ (۲) ایصناً، ص ۲۷ (۳) کلیات نثر غارمی، ص ۲۹۹ بر -- الف

مکان کی مـزاج پرسی کرتے ہوئے میرزا صاحب نے انکے متعلق لکھا ہے: وجب می حضرت کی ناسازی مزاج مبارك كا حال خارج می مسموع ہوا ہم ، عالم النیب گواہ ہی کہ بچھیر اور میری بی بی پر ... کیا گزر رہی ہم . . ، (۱)

میرزا صاحب کے انتقال کے بعد امراؤ بیگم نے اپنی مالی مصیبت کا سارا کچا چٹھالکھکر کمشنر دھلی سے درخواست کی تھی کہ میرزا صاحب کی پنشن حسین علیخان پسر متبنی کے اور میر ہے نام منتقل کردیجائے. لیکن ڈپئی کمشنر کی همدردانه رپورٹ کے باوجود کمشنر دھلی نے جواب دیا کہ متبنی بیٹے کے نام پنشن کسیطرے جاری نہین ھوسکتی. البته بیوہ کچھری مین حاضر ھو تو اوسکے نام دس روپیه ماھوار وظیفه مقرر کردیا جائیگا. اس باغیرت بی بی نے کچھری کی حاضری کو گوارا نه کیا، اور دس روپیه ماھوار کے وظیفه سے انکار کردیا. کی حاضری کو گوارا نه کیا، اور دس روپیه ماھوار کے وظیفه سے انکار کردیا. خدمت مین ایک عریضه ارسال کیا تھا. اوس مین میرزا صاحب کے قرض کی خدمت مین ایک عریضه ارسال کیا تھا. اوس مین میرزا صاحب کے قرض کی ادایگی کی درخواست، اور اپنے حاضر نہوسکنے کے عذر کے بعد، بیگم صاحبه غالب کی درخواست ینشن کے بارے مین لکھتے ھین:

 پنشن سرکار انگریزی کی یه صورت هرئی، که هنگام ثبوت و تحقیق مفلسی و بیمقدوری و قرضداری ڈپٹی کمشنر صاحب نو رپورٹ اچھی کی. اوسپر صاحب کمشنر بہمادر نی حکم دیا کہ پسر متنبی کی پنشن نہین هوسکتی. هان زوجه کیواسطی مبلغ دس روپیه تجویز هونگی. جناب دادی صاحبہ نو دس روپیه نامنظور کیو. یه امید بھی جاتی رھی. ، (۲)

اس عرضی کے آخر مین بیگم صاحبہ نے لکھا ہے:

ه از جانب امراؤ بیگم . بعد کورنش بتو حد مضمون عرضی هذا به گزارش هم . کمترینه اول بعمر هفتادساله حرکت و نقل مکان سی معذور . اور سوائی اوسکی صدمهٔ انتقال شوهر اور هجوم قرض خواهان سی اور معیشت آینده سی مجبور . با این همه بسبب عدت کر خانه سی باهر نهین نکلسکتی . بدین وجوه مانع حضوری هی . اورسوای در دولت کر کوئی ملجا و ماوا نظر نهین آثا . حضور کو دستگیری مجمی بیکسه عاجزه کی واجب هی . اور یه اراده هی که بعد انقصای مذت عدت خدمت مین حاضرهون ، اور وهین انقاس بقیه کو گزارون . اب نان شبینه کو محتاج هون .

⁽١) مكاتيب، ص ٤٠ ٪ (٢) مثل نمبر ١٧٩، صيغة احباب، عهد نواب خلد آشيان، محافظخانة دارالانشا

جاره اسکا بجز بندگان عالی کر ممکن نهبین . رحم فرمانیِ اور خبرگیری کیجی، که بدعاگوئی دولت . ابد مدت مشغول رهون . .

۲۲ ربیع الثانی سنه ۱۲۸٦ ه (اگست سنه ۱۸۶۹ ع) کو بیگم صاحبه نے نواب خلد آشیان کو پھر لکھا :

وجنابعالی ! جس روز می مرزا اسد الله خان غالب نی وفات یائی هی ، تو یه عاجزه بیوه اسقدر مصائب مین گرفتــار هم ، که تحریر سم یاهر هم . اول تو یه مصیبت هم که مرزا صباحب سر مرحوم آلیے سو روپیه کی قرضدار مری . دوسری مصیبت یه که پنشن انگریزی مسدو د هوئی . تیسری یه که تنخواه سو روپیه ماهوار، جو آپ از راه قدر دانی کر مرزا مرحوم کو ارسال فرماتی تھی ، وہ بھی یك لخت موقوف ہوئی. ابتك قرض ایكر اوقات بسرىكى. اب قرض بھی نہیں ملتا . نوبت فاقمہ کشی کی بہنچی . اس حالت حیرانی اور پریشانی میں بھر یہی خیال آما، که الله تعالی نی همارا و سله برورش اور اوقات گزاری کا اس دنیا مین آمکی ذات مایرکات کو بنایا ہم، اور سوائہ آیکی ذات بارکات کی دوسرا کوئی نظر نہ آیا. لاجبار ہرخوردار حسین علیخانکو آیکی قدمون پر ڈالا . آینی بسبب شرفا پروری اور اقتضای مروت اور فتوت کر اوسقدر اویر حال برخوردارکر عنایت فرمائی ہی ، کہ بیان سے باہر ہی . اب دعاگرکی به تمنا هی که ایسی برورش مجمے ضعیفه کی هوجائی، که مرزا مرحوم حق عباد سی بری هوجائین. که یه سخت عذاب همی . اگر حضور صورت ادای قرض فرمادین تو کمال ثواب عظیم هوگا. اور اگر دفعه صورت ادای قرض مناسب رای بیضا ضیاکی نہو ، تو یه تنخواه ششماه کی محساب في ماه صد رويسه بالفسل مجم يوه كو عنايت هوجائو . باقى ٣ ماه اور بحساب مـذكورة مالا مرحمت فرمائه ، تاكه مين بيوه قرض مرزا صاحب كا ادا كردون ، اور ظـاهـرا بقين هـ كه ; ندگی مـیری بھی اُسی میعاد مین یوری ہوجائیگی. اور ینشن میری دس رویسه انگریز کر تا هی ، بشرط اینکه کچمری مین حاضر هون . اور جانا میرا کچهری مین هرگز نهوگا . گو فاقون ہے مر جاؤن . کیا میں اپنے باپ اور چچا اور شوہر کا نام روشن کرون . اور جو عزت اور ریاست میری چچاکی اور حرمت میری والدکی اور شوهرکی آگی خاص و عامکر تھی حضور ير سب روشن هي . ، (١)

اس عریضه پر بھی سرکار نے کوئی حکم نه دیا . تو ۲۶ جمادی الاول سنه ۱۲۸۸ هکو بیگم صاحبه نے مکرر درخواست پرورش پیش کی . اسکا مضمون تقریباً سابق درخواست کے مطابق ہے، اسلئے اعادہ مناسب معلوم نہین ہوتا . البته اس عرضی کے لفافه پر میر منشی صاحب کا نوٹ ہے:

⁽١) مثل تمبر ٢٥٤، صيغة احباب، عبد نواب خلد آشـيان، محافظخانة دارالانشا.

« پیش نموده شد . حکم نفاذ یافت که درین خصوص به نواب مرزا خان فههایش و هدایت بعمّل آمده . ۹ ستمبر سنه ۱۸۶۹ع . »

اس تاریخ کے بعد صرف ایک اور درخواست کا پتمه چلتا ہے، جو شعبان مین بھیجی گئی تھی. لیکن مثل مین اوسکا لفافسه شامل ہے. اصل عرضی موجود نہین. اسکے بعد امراؤ بیگم کا تذکرہ نہین ملتا. اس سے یه خیال ہوتا ہے کہ اونکی یه پیشینگوئی کہ «مین اسی ششہاهی مین فوت ہوجاؤنگی » درست نکلی. اور وہ سنه ۱۲۸۲ ہ هی مین فوت ہوگئین.

بی بی کر چچا اور بھائی

نواب احمد بخش خان بهادر والی فیروزپور جهرکه و جاگیردار لوهارو میرزا صاحب کی بی بی کے حقیق چچا اور میرزا صاحب کے چچیا سسر تھے. انھون نے اپنی زندگی مین اپنے بڑے لڑکے نواب شمس الدین احمد خان کو فیروزپور کا رئیس بنا دیا تھا، اور خود گوشه گیر هوگئے تھے۔ نواب شمس الدین احمد خان بهادر کو ولیم فریزر ریزیڈنٹ دهلی کے قتل کے الزام مین شمس الدین احمد خان بهادر کو ولیم فریزد دیزیڈنٹ دهلی کے قتل کے الزام مین بھانسی دیدیگئی. میرزا صاحب نے اپنی سرگزشت مین ان دونون کا ذکر کیا ھے، اور اوسی مین نواب شمس الدین احمد خان کے قتل کی طرف بھی اشارہ کر گئے ھین. فرما تے ھین:

ه بفرمان جرنیل لاژد لیك بهادر و منظوری گورمنث مشت زری شامل جاگیر عم سبی من نواب
 احمد بخش خان بهادردروجه معاش من منجملهٔ زراستمراری سركاری، كه بذمهٔ نواب احمد بخش خان
 بهر دوام واجب الادا بود، قرار یافت. چون جانشین احمد بخش خان كیفر كردار یافت و جاگیر
 بسركار باز یافت شد، رسیدن آن وجه مقرری از خزانهٔ كالمكتری دهلی صورت بزیرفت . » (۱)

نواب احمد بخش خان نے سنه ۱۸۲۷ ع مین اور نواب شمسالدین احمـد خان نے سنه ۱۸۳۵ ع مین اس دار ِ فانی سے کوچ کیا .

بی بی کی پوتی 🗕 باقر علی خان

امراؤ بیگم کے سات اولادین هو ئین، لیکن ان مین سے کسی نے پندرہ ماہ

سے زیادہ عمر نہیں پائی. ان میان بی بی نے زین العابدین خان عارف کو، جو امراؤ بیگم کے حقیق بھانجے تھے، منے بولا بیٹا بنالیا. یہ دو خورد سال بچے چھوڑ کر جوانی مین انتقال کرگئے، ان دونون مین بڑے باقر علیخان تھے، جو والد کے انتقال کے بعد کچھ عرصہ تك اپنی دادی بنیادی بیگم کے هان رھے اور اونکے بعد میرزا صاحب کے پاس چلے آئے. میرزا صاحب نے انکی پرورش کی، پڑھایا لکھایا، اور جب جوان ہوگئے تو ڈھائی ہزار روپیہ لگا کر نواب ضیاء الدین خان ہادر کی صاحبزادی سے شادی کردی. نواب خلد آشیان کو انکی شادی اور اوسکے اخراجات کے بارے مین لکھا ہے:

وباقر علیخانکی شادی نواب ضیا. الدین خان کر هان هوئی. او نهون نی کهانی جوڑی کی دوهزار دوپیه دبیی. اورمیری زوجه نی پانسو روپی کا زیور لگاکر پچیس سوروپی صرف کمی . . (۱) باقر علیخان نے سنه ۱۲۹۳ هـ (۱۸۷٦ ع) کو انتقال کیا .

حسين عليخان

عارف کے چھوٹے لڑکے حسین علیخان کو میرزا صاحب نے عارف کی جگہ متبی کر لیا تھا . چنانچہ نواب فردوس مکان کی مزاج پرسی کے پہلے خط مین انکو اپنا فرزند لکھا ہے . فرما نے ہین :

ه جب سی حضرت کی ناسازی مزاج مبارك كاحال خارج سی مسموع هوا هی عالم الفیبگواه هی که مجهپر..... اور میری فرزند حسین علی خان پر کیاگزر رهی هی . . و ۲)

نواب خلد آشیان کی خدمت مین انکے متعلق میرزا صاحب نے بار بار تحریرین لکھی ہین . چنانچے۔ سب سے پہلے ۱۹ اگست سنہ ۱۸۹۷ع کو انکی منگنی کے بارے مین لکھا :

• آپکو غلام زرخرید، یعنی حسین علیخان ، کی منگنی هوگئی . اور اپنی کنیم ،بین هوئی . یعنی نواب احمد بخش خان مرحوم کی حقیق بهائی کی پوتی سی . اور رجب کا مهینا قرار پایا . اب میری بزهاید اور میری مفلسی کی شرم آپکو هاتیم هی . ، (۳)

سرکار نے جواباً تحریر فرمایا کہ آپکی تحریر مجمل ہے. خلاصۂ مکنونِ خاطر (۱) ،کاتیب، ص ۹۷ (۲) ایشا، ص ۶۰ (۲) ایشا، ص ۹۰ تحریر فرمائیسے . اسکے جو اب مین میرزا صاحب نے ، ستمبر کو لکھا :

• مجملا یہ کہ مین در دولت کا گدای خاب نشین اور وہ آپ کا غلام . تفصیل یہ کہ میری پاس

نقد ، جنس ، اسباب ، املاك ، اور میری گھر مین زیور زریسه و سیمینه کا نام و نشان نہین ،

هت او دهار قرض كوئی دیشا نہین . آپ روپیه عنایت فرمائین ، تا یه كام سر انجام بائو ، اور

بوژهی فقیر كی برادری مین شرم رهجائی . دوسری بات یه كه سو روپیئی آپكی سركار سی بطریق

خیرات اور باسٹے روپیه آئی آئی مهینا سركار انگریزی سی بعوض جاگیر پانا هون . عالم النیب جاننا

هی كه اس مین میرا بڑی مشكل سی گزارا هو تا هی . بهو كوكهان سی كهلاؤنگا ؟ حسین علیخان كی

کچی تنخواه مقرر هوجائی . لیكن توقیع تنخواه اوسكی نام جاری نهو . بلكه اوسكی زوجه حسن جهان

بیگم بنت اكبر علیخان كی نام وہ تنخواه مقرر هو . اور اوسكی مهری رسید سی ملاكری . زر مصرف

شادی كی مقدار اور تنخواه كی مقدار جو خداوندگی همت اور اس كیگال ایاهیم كی قسمت . ، (۱)

سرکار نے ارقام فرمایا کہ آپ مصارف کی مقدار لکھیے. اسکے بعد حکم مناسب دیا جاسکیگا. ما بدولت کو بر بنای موانست و اتحاد قدیمه آپ کی خوشنودی خاطر مد نظر ہے. اسکے جواب مین میرزا صاحب نے ۲۳ ستمبر کو تحریر کیا:

و حضرت نی غمخواری و تفقد و درویش نوازی کو اوس پایه پر پهنچایا که شاهان عجم مین سلطان سنجر نی اور شاهای هند مین شاههان نی ملازمون کی اتنی پرسش اور نوازش کی هوگی . بافر علیخان کی شادی نواب ضیاه الدینخان کی هان هوئی . او اهون نی کهانی جوژی کی دو هزار روپیه دیئی . اور میری زوجه نی پانسو روپی کا زیور لگا کر پچیس سو روپی صرف کی . حسین علیخان کا سسرا ، یعنی اکبر علیخان ، اپنی خاندان کا هی . لیکن امیر نهین . نوکری پیشه هی . اب یه مین کیونکر عرض کرون که مجهی کیا دو . سائل هون . یه رسم نهین که سائل مقدار سوال عرض کرون که مجهی کیا دو . سائل هون . یه رسم نهین که سائل مقدار سوال یکن یه بهی ساتی عرض کرتا هی که میرا حق خدمت اتنا نهین که اسقدر ما نگ سکون . جو کچی دوگر اوس مین شادی کر دونگا . ، (۱)

اس عریضه کا سرکار کیجانب سے کوئی جواب نگیا ، اور رجب مین شادی ملتوی ہوگئی . میرزا صاحب نے ۲ رمضان سنه ۱۲۸۶ ه مطابق ۲۹ دسمبر سنه ۱۸۳۷ ع کو یادد هانی کرتے ہوئے لکھا :

دماه صیام مین سلاطین و امرا خیرات کرتی هین . اگر حسین علیخان یتیم کی شادی امی صیغی مین هوجائی ، اور اس بوژهی ایاهج فقیر کو روپیه ملجائی تو اس مهینی مین تیاری هو رهی ، اور

⁽۱) مکاتیب، ص ۹۰ (۲) ایمناً، ص ۹۷

شوال مین رسم نکاح عمل مین آئر . اور چونکه اس ماه مبارك مین در فیض باز اور سال انگریزی: کا بهی آغاز هو ، وه پچیس روپیی مهینا جو زبان مبارك سی نکلا هی ، جنوری سنه ۱۸۹۸ سی بنام حسین علیخان مذکور جاری هوجائر . ، (۱)

لیکن اس عریضه کا جواب بھی صیغـهٔ التوا مین رهـا ، اور ذیقعدہ آپہنچا میرزا صاحبنے ۹ مارچ سنه ۱۸٦۸ع کو لکھا :

مرزا حسین علبخان کی شادی رجب کی مهنی مین قرار پائی تهیی . عطیهٔ حضور کی نه پهنچنی کی سبب ملتوی رهی . آج جو ذیقعده کی ۱۵ هو ، ۱۵ دن یه اورمهینا ذی الحجه کا . اگر اسی ذیقعده کی مهینی مین کچی حضرت عطا فرمائینگی ، تو آخر ذی الحجه تك نکاح هوجائیگا . خدا کری ! خداوند که ضمیر مین یه بهی گزری ، که غالب جب بهو بیاه لائیگا ، تو او سکو روثی کهان سی کهلائیگا . غرض اس سی یه که حسین علیخان کی تخواه جاری هوجائی . حضرت! کوئی ایسا نهین که جو میری مطالب حضور مین عرض کرتا رهی اور مجهی باربار لیکهتی هوی شرم آتی هی . ، (۲)

سرکارنے یه درخواست منظور فرمالی، اور آمدِ زمستان تك شادی سے فراغت کی امید ہوگئی. نواب مرزا خان داغ دہلوی، اور حکیم مظفر حسین خان ہادر لکھنوی نے علی الترتیب میرزا صاحب کو قبولیت ِ التماس کی اطلاع دی. اسکی تو ثیق نیز مکرر یاد دہانی کی خاطر میرزا صاحب نے ۱۳ اگست سنه ۱۸۶۸ع کو لکھا:

ه تین التماسین سابق پیش هوئی تهین . سو اب پهلی برخوردار نواب مرزا خان کی تحریر سی اور بهر جناب مظفر حسین خان بهادر کی خط سی اون خواهشون کی منظور و مقبول هونیکی نوید پائی . انشاء الله النکریم حسب ارشاد حضور اسی برس ۴۸ مین آمد زمستان یعنی نومبر و دسمبر مین میرا قرض بهی ادا هوجایگا ، اور حسین علیخان کی شادی بهی هوجایگی ، اور اوسکیواسطی اوسکی زندگی تك تنخواه جداگانه مقرر هوجایگی . ه(۳)

اس عرصه مین حسین علیخان کی سسر ال سے شادی کا تقاضا شروع ہوگیا . میر زا صاحب نے مجبور ہوکر ۷ ستمبر کو ولی نعمت کی خدمت مین عرض کیا: «پیر و مرشدا حسین علیخان کی سسرال والون کا بڑا تقاضا ہم . زندگی مشکل ہوگئی ہم . بطریق «شیئا فه ، سوال مختصر یه ہم کہ جو حضرت کی مزاج مین آوی و ، عطاکیجی ، اور حسین علیخان کی نام جداگانه تنخوا ، مقرر کردیجی . لیکن یه دونون امر جلد صورت پکڑ جائین . . (٤)

سرکار نے ابھی اسکا جواب ارقام نہین فرمایا تھا کہ اس عرصہ مین

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۰۰ (۲) ايضاً، ص ۱۰۲ (۳) ايضاً، ص ۱۰۵ (٤)ايصاً، ص ١٠٠ د - مكاتيب غالب

میرزا صاحب پر قرضخواہوں کا سخت تقاضا ہونے لگا، اور شادی کی خوشی کے حصول سے قبل قرض کے غم کا رفع کرنا ضروری ہوگیا. ادایگی قرض کی سبیل صرف عطیۂ سرکار ِ رامپور تھا. بنابرین ۱٦ نومبرکو میرزا صاحب نے بحالت ِ اضطرار لکھا:

دحال میرا تباه هوتی هوتی اب یه نوبت پهنچی ، که ایکی تنخواه مین سی ٥٤ روپئی بچی . ٦٣ روپئی کا چنها ماهوارکا سو سه ماده دینا . مجملا آثمی سو روپئی هون تو میری آبرو بچتی هی . ناچار حسین علیخان کی شادی اور اوسکو نام کی تنخواه سی قطع نفارکی . اب اس باب مین عرض کرون گیا بجال . کبهی نکمونگا . آثمی سو روپئی مجکو اور دیجی . شادی کیسی ؟ میری آبرو بچ جائی ، تو غیمت هی . . ، (۱)

میرزا صاحب مرتے دم تك اپنے اس عهد پر قائم رھے. آخری عریضه مین بھی، جو ۱۰ جنوری سنه ۱۸۶۹ ع کو تحریر کیا تھا^(۲)، حسین علیخان کی شادی کا ذکر نہین کیا، اور یه ارمان ساتھ لیکر دنیا سے رخصت ہوگئے. حسین علیخان نے انکے انتقال کے ایک مہینے بعد ۱۷ مارچ سنه ۲۹ ع کو اپنے تقرر تنخواہ کی درخواست بھیجی. بعد ازان ۱۲ جون کے عریضه مین پھر اپنی خواہش وظیفه کا اعادہ کیا، اور یه بھی عرض کیا کہ فدوی بیار ہے، اسلئے حاضر خدمت نہین ہوسکتا . انشاء الله صحت کے بعد قدمبوسی کی سعادت حاصل کریکا .

۲۲ ربیع الثانی سنه ۱۲۸۱ ه (اگست سنه ۱۸۲۹ ع) کو بیگم غالب نے سرکار کو جو عریضه لکھا ہے اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ اوسوقت حسدین علیخان ملازم ہوچکے تھے. لیکن ابھی انکی شادی نہین ہوئی تھی. ۲۱ فروری سنه ۱۸۷۰ ع کو حسین علیخان نے رامپور سے دلی واپس جاکر منشی سیاچند صاحب کو ایك خط لکھا ہے. اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ حسین علیخان اگست سنه ۲۹ ع کے بعد رامپور آئے ، اور فروری سنه ۷۰ ع مین میرزا صاحب کی برسی کی فاتحه کیلئے رخصت لیکر دلی گئے. وہان سسرال والون صاحب کی برسی کی فاتحه کیلئے رخصت لیکر دلی گئے. وہان سسرال والون

⁽۱) مكاتيب، ص ١٠٧ (٢) ايعنا، ص ١٠٨

نے شادی کا تقاضا کیا . ان کی تنخواہ صرف پچیس روپیے ماہوار مقرر ہوئی تھی، اور ابھی 7 ماہ ملازمت پر گزرہے تھے، اسلئے کچھ پس انداز بھی نہونے پایا تھا . لہذا بذریعۂ عریضۂ جداگانہ سرکار سے درخواست کی مصارف شادی عطا فرماکر بندہ کی پرورش فرمائیے، اور منشی صاحب سے خواہش کی کہ اس کام مین آپ کوشش کرین . «یقین تو ہے کہ حضور دام اقبالہ بس رحم فرماکر کچھ عنایت فرمائینگے . آگے مقدر . »

اسکے بعد امثلہ مین شادی سے متعلق کوئی تحریر نہیں. اسلئے قیاس یہ ہے کہ حسین علیخان کو امداد ملگئی، اور سےنہ ۷۰ع مین انکی شادی کی تقریب انجام پائی.

تعلیم ـــ عربی و فارسی

میرزا صاحب نے عربی و فارسی کی صرف ابتدائی تعلیم حاصل کی تھی۔
لیکن زبانِ فارسی سے فطری دلچسپی تھی. خوش قسمتی سے عنفوان شباب
مین ایک ایرانی نژاد بزرگ ملا عبد الصمد آگرہ وارد ہوا ، اور دو سال تك
انکے مکان پر مقیم رہا. یہ اصلاً زرتشتی تھا، اور فلسفۂ و حکمت مین دستگام
کامل رکھتا تھا . میرزا صاحب نے اوس سے زبان فارسی کے حقایق و دقایق
سیکھے ، اور اسطر اپنی بواسطہ تحصیل ادب فارسی کو پایۂ تکمیل تك
ہنچالیا . چنانچہ ایك عریضہ مین فرماتے ہین :

«بدو فطرت می میری طبیعت کو زبان فارسی سی ایك لىگاؤ تها . چاهتا تها ، که فرهنگون سی بزهکر
 کوئی ماخذ مجکو ملی . باری سراد بر آئی ، اور اکابر پارس مین سی ایك بزرگ یهان وارد هوا ، اور
 اکبرآباد مین فقیر کی مکان پر دو برس رها ، اور مین نی اوس سی حقایق و دقایق زبان پارسی
 کی معلوم کیئی . اب مجھی اس اس خاص مین نفس مطمئنه حاصل هی . مگر دعوی اجتهاد نهین هی .
 بحث کا طریقه یاد نهین ۰۰ (۱)

قاطع ِ برہان سے معلوم ہوتا ہے کہ ملا عبد الصمد سنہ ۱۲۲7 ہ (۱۸۱۱ ع) مین آگرہ وارد ہوا تھا^(۲).

⁽۱) مكاتيب، ص ۸۲ (۲) قاطع برهان، ص ۷

طب

میرزا صاحب نے ایك عریضه مین اپنے طبی تجربه كا بھی ذكر كیا ہے. جو غالباً قدر مےكتب طب كے از خود مطالعه سے اور زیادہ تر ایام امراض كی طوالت اور كثرت استعمال ادویه سے حاصل ہوا تھا. فرماتے ہین:

ه مین طبیب نهین مگر تجربه کار هون . ستر برس کا آدمی هوشسیار هون . ، (۱)

اسکے بعـــد مختلف ادویات تجویز کی هـین، اور بعض اشـــیا سے پرهیزکی هـــدایت کی هـے.

علم نجوم

نواب فردوس مکان کے جشنِ غسلِ صحت کی تہنیت مین میرزا صاحب نے جو فارسی تہنیت نامله لکھا ہے اوس کے مطالعہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ انھین علم نجوم مین بھی دخل تھا . اس مکتوب مین از روی نجوم ثابت کیا گیا ہے کہ مرضِ سرطان سے سرکار کی صحتیابی ایسی مبارك ساعت مین واقع ہوئی ہے کہ اسكے اثرات کے ماتحت عرصة دراز تك سركار مملك امراض کے حملون سے محفوظ رھین گے .(۲)

وطن اور سکونت دهلی

میرزا صاحب کا وطن اکبرآباد (آگرہ) ہے. چنانچہ اپنے ایرانی استاد کے ذکر مین نواب خلد آشیان کو لکھا ہے:

• اکابر پارس مین می ایك بزرگ یهان وارد هوا ، اور اکبرآباد مین فقیر کر مکان پر دو برس وها . ، (۳) لیکن شادی کے بعد دلی مین آر ہے تھے . یکم ستمبر سنه ۱۸۶۹ع کو لکھتے ہین : و مین باون ترین برس سی بهان وهنا هون . ، (٤)

اس حساب سے اونکا دلی مین قیام سنه ۱۸۱۳ ع یا سسنه ۱۸۱۶ ع سے ہونا چاہیےے. میرزا صاحب نے دلی مین ذاتی مکان کبھی نه بنایا. ہمیشه کرایه کے مکانات مین رہے. ان مین سے دوکا ذکر ایك عریضه مین کیا ہے. فرما تے ہیں:

⁽۱) مكاتيب، ص ٦٢ (٢) ايضاً، ص ٤٤ ِ (٣) ايضاً، ص ٨٢ ﴿ ٤) ايضاً، ص ٧٧

دبیران خاص بر عنوان نامه های پیشین نشان کلبـة این درویش داریش عقب مسجد جامع نبشته اند .
 و من از هفت هشت سال در محلة بلبار می مانم . ، (۱)

مسكن كر حالات

جس عہد مین میرزا صاحب دلی تشریف لائے وہ اگرچہ دلی کی پیرانه سالی کا زمانہ تھا، لیکن آثار شگفتگی و آبادانی ہر طرف ہویدا تھے۔ غدر سنه ۷۰ع نے اس شہر کی بچی کھچی دولت لوٹنکر نیا سکہ چلایا . عمارات گراکر سڑکین بچھائی گئین . شہر اوجاڑ کر قبرستان آباد کیے گیے ، اور اہلِ ہنرکو شہربدر کرکے فوج کا شہر مین پڑاؤ ڈالاگیا . ایکبار نواب فردوس مکان کو چوب چینی کی ضرورت پیش آئی . دلی اطبا اور عطارون کا مخزن تھا، اسلئے سرکار نے میرزا صاحب سے فرمایش کی . اسکے جواب مین ۲۲ دسمبر سنه ۱۸۶۶ عکو میرزا صاحب تحریر کرتے ہین :

ددلی اب شهر نهین . چهاژنی هی . کنپ هی . نه قلعه . نه شهرکر امرا ، نه اطراف شهرکر روسا ۰ ه ۲۱)

۱۸ ستمبر سنه ۱۸۶۹ع کو دلی مین کاتبون کے فقـدان کی وجــه بتــاتے ہوئے لکھتے ہین:

همر سراسر ویران هی . کاتب کهان ؟ ، (۳)

خشك سالى

سسنه ٦٥ ع مين دلی باران ِ رحمت کے فيض سے محروم رهی ، جولائی بهری برسات کا مهينا هے ، ليکن اس زمانه مين شهر کے اندر لو چلتی رهی ٢٣٠ جولائی کو ميرزا صاحب نے دلی کی محرومی کا رونا رويا هے . فرماتے هين :

ديبان خلق کو مين درکار هم ، اور هوا شراره بار هم . دهوپ کی تيزی سی آدمی کی تيور اور پاؤ کی پنهر جل جاتی هين . پائی جگر گداز ، هوا جانستان ، امراض مختلفه کا هجوم جهان تهان . جز اعتنای انسان ، که وه بسينی مين تر هين ، طراوت و رطوبت کا کمين پتا نهين . يا لو چلتی هم يا مطلق هوا نهين . یا او

١١ ماه اگست كو پهر لكهتے هين:

ه بهان مینیم استفدر برسا هی که جسکم پانی سی زمیندار حاصل فصل ربیع سی هاتیم دهو لین . ، (د

⁽١) مكاتيب، ص ١٤ (٢) ايضاً، ص ٢٤ (٣) ايضاً، ص ٨٠ (٤) ايضاً، ص ٥٥ (٥) ايضاً، ٥٦

لیکن آینـده سـال بارش نے ســنه ۲۰عکی کمی ِ باران کی تلافی کی ، اور شہر مین اسقدر پانی برساکہ گزشته باون تریپن برس سے ایسا نه برسا تھا . یکم ستمبر سنه ۱۸۶۹ ع کو میرزا صاحب نے لکھا ہے :

دبرسات ایسی هوئی همی که مین باون تریین برس س_{ی ب}یهان رهتا هون . عرش آرامگذه اکبر شاه کر عهد مین ایکبار ایسی برسات دیکهی تههی یا امسال نظر آئی همی . . ۱۱)

عنسائد

میرزا صاحب کے ایک عریضہ سے اونکے عقائد ِ اسلامی پر بھی روشنی پڑتی ہے. فرماتے ہین:

ه اگرچه فاسق و فاجر هون ، مگر وحدانیت خدا اور نبوت خاتم الانبیا کا بدل معتقداور بزبان معترف هون . » (۲)

اخلاق و عادات

میرزا صاحب کے اخلاق و عادات اوس عہد کے شرف کے اخلاق و عادات کا نمونہ تھے۔ لغوگوئی سے پرہیز، جھوٹ اور تکلف سے نفرت، احباب کی تکلیف سے رنج، خوشی سے راحت، چھوٹون پر مہربانی، اور بزرگون کی خیرخواہی، اونکا شعار تھا.

صدق و سداد

ایکبار نواب فردوس مکان کی جانب سے مراسلت مین تاخمیر ہوئی . میرزا صاحب نے ۱۵ ستمبر سنہ ۱۸۶۲ ع کو لکھا :

ه نقیر کا شیوه صدق و سداد کا هی . چند روز سی تفقد و التفات قدیم مین ، خدا نخواسته باشد ، کچیچ کمی پاتا هون . اگر غلط هی مسیرا گمان تو بشرف اطلاع مشرف فرمائیی . اور اگر مسیرا دل دیوانه سچ سمجها هی تو متوقع هون که عتاب کی سبب سی آگهی پاؤن . ، (۳)

الغو حکوئی سی نفرت

۲۲ جولائی سنه ۱۸۶۱ عکو ایك سفارش کے سلسله مین تخزیر کر تے ہیں: « لازم کر لیا می که بپوده گزارش نکرون اور کہی کی کی سپارش نکرون . ، (؛)

(۱) مكاتيب، ص ۷۷ (۲) ايضاً، ص ٨٤ (٣) ايضاً، ص ٣٤ (٤) ايضاً، ص ٣٦

قسم سي پرهسيز

جھوٹی قسم کھانے کے بارے مین لکھتے ہیں: دخدا و رسول کی قسم جھوٹی تکھاؤنگا . ، (۱)

د بند و رسوه ق سم بهوی د رنج پر رنج

نواب فردوس مکان کی والدهٔ ماجده کا انتقال هوا تو اونکی تعزیت مین ۲۸ مارچ سنه ۵۹ ع کو تحریر کیا :

مكيا كون كيا غم و اندوه كا هجوم هوا . حضرت كر غگين هونيكا تصوركركر اور زياده مغموم
 هوا . . (۲)

سنه ۱۸۶۵ ع مین نواب خلد آشیان کی بیاهتا بیگم فوت هوئین تو ۱۸ ستمبر سنه مذکور کو لکها:

ه چاهتا هون که کچیر لکهون . مگر نهین جانت که کیا لکهون . لازم قهاکه تعزیت نامـه بزیان فارسی و عبارت بلیغ لکهون . آپکی قدمون کی قسم ! دل نی قبول نکیا . ه (۳)

خوشی سی خوشی

سنه ٥٩ ع مين نواب فردوس مكانكو بصلة خدمات ِ غدر علاقة جديد عطا هوا. اسكى تهنيت مين لكهتيے هين:

ه یه چار بالش عمارت اور کائیپورکا ضمیمهٔ ملك موروثی هونا پهلی آیکو اور پهر ولیمهمد بهادر کو اور پهر آپکی اولاد و اخوان و انصارکو اور سبکی بسد غالب دعاگری گوشه نشین کو مبارك هو . . (٤)

خيرخواهي

جون سنه ٦٥ ع مين نواب خلد آشــيان کو از راهِ خــيرخواهي تحرير کيا هے:

ه پیر و مرشد ا از راه خیر خواهی ایك امر عرض كرتا هون حضرت كی جد امجمد كو احمد ساه درانی نو مخاطب پیرمخلص الدوله فرمایا . حضرت اگر مناسب جانین تو اوس خطاب كو مع دو جزو وشمس الملك و بهرام جنگ ه جناب ملكة معظمه سی بذریسة گورمند اینی واسطی لین . ه (۰)

قدماكا اعتراف 🧹

میرزا صاحب شعرای ِ قدیم کے فنی مرتبہ اور اونکے کلام سے استشہاد

(١) مكاتيب، ص ٨٤ (٢) ايناً، ص ١٨ (٣) ايناً، ص ٦٤ (٤) ايناً، ص ٢٢ (٥) ايناً، ص ٥٤

کو تسلیم کر نے تھے۔ چنانچہ اسبارے مین نواب خلد آشـیان کو صراحتاً لکھا ہےکہ:

(۱) دفقیر اشعار قدماکا معتقد . اون لوگون کر کلام کا عاشق . ، (۱)

نیز خلیفہ احمد علیصاحب رامپوریکو دورِ متاخرین کے گل ِشگفته مولانا عرفی شیرازی کے متعلق لکھتے ہین :

ه قواعد زبان فارسی کا ماخذ تو ان حضرات کا کلام هی عرفی کی زبان سی جو نکلجائی وه سند هی . هماری و اسطی و هِ ایك قاعدهٔ محکم هی . وه مطاع هی اور هم اوسکم مقلد اور مطیع هین . ، (۲)

هنـدی شعرا اور فرهنگ نویسون کا انکار

لیکن هندی شعرای فارسی گو اور هندی فرهنگ نویسون کے قائل نه تهے. اونکا خیال تها،که یه حضرات اهل زبان کاکلام پڑهکر اپنے قیاس سے اوسکے محاورات و الفاظ کے معنی قائم کرتے هیں. اور یه ضروری نهین که هر جگه اونکا قیاس صحیح نکلے، بنابرین بارها اون سے غلطیان سرزد هوئی هین. اس سلسله مین نواب خلد آشیان کو لکھا هے:

میان انجو جامع فرهنگ جهانگیری، شیخ رشید راقم فرهنگ رشیدی، عظمای عجم مین می نهین.
 هند انکا مولد. ماخد انکا اشعار قدما. هادی انکا انکا قیاس. ٹیکچند اور سیالیکوٹیمل انکی
 پیرو. سبحان افد! هندی بهی اور هندو بهی.» (۳

اس عریضه کے جواب الجواب مین لکھتے ہین:

وشعرای هنیدکر کلام مین جو غلطیان نظر آتی هین . یا هنیدی فرهنگ لکهنی و الونکر بیان مین جو نادرستی اور باهم جو اونکر عقول مین اختلاف هین . اوس مین مین کلام نهین کرتا . اپنی تحقیق کو مانی هوئر هون . . (٤)

ږ تکلنی

اپنے مخلص احباب اور محسنون سے میرزا صاحب تکاف برتنا ناسزا جانتے تھے۔ نواب فردوس مکان سے انکا تعلق سراسر اخلاص پر مبنی تھا۔ اسلئے اگر روپیے کی ضرورت آپڑتی تو میرزا صاحب بلاتکاف سرکار سے مانگ لیا

(۱) مكاتبب، ص ۸۳ (۲) ايمناً، ص ۱۱۹ (۳) ايمناً، ص ۸۲ (٤) ايمناً، ص ۸۶

کر تے تھے۔ اپنے اس رویہ کو ایك خط مین ظاہر بھی کر دیا ہے. فرماتے ہیں: • جو آپ بن مانگی دبن اوسکی لین مین مجھی انکار نہیں. اور جب مجھی حاجت آپڑی تو آپ مہ مانگئی مین عار نہیں. • (۱)

رض سی نفرت

اگرچه میرزا صاحب عمر بهر مقروض رهے، لیکن اونهین طبعاً قرضداری سے نفرت تهی . وه همیشه کوشش کرتے رهے که اس مصیبت کا سامنا نهو ، مگر ایك متعوّل اور ذیعزت خاندان کا فرد هونے کے سبب اخراجات زیاده تھیے . اسلئے اونکی رامپور اور سرکار انگریزی کی ماهوار آمدنی ، ایکسوباسٹے روپیے آئے آئے ، ضروری اخراجات کو ناکافی هوتی ، اور تقریباً هر مہینے قرض لینا پڑتا . سرکار رامپور اونکا ملجا و ماوا تھی . جب قرض خواهون کا تقاضا سخت هوجاتا تو ادایگی قرض کیلئے روپیہ کا سوال پیش کردیتے ، اور یہان کی امداد سے بارگران سے سبکدوشی حاصل کرتے ، اس سلسله کی جسقدر تحریرین اس بحوعه مین پائی جاتی هین ، اون کی اور چاهئے تھے که جلد از جلد اس بلا سے نجات حاصل هوجائے . چنانچه اور چاهئے تھے که جلد از جلد اس بلا سے نجات حاصل هوجائے . چنانچه سب سے پہلی تحریر مین ، جو ۱۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو نواب فردوس مکان سب سے پہلی تحریر مین ، جو ۱۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو نواب فردوس مکان کی خدمت مین ارسال کی ہے ، لکھتے هین :

 و بار کران غم سی پست هوگیا هون . آگی تنگدست تها . اب تهی دست هوگیا هون . جلد میری خبر لیجی ، اور کچی بهجوادیجی . ، ۱۲)

اسکے بعد ۸ دسمبر سنه ۱۸۵۹ع کو پھر لکھا ہے:

ه سوروپیه کی هنڈوی ... پهنچی . اور روپیه وصول مین آیا ، اورصرف هوگیاه اور مین پدستور . بهوکا اور نتگا رها . تیم سی نکبون توکس سو کمون . اس مشاهرهٔ مقرری سی علاوه دو سو روپیه اگر مجکو اور بهیجدیجیگا تو جلا لیجیگا . لیکن اس شرط سی که اس عطیهٔ مقروی مین محسوب نهو اور بہت جلد مرحمت هو . ، (۲)

۲۲ اگست سنه ۱۸٦٥ ع کو نواب خلد آشیان کی خدمت مین تحریر کیا ہے :

⁽۱) مكاتيب، ص ۲۹ (۲) ايصناً، ص ۱۹ (۳) ايصناً، ص ۲۶ و ۲۵ هـ -- مكاتيب غالب

ه ان دنون مین متفرقات کی قرضدار سرگرم تقاضا بلکه آمادهٔ شور و غوغا تهمی . دو سو رو پیه کی هدوی صراحی آب حیات هرگئی . ه .(۱)

ایکبار رامپور سے تنخواہ کی روانگی مین دیر ہوگئی تھی . میرزا صاحب کو قرضخواہون کی رقمین ادا کرنی ہونگی ، اسلئے ۱۰ اگست سنه ۱۸۹۹ع کو سرکار کی خدمت مین لکھا :

ه میرا حال یه که انگریزی تنخواه گهر مین اور کچی قرض کی قسط مین جاتی هم . حضور کر عطیه پر میرا اور شـــاگرد پیشه کا اور حسین علی کا گزارا هی . عالم الغیب جانشــا هم جسطرح گزرتی همی . چار سو ساژهم چار سو کا قرض باقی هم . اب کوئی قرض بهبی نمین دیتا . ه (۲)

۱۳ اگست سنه مذکورکو بهر لکهتیے هین:

ه غم نی بشمول بزها پی کم پست ومضمحل کر دیا هی. حضرت کم قدمون کی قسم ! نه حواس درست نه رای صحیح . برسون سی مکروهات مین مبتلا رهتی رهتی اب طاقت تحمل کی نرهی . خدا جانی کیا هوتا هی کیا صحیح . کیا گرنا چاهی کیا کرنا هون . کل آخر روز میر منشی حضور کا خط آیا . جون کی تنخواه کی رسید نه پهنچنی کی اطلاع پائی . تهیدستی و قرض کم رنج مین خسته و آزرده بینای . جون کی تنخواه کی رسید نه پهنچنی کی اطلاع پائی . تهیدستی و قرض کم رنج مین خسته و آزرده بینای . اگرچه ذاك كا وقت نه تها ، مگر بهیجدی . ، (۳)

7 اکتوبر سنه 77ع کے عریضه مین میرزا صاحب نے راحت کا انحصار قرض کی ادایگی مین بتایا ہے . تحریر کرتے ہین :

ه حضور ملك و مال جسكو جسقدر چاهین عطا كرسكتی هین . . . ین آپ می صرف راحت مانگنا
 ه اور راحت منحصر اس مین هی كه قرض باقیانده ادا هوجائی ، اور آینده قرض لینی كی
 طاجت نه پژی . . ه (٤)

سرکار نے میرزا صاحب کا قرض ادا فرمادیا تو ۸ جنوری سنه ۲۷ع کو اوسکے شکریه مین لکھتے ہین:

ه حضرت کی تصدق سی قرض ادا ہوگیا . تنخواہ نو قسط سی اور میں نو رنج سی رہائی پائی. ، (ہ)

اگست سنه ۱۸۶۸ع مین میرزا صاحب کے قرض کی ادایگی کا سرکار نے بھر وعـدہ فرمایا . اس وعـــدہ سے میرزا صاحب کو جو مسرت ہوئی ، اوسکا اندازہ ان الفاظ سے بخو بی ہوتا ہے :

• تین التهاسین سابق پیش هوئی تهین . . . اون خواهشونکم منظور ومقبول هوئو کی نوید پائی. انشاء

⁽١) مكاتيب، ص ٦٢ (٢) ايضاً ، ص ٧٥ (٣) ايضاً ، ص ٨٩ (١) ايضاً ، ٨١ (٥) ايضاً ، ص ٨٩

اقه الكريم حسب ارشادحصور امى برس ٦٨ مين آمدزمستان يمنى نومبر و دسمبر مين ميرا قرض... ادا هوجايگا. . (1)

١٦ نومبر سنه ٦٨ع كو پهر لكها:

ه حال میرا تباه هوتی هوتی اب یه نوبت پهنچی که ابکی تنخواه مین می هره روپیی بچی مجملا آثمی سو دوپیئی هون تو میری آبرو بچتی هی . ناچار حسین علیخان کی شادی اور اوسکی نام کی تنخواه سی قطع نظر کی . اب اس باب مین عرض کرون کیا مجال . کبهی نکهونگا . آثمی سو روپیی مجکو اور دیجی . شادی کیسی ؟ میری آبرو بچ جائی تو غنیمت هی مختصر یه که اب میری جان اور میری آبرو آپکی هاتر هی . .گر حضور جو عطا فرمانا هی جلد ارشاد هو . ، (۲)

۱۷ دسمـبرکو میرزا صاحب نے یاد دہانی کی ، اور پھر آخری خط مین اپنے اضطراب کو ان الفاظ سے ظاہر کیا :

حضور قرضخوا هـون نی بهت عاجز کر رکها هی . بس مبرا یهی کام هم که یاد د لادون . آگی
 حضرت مالك هین. .(۳)

لیکن ابھی یہان سے رقم پہنچنے نہائی تھی کہ میرزا صاحب کا انتقال ہوگیا . امراض اور صف بیری

میرزا صاحب نے سب سے پہلے عریضۂ نمبر ۱۶ مورخۂ یکم اکتوبر سنہ ۱۸۰۹ ع مین عوارضِ جسمانی کا ذکر کیا ہے. لیکن وہ ضعف پیری تك محدود ہے. فرماتے ہین:

وخدمت گزار هون اور دعا و ثنا میرا کام هو . برهایی نو کهودیا · جز نفسی چند مجیر مین کچیر باق نهین . . (٤)

قولنج

امراض کا شکوہ ۱۱ نومبر سنه ۳۱ ع سے شروع ہوتا ہے. اس زمانه مین میرزا صاحب ابتداء درد ِ قولنج اور بعد ازان بخار مین مبتلا ہو ہے ، اور ایک ماہ تك ان امراض کی مصببت جھلتے رہے. فرماتے ہین:

ددعا کو ایك مهنا بهر سی بیار هی . ابتدا وهی قولنج دوری . بسب استمال ادویهٔ حاره .. که اس مرض مین اوس سی گزیر نهین ، تپ تر آگهیرا . کئی باریان بهگتین . اب دو باریان نلگئی هین . لیکن طاقت بالکل سلب هوگئی هی . اور ضعف دماغ نو قریب بهلاکت پهنچا دیا هی . ایلفعل آب سیب کا استمال هی . . (۰)

⁽۱) مكاتيب ، ص ٢٠٥ (٢) أيصناً ، ص ١٠٧ (٣) أيصناً ، ص ١٠٨ (٤) أيصناً ، ص ٢٠ (٥) أيصناً ، ص ٣٣ هـ الف

امراض مختلفه كا هجوم

نواب خلد آشیان کی دعوت قدوم رامپور کے جواب مین امراض مختلفہ اور صعوبت سفر تابستان کا عمدر کرتے ہوے لکھتے ہین:

،وہ آگ برس دمی ہم کہ طیورکہ پر جل دہم مین. بعد آگ کہ پانی برسگا. سفر خصوصا بواجی رنجور آدی کو دونون صورت میں متعذر . ، (۱)

۲۳ جولائی کو پھر تحریر کیا ہے:

میانی جگر گداز، هوا جانستان، امراض مختلفه کا هجوم جبان تهان. ۱ (۲)

نيم مرده

سنه ۱۸٦٥ ع مین نواب سکندر زمانی بیگم صاحبه کا انتقال هوا. ایسے موقع پر میرزا صاحب کو بزبان فارسی و عبارت ِ بلیغ تعزیت نامه لکهنا چاهیے تها. لیکن بڑهاپا اور ضعف مانع آیا، اور انهون نے ۱۸ ستمبر سنه مذکور کو از رام ِ معذرت لکها:

واب مین نیم مرده، دل پژمرده، خاطر افسرده، جس باب مین لفظ و معنی فراهم کیا چاهون وه سراسر طبعکی خلاف.. (۳)

كوفتة و رنجور

رامپور کے دوسر سے سفر سے واپس ہوتے ہو سے میرزا صاحب مراد آباد پہنچکر بیمار ہوگئے تھے۔ نواب خلد آشیان نے مزاج پرسی کی تو اسکے جو اب مین ۲۱ جنوری سے نه ۲۹ ع کو روداد ِ سفر بیان کرکے لکھتے ہین : دایک ہفتہ کونته و رنجور رہا . اب ویسا پیر و ناتوان ہون جیساکہ اس سفر سے پہلے تھا . ، (٤)

نيمجان هون 💮 🚉.

سفر کی صعوبت اور عرضِ راہ کی بیماری نے میرزا صاحب کی رہی سہی صحت برباد کردی ، اور یہ اپنے آپکو نیمجان سمجھنے لگے . چنانچہ ۲۹ مارچ کو لکھتے ہیں :

ه اپنا حال اس سی زیاده کیا لکھون کہ آگ_ی ناتوان تھا ، اور اب نیمجان ہون . برخوردار نواب مرزا خان اپنی مشاہدہ کی مطابق جو میری حقیقت عرضکری وہ مسموع و مقبول ہو . ، (ه)

⁽١) مكاتيب، ص ٥٥ (٢) ايمناً، ص ٥٥ (٢) ايمناً، ص ٦٤ (٤) ايمناً، ص ٦٨ (٥) ايمناً، ص ٩٩

حواس درست نهین

امراض اور مالی دقتون نے میرزا صاحب کے احساسات پر بھیکافی اثراندازی کی . چنانچه ۱۱ اگست سنه ٦٦ ع کو تحریرکیا ہے:

ه غم نی بشمول بزها, یکی بست و مضمحل کردیا همی . حضرت کی قدمون کی قسم ! نه حواس درست ، نه رای صحیح . برسون سی مکروهات مین مبتلا رهتی رهتی اب طاقت تحملکی نرهی . خدا جانی کیا هوتا هی، کیا سمجهتا هون . کیا کرنا چاهیی، کیا کرتا هون . ، (۱)

ضعف بصر اور رعشه

۱۸ ستمبر سنه ٦٦ع کو چند نئے امراض کی شکایت کرتے ہوئے تحریر کیا ہے:

وخاطر اقدس مین نگزری که غالب تعمیل احکام مین کاهل هی. بصارت مین فتور. هاتی مین
 رعشه . حواس مختل . ه (۲)

امراض قديم بزهگئي.

اس کے 7 ماہ بعد ١٣ مارچ سنه ٧٧ ع کو لکھتے ھين:

«اس درویش کا حال اب قابل گزارش نهین . امراض قدیم بژهگئی. دوران سر ، اور رعشه ، اور ضعف بصر ، تین بیماریان نئی پیدا هوئی هین . قلم نهین بناسکتا . لؤکون سی بنوالیتا هون . برسون کی بات نهین رهمی . هفتون کی یا مهینون کی زندگری رهگئی همی . ، (۲)

فرض محال

اسکے ایک مہینے بعد ۱۶ اپریل سنہ ۲۷ع کو نمایشِ باغ بینظیر کی شرکت کی آرزو کرتے ہوئے تحریر کرتے ہین ؛

و نمایشگاه سرا سر سور رامپور کا ذکر اخبار مین دیکهتا هسون ، اور خون جگر کهاتا هسون ، که . هانی مین و هان نهین ! بالاخانی پر رهتا هون . او تر نهین سکتا . مانا که آدمیون نو گود مین لیکر او تارا ، اور پالکی مین بنهادیا . کهار چلی ، راه مین نه مرا اور رامپور پهنچ گیا . کهارون نو جاکر بینظیر مین میری پالکی رکهدی . پالکی قفس اور مین طائر اسیر . وه بهی بو پر و بال . نه چل سکون . نه پهر سکون . (جو کچی او پر لکی آیا هون یه سب بطریق فرض محال هی . ورنه ان امورکی وقوع کی کهان مجال هی .) و (٤)

اب دم نہین

رفته رفته ماہ و سال کے سفر کیساتھ ساتھ میرزا صاحب کے اعضا بھی

(۱) مكاتيب، ص ٧٦ (٢) ايشاً، ص ٨٠ (٣) ايشاً، ص ٩١ (١) ايشاً، ص ٩٩

فرسوده و نا توان هو تے چلے گئے. تا آنکه ۱۱ جون سنه ۱۸۹۷ ع تك یه نوبت پہنچی که او نهون نے منشی سیلچند صاحب کو صاف صاف لکھدیا:

«بهائی پر تکلف لکھنا مون کہ بجر مین اب دم نہن. نه طاقت باقی مو. نه حواس درست مین. لکھا کچر جامتا مون . لکھ کچر جاتا مون . بس ابتو یه نوبت پہنچی می کہ آج بجا کل مرا . کل بچا برسون مرا . ، (۱)

وفات اور مدفن

آخرِکار وه دن بهی آگیا، جسکی میرزا صاحب کو برسون سے آرزو تهی، اور ۱۵ فروری سنه ۱۸۶۹ ع مطابق ۲ ذیقعده سنه ۱۲۸۵ ه کو ان کا انتقال هوگیا. لیکن انکی خواهش تهی که بعد ِ مرگ رامپور مین دفن کیا جاؤن. چنانچه ۳۱ دسمبر سنه ۵۹ ع کو حسین مرزا صاحب کو لکها تها:

«رامپور زندگی مین میرا مسکن اور بعد *مرگ* میرا مدفن هولیا . ، (۲)

قضا وقدر نے یہ تمنـا پوری نہو نے دی ، اور مـیرزا صاحب شاہ نظام الدین اولیا کے مزار کے قریب اپنے خاندان کے احاطے مین مدفون ہوئے . انا للہ وانا الیـه راجعون .

تصانيف

میرزا صاحب نے زیرِ نظر عریضون مین اپنی متعدد تصنیفات کا تذکرہ کیا ہے. ان مین سے اکثر مشہور ہین اورکئیکئی بار طبع بھی ہوچکی ہین. لیکن بعض کے حالات سے ارباب علم ابھی تك آگاہ نہین. اسلئے مناسب معلوم ہوتا ہے كہ ان سب كا اجمالی ذكر كردیا جائے.

ثازيخ سلاطين تيموريه

۱۶ جنوری سنه ۸۵ع کے عریضہ مین میرزا صاحب نے اس کتاب کا ذکر کیا ہے. فرماتے ہین :

و از هفت هشت سال بتحرير تاريخ سلاطين تيموريه مي پرداختم . ، و١)

وافعه یه هے که سنه ۱۸۵۰ع مین شاهِ ظفر نے میرزا صاحب کو تاریخ ویسی کی خدمت پر بمشاهرهٔ پچاس روپیه ماهوار مقرر فرمایا، اور حکم دیا که حکیم احسن الله خان بهادر تواریخ سے حالات اقتباس کرکے میرزاکو دیا کرین، اور میرزا صاحب اپنیے انداز خاص مین ان واقعات کو تحریر کرین. میرزا صاحب نے کتاب کا نام پرتوستان رکھا، اور یه تجویز قرار پائی، که کتاب دو حصون مین تقسیم کیجائے. بہلا حصه ابتدای آفرینش سے امیر تیمور گورگان تک بالاختصار اور تیمور سے همایون تک قدر سے تفصیل کیساتی مرتب کیا جائے. دوسر سے مین جلال الدین اکبر سے سراج الدین بہادر شاہ تک کے واقعات ہون. میرزا صاحب نے حصة اول کا نام «مهر نیمروز» اور ثانی کا «ماه نیم ماه» رکھا. حصة اول کا نام «مهر نیمروز» اور ثانی کا «ماه نیم ماه» رکھا. حصة اول کے متعلق ۱۱ جون سنه ۱۸۵۲ ع کو میرزا صاحب نے مشی جواهر سنگی جوهر کو لکھا هے:

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۲

همسودهٔ روزنامهٔ روداد اورنگ نشینان چغتائیه بدست هیرا سنگی روان داشته ایم، و هنوز از رسیدنش نشان نیافته ایم. اگر رسیده است بنویسند. ورنه از هیرا سنگی باز پرس کنند. ، (۱)

اس سےمعلوم ہوتا ہے کہ سال ڈیڑہ سال کے اندر ہی «مہرِ نیمروز» تمام ہو چکی تھی. لیکن سنه ۱۲۷۱ ہ تك زیورِ طباعت سے آراسته نہوسکی^(۲)، جسکی وجہ یه ہوگی کہ اگر میرزا صاحب فوراً حضورِ شاہ مین کتاب پیش کر دیتے تو حصهٔ دوم کا تقاضا شروع ہو جاتا، جسکیو اسطے یہ اسقدر جلد تیار نہ تھے۔

بهرحال مطبوعه کتاب بادشاہ کے روبرو سنه ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۶ع) مین پیش هوئی. چاهئے تھا کہ میرزا صاحب حصة ثانی کی ترتیب شروع کردیتے . لیکن ایسا نہین ہوا ، حتی کہ سنه ۷٥ع نے بساطر حکومت اولٹدی ، اور ، ماہ نیم ماہ ، شرمندہ طلوع نہوسکا . بظاہر اسکی ایك اهم وجه میرزا صاحب کی جدید طرز انشا بھی ہے ، جو بادشاہ تو بادشاہ اوس عہد کے کسی ادیب کو بھی پسندیدہ نه تھی . ورنه نامکن تھا کہ سنه ٤٥ع سے سنه ۷٥ ع تك بادشاہ تقاضا نکرتے ، یامہلت عطا کردیتے اور قبل اتمام کتاب جلاوطن ہوجاتے تو میرزاصاحب اپنے خطوط مین یہ نه لکھتے کہ مین نے حصة ثانی کی ترتیب کا آغاز کردیا تھا ، لیکن اوسکو انجام تك اسلئے نہین پہنچایا کہ اب اوسکا براہیم ذوق کا انتقال ہوا اور میرزا صاحب به تنخواہ موجودہ استاد شه قرار براہیم ذوق کا انتقال ہوا اور میرزا صاحب به تنخواہ موجودہ استاد شه قرار براہیم ذوق کا انتقال ہوا اور میرزا صاحب به تنخواہ موجودہ استاد شه قرار دو خدمتین انجام دین . واللہ أعلم .

ذيوان اردو

میرزا صاحب نے ہ ذی الحجه سے ۱۲۷۳ ه کے عریضه مین اسکا اسطرح ذکر کیا ہے:

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ۲۵۰ (۲) ایضاً، ص ۱۵۷۶

ه مجکو غم یه هم که غزلهای اصلاحی اور ذیوان اردوکی رسید مین نو نه پائی. دیوانکی دسید ... ایسی هی باریك کاغذ پر لکهکر اس ساهوکار کو دیجیگا، اور اوسکو تاکید کیجیگا که اسکو بهیجندی . . (۱)

منشی شیونرائن اکبر آبادی کو اس نسخه کے بارے مین لکھتے ہیں: داب تم سنو. دیوان ریخۂ اتم و اکمل کہان تھا. مگر ہان میں نو غدر سے پہلے لکھواکر نواب یوسٹ علیخان بہادر کو رامپور بھیجدیا تھا. ، (۲)

اس بیان سے بظاہر یہ مترشح ہوتا ہے کہ میرزا صاحب نے مئی سنہ 80ع سے قبل دیوان ِ اردو رامپور بھیجا · لیکن در اصل نسخهٔ مذکور عریضہ نمبر ہ کے جواب کی تاریخ ۹ مئی اور تاریخ آشوب ِ غدر ۱۱ مئی کے درمیان کسی تاریخ کو بھیجا گیا تھا . چونکہ وہ تاریخ غدر سے قبل تھی اسلئے میرزا صاحب نے مجمد «غدر سے پہلے» کہا ہے .

میرزا صاحب کو اسکی رسید نومبر سنه ۱۵ ع تک موصول نهوسکی . جب ماء مدنکور مین انهون نے «دستنبو» کی ایک جلد تحفیّه ارسال کی اور نواب صاحب نے جواب مین لکھا کہ عـدیم الفرصتی کے سبب دیوان اور دستنبو ملاحظہ سے نگزرا، تو میرزا صاحب نے ۷ نومبرکو لکھا:

واس قرینی س_ک که بسبب کم فرصتی کی اونکا ملاحظه نکرنا مرقوم هوا ریخته کی دیوان اور اس . کتاب کا پهنچنا معلوم هوا. ، (۳)

اس نسخه کی مفصل کیفیت صفحهٔ ۱۰ کے حاشیہ مین ملاحظہ ہو . .

دستنبو

میرزا صاحب نے «آغاز یازدهم مئی سنه ۱۸۵۷ ع سے ۳۱ جولائی سنه ۱۸۵۸ ع تك روداد شهر اور آپی سرگزشت یعنی پندره مهینے کا حال نثر مین اكها... اور الستزام اسكا كیا... که دساتیر کی عبارت یعنی پارسی قدیم لكهی جائے، اور کوئی لفظ عربی نه آئے »(۱). اور منشی شیو نراین كے مطبع واقع اكبرآباد (آگره) مین طبع کراکے ایك نسخه نواب فردوس

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۰ (۲) اردوی معلی، ص ۳۸۱ (۳) مکاتیب، ص ۱۸ (٤) اردوی معلی، ص ۹۹ و – مکاتیب غالب

مکان کو ارسال کیا. ۷ نو مبر سنه ۵۸ ع کو اسکی رسید کے متعلق لکھتے ہیں:

ہ اس قربنی سی کہ بسب کم فرصتی کی اونکا ملاحظہ نکرنا مرقوم ہوا، ریختہ کی دیوان اور اس
کتاب کا پہنچنا معلوم ہوا. دیوان کی دیکھنی ندیکھنی مین آپ کو اختیار ہی . مگر یہ چار جزو
کا رسالہ جو اب بھیجا ہی اسکا دیکھنا ضرور درکار ہی . فارسی قدیم اور پھر حسن معنی اور
صنعت الفاظ . با این ہمہ ہر امر کی احتیاط اور ہر بات کا لحاظ . جنابعالی ! طرفہ معاملہ ہی .
عدا کا شکر ہی اور اپنی قسمت کا گلہ ہی . خدا کا شکر یہ کہ باوجود تعلق قلعہ کسیطرح کی
جرم کا به نسبت میری احتمال بھی نہین . قسمت کا گلہ یہ کہ عطای پنس قدیم کا حکام کو
خیال بھی نہین . یہ نومبر سنہ ۱۸۵۸ انیسوان مہینا ہی . گربا بن کھائی جینا ہی . کہتی ہین کہ
جنوری شروع سال مین پنسندارون کو روپیہ ملیگا . دیکھئی کیا نیا گل کھلیگا . پہلی نومبر کو
یہان اشتہار عام ہوگیا ہی . کہ اب قلرو ہندوستان مین عمل ملکۃ معظمۂ عالیمقام ہوگیا ہی .
سارتیفک پاچکا ہون . اگر اس اجمال کو بہ تفصیل معلوم کیا چاہی ، نو اس کتاب موسوم
سارتیفک پاچکا ہون . اگر اس اجمال کو بہ تفصیل معلوم کیا چاہی ، نو اسی کتاب موسوم
به ددستنبو ، مین دیکھیا چاہئی . ، (۱)

اس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ ۷ نومبر سنہ ۵۸ ع سے قبل کتاب طبع ہو چکی تھی. اس کتاب کی طباعت مین میرزا صاحب نے جسقدر اہتمام اور کوشش کی ہے اوسکی داستان سے اردوی معلی اور عود ہندی کے صفحے کے صفحے پُر ہین. ان خطوط کا ضروری اقتباس مولانا مہر کی کتاب کے صفحات پُر ہین. ان خطوط کا ضروری اقتباس مولانا مہر کی کتاب کے صفحات بہر ہین ملاحظہ ہو.

كليات فارسى

کلیاتِ فارسی کا نسخه میرزا صاحب نے مارچ سے ۱۸۹۱ ع مین نذر کیا تھا. یه نسخه خاندانِ لوهارو کے ایك بزرگ نواب فخر الدین خان مرحوم کے قلم کا لکھا ہوا ہے. ۷ اپریل سنه ۳۱ عکو اسکے بارہے مین میرزا صاحب تحریر کرتے ہیں:

، کلبات نارسی کا پہنچنی سی اور اس نذر کا مقبول ہونی سی مجکو بہت خوشی حاصل ہوئی . ، (۲) 19 محرم سسنه ۱۲۸۲ ہے (۱۶ مئی سسنه ۱۸۳۵ ع)کو پھر اسکا ذکر کیا ہے . فرما تے ہین : و دو قصیدهٔ سدحیه میری دیوان فارسی مسین مهترم اور وه دیوان حضرت کی کتابخانی مین موجود هی . . (۱)

بعد ازان ۱۸ جون سنه ۲۵ ع کو پهر لکهشے هين :

« اب عرض یه هی که حسب الحکم حضورکی یه قصیده میری دیوان فارسی مین ، جو کتابخانی مین موجود هو ، درج کیـا جاتی . . (۲)

> نسخه کی مزید تفصیل ص ۲۸ کے حاشیہ نمبر ۲ مین درج ہے. امـهٔ غـالب

میرزا صاحب نے سنہ ۱۸۹۰ ع مین فرھنگ برھان قاطع کے اغلاط پر مشتمل ایک رسالہ مسمی بہ ، قاطع برھان ، لکھکر نواب فردوس مکان کی امداد سے شایع کیا تھا. اسکے جواب مین ھندوستان کے متعدد اھل علم نے رسایل لکھے ، ان حضرات مین سے ایک مرزا رحیم بیگ تھے ، انھون نے ، ساطع برھان ، رسالہ تصنیف کیا ، اور اوسمین میرزا صاحب کو بہت جلی کئی باتین سنائین ، میرزا صاحب کو بہت جلی کئی باتین سنائین ، میرزا صاحب نے اسکا جواب الجواب لکھا ، اور اوسکے پانچ نسخے نواب مرزا خان داغ دھلوی کے توسط سے نواب خلد آشیان کی خدمت مین نذر مرزا خان داغ دھلوی کے توسط سے نواب خلد آشیان کی خدمت مین نذر

«ایك عبارتكا ایك جزو بطریق خط ایك انصاف دشمن کو لکهکر چهپوا دیا هی . پارسل اوسكا نواب مرزا کو ارسال کیا هی . پانچ رسالی وه میریطرف سی نذر گزرانینگی . حضرت قبول نذر کو میرا عز و شرف جانین کی . » (۳)

اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ رسالۂ مسندکورہ شروع اگست سنہ 70 میں شایع ہوا تھا.

انتخاب ديوان اردو

نواب خلد آشیان اساتذہ فارسی و اردو کے منتخبہ اشعارکی ایک بیاض مرتب فرمانا چاہتے تھے۔ اسکے لئے میرزا صاحب کے چیدہ چیدہ اشعارکی بھی ضرورت تھی. لهذا اونھون نے ۲۰ اگست سنہ ۱۸۶۹ع کو میرزا صاحب کو لکھاکہ آپ اپنے اردو اور فارسی کلام کا انتخاب روانا فرمائیے، تاکہ

⁽۱) مكاتب، ص ۵۲ (۲) ايضاً، ص ۵۳ (۲) ايضاً، ص ۵۷

مجموعة مذكور مين شامل كيـا جائے. ميرزا صاحبنے ١٠ ستمبر كو جواباً تحرير كــا :

«اردو کا دیوان ایك شخص کو دیا هم بعــد اتمام تحریر نذر کیا جائیگا . » (۱)

۱۸ ستمبر کو پھر تحریر کیا :

وخاطر اقدس مین نگزری که غالب تعمیل احکام مین کاهل هی . بصارت مین فتور . هاتیم مین رعشه . حواس محتل . ناچار کاتب کی تلاش کی . شهر سراسر ویران هی . کاتب کمان ؟ باری ایك دوست فی کاتب نشان دیا . اردو کا دیوان اشمار پر صاد کرکی اوسکو حواله کیا . کل وه اجزای منقوله آئی . آج بطریق پارسل مع اس عرضی کی ارسال کی . خط کاتب کا مجکو پسند نهین آیا . حضرت کو کیونکر پسند آئیگا . اغدلاط اثنی تهی که مجکو تحریر کی برابر محنت یؤی . ه (۲)

٢٤ ستمبر كو سـه باره اردو ديوان كا اسطرح ذكر كيـا هـے:

ه اردو دیوانکا انتخاب بهیج چکا هون . یقین همی که حصرتکی اظر انور سی گزرگیا هو . ، (۳)

انتخاب ديوان فارسى

اسی سلسلہ مین میرزا صاحب نے اپنی فارسی غزلوں کا انتخاب بھی روانا کیـا تھا . ۱۰ ستمبر کے خط مین اسکے متعلق فرماتے ہین :

وفارسی دیوان کا شیرازه کهولکر چنـد شخصونکر حوالہ کیـا هم . ، (٤)

۱۸ ستمبرکے عریضہ مین دیو آن ار دو کے ارسالکی اطلاع کے بعد لکھتے ہیں:
• فارسیک کابات کا شیرازہ کھولکر اجزا اوسکر احباب پر تقسیم کردیئی ہیں. جابجا اشعار
پر صادکردیئی ہیں. وہ بھی میری انتخاب کی مطابق نقل ہو رہم ہیں. بعد اتمام وہ بھی
پیشکش کرونگا. ، (د)

میرزا صاحب نے یہ انتخباب ۲۶ ستہ۔برکو روانا کرکے بطریق ِ اطلاع سرکار کو لکھا:

«آج فارسی دیوان کا انتخاب بطریق پارسل اس عرضی کیساتی بهیجتا هون. ... اس درویش فی صرف غزلین اور رباعیون کا انتخاب بهیجا هی . قصائد و قطعات و مثنویات کا انتخاب ابهی نهین بهیجا . اگر حکم هو تو و . بهی بهیجون . . (۱)

لیکر اغلب یه هےکه سرکار نے ان اصناف ِ لظم کا انتخاب طلب نهین فرمایا. ان دونون نسخون کے متعلق ص ۷۹ کا حاشیه نمبر ۱ ملاحظه کیجیسے.

⁽اوع) مكاتيب، ص ٧٩ (٢وه) ايضاً، ص ٨٠ (٣و٦) ايضاً، ص ٨١

تلامـــنه

میرزا صاحب کے شاگردون کی تعداد خاصی ہے. لیکن مکاتیب مین صرف چند اصحاب کا ذکر آیا ہے. ان مین سے باقرعلیخان اور حسین علیخان سببی خاندان کے عنوان کے ماتحت مذکور ہوچکہے. بقیمہ اصحاب حسبِ ذیل ہین.

نیر

نواب ضیاء الدین خان بهادر نیریم و رخشان ابن نواب احمد بخش خان بهادر والی فیروزپور جهرکه و لوهارو میرزا صاحب کے ارشد تلامده مین تھے۔ نواب خلد آشیان نے ۲۰ اگست سنه ۲۰ ع کے فرمان مین میرزا صاحب سے ارشاد فرمایا تھا کہ بھائی ضیاء الدین خانصاحب کے کلام کا انتخاب بھی بھجوائیہے۔ اسکے جواب مین میرزا صاحب نے ۱۰ ستمبر کو لکھا:

د بھائی صیاءالدین خان کا مجموعة نظم و نثر فارسی و اردو سراسر دبکھا ہوا میرا، جو اونکل کتابخانی مین تھا، غدر مین لنگیا. بعد غدر ذوق شعر باطل اور دل افسردہ ہوگیا. دو تین غزلین فارسی و هندی جو لکھی مین اوسکا انتخاب بھی پنجیگا. ه (۱)

۲۶ ستمبرکو انتخبابِ دیوانِ فارسی کیساتہ جو عریضے بھیجا تھا اوسمین ضیاءالدین خان بهادر کے بارے مین تحریر کیا ہے :

و بهائی ضیاه الدین خان بهادر نی جو اوراق میری پاس بهیجی هین وه بهی اس پارسل مین رکهدیؤی
 هین . حضرت اس غریب کا مجموعة نظم و نثر غدر مین لنگیا . بعد غدر جو کچی کها هی وه یهی
 هی ، جو پهنچتا هی . ، (۲)

نواب ضیاءالدین خان بهادر کیلئیے ص ۷۹کا حاشیه نمبر ۲ ملاحظه هو . ناظم

میرزا صاحب کے دوسرے قابلِ فخر شاگرد ، جنکا مکاتیب مین اسلئے

بارہا ذکر آیا ہے کہ ابتدائی ۶۶ عرایض اون کے نام نامی سے معنون ہین، نواب سید محمد یوسف علیخان بہادر فردوس مکان ناظم تخلص ہین. چونکہ دیباچہ مین موصوف الذکر کی شاگردی سے بالتفصیل بحث کیگئی ہے، نین اونکے سوانح پر ایك مختصر نوٹ مکا تیب کے آغاز مین درج ہے، اسلئے یہان صرف ذکر پر اکتفا کیا جاتا ہے.

نواب خلد آشيان

نواب سے محمد کلب علیخان بہادر خلد آشیان بھی میرزا صاحب کے زمرۂ تلامے ذہ کے رخشندہ گوہر ہین . آپ نے ۲۷ آگست ۹۹ ع کو ایك فارسی نثر میرزا صاحب کو بغرض اصلاح بھیجی تھی، اور گرای نامۂ مورخۂ کا کتو ر مین تحریر فرمایا تھا :

ه مرا ازان مشفق واسطهٔ تلذ بوده است . » (۱)

بعض وجوہ سے یہ رشت پایدار ثابت نہ ہوا ، اور غالباً صرف ایک نثر پر میرزا صاحب اصلاح دیسکے . مکاتیب ہے۔ ذاکی بڑی تعصداد آپ کی خدمت اقدس مین لکھی گئی ہے . چونکہ آپ کے نام کے عرایض کے شروع مین سوانح ِحیات پر مشتمل ایک نوٹ اضاف کردیا گیا ہے ، اسلئے یہان تفصیل کی حاجت نہیں .

⁽۱) مکاتیب، ص ۸۴، حاشیه نمبر ۱ .

لوازمات امارت

شاگرد پیشه

ایك عریضه مین میرزا صاحب نے اپنے ملازمون كا بھی اجمالي ذكر كيا ھے.

فرماتے ہین:

«حضور کرعطبه پر میرا اور شاگرد پیشه کا اور حسین علی کا گزارا ہم . عالم الغیب جانتا ہم جسطرح گزرتی ہمی . ، (۱)

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب کے ملازمون کی تعداد خاصی تھی، اور یہ کہ وہ اس غربت مین بھی لوازمات ِ امارت کے پابنے تھے . ان خدمتگارون مین سے بعض کا تذکرہ میرزا صاحب کے دوسر مے سفرِ رامپور کے ضمن مین آئیگا .

مختار **کار**

میرزا صاحب نے روساکیطرح مالی اور دیگر دفتری کاروبار کے انصرام کیلئے مختار کار بھی رکہ چھوڑا تھا. یہ قوم کا بنیا اور ساہوکاری پیشہ تھا. بسا اوقات اسی سے میرزا صاحب قرض بھی لیا کرتے، اور اسی کے ہاتہ سرکار رامپورکی فرستادہ ہنڈوی فروخت کر ڈالتے تھے.

۱۳ اگست سنه ۱۸۶۹ ع کے عریضہ مین میرزا صاحب نے پہلی بار اسکا ذکر کیا ہے. فرماتے ہین :

آخر روز توقیع وقیع مع جولائی کی تنخواه کی هنذوی کی پہنچا . هنڈوی مختار کار کو دی
 اور یه عرضی لیکھنی بیٹھا . ، (۲)

بعد ازان ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۶۸ع کو منشی سیلچند کے نام کے مکتوب مین لکھتے مین :

ه اگل مهینی یمنی اگست سنه ۱۸۹۸ کی تنخواه کی هنداری جو تم نی بهیجی تهی اوسکا رویسه ابتك نهین پئا . مین تو جسدن هنداری آتی هی اوسیدن یا دوسری دن اپنی مختار کار کر هاته ، که وه بهی مهاجن هی ، بیچ ذالتها هون . مگر اوس مختار کو جسکم هان هنداری آتی هی اوسی رویسه ابتك نهین دیا . » (۴)

انگریزی تعلقات

ديرينـه تمكخوار

حکومت انگلشیه سے میرزا صاحب کے تعلق کا آغاز اولکئے چچا نصراللہ بیگ خان بہادر کے توسط سے ہوتا ہے. نصراللہ بیگ خان بہادر انگریزی فوج مین رسالدار ، اور پرگنة سونك سونسا کے جاگیردار تھے. میرزا صاحب اپنے والد کے انتقال کے بعد چچا کی سرپرستی مین پرورش پا رہے تھے کہ سنه بیگخان بہادر کا انتقال ہوگیا . لارڈ لیك بهادر نے دیرینه خدمات کا لحاظ کر کے جاگیر کے عوض اولکے متعلقین کی پنشن مقرر کرادی ، اور اسطرے میرزا صاحب انگریزون کے وظیفه خوار بنگئے . یہ پنشن نواب احمد بخش خان بہادر والی فیروزپور جھرکہ ، برادر نسبتی نصراللہ بیگخان بهادر کے خزانه سے ماتی تھی . فیروزپور جھرکہ ، برادر نسبتی نصراللہ بیگخان بهادر کو ولیم فریزر ریزیڈنٹ فیروزپور جھرکہ ، برادر نسبتی نصراللہ بیگخان بهادر کو ولیم فریزر ریزیڈنٹ فیروزپور کی جاگیر لیکن اونکے جانشین ، نواب شمس الدین احمد خان بهادر کو ولیم فریزر ریزیڈنٹ دھلی کے قتل کرانے کے الزام مین پھانسی دیدیگئی ، اور فیروزپور کی جاگیر ضبط ہوگئی ، تو مسیرزا صاحب اور دیگر ورثای نصر اللہ بیگخان کی پنشن خزانه کلکتری دہلی سے تقسیم ہونے لگی اور اپریل سنه ۱۸۵۷ ع تك میرزا صاحب کو ملتی رهی ،

میرزا صاحب اپنی اُس «دیرینـه نمکخواری » کے متعلق نواب فردوس مکان کو تحریر کرتے ہین :

ه حالی رای جهان آرای باد ، که دیرینه تمکخوار سرکار انگریزم . و از سر آغاز سال یکهزار و هشتصد و شش ، که درانگاه شمار سنین عمر من از ده نگزشته بود ، بعوض جاگیر عم حقیق نسی خود نصرانه بیگخان بهادر ، که با جمعیت رسالهٔ چهار صد سوار بممیت جرنیل لاژد لیك بهادر در فتح هندوستان کوششهای تمایان کرده ، و پرگهٔ سونك سونسا بقید حین حیات جاگیر

یافته ، و هم دران عهد بمرگ ناگاه از جهان رفته بود ، بغرمان جرنیل لاؤد لیك بهادر و منظوری گورمنث مشت زری شامل جاگیر عم سبی من نواب احمد بخش خان بهادر در وجه معاش من منجملهٔ زر استمراری سركاری ، كه بذمه نواب احمد بخش خان بهر دوام واجب الادا بود ، قراریافت . چون جانشین احمد بخش خان كیفر كردار یافت و جاگیر بسركارباز یافت شد ، رسیدن آن وجه مقرری از خزانه كلكتری دهلی صورت پزیرفت . چنانكه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از كلكتری دهلی یافته ام . ، (۱)

دربار اور خلعت

پنشنخوارکی حیثیت سے میرزا صاحب اہم شخصیت کے مالک نہ تھے. اونہین ساڑھے سات سو روپیے سالانہ یا ساڑھے باسٹے روپیہ ماہوارکا معمولی وظیفہ ملتا تھا. نواب خلد آشیان کو ہ ستمبر سنہ ۲۷ ع کے عریضہ مین لکھا ہے:

«باسٹے روپئی آئے آنے مہنا انگریزی سرکار سی بعوض جاگیر باتا ہون . ، (۲)

در اصل اونگا حقیق اعزاز یه تهاکه گورنر جنرل کے دربار مین داهنی صف مین دسویر کرسی اور سات پارچے مع جیغه، سرپیچ و مالای مروارید خلعت پاتے تھے . نواب فردوس مکان کو یه تفصیل لکھتے ہو ہے فرماتے ہین :

مین انگریزی سرکار مین علاقه ریاست دو دمانی کا رکهنا هون . معاش اگرچه قلیل هی ، مگر عزت زیاده پاتا هون . گورمنث کی دربار مین داهنی صف مین دسوان لمبر اور سات پارچی اور جغه ، سر پیچ، مالای مروارید خلعت مقرر هی . ، (۳)

غدر اور قصور خدمت

سرکار انگریزی سے میرزا صاحب کے تعلقات مئی سنہ ۱۵ ع تک خوشگوار تھے۔ جب دھلی اور دیگر اطراف ملک مین انگریزون کے خلاف فوج اور رعایا نے بغاوت کا جھنڈا بلندکیا ، اور شاہ ِ ظفر مطلق العنان حکمران قرار دیسے گئے ، تو میرزا صاحب کیلئے بجز گوشہ گیری کوئی چارۂ کار نرھا . کیونکہ اگر اپنی محسن سرکار کا ساتھ دیتے ، تو باغی گھر بار لوٹ لیجاتے ، اور اہل قلعه کی کھلم کھلا حمایت کرتے ، تو بصورت ِ ناکامی انگریزون کی طرف سے بدسلوکی کا خوف تھا . نصیب کی تائیدسے میرزا صاحب کی تدبیر کارگر ہوئی ، اور وہ کا خوف تھا .

⁽۱) مكانيب، ص ۱۱ - (۲) ايضاً، ص ۹۹ (۳) ايضاً، ص ۲۱ زب مكانيب غالب

شہر دہلی کے اندر باغیـون کیساتھ • بیاطن بیکانه و بظـا ہرآشنا ، ایام گزاری کرتیے رہےے. تا آنکہ انگریزی فوج نے دوبارہ شہر فتحکیا، اور اون اشخاص کی دار و گیر شروع ہوئی ، جنھون نے باغیون کی جنبه داری کی تھی. اہلِ شہر نے انگریزی سپاہ کے داخلِ شہر ہوتے ہی بھاگنا شروع کردیا ، لیکن میرزا صاحب اپنی جگہ سے نہ ہلے . شہر مین تحقیقات شروع ہوئی . مخبرون نے اطلاعین بہم پہنچاکر باغیون کی تلاش مینگورنمنٹ کی مدد کی ، مگر باوجو د تعلق ِ قلعه میرزا صاحب کے دامنِ وفاداری پر دھبے نہ آیا . حکام کو میرزا صاحب کے قیام ِ دہلی کی اطلاع ہـوئی، مگر اونھون نے اس سے دلچسی نلی . خود میرزا صاحب نے کسی حاکم سے اسلئے ملنــا مناسب نه جاناکہ موجودہ اصحاب مین اونکا کوئی شـناسا نه تها. نتیجـه یه هواکه کچی عرصه کیلئیے انکے تعلقاتِ انگریزی منقطع ہوگئے. دورانِ بغاوت مین نواب فردوس مکان نے انگریزون کی بڑی امداد کی تھی . میرزا صاحب اس حقیقت سے واقف تھیے . جب غدرکی آگ بجم گئی ، تو انھون نے از راہ ِ مصلحت ۱۶ جنوری سےنہ ۱۸۵۸ ع کو اپنی ساری روداد نوابصاحب کو لکھی ، اور آخر مین عرض کیا : ه راستی اینکه درین فتنه و آشوب خدمتی بجا نیاورده ام . لیکن مقام شکر است که به تقدیم نرسیدن خدمت از راه بیدستگاهیست و ذریعهٔ اخلاص و خلوص همان بگناهیست . ، (۱)

بعد ازان ۷ نومبر سنه ۸٫ ع کو تحریر کیا ہے:

«خداکا شکر یه که باوجود تعلق کسیطرح کی جرم کا به نسبت میری احتمال بهی نبین. ، (۲)

اسی سلسله مین ۷ نومبر سےنه ٥٩ ع کو لکھتے ہین :

دایتك مین اپنی كو یه بهی نهین سمجها كه بیگناه هون یا گناهگار . مقبول هون یا مردود . مانا كه كوئی خیرخواهی نهین كی جو نتی انعام كا مستحق هون . لیكن كوئی بیوفائی بهی سرزد نهین هوئی جو دستور قدیم كو بُرهم ماری . ، (۳)

مسدودی در بار و خلعت و پنشن

میرزا صاحبنے ایام غدر مین جو رویہ اختیار کیـا تھا اوسکی بنا پر

(۱) مكاتيب، ص ۱۳ (۲) ايضاً، ص ۱۵ (۳) ايضاً، ص ۲۲

حکومت ِ انگلشسیه کی نظر مین مجرم ثابت نہوے کہ سزا دیجاتی، لیکن کسی خاص خدمت کے انجام ندینے کے سبب اس کے بھی مستحق خیال نه کیے گئے کہ پنشن، دربار اور خلعت بحال رکھا جائے. چنانچه یه تینون اعزاز بند ہوگئے. نواب فردوس مکان کو ۷ نومبر سنه ۱۸۵۹ ع کے عریضه مین دربار و خلعت کے ذکر کے بعد لکھا ہے:

« لاؤد هاردنگ صاحب کی عهد تك پایا . لاؤد دلهوسی یهان آثر نهین . اب یه نواب معلی القاب آثر هین ۰ زمانر کا رنگ اور . کوئی حکم کوئی سکرتر میرا آشنا نهین . بؤی میری مهی قدردان جناب المفشئن صاحب . وه بهی چیف سکرتر نرهی . لفٹنگ گورنر هوگئی . وه سکرتر رهتی تو مجهی کچی غم نه تها . . (۱)

پنشن کی مسدودی کے بارے مین ۱۶ جنوری سنه ۸۸ ع کے محولہ بالا عریضه مین لکھتے ہین :

وچنــانکه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از کلکتری دهلی یافته ام . و از مئی خود آشکار است که حال جیست . . (۲)

اسکے بعـد ۷ نومبر سـنه ۱۸۵۸ ع کو تحریر کرتے هین:

وجنابدالی! طرفه ممامله هم . خداکا شکر هم ، اور اپنی قسمت کاگله هم . خداکا شکر یه که باوجود تعلق قامه کسیطرح کر جرم کا به نسبت میری احتمال بهمی نهین . قسمت کا آله یه که عطای پنسن قدیم کا حکام کو خیال بهمی نهین . یه نومبر سنه ۱۸۵۸ لنیسوان مهینا همی . گویا بن کهاثی جیناهی . » (۳)

پنشن کی بحالی کیکوشش

غالباً مئی سنه ۱۸۰٦ ع سے اپریل سنه ۵۷ ع تك میرزا صاحب کو خاندانی وظیفه ملتا رہا . مئی مین غدر ہوگیا اور چند ماہ تك اہلِ دہلی اور گورنمنٹ کے تعلقات منقطع رہے . فتح ِ دہلی کے بعد جنوری سنه ۵۸ ع تك میرزا صاحب نے اسلئے تجدید ِ راہ و رسم کی سعی نکی ، که شناسا حاکمون مین سے اب کوئی نه رہا تھا ، اور نئے حکام سے ملاقات کی تقریب کوئی خدمت ہونی چاہیے تھی، جو از راہ ِ احتیاط انھون نے انجام نہین دی تھی . چنانچه ہونی چاہیں مکان کو لکھا ہے:

⁽۱) مكاتيب، ص ۲۲ (۲) ايضاً، ص ۱۲ (۲) ايضاً، ص ۱۵ :- النياً و س ۱۵ النياً و س ۱۸ النياً و س ۱۵ النياً و س ۱۵ النياً و س ۱۵ النياً و س ۱۵ النيا

واز سر آغاز سال ۱۸۰۳ ... بعوض جاگیر عم حقیق نسبی خود ... مشت زری ... در وجه معاش من ... قرار یافت ا... چنانکه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از کلکتری دهلی یافته ام . و از مئی خود آشکار است که حال چیست می بایست که خود سلسله جنبان گشتمی . و با حکام پیوستمی . درین باره سخن آنست ، که درین فرماندهان با هیچ کس سابقه معرفتی ندارم . و معهذا موقع و عمل آن نمی نگرم که نامه نویسم ، و خواهش ملاقات بمیان آورم . راستی اینکه درین فته و آشوب خدمتی بجا نیساورده ام . ، (۱)

لیکن معلوم ہوتا ہےکہ ۱۶ جنوری اور ۲۰ مارچ سنہ ۰۸ ع کے درمیان ہی مین بحالی پنشن کی سلسلہ جنبانی شروع کردی تھی . اسلئے کہ نواب فردوس مکان کی بالواسطہ دعوت ِ رامپور کے جواب مین صاحبزادہ سید زین العابدین خان بہادرکو ۲۵ مارچ سنہ ۰۸ ع کو لکھتے ہین :

ه مین نی اپنی پنسن کی باب مین چیف کمشنر بهادرکو درخواست دی تهیی . و هان سی صاحب کمشنر شهر کو وه درخواست حواله هوئی . صاحب کمشنر دهلی نی صاحب کلسکتر شهر سی کیفیت طلب کی هی . پس اگر وه کیفیت پنسن کی هم تو بهان کی کلسکتری کا دفتر اگر نهین رها نه رهی . رینو بوزد کی دفتر اور لفتلف گورنری آگره اور نواب گورنر جنرل کلسکته کی دفتر اس پنسن کی کیفیت سی خالی نهین هین . اور اگر میری کیفیت مطلوب هی ، تو میرا بیجرم اور بری اور الگ هونا فساد سی از روی دفتر قلعه و اظهار مخبرین ظاهر هی . بهر حال صاحب کمشنر شهر کیفیت صاحب کلسکتر می طلب کرکر چیف کمشنر کی ساته پنجاب کو گئی هین . دیکه ی کب آوین ، اور بعد ملاحظة کیفیت کیا حکم دین . ، (۱)

مداحون مين نام

اس عرصه مین میرزا صاحب نے مداحانِ حکومتِ انگاشیه مین اپنا نام درج کراکے وزرایِ ملکهٔ معظمه کے دو سارٹیفکٹ حاصل کر لئے تھے۔ لیکن اسکے باوجود نومبر سنه ۸۵۹ تک پنشن جاری نہوئی، اور جب شہر مین یه افواه مشہور ہوئی کہ جنوری سنه ۱۸۵۹ ع مین پنشندارون کو روپیه ملیگا، تو ۷ نومبر سےنه ۸۵۹ کو میرزا صاحب نے از راہ ِ شکایت نواب فردوس مکان کو لکھا:

« قسمت کاگله یه که عطای پنسن قدیم کا حکام کو خیال بھی نہین. یه نومبر سنه ۱۸۵۸ انیسوان مهینا هی . گویا بن کهائی جینا هی . کهتی هین که جنوری شروع سال مین پنسندارون کو روپیه ملیگا .

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۱-۱۱ (۲) ايمناً، ص ۱۱

دیکهئی کیا نیا کل کهایگا . پهلی نومبرکو یهان اشتهار عام هوگیا هی ، که اب قلمرو هندوستان مین عمل ملکهٔ معظمهٔ عالیمقام هوگیا هی . مین پهلی سی مىداحون مین اپنیا نام لکهوا چکا هون . اور وزرای ملکهٔ دارادربان کی دو سارتی فک پا چکا هون . ، (۱)

اسکے جواب مین نوابصاحب نے لکھا کہ آپ رامپور تشریف لے آئیہے. میرزا صاحب نے ۳ دسمبر کو جواباً تحریرکیا :

ه میری حاضر هونیکو جو ارشاد هوتا هی ، مین و هان نه آؤنگا ، تو اور کهان جاؤنگا . پنسن کم وصول کا زمانه قریب آیا هی . اسکو ملتوی چهوژکر کیونکر چلا آؤن . سنا جاتا هی ، اور یتبن بهی آتا هی ، که جنوری آغاز سال ۹۵ عیسوی مین یه قصه انجام پائو . جسکو روپیه ملنا هی اوسکو روپیه ملنا هی اوسکو روپیه ، (۲)

عرضی کی روداد

جنوری سنه ٥٩ ع پر دو مهینه اورگزرگئے، مگر هنوز مقدمـهٔ پنشن فیصل نهوا. سرکارنے ١٣ اپریل کو پهر دعوت ِ آمــدِ رامپور دی، تو میرزا صاحب نے امیدِ وصولیابی پنشن کاگیت گاتے هوے لکھا:

ه بحموع پنسندارون کی مثل مرتب هو ، اور هنوز صدرکو روانا نهین هوئی . نوابگورنر جنرل لاژد کیننگ بهادر از کلکته مو میری کواغمند طلب کئی ، اور وه کاغد فهرست مین سی الگ هوکر لفئنگ گورنر بهادر پنجاب کی خدمت مین ارسال هوئی . وهان می کلکته کو بهیجی جائینگی . بهم و هان می حکم منظوری پنجاب هوتا هوا یهان آئیگا ، اور یهان بحکو روپیه ماجائیگا . ه (۳)

راه چاره مسدود

جب مہینے پر مہیناگزر نے لگا ، اور پنشن کا تصفیہ نہوا، تو میرزا صاحب نے ۷ نومبر سنہ ٥٩ ع کو مجبوراً لکھا :

ه ابتك مین اپنی كو یه بهی نهین سمجها كه بیگناه هون یاگناهگار. مقبول هون یا مردود. مانا كه كوئی خورخواهی نهین كی جو نئی انصام كا مستحق هون . لیكن كوئی بیوفائی بهی سرزد نهین هوئی جو دستور قدیم كو برهم ماری . بهر حال راه چاره مسدود اور دكم موجود . عرفی خوب كهنا هی : مرا زمانهٔ طناز دست بستهٔ و تیخ زند بفرقم و گوید كه هان سری میخار . . (٤)

نواب فردوس مکان کی سفارش

نواب فردوس مکان اپنیے استادکی پریشانی سے کماحقہ واقف تھے۔ آپنے از راہ ِ نوازش اکثر انگریز حکام سے اسلئے میرزا صاحب کی تعریف کی (۱) مکانیب، ص ۱۵ (۲) ایضا، ص ۱3 (۲) ایضا، ص ۱۹ (۱) ایضا، ص ۲۲ کہ انکے سابقہ مدارج بحال ہوجائین . اور جب میرزا صاحب کا یاسنامہ مورخہ v نومبر سنہ oo ع مطالعہ فرمایا تو تسکین ِ خاطر کیائیے لکھا :

د مشفقا؛ هنگام ملاقات کر اکثر صاحبان ذیشان سی تذکار محامد اوصاف ذاتی اور صفاتی آپکا عمل مین آیا عمل مین آیا هم مین آیا هی . الله تعالی کر فضل اور قدر دانی سرکار دولتمدار سی یقین واثق هی که جو مدارج شریف آپکر قدیم سی هین، پیشگاه گورنمنٹ سی بهی اوسی مطابق ظهور مین آویگا . کسواسطی که اهالی سرکار ابد قرار قدردان و قسدر شناس هین . ، (۱)

اقبال کی تائید

سرکارکی سفارش بارآور ہوئی، اور پنشندارونکا نقشہ بعدِ صدور حکم صدر سے واپس آگیا. میرزا صاحب نے ۱۲ اپریل سنہ ٦٠ع کو ان الفاظ مین سرکار کو اطلاع دی :

وعالم دو هین . ایك عالم شهادت ، ایك عالم غیب . جسطرح عالم شهادت مین آپ میری دستگیری کر رهی هین ، عالم غیب مین آپکا اقبال مجکو مدد پهنچا رها هی . تفصیل اس اجمال کی یه که وه نقشا پنسندارون کا جو یهان سی صدر کو گیبا تها ، وه اب صدر سی بعد صدور حکم آگیا . حکم به نسبت هر واحد کی مختلف هی . تقلیل بهت هی . سو رو په مهینی والیکو پچمتر بهی هین اور پچیس بهی هین اور دس بهی هین . اب فرمانی میربواسطی کیا احتمال گررتا هی . یاس کلی هی . ایکن واقعه یه هوا هی که سب می پهل میرا نام اور پوری پنسن کی واگراشت کا حکم . طرفه یه که میری نام کی سانهم ایك انگریزی تحریر هی ، که جسکی دیکهنی سی اور وکلا اور اهل شهر مین یه مشهور هی که وه تحریر پر ولایت سی آئی هی . بهر حال دو امر هنوز مهم هین . ایک اس انگریزی تحریر کا حال ور دو میری دو نون امر چند روز مین معلوم هوجائینگی . اور جو معلوم هوگا وه عرض کیا جائیگا . ، (۱)

خداساز بات

میرزا صاحب نے بم مئی سنہ ٦٠ ع کو زر پنشن وصول کرلیا. اہلِ دہلی نہ اس اجراکو نواب فردوس مکان کی سعی و کوشش کا نتیجہ قرار دیا. میرزا صاحب ان مراتب سے سب سے زیادہ آگاہ تھے، اور جنوری سنہ ٦٠ ع مین رامپور آتے وقت بعض احباب کو یہ لکے بھی چکے تھے کہ

⁽۱) مكانيب، ص ۲۲، حاشيه نمبر ۲ (۲) ايضاً، ص ۲۹

اس سفر کا مقصد یه هے که نوابصاحب کے ذریعه گورنمنٹ سے میری صفائی هوجائے. لیکن اسکے باوجود جب یوسف مرزا صاحب نے لکھا کہ خواجه جان کی زبانی معلوم ہوا ہے کہ والی رامپور کی کوشش سے آپکی پنشن جاری ہوگئی، تو اسکے جواب مین میرزا صاحب نے اجرای پنشن کو مسبب الاسباب کی طرف منسوب کرتے ہوئے حقیقت حال کے اظہار سے انجماض کیا. فرماتے ہیں: محواجه جان جهوٹ بولنا ہم ، والی رامپور کو اس پنسن کی اجرا مین کھے دخل نہیں. یہ کام خدا ساز ہم بعلی بن ایطالب علیہ السلام ، (۱)

بحالی دربار و خلعت کی کوشش

اوپر عرض کیا جاچکا ہے، کہ میرزا صاحب گورنر جنرل کے دربار مین خلعت ِ هفت پارچہ اور سہ رقوم ِ جواهر لارڈ هارڈنگ صاحب کے وقت تک حاصل کرتے رہے ۔ لارڈ ڈلہوسی نے دلی آکر دربار نہیں کیا ۔ اسلئے سنہ ۱۸۶۸ع سے غدر سنہ ۷۰ ع تک میرزا صاحب کو شرکت ِ دربار اور حصول خلعت کا کوئی موقع میسر نہ آیا . غدر کے بعد بعذر ِ اشتباہ پنشن بند ہوئی تو دربار و خلعت کی امید بھی جاتی رہی ۔ لیکن اجرای پنشن کے بعد میرزا صاحب نے بحالی دربار کی درخواست کی ، جسپر عرصہ تک تحقیقات ہوتی رہی ۔ گورنر کا دربار اور خلعت

سه شنبه ۳ مارچ سے ۱۸۹۳ ع کو^(۲) سر رابرٹ منٹگمری لفٹنٹ گورنر پنجاب نے دلی مین دربارکیا. میرزا صاحب کو بھی شرکت کا حکم ملا. یه اوس روز نه گئے. دوسرے درے گورنر نے یادکیا، تو خیام

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۳۱

⁽۲) مولانا مهر نو . غالب، صفحهٔ ۲۳۹ اور ۲۶۱ پر لکها هو که مارچ سنه ۱۸۹۲ ع مین دربار و خلعت بحال هوی . یه رای درست نهین هو . دراصل یه مارچ سنه ۱۸۹۳ ع کا واقعه هو . کیونکه نواب فردوس مکان اور میرزا صاحب کی مراسلت کا هر خط مورخه هی . اور جن خطون مین زیر بحث مسئله کا ذکر آیا هی و ه سنه ۱۸۳۲ ع کی نمین ، بلکه سنه ۱۸۳۳ ع کی تحریر شده هین . غالباً اردوی معلی کو مطبوعه نسخه کی غلطی طباعت سی مهر صاحب کو یه غلط فهمی پیدا هوئی . نیز اردوی معلی ص ۱۱۲ پر میرزا تفته کی نام کی مکتوب کی تاریخ ۶ فروری بهی غلط هو . اسکو ۶ مارچ هونا چاهیی .

گورنری مین حاضر ہوئے. صاحب نے خلعت دیا اور فرمایا کہ گورنر جنرل بهادرکا دربار انبالے مین ہونیوالا ہے. آپ وہان بھی تشریف لیجائیسے، اور دربار مین شریك ہوكر خلعت معمولی حاصل کیجیے. میرزا صاحب نے غالباً ٤ مارچ كو سركار سے زاد راہ كیلئے عطیه كی درخواست كی . ١١ كو سركار نے . ٢٠٠ روپیه بھیجے . ١٦ مارچ كو میرزا صاحب روپیه كی رسید كیساتہ نواب فردوس مكان كو لكھتے ھین :

واب سنیتی اپنی دعاگو کی داستان. منگل ۳ مارچ کو جناب لفٹنٹ گورتر بهادر نی خلعت عطاکیا، اور فرمایا که هم تمهین مژده دیتی هین که نواب گورتر جنرل بهادر نی اپنی دفتر مین تمهاری دربار اور خلعت کی بدستور بحال رہنی کا حکم لکھوا دیا. مین نی عرض کیا کہ مین انبالی جاؤن ؟ فرمایا البته انبالی جانا ہوگا.

بعد جناب نوابصاحب کی جانیکی شہر مین شہرت ہوئی کہ دلی کی لوگ انبالی جانی سی ممنوع هبین . گهبرایا اور صاحب کمشنر کی پاس گیا . آپ خط اپنا دی آیا . زبانی پرسش کا جواب زبانی پایا . پھر خط کی جواب مین خط محررہ ۷ مارچ آیا . چنانچه لفافه بلحاظ گرانی وزن رہنی دیتا ہون . اور خط بجنسه حضرت کو بھیجتا ہون . کل سی ایك اور خبر اور ی کی نصیب اعدا لاڑد صاحب کی طبیعت ناساز ہوگئی ہم . انبالی مین دربار نکرینگی ، اور شمله کو چلی جائینگی . اب مین دو وجه سی بین السفر والسکون متردد ہون . پہلی وجه خاص اور دوسری وجه عام . دو سو مین سی سو لیکر ساز و سامان درست کیا ہم ، اور سو مهاجن کی ہان ڈاك اور خرچ راہ کیواسطی رہنی دیبی ہین . نار برق مین جناب نوابصاحب سی حکم منگواؤنگا . جو حکم آئیگا ، آپ سی عرض کرکی اوسکی تعمیل کرونگا . ، (۱)

گورنر جنرل کی دربار مین تجاسکی

نواب فردوس مکان نے میرزا صاحب کے عریضۂ مورخۂ ١٦ مارچ کے جواب مین کمشنر صاحب کے خط کا جسقدر مضمون دوہرایا ہے (۲) اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ صاحب نے یہی لکھا تھا کہ آپ انبالے نجاتین . اتفاقاً اسی زمانہ مین میرزا صاحب کے پہنسیان بھی نکل آئین . اسلئے مجبوراً خود انبالے جانیکے بجائے اپنا قصیدہ ، جو معمولی نذر تھی ، بطریق ڈاک بھیجکر شکریہ کے جوابی فرمان پر قناعت کرلی . اور ع اگست سے ۱۸۹۳ ع کو فراب فردوس مکان کو تحریر کیا :

وجب انبالی میرا جانا نهوا تو مین نی قصیدة مدح، جو دربارکی نذر کیواسطی لکها تها، بطریق ذاك جناب چیف سکرتر بهادر کو اس مراد سی بهیجا، که آپ اسکو جناب نواب معلی القاب کی نظر سی گزرانین . اور یه دستور قدیم تها که جب مین قصیدة مدحیه بهیجتا تو صاحب سکرتر بهادر کا خط بیواسطهٔ حکام ماتحت مجکو آجاتا . اب جو مین نی وه لفافه مین نی ومافق معمول قصیده بهیجا، یقین هی که مارچ یا اپریل کی مهنی مین وه لفافه یهان سی لشکر کوگیا . اصدائی بر تخاست . نا امید هو کر بینهرها . بلکه یه خیال گزرا که جب وسم تحریر خطوط نرهی تو دربار و خلعت کهان . ناگاه کل شام کو صاحب سکرتر بهادر کا خط ذاك مین آیا . وهی افشانی کاغذ . وهی القاب . جی چاهتا تها که اصل خط مع سرنامه بهیجدون . تاکه حضور ملاحظه فرمائین . مگر برسات کا اندیشه مانع آیا . نقل سرنامه اور خط کی بهیجتا هون . ی (۱)

لیکن اسکے بعد زندگی بھر میرزا صاحب کو گورنر جنرل کے دربار کی شرکت کا موقع نملا، اور یه آرزو بھی دوسری بہت سی آرزوون کیسا تھ پیوندِ خاك ہوگئی. گورنر کا دوسرا دربار اور خلمت

سر ذانل میکلولا گورنر پنجاب نے ۱۷ دسمبر سنه ۱۸۳۹ ع کو دلی مین دربار کیا. میرزا صاحب اس مین شریك اور «خلعت هفت پارچه وسه رقم جواهر» سے مشرف هو ہے . رامپور اس زمانه مین نواب خلد آشسیان کی زیر حکومت تها. دربار کے دوسر ہے دن میرزا صاحب نے سرکار کو لکھا: محضرت کی توجه باطنی، جو همیشه میری مصلح حال اور افزایش عز و وقار کی کفیل هی، بعد ادای شکر الهی، اوسکا سپاس بجا لاتا هون . پیش از غدر گورمنٹ کی دربار مین ۷ پارچو اور جیغه ، سرپیج ، مالای مروارید، تین رقین جواهر کی بحکو ملتی تهین . بعد غدر اگرچه پنسن اور دربار بحال رها ، لیکن خلعت موقوف هوگیا . نواب لفٹف گورنر بهادر پنجاب کا کل ۱۲ پر چار بجو دربار تها . حکم سب دربار دارون کو بہنچ گیا تھا . مین نواب مهدیعایخانصاحب کو رخصت کرکی گهر آیا . دو گهائی کی بعد دربار مین گیا . خیال یہی که ملاقات هوگی . ایك رباعی کاغذ مذهب پر لکھی هوئی نذر کرونگا . کلمات عنایت سنکر چلا آؤنگا . نه مجھی کچھ . احتمال . نه صاحب کشنر بهادر شهرکو علم . باری بر وقت ملاقات تعظیم معمولی اور مصافحه کرکی لاژد صاحب تی کھڑی کھڑی جیغه ، سرپیج میری ٹوپی پر باندها ، اور فرمایا دیه هم نو آیکی خشش معنوی سمنها هون . . (ا)

یه میرزا صاحبکا آخری دربار اور خلعت تها. اسکے بعد فروری سنه ٦٩ع تك کسی دربارکی شرکتکا ذکر نهین ملتا.

⁽۱) مكاتيب، ص ۳۷ ايضاً، ص ۸۷ ح -- مكاتيب غالب

بهادر شاہِ ظفر سی تعلقات

تاریخ نویسی

دلی کے لال قلعہ سے میرزا صاحب کے تعلقات ذاتی تھے۔ لیکن پہلے صرف مختلف تقریبون مین آمد و رفت رہا کرتی تھی. شاہِ ظفر کے عہد مین رشتۂ ملازمت بھی پیدا ہوگیا اور سلاطین ِ تیموریہ کی تاریخ نویسی سپرد ہوئی. نواب فردوس مکان کو لکھتے ہین :

ه پیوند تعلق با بهادر شاه جز آن نبودکه از هفت هشت سال بتحریر تاریخ سلاطین تیموریه..... می پرداختم . ۱۵ (۱)

یه عریضه ۱۶ جنوری سنه ۱۸۵۸ ع کو لکهاگیا تها. اس حساب سے اونکے تعلقِ خدمت کا آغاز سنه ۱۸۶۹ ع یا سنه ۱۸۵۰ ع سے هونا چاهیے. خواجه حالی مرحوم نے اس واقعه کا سال متعین کر تے هو ہے صرف سنه هجری ۱۲۶۹ لکھا هے(۲)، جو ۱۷ نومبر سنه ۱۸۶۹ ع سے شروع هوکر ٥ نومبر سنه ۱۸۵۰ ع پر ختم هوتا هے. مولانا مهر فرماتے هین که میرزا صاحب کو قلعه کی پہلی تنخواہ جون سنه ۱۸۵۰ سے ملی(۲). اس حساب سے میرزا صاحب کے تخمینی سنین ِ تعلق ِ قلعه مین سے سنه ۱۸۵۰ ع درست هوگا.

اصلاح اشعاد کے

میرزا صاحب کی ملازمت کو ع سال ہو ہے تھے کہ شیخ ابراہیم ذوق، استاد شاہ ظفر ، کا انتقال ہوگیا . بادشاہ نے اصلاح اشعار کی خدمت بھی میرزا صاحب کے سپرد کردی . میرزا صاحب نے محولۂ بالا عریضہ مین اسکا بھی ذکر کیا ہے . فرماتے ہین:

ه و از دو سه سال باصلاح اشعار شهریار می پرداختم . .

⁽۱) مکاتیب، ص ۱۲ (۲) یادگار غالب، ص ۳۳ (۳) غالب، ص ۱۳۹

اس تخمینه کی رو سے تعلق استادی سنه ۱۸۵۶ ع یا ۱۸۵۵ ع مین شروع هوا . خواجه صاحب نے یہان بھی سنه هجری ۱۲۷۱ پر اکتفاکی هے^(۱)، جو ۲۶ ستمبر سنه ۱۸۵۶ ع سے شروع هو کر ۱۳ ستمبر سنه ۱۸۵۵ ع پر ختم هو تا هے . قاموس المشاهیر سے معلوم هو تا هے که ذوق نے ۲۶ صفر سنه ۱۲۷۱ ه کو انتقال کیا ^(۲)، جو ۱۶ ماه ِ اکتوبر سنه ۱۸۵۶ ع کے مطابق هے . لهذا سنه ۱۸۵۶ ع سال ِ تعلق استادی هو نا چاهیہ ۔ .

خطاب شاهی

بهادر شاہ نے میرزا صاحب کو «نجم الدولہ دبیر الملك نظام جنگ ، خطاب عطا فرمایا تھا. مكاتیب کے متن مین اس کا مذکور نہیں . لیکن عریضہ اول مورخه ۲۸ جنوری سنه ۷۰ ع کے آخر مین مهر کے اندر پورا منقوش هے . مهر مین سنه ۱۲۶۷ ه سال کنده هے ، جو سنه ۱۸۵۰ ع کے مطابق هے . اس سے معلوم هو تا هے که ملازمت ِ شاهی کے موقع پر تقرر ِ تنخواہ کیساتی خطاب بھی عطا هو ا تھا (۲) .

⁽۱) یادگار غالب، ص ۳۵ (۲) قاموس المشاهیر، ج ۱، ص ۲٤۷ (۳) یادگار غالب، ص ۳۳ سی بھی اسکی تایید هوتی هو . اسائو سال ملازمت هی کو عطای خطاب کا سال شمار کرنا چاهیم . - --'الف

تعلقات ِراميور

ریاستون س_ی تعلق کی نوعیت

میرزا صاحب کو اپنی عالی نسبی پر همیشه فخر رها. وه اوس زمانه مین بهی، جبکه سر پر مصائب کے بادل منڈلا رہے تھے، اور ہر چہار طرف نفسی نفسی کا عالم تھا، اپنی نسبی انفرادیت کے گیت گاتے رہے، اور «زادشم و افراسیاب» کو نه بھولے.

لیکن سنه ۱۸٤۷ع مین ایک ایسا روح فرسا واقعه پیش آیا، که کچھ عرصه کیلئے اونکے ہوش پراگندہ ہوگئے . اوس عہد کے روسا چوسر و شطرنج کے ذریعہ وقت گزاری کیا کرتے تھے . میبرزا صاحب کا خاندان بھی امارت کے ان لوازمات سے عاری نه تھا . اسلئے یه بھی چوسر کے دلدادہ ہوگئے تھے . مگر کھیل مین سرگرمی پیدا کرنے کیلئے بازی لگاکر کھیلا کرتے . کوتوال ِ شہر نے از راہ عداوت جو ہے کا مقدمہ قائم کر کے مسٹریٹ کی عدالت مین چالان کردیا ، اور ولیعہد ِ هندستان کی سفارش کے باوجود میرزا صاحب کو 7 ماہ کی سزا ہوگئی . تین مہینے کے بعد اوسی محسٹریٹ کی رپورٹ پر انھین رہا کردیا گیا . لیکن اس غیر شریفانه برتاؤ سے انکی حس غیرت سخت مجروح ہوئی ، خود اپنی نظر مین شرافت ِ خاندان پر دھبہ آگیا . اور یہ اپنے آپکو روسای ِ هندوستان سے ملنے جلنے کے قابل دھبہ آگیا . اور یہ اپنے آپکو روسای ِ هندوستان سے ملنے جلنے کے قابل دھبہ آگیا . اور یہ اپنے آپکو روسای ِ هندوستان سے ملنے جلنے کے قابل

سنه ۱۸۵۲ ع مین ریاست جیپور سے اتفاقاً رابطه پیدا ہوا . میرزا تفته نے اسکی تفصیلات دریافت کرتے ہو ہے لکھا کہ میرا بھی خیال رہے . اسکے جواب مین جمعه دهم دسمبر سنه مذکورہ کو میرزا صاحب نے لکھا :

وجیپورکا امر محض اتفاق هی . بی قصد و بی فکر درپیش آیا هی . هوسناکانه ادهر متوجه هوا هون . بوژها هوکیا هون . سرکار انگریزی مین بهت بؤا پایه رکهتا تها . رئیسزادون مین گنا جاتا تها . پورا خلعت پاتا تها . اب بدنام هوگیا هون . بهت بؤا دهبه لگ گیا هی . کمی ریاست مین دخل نهین کرسکنا تها . مگر هان استاد یا پیر یا مداح بنکر راه و رسم پیدا کرون . کچی آپ فائده او نهاؤن . کچی اپنی کمی عزیز کو و هان داخل کردون . دیکهو کیا صورت پیدا هوتی هی ؟ ، (۱)

چونکہ استاد یا پیر بنکر ملنے مین ان کا درجہ کم از کم والی ریاست کے مساوی ہوجانا یقینی تھا، اور بصورت مداحی ممدوح سے مساوی برتاؤ کی آرزو نہین پیدا ہوتی، اسلئے ان صورتون مین میرزا صاحب کو اپنے اخلاقی دھبے کے احساس کا خطرہ نہ تھا، اور اب وہ ہر ریاست سے اسی قسم کے تعلقات کے خواہان تھے۔

رامپور سی ابتىدائی تعلق

نواب سید غلام محمد خان بهادر (نَوَرَ اللهُ مَرْقَدَهُ) کے صاحبزاد سے اللہ ماجد کی تخت سے دستبرداری کے بعد حکومت انگلشیه کی زیرِ حمایت رامپور سے باہر اقامت گزین ہونے پر مجبور ہوئے تھے، اور سابقه تعلقات کی بنا پر دارالسلطنت دہلی کو اپنا مستقر بنایا تھا. میرزا صاحب جس زمانه مین دلی تشریف لائے یه خاندان وہان فروکش تھا. چونکہ یه حضرات صاحب علم و فضل تھے، اسلئے انسے میرزا صاحب کے روابط خلوص و اتحاد یددا ہوگئے.

ایك عریضه مین میرزا صاحب نے ان روابط كا تذكره كیا ہے. فرما تے ہین:
مدرین كنج، كه مسكن منست، شنیده ام كه والاشان زین العابدین خان جهادر بشهر آمده
اند. نیازمندی مر. یا مرحوی نواب عبدالله خان بهادر، و مهرورزی من با اصغر علیخان
مرحوم، و محبت و خلت من با نواب عبدالرحمن خان بهادر مغفور كجا دیده اند، و آن مدارج
كی در نظر دارند، كه ایشان را در ضمیر میگزشت كه گدای گوشه نشین را باید دید. ، (۲)

نواب فردوس مکان کی شاگردی

نواب سید یوسف علیخان بهادر فردوس مکان نے سن ِ شعور مین قدم

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۱۳ (۲) مکاتیب، ص ۱۳

نواب فردوس مکان کی تخت نشینی اور رشتهٔ استادی کی تحدید

اس مراسلت کے پندرا سال بعد اپریل سنه ۱۸۵۵ ع مین نواب جنت آرامگاه نے وفات پائی ، اور نواب سید یوسف علیخان بہادر فردوس مکان تخت نشین ہوے . میرزا صاحب نے قدیم رابطه کو مد نظر رکھتے ہوے قطعهٔ تاریخ ِ جلوس ارسال کیا .^(۱) لیکن معلوم ہوتا ہے کہ دربار رامپور سے اسکا کوئی جواب نه گیا ، اور تقریباً دو سال تك تجدید ِ تعلقات کی یه کوشش بارآور نہوئی .

حسنِ اتفاق سے مولانا فضل حق خیر آبادی رامپور مین فروکش تھے۔ اونھون نے حق دوستی اداکیا ، اور وقتاً فوقتاً سرکار کے روبرو میرزا صاحب کی اسقدر تعریف و توصیف کی ، کہ سرکار انکے کلام کے مشتاق ہوگئے . جب حالات سازگار نظر آئے ، تو مولانا نے میرزا صاحب کو لکھا کہ سرکار کی خدمت مبارك مین «نامهٔ بندگی» اور قصیدهٔ مدحیه ارسال کرین . مولانا کا نامهٔ گرامی میرزا صاحب کو ۲۷ جنوری سنه ۱۸۵۷ ع کو موصول ہوا . ۲۸ جنوری کو انھون نے بتعمیل ارشاد نواب فردوس مکان کی خدمت مین پہلا عریضه ارسال کیا . اسکے جواب مین سرکار نے ٥ فروری کو اپنے کچھ اشعار بغرض اصلاح بھجے اور اونکے ساتھ تحریر فرمایا :

« نميقة انيقة بلاغت آگين مشعر رسيد خط مولويصاحب مخدوم عمد فضل حق صاحب با ديگر مراتب عبت و اشفاق بمبارت رنگين و دقيق در عين انتظار سرمه کش عيون وصول نشاط شمول گرديده ، باطلاع خيريتها سرماية سرور نامحصور افزوده ، از مزيد شفقت و ايتلاف قلى متصور شد . » (۲)

اس فرمان نے میرزا صاحب مین نیا ولوله پیداکیا ، اور انھون نے ۱۱ فروری کو سرکار کی مدح مین قصیدہ مدحیه نظم کر کے بذریعہ ڈاک ارسال کیا . اسکی ایک نقل میرزا صاحب نے مولانا کی خدمت مین بھی بھیجی تھی، جو اونھین الور مین موصول ہوئی. وہان سے ۱۰ ماہ اپریل کو مولانا نے سرکار کو تحریر کیا: ، بعز عرض میرساند، که خیر سگال بافضال ایرد یبہال بصحت و اعتدال بالور رسیدہ ملاطفة

⁽۱) ملاحظه هو مكاتيب غالب، ص ۳ (۲) ايضاً، ص ٤، حاشيه نمبر ۱

مرزا صاحب مشفق نجم الدوله مرزا اسد الله خانصاحب متخلص بفالب مع قصيدة ميميه ، كه در مندح حضور فیض معمور منظوم کرده آند، از داکخانه یافت. مرزا صاحب موصوف در ثنا و ستایش موزونی طبع اقدس و توصیف غزلهائی، که نزد شان شرف ارسال یافتیه بودند. و شکر و سپاس عطای مبلغ پانصد روپیه ، که بدو دفعه بمرزا صباحب موصوف عنایت شدند. المهاب در تحرير فرموده اند. حالانكه طبع اقدس در علوم عقليه و فنون حكميـه آنچنان دقيقه رس ، که عدیل آن در مملکت هنـدوسـتان . که حال علمای آن تفصیلا معلوم است ، کمتر بلکه معدوم است. نظم شعر و فهم آن و ابداع معانی تازه ومضامین مبتکره و سرد الفاظ فصیحه و تراکیب بلیغه بحسب اوزان عروض نسبت بعلو طبع افدس و بلندی افکار صایبه از ادنی مراتب است . مرزا صاحب ازین حال لاعلم اند . طبع عالی و فکر صایب در دقایق حکمیه و معضلات فلسفیه بحای مـيرسـد، كه رسيدن افهام علام اعلام تا آن مقام معلوم الانتفاست. درين سخن هيچ مبـالغـة و اغراق تیست. حضور لامع النور بنفس نفیس امتحانات فرموده اند، و تکریر امتحان هم سهل است. و نظر بهمت والا در جود و سخا بذل آلاف الوف را اقل قليل توان پنـداشت. مرزا صـاحب حق ســپاسگزاری اداکرده اند . نظم قصیدهٔ مــدحیــه در غایت بلاغت و انسجام است . غالباً شرف اندوز ملاحظة والا شــده باشــد . ١١٥

مولاناکی اس تحریر نے میرزا صاحب کے سابقے تعلقات از سر نو استوار کردیئیے، اور ایك مخلص دوست کی کوشش سے میرزا صاحب کی یہ تجویز که «آینده ریاستون مین پیر یا اوستاد بنکر رسوخ حاصل کرنا چاهیہے، ریاست راميور مين كامياب هوگئي.

نواب فردوس مکان کا سال شاگردی

نواب فردوس مکان کے سال ِ تلمذکا تذکرہ میرزا صاحب نے متعدد خطوط مین کیا ہے. لیکن تقریباً ہر خط مین اونکا بیان دوسر ہے خط سے مختلف ھے. مارچ سنه ٦٠ ع مين خواجـه غلام غوث خان بهادر بيخبركو لكھا ھے کہ نواب فردوس مکان سنہ ہوع مین میر ہے شاگرد ہو ہے. فرماتے ہیں: دسنه ۱۸۵۵ ع مین نواب یوسف علیخان بهادر والی رامپور، که میری آشنای قـدیم هین، اس سال یعنی سنه ۱۸۵۵ مین میری شاگرد هوی . «ناظم» اونکو تخلص دیاگیا . بیس پچیس غزلین اردو کی بھیجتی . مین اصلاح دیکر بھیجدیتا . گاہ گاہ کچے روپیہ اودھر سے آنا رہتا . قلعه کی تنخواه جاری . انگریزی پنسن کهلا هوا . اونکی عطایا فترح گنی جاتی تهیی . جب وه دونون تنخواهین جاتی رهین ، تو زندگی کا مدار اونکی عطیه پر رها . بعد فتح دهلی وه همیشه

⁽١) مثل نمير (٢٥٩)، صيغة احباب، عهد نواب فردوس مكان، محكمة دارالانشا

ط - مكاتيب غالب

میری مقدم کی خواهان رہتی تھی ۔ مین عذرکرتا تھا . جب جنوری سنه ۱۸۹۰ مین گورمنٹ سی وہ جواب پایا کہ جو اوپر لکر آیا ہون ، تو مین آخر جنوری مین رامپورگیا . ، (۱) اسے ماہ مین منشی ہرگو بال تفته کو لکھتے ہین :

ونواب یوسف علیخان بهادر تیس بتیس برسکر میری دوست اور پانیج چهه برس سی میری شاگرد: هین . آگی گاه گاه کچی بهیجدیا کرتی تهی . اب جولائی سنه ۱۸۵۹ سی سو روپیه مهینا ماه بماه بهیجتی هین . ، (۲)

اس تخمینه کی رو سے نواب فردوس مکان کا سالِ شاگردی سنه ، ۵ یا ۵۰ ع قرار پاتا ہے. لیکن ۳۰ جولائی سنه ۱۸۶۰ ع کو میان داد خان سیاح کو تحریر کیا ہے:

وایك قرن ۱۲ برس سی فردوس مكان نواب پوسف علیخان والی رامپور اپنی اشمار میری پاس
 بهیجتی تهی ، اور سو روپیه مهینا هاه بمهاه بسییل هنذوی بهجواتی تهی . » (۳)

اس حساب سے نواب فردوس مکان کو سنه ۵۳ ع مین میرزا صاحب سے مشورة سخن آغاز کرنا چاہیہے. میرزا صاحب کے سوانح نگارون مین سے مولانا مهر نے سے نه ٥٥ ع اختیار کیا ہے(۱). غالباً اسکی وجه یه هوگی که بظاهر اول الذکر دونون سنه تخمینی اور یه واقعی ہے. لیکن فی الحقیقت یه سنه بهی تخمینی ہے، اور میرزا صاحب کے دوسر مے تخمینی اعداد و شمار کیطرح دو سال قبل کی تاریخ بتاتا ہے.

ابھی عرض کیا جا چکا ہے کہ میرزا صاحب نے ۲۸ جنوری سنہ ۵۷ کو اپنا پہلا «نامیہ بندگی» ارسال کیا تھا ، اور اوس مین یه عرض کیا تھا ، کہ سنه ۵۰ مین قطعهٔ تاریخ ِ جلوس کا ارسال سابقه تعلق کی بنا پر تھا . اب یه عریضه مولانا فضل حق خیرآبادی کے ارشاد کی تعمیل مین لکم رہا ہون . اس کے جواب مین نواب فردوس مکان نے ۵ فروری سنه ۵۷ ع کو گرامی نامه تحریر فرمایا . جسکا ضروری حصه اوپر نقل کیا جا چکا ہے . اس مین یہ الفاظ ارادہ تلمذ بر دال ہین :

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۳ و عود، ص ۱۳۳ . عود مین و پنسری کهلی هوئی، بصیغهٔ مونث هی .

⁽۲) اردوی معلی، ص وه (۳) ایصناً، ص ۱۳ (و)غالب، مصنفهٔ مولانا مهر، ص ۱۹۱

ومشفقا ! هرچند که کاتب را انساق موزونیت یك مصرعه هم انفاق نشده بود، لیکن محض بجهت سماعت کلام سامی زبانی مولویصاحب صدر الوصف دلم خواست ، که طریقة رسل و رسائل جاری شود. چون سبیلی به ازین بنظرم نرسید، لهذا چند ابیات واهیات موزون نموده، بترصد اصلاح پیش آن یگانة آفاق مرسل گشت. چشمداشت که بعد اصلاح غزلهای مذکور مع کندام طرح جدید لطف فرموده شوند . » (۱)

واشعار خود بهتگام خویش خواهمد رسید . ه

نیز ۱۵ فروری کو اصلاح شـدہ غزلون کے ساتھ جو عریضہ بھیجا اوس مین تخلص کے متعلق لکھا :

دمین نہین چاہتا کہ آپکا اسم سامی اور نام نامی تخلص رہی . ناظم، عالی، انور، شوکت. نیسان، ان مین س_ی جو ہسند آئی وہ رہنی دیجی . مگر یہ نہین کہ خواہی نخواہی آپ ایسا ہی کرین. اگر وہی تخلص منظور ہو تو بہت مبارك. ، (۲)

> سرکار نے یکم مارچ کو جواباً تحریر فرمایا : «منجملة الفاظ تخلص لفظ «ناظم» مطبوع طبع نیــازگشت. ، (۳)

ان تصریحات سے واضح ہوتا ہے کہ نواب فردوس مکان ہ فروری سنہ ٥٧ ع کو میرزا صاحب نے اونھین آخر میرزا صاحب نے اونھین تخلص کیلئے چند الفاظ لکھے، اور یکم مارچ سنه ٥٧ عکو سرکار نے «ناظم، تخلص پسند آنے کی میرزا صاحب کو اطلاع تحریر فرمائی .

ایك غلط فهمی

منشی امیر احمد صاحب مینائی مرحوم نے نواب فردوس مکان کے تذکرہ مین تحریر فرمایا ہے:

«طبیعت ازل سی موزون پانی تھی. سخنگوئی کا ذوق، اردو شعر فرمانو کا شوق تھا. پہلی مومن خانصاحب دهلوی سی مشورہ رہا. پھر مرزا اسد اقد خان غالب سی تلبذ ہوا. آخر آخر بوضع

⁽۱) مكاتيب، ص ٤، حاشيه نمبر ۱ (۲) ايصناً، ص ۷ (۳) ايصناً، ص ۸، حاشيه نمبر ۱

اوستادان لکھنو موزون فرمانی لگی . منشی مظفر علی صاحب کو ، جو آج لکھنو مین سحبان عصر یکنای دهر هین ، کلام دکھانے لگی . ، (۱)

جہانتك حكيم مومن خان مرحوم كى شاگردى كا تعلق ہے، سركار كے اس يہان كى موجودگى مين كه «كاتب را اتفاق موزونيت يك مصرعه هم اتفاق نشدہ بود، اسكى كوئى گنجايش باقى نہين رهتى، كه ايك لمحه كيلئے بهى امير مينائى كے بيان كو تسليم كيا جائے. اسلئے كه اگر نواب فردوس مكان مومن سے اصلاح لے چكے هو تے تو ميرزا صاحب كو يه كبهى تحرير نفرماتے، كه مجھے ابهى تك ايك مصرعه موزون كرنيكا بهى اتفاق نہين هوا ہے.

البته منشی مظفر علیصاحب اسیر لکھنوی کی شاگردی کا مسئلہ باقی رہتا ہے. اسکے متعلق عرض یہ ہے کہ نواب فردوس مکان نے میرزا صاحب کی حیات مین انتقال فرمایا ہے ، اور جیسا کہ عریضہ نمبر ٤٤ بنام نواب خلد آشیان سے معلوم ہوتا ہے ، آخر وقت تک سرکار میرزا صاحب کے پاس اپنا کلام بھیجتے رہے . اس حالت مین یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ نواب فردوس مکان نے میرزا صاحب کی زندگی مین اور اونسے اصلاح لیتے ہوئے اسیر لکھنوی سے کیون اور کب مشورۂ سخن کیا . غالباً امیر مرحوم کے پاس اس کا جواب صرف یہی ہوگا کہ نواب فردوس مکان کے آخری کلام مین لکھنوی اثر کا پایا جانا اس مدعا کے ثبوت کی اہم دلیل ہے .

بجھے اس خیال سے اتفاق ہے کہ سرکار کے آخری کلام مین لکھنویت پائی جاتی ہے . لیکر ن صرف وجود لکھنویت تلمذکی دلیل نہین بن سکتا . خود امیر صاحب کے آخری کلام مین دھلویت پائی جاتی ہے . مگر اسوجہ سے کسی نے بھی اونھین مرزا داغ کا شاگرد تسلیم نہین کیا . میری ناقص رای مین امیر صاحب کو غلط فہمی ہوئی ہے . اور وہ اسطرح کہ سنہ ٦٤ع مین امیر صاحب کو غلط فہمی ہوئی ہے . اور وہ اسطرح کہ سنہ ٦٤ع مین

⁽۱) انتخاب یادگار، ص ۷۰

میرزا صاحب نے ضعف پیری اور غلبۂ امراض کے باعث سرکار سے استدعا کی تھی کہ مجھے اصلاح سے معاف رکھا جائے^(۱). اس زمانہ مین دیگر درباری شعرا کیساتھ سرکار نے منشی اسیر سے بھی کسی وقت دو چار الفاظ مین مشورہ کرلیا ہوگا. امیر مینائی مرحوم نے اس مساویانہ مشورۂ سخن کو تلمذ سمجھکر دربار رامپور سے اپنے رشتۂ استادی کو قدیم بنایا ہے اور بس.

اس خیال کو مزید تقویت بهم پهنچتی هے جب هم دیکھتے هین ، که نواب فردوس مکان نے متعدد مقطعون مین میرزا غالب کی استادی کیطرف اشارہ کیا هے ، لیکن اسیر کا ذکر کہیں نہیں کیا . اگر وہ بھی استاد هوتے تو اونکا مذکور بھی کسی نہ کسی جگہ ضرور آنا چاهیے تھا .

غدر اور میرزا صاحبکی خیرخواهی

میرزا صاحب کے جدید رشتۂ استادی کے قیام پر چند ماہ گزر ہے تھے،
کہ غدر سنہ ٥٧ ع کے آثار پیدا ہونے لگے . میرزا صاحب نے اپنے محسن
شاگرد کی خدمت مین کچے خطوط لکھے ، جو اونکی حسب ہدایت چاك
کردیے گئے . اس ہدایت کی وجہ بجز اسکے اور کچے سمجے مین نہیں آتی،
کہ ان تحریرون کا مضمون سیاسیات سے متعلق تھا . اسلئے کہ جب آتش ِ غدر
بھڑك اوٹھی ، اور نواب فردوس مکان كیلئے ناگزیر ہوگیا کہ اپنا رویه
متعین کرین ، تو اونھون نے انتہائی ہوشمندانہ طریق کار اختیار کیا . دستنبو مین
میرزا صاحب اس رویہ کے متعلق لکھتے ہین :

ه چشم بد دور ۱ فروزندهٔ هور ، نواب یوسف علیخان بهادر فرمانروای رامپور ، که از دیر باز دران سر زمین بمرزبانی و شاه نشانی نیاگان خویش را جانشین است ، و با جهانبان انگلند در مهرورزی و یکدلی استواری پیمانش بدان آئین است ، که دست روزگار در هزار سال بهزارگونه کشاکش آنرا نیاردگسست ، چار ناچار بفرستادن پیام خشك زبان همسایگان از گفتگو بست . ، (۲)

یہ ِرویہ جسے میرزا صاحب نے « پیام ِ خشك ، سے تعبیر کیا ہے ، اوسوقت تك

⁽۱) اردوی معلی، ص ۶۶ ٌ (۲) کلیات نثر فارسی، ص ۳۸۷

کامیاب نہین ہوسکتا تھا ، جبتك حالات کا صحیح علم اور اونکے پیســدا ہونے کے واقعی اسباب قبل از وقت نہ معلوم ہوچکے ہون .

نرك مراسلت

غدر کیساته حکومت ِ هند کے سلسلهٔ نامه رسانی مین اختلال واقع هوگیا. نیز دهلی سے خط و کتابت کرنے مین کاتب و مکتوب الیـه کیلئے لال قلعه یا حکومت ِ هند کی نظر مین مشتبه قرار پانے کا خطرہ تھا، اسلئے قاصد کے ذریعه «خیریت گوئی و عافیت جوئی» بھی سہل اور بیخطر نرهی تھی. ادهر نواب فردوس مکان روهیلکھنڈ کی بغاوت فروکرنے مین منہمك تھےے. ان حالات کا یه نتیجه نکلا که میرزا صاحب اور سرکار مین اگست سنه ۷۰ ع سے جنوری سنه ۵۸ ع تك مراسلت نهوسكی.

عریضه نمبر v مین میرزا صاحب اس ترک ِ مراسلت کا شکوه کرتے ہو ہے لکھتے ہین :

در زمان چیره دستی کورنمکان سپاه روسیاه سر رشتهٔ یام از هم گسست. ناچار بفرستادن نامه بر رساندن نامه و پیام صورت بست. درین روزگار، که فرمان داوران دادگر روانی و سلسله آمد شد نامه رسانی یافت، نامه در یام روان داشته شد، و نا رسیدن پاسخ آنرا چنان پنداشته شد، که مگر آن نیایشنامه نرسیده باشد، یا فرط احتیاط مانع تحریر جواب گردیده باشد.... به نگاشتن این نامه زحمت اوقات ملازمان ازان رو روا داشته ام، که اگر نفرستادن نامه محض از روی احتیاط است هویداگردد، که در عنایت تفریط و در رعایت افراط است. ه (۱) میرزا صاحب کی مالی بریشانی اور تقرر وظیفه

میرزا صاحب کو خزانهٔ کلکٹری سے ساڑ ہے باسٹر روپیہ ماہوار پنشن ملاکرتی تھی جسے غدر کے بعد تعلق قلعہ کے سبب سے گورنمنٹ نے مسدود کردیا. امن کے بعد میرزا صاحب نے بیگناہی ظاہر کی، لیکن عرصہ تک شنوائی نہوئی. غدر سے قبل نواب فردوس مکان وقتاً فوقتاً عطیات بھیجتے رہتے تھے۔ چنانچہ میرزا صاحب نے خواجہ غلام غوث خان بہادر بیخبر کو ان عطیات کے بارے مین لکھا ہے:

⁽۱) مکانیب، ص ۱۱ و ۱۶

دنواب یوسف علیخان بهمادر والی راهپور، که میری آشنای قدیم هین، اس سال ... میری شماگرد هوی . ناظم اونکو تخلص دیاگیما . بیس پچیس غزلین اردوکی بهیجتی . مین اصلاح دیکر بهیجدینا . گاه گاه کچه روپیه اودهر سی آنا رهتا . ، (۱)

لیکن ایام خدر مین وه بهی امداد نکرسکے. بعد غدر متعدد بار دو سو ڈھائی سو روپیے نقد عطا کیے. مگر میرزا صاحب کو اوقات بسرکرنے کیلئے ماھوار امداد کی ضرورت تھی. لهذا انھون نے ، یوسف رامپور » کے حضور مین ماھانه پرورش کی درخواست ارسال کی. سوء اتفاق سے مثل مین یه درخواست موجود نہین. البته عریضه نمبر ۱۳ مورخهٔ ۱۸ اپریل سنه ۵۹ ع مین ایك حسن طلب پر مشتمل نیازنامه کا ذکر ہے. فرماتے ھین :

ه امی نیازنامه مین کچی حسن طلب بهی تها . افسوس که ایسا خط ضروری نه پهنچی . ، (۲)

چونکہ اول الذکر عریضہ سرکار کو موصول نہوا، اور دوسر سے مین اوس حسنِ طلب کی تصریح نہ تھی، اسلئے مجبوراً ۱۰ جولائی سنہ ٥٩ ع کو میرزا صاحب نے ایك اور عریضہ ارسال کیا ۔ امشال مین یہ عریضہ بھی موجود نہین ہے ۔ لیکن سرکار کے جوابی فرمان مورخہ ١٤ ذیحجہ سنہ ١٢٧٥ ه مطابق ۱۲ جولائی سنہ ٥٩ ع سے اسکے مضمون پر روشنی پڑتی ہے ۔ سرکار نے ارشاد فرمایا ہے :

ه... سامی صحیفهٔ تلطف آگین مورخه دسوین اس مهینی جولائی سنه حال کا بیج عین انتظار کی غازه آرای چهرهٔ وصول نشاط شمول کا هوا، اور او بر مراتب مرقومه کی مطلع کیا . اور ان غزلون کی اصلاح سی مخلص کو کمال مسرت هوئی . اور بنظر آپکی زیرباری کی اس مهینه جولائی سی سو رویسه مهینا مقرر کیا گیا . اور دفتر مین نام آپکا مسدرج کیا گیا . هر مهینه تنخواه مقرره پهونچیگی . یقین هم که آپ بهی محمول کمال محبت مین فرماوینگیه

اس فرمان سے معلوم ہوتا ہے کہ اوس زمانہ مین میرزا صاحب نے کسی وجہ سے مراسلت کم کردی تھی، مگر سرکار اونکے خطکے منتظر تھیے. جب ۱۰ جولائی کے عریضہ مین اونھون نے اپنی زیرباری کا ذکرکیا، تو سرکار نے از راہِ پرورش سو روپیہ ماہوار تنخواہ مقرر فرما دی. سرکار کا روبکار ِ تقررِ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۳ و عود، ص ۱۳۳ (۲) مکاتیب ص ۱۹

وظیفه ۱۶ جولائی کو صادر هوا، اور میرزا صاحب کو پہلی تنخواہ کی هنـ لئوی ۲۸ ذبحجه سنه ۷۵ ه مطابق ۳۱ جولائی سنه ۵۹ عکو روانا کیگئی.

اپریل سنه ٦٠ ع مین میرزا صاحب نے میر مهدی مجروح کو جو خط لکھا ہے اوس مین بھی جولائی سنه ٥٩ ع سے تنخواہ جاری ہونیکا ذکر ہے. فرماتے ہین :

«قرارداد یه هو که نوابصاحب جرلائی سنه ۱۸۵۹ سی ، که جسکر یه دسوان مهینا هی ، سو روپیسه مجهی ماه بمـاه بهیجتی هین . ، (۱)

هنڈوی بھیجنے کا طریقه

چونکه میرزا صاحب رامپور مین فروکش نه تھے، اسلئے اونہین ہر مہینے کی دسوین بارہوین تاریخ تک سو روپیه کی هنـ ڈوی سرکار کے گرای نامه کیساتھ ملفوف بھیجی جاتی تھی. بعض عرایض مین میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ پہلی دوسری تاریخ تک روپیہ بھیجدیا جایا کر ہے. سرکار نے اسکو منظور بھی فرما لیا ہے، اور دفتر کو حکم بھی ہو گیا ہے، لیکن بالعموم ان تاریخون کے بعد ہی روپیه روانا کیا گیا. میرزا صاحب کے مکتوب مورخه ۳۰ جولائی سنه ۳۵ ع بنام میان داد خان سیاح سے معلوم ہوتا ہے، کہ سرکار میرزا صاحب سے روپیه کی رسید نہین لیتے تھے۔ میرزا صاحب لکھتے ہین:
مایک قرن ۱۲ برس می فردوس مکان نواب یوسف علیخان والی رامپور اپنی اشعار میری باس بھیجتی تھی، اور سو روپیه مینا ماہ بماہ بسیل هندوی بھجواتی تھی۔ اوس منفور کی اندازہ دانی دیکھیے کہ بھی کہی اوس روپیه کی رسید نہین لی. اپنی خط مین هندوی بھجا کرتی. مین خط کا جواب لکم بھیجتا . اس ماہانہ کی علاوہ کہی دو سو کہی ڈھائی سو بھیجتی رہتی مین خط کا خواب لکم بھیجتا . اس ماہانہ کی علاوہ کہی دو سو کہی ڈھائی سو بھیجتی رہتی میں فتنہ و فساد کی دنون مین قلمه کی آمد مفقود . انگریزی پنسن مسدود . یه بزرگوار وجه مقرری ماہ باہ اور فتو کا 6 کا 6 بھیجتا رہا ، تب میری اور میری متوسلون کی زیست ہوئی ، (۲)

اس مکتوب مین رسید سے میرزا صاحب کی مراد باضابطه رسید ہوگی . ورنه سرکاٍر کے ہر فرمان مین روپیه کی وصولیابی سے مطلع کرنے کی خواہش اور میرزا صاحب کے تمام ماہانه عرایض مین روپیه کی رسید کی اطلاع درج ہے .

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۹۲ و ۶۵ (۲) اردوی معلی، ص ۱۹

مولائها مهركا قياس

میرزا صاحب کی تنخواہ کے تقرر کے سلسلہ مین مو لانا مہر فرماتے ہیں:
دغدر کی بعد جب قلعہ کی تنخواہ جاتی رہی، اور خاندانی پنشن بند ہوگئی، تو غالب نی ایك
فارسی قصیدہ نواب یوسف علیخان کی پاس بھیجا، جس مین گہری دوستانہ روابط كا ذكر كرتی
ہوی نوابصاحب كی تضافل كا شكوہ كیا گیا تھا. اس قصیدہ پر نواب یوسف علی خان
مرحوم نی سو روپسه ماهوار كا وظیفه غالب كیلئی مقرر فرمادیا، جو ماہ بماہ نواب صاحب
خود غالب كو بھیجدیتی تھی . ، (۱)

لیکن مجھے مولاناکی رای سے اتفاق نہیں. اسلئے کہ اس قصیدہ مین میرزا صاحب نے سرکار سے ترک ِ مراسلت کا شکوہ کیا ھے. اگر یہ قصیدہ سنہ ہہ ع کا لکھا ھوا ھوتا تو شکوہ نادرست تھا. کیونکہ سرکار کا وہ فرمان، جو اطلاع ِ تقررِ وظیفہ کے سلسلہ مین میرزا صاحب کو لکھا گیا تھا، سرکار کیطرف سے شکوہ ترک ِ مراسلت پر مشتمل ھے. دوسرے اسلئے کہ اس مین میرزا صاحب نے گورنمنٹ کیطرف سے بریلی کا علاقہ عطا ھونے کی مبارکباد تحریر کی ھے. یہ علاقہ پرگنہ کاشی پور ضلع ِ مرادآباد عطا کردہ اپریل سنہ تحریر کی ھے. یہ علاقہ پرگنہ کاشی پور ضلع ِ مرادآباد عطا کردہ اپریل سنہ ہو کے عوض مین سرکار کو ملا تھا ، اگر میرزا صاحب کا قصیدہ سنہ ہو ع کا ھوتا تو اوس مین توقیع ِ بریلی کا مذکور نہونا چاھئے تھا .

مولانا مہر کے اس قیاس کی وجہ خود اونکے الفاظ سے یہ معلوم ہوتی ہے، کہ اس مین میرزا صاحب نے اپنی تنخواہ کے تقررکی درخواست کی ہے. اگر قصیدہ تقررِ تنخواہ کے بعد لکھا گیا ہوتا، تو اس مین عنایت کا شکریہ ادا کیا جاتا. مولانا کے الفاظ یہ ہین :

داسکر بعدد نواب صاحب کو توقیع بریلی کی مبارکباد دیتی هین اور فرماتی هین که مین مفتی یا قاضی یا شخنه یا عامل کر عهدی کا طلبگار نهین ، بلکه صرف یه چاهتا هون که میرا حصه مجهی ماه بمـاه بهنچتا رهمی . » (۲)

حالانکہ اس قصیدہ مین میرزا صاحبنے صرف سالانہ امدادکی درخواست

⁽۱) غالب، ص ۱۶۱ ی – مکاتیب غالب

کی ہے جو تقررِ تنخواہ کے بعــد بھی ہوسکتی تھی . اسلئے اس کو تقررِ تنخواہ کی بنا قرار دینا مناسب نہیں . میرزا صاحب کا قصیدہ حسب ذیل ہے:

دانم که تو دریائی و من سبزهٔ ساحل آن شمع فروزان که بود در خور محفل صد حيف كه شد نقش اميدم همه باطل با دوست که پیوسته همی برد غم از دل چون می ندهد داد ، ز فریاد چه حاصل ؟، دل گفت که هان شیوهٔ عشاق فروهل حاشا که حکایت کنم از لیلی و محمل خوانند ستمگارهٔ و خونخوارهٔ و قاتل شایان بودش گویم اگر خسرو عادل او قلزم و عمــان بود و من خس ســاحل ماثیم و یقینی که بوحدت شده کامل امیدگیم بود بهر وادی و منزل بربسته برویم در ارسال رسائل مشتاق جمال تو ، چـه ديوانه چـه عاقل شد تام نظیر تو و هم نام تو داخل ماندن ز تو دشوار و رسیدن بتو مشکل زیسان که فرو رفته مرا یای درین گل از چیست که هرگز ندهی وایه به سائل حرفی غلط از صفحهٔ هستی شده زائل تا نزد تو آرند یکی طائر بسمل چون قبله نما سوی تو ام ساخته ماثل دانی که درین شیوه نیم عامی و جاهل این آیهٔ خاصست که بر من شده نازل می بین ، درگنج ارچمه کشودن شده مشکل غم نیست گر آبادی دهلی شده زائل اعجاز ز دهلی بود و سحر ز بابل دیگر نبرد ذوق ز آواز عنادل بستم بفره مندی خویش از کرمت دل حاشا که بزیرم عمل شحنهٔ و عامل

،چون نیست مرا شربت آبی ز تو حاصل در بادیه بر گور غریبان ز چه سوزد زان خسرو خوبان چه قدر چشم وفا بود افسانهٔ غم کر بسرایم نبود عیب میگویم و همدم زندم طعنه که وتن زن از طعنه شدم خسته دل و ازیره تبهار تا کس نبرد ظن که بشاهد بودم روی شاهد بود آن دوست که اندر غزل او را من نالم ازان دوست که در عالم انصاف او خسرو خوبان بود و بنده گدایش گر خواجه همانست وگر دوست همانست خود هرچه سرودم همه با اوست کزین پیش یا رب چه شد اینك كه نگیرد خبر از من ای دیوسف، ثانی که بود در همه عالم کر نام تو در بحر نگنجید زیان نیست تا نزد تو چون آیم و دور از تو چه ســازم ای کاش بکوی تو چنین روی نمودی چونست که گاهی نکنی روی بدین سوی گر جان دهم از غصه تو دانی که بگیتی خواهی که مرا بنگری از دور بفرمای از صنعت استاد ازل دان که ز هر سوی وغالب، بسخن نام من آمد ازل آورد در فن سخن دم مزن از عرفی و طالب من گنجم و گردون به گل اندوه درم را خود در خور ویرانه بود گنج گران،مند هاروت فسون نفس گرم چه داند آنرا که صریر قلم هوش رباید توقيع وبريلي، بتو فرخنده كه من نيز حاشا که ستانم رقم قاضی و مفتی

در جیب گدا ریز قلیلی ز مداخل کو بهر همین گشته در اقطاع تو شامل زان رشحه که بر صفحه فشانی ز انامل نیزیرم اگر معذرت فرط مشاغل کو درد دلم فارغ و از من شده غافل ای روی تو در حسن دو چند از مه کامل تا ماه بیك ماه کند قطع منازل در نور به خرشید جهانتاب مقابل ه (۱)

بفرست خردمند کسان را بحکومت هر سال ازان شهر بمن وایه روان دار امید که لب تشنگی من نه پسندی امید که ییزیری و بر من نکنی قهر امید که آن شیوه نورزی که نگویم ای رای تو در روشنی از مهر فزون تر تا مهر بیك سال کند دائره را دور یاشی بسهر شرف آن ماه که باشد

اصلاح مین تاخیر

میرزا صاحب کی طرف سے نواب فردوس مکان کے کلام پر اصلاح دینے مین تاخیر بھی ہوجاتی تھی. چنانچہ متعدد فرامین مین تعجیل کا تقاضا اور بعض مین تاخیر کا شکوہ نظر آتا ہے. اس کا سبب میرزا صاحب کی علالت ِطبع تھی. ۲۰ نومبر سنه ۲۱ ع کے ایک مکتوب بنام میان داد خان سیاح مین میرزا صاحب نے لکھا ہے:

اندنون ضعف دماغ ، دوران سر مین ایسا مبتلا هون که والی رامپور کا بھی بہت ساکلام یونہی دهرا هوا هی . دیکھنی کی بھی نوبت نہیں آئی . تمهاری بھیجی هوئی غزلین سب محفوظ دهری هوئی هین . خاطر جمع رکھو . جب نوابصاحب کی غزلین دیکھونگا ، تو یه بھی دیکھی جائینگی ، » (۲) ایکبار تفته کے کلام پر اصلاح دینہ مین دیر هو ئی . اونہوں نے تقاضائی خط لکھا . اسپر ۱۶ اکتوبر سنه ۲۳ ع کو میرزا صاحب نے تحریر فرمایا هے: ، بھائی ! تم سج کہتی هو که بہت مسودی اصلاح کیواسطی فراهم هوی هین . مگر یه نه سمجھنا که تمهاری هی قصائد بڑی هین . نوابصاحب کی غزلین بھی اسیطرح دهری هوئی هین . برسات کا حال تمهین بھی معلوم هی اب نجات هوئی هو . نوابصاحب کی غزلین اور تمهاری قصائد دیکھی جائینگی مین ناتوان بہت هوگیا هون . کویا صاحب فراش هون . کوئی شخص نیا تکلف جائینگی مین ناتوان بہت هوگیا هون . ورنه پڑا رهتا هون . لیٹی لیٹی خط لکھتا هون . ورنه پڑا رهتا هون . لیٹی لیٹی خط لکھتا هون . الله ! الله ! » (۲)

اس جواب پر ایك ماه گزرگیا، لیكن هنوز تفته كو اصلاح شده قصائد نه ملے . او نهون نے پهر شكایت آمیز خط لكها . اسكے جواب مین ۲۷ نومبر سنه ۲۲ع

⁽۱) كليات نظم فارسى ، ص ٣٢٧ طبع لكهنو سنه ١٨٦٣ع (٢) اردوى معلى ، ص ٢٧ (٣) ايضاً ، ص ٩٤ ... الف

کو میرزا صاحب نے معـذرت کرتے ہوئے نوابصاحب کی غزلون پر اصلاح ندنیے کا بھر ذکر کیا. فرماتے ہیں:

ه مرزا تفته ا جو کچی تمنی لکها یه بیدردی هی اور بدگرانی. معاذ الله اِ تم می اور آزردگی. بحکو اسپر ناز هم که مین هندوستان مین ایك دوست صادق الولا رکهنا هون ، جسکا هرگوپال نام اور تفته تخلص هم . . . بهائی مجیم مین کچیم اب باقی نهین همی . برسات کی مصیبت گزرگئی، لیکن بژها پذکر شدت بژهگئی . تمام دن پژا رهتا هون . . بیشم نهین سکتا. اکثر لبنی لینی لمین کهولا . . . لاله بالمکند بیصبر کا ایك پارسل همی که او سلو بهت دن هوی ، آجتك سر نامه بهی نهین کهولا .

نو ابصاحبکی دس پندره غزلین پڑی هوئی هین .

ضعف نی غالب نکما کردیا ورنه هم بهی آدمی نهی کام کی ۱)

مگر وظیفه جاری

لیکن اس تاخیر کے باوجود نواب فردوس مکان وظیفہ برابر دیتے رھے. حتی کہ ایکبار میرزا صاحب نے اصلاح سے انکار کردیا ، اسپر بھی سرکار نے از راہِ قدردانی وظیفہ بند نکیا ، سرکار کی اس مہربانی و پرورش کا ایک خط مین میرزا صاحب نے ذکر کیا ہے ، واقعہ یہ درپیش آیا کہ ایکبار تفتہ کے کلام پر اصلاح دینے مین دیر ہوئی ، اونہون نے تقاضا کیا ، میرزا صاحب نے عذر ضعف کیا ، جسے تفتہ نے باور نکیا ، اسپر میرزا صاحب نے تحریر فرمایا :

ه میرا عجب حال هی . حیران هون که تمهین میراکلام کیون باور نهین آنا سامعه مرگیا تها اب باصره بهی ضعیف هوگیا رئیس رامپور سو روپیه مهینا دیتی هین . سالگرشته اونکو لکی بهیجا که اصلاح نظم حواس کاکام هی ، اور مین اپنی مین حواس نهین پاتا . متوقع همون که اس خدمت می معاف رهون . جو کچیر مجهی آپ کی سرکار می مانیا هی ، عوض خدمات سابقه مین شمار کیجئی ، تو مین سکیر لمبر سهی ، ورنه خیرات خوار سهی . اور اگر یه عطیمه بشرط خدمت هی تو جو آپکی مرضی هی و هی میری قسمت هی . برس دن سی او نکاکلام نهین آتا . فتوح مقرری نومبر تك آئی . اب دیکهیئی آگی کیا هو تا هی . آجتك نوابصاحب از راه جوانمردی فتوح مقرری نومبر تك آئی . اب دیکهیئی آگی کیا هو تا هی . آجتك نوابصاحب از راه جوانمردی

یه خط میرزا صاحب نے ۱۶ رجب کو لکھا ہے. اسکے آخر مین سےنه درج نہین، لیکن قیاس یه چاہتا ہے کہ سنه ۱۲۸۱ ہ مطابق ۱۶ دسمبر سنه ۱۸٦٤ ع

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۹۹ و ۱۰۰ (۲) ایضاً ، ص ۲۳ و ۲۶

تاریخ کتابت ہوگی. اسلئے کہ اس مین میرزا صاحب نے نومبر کی تنخواہ موصول ہو نے کی اطلاع دی ہے. لہذا خط لکھتے وقت دسمبر کا مہینا ہونا چاہیے. اور جیسا کہ خود میرزا صاحب کے عریضہ نمبر ۲۹ سے، جو اسی ماہ نومبر کی تنخواہ کی رسید ہے، معلوم ہوتا ہے، رجب اور دسمبر سنه ۱۲۸۱ ہ مین ایکساتھ آئے تھے، اور اتفاق یہ کہ دونون مہینون کا آغاز بھی ایک دن ہوا تھا.

اس خط مین میرزا صاحب نے اوس عریضه کا مضمون دوهرایا ہے جو نواب فردوس مکارے کی خدمت مین ارسال کیا تھا. وہ عریضه فائل مین موجود نہین. لیکن امشله کے دیکہنے سے معلوم هوتا ہے که میرزا صاحب کا یه ارشاد که ، برسدن سے اونکا کلام نہین آتا » حقیق عذر ہے . کیونکه اس ایکسال کے عرصه مین ، جو کم از کم دسمبر سنه ۲۳ ع سے دسمبر سنه ۲۴ ع تك پھیلا هوا ہے ، نواب فردوس مکارے نے تقریباً هر ماہ خط بھیجا ہے . لیکن کسی مین اشعار کے ارسال کی اطلاع یا مرسله کلام کی واپسی کا تقاضا درج نہین ہے . اونکا آخری کلام وہ واسوخت تھا جو میرزا صاحب نے آخر اکتوبر سنه ۲۳ ع مین واپس بھیجا اور یہان ۲۹ اکتوبر سنه مذکور مطابق ۱۵ جمادی الثانیه سنه ۸۱ ه کو موصول هوا . اسکے بعد اکتوبر سنه ۲۶ ع کے آخر یا نومبر کے آغاز مین سرکار سرطان کے عارضه مین مبتلا هوگئے ، اور غالباً سنه بانومبر کے آغاز مین سرکار سرطان کے عارضه مین مبتلا هوگئے ، اور غالباً سنه جم مین واپس ارسال کیا . (۱) خدمت مین واپس ارسال کیا . (۱)

رامپورکا پہلا سفر ، اور سرکارکی تین دعوتنامی

نواب فردوس مکان کو میرزا صاحبکا شاگرد ہوہے چنے ماہ گزرے تھے کہ ہنگامۂ غدر برپا ہوگیا ، اور کچھ عرصہ تك با ہم مراسلت

⁽۱) مكاتيب، ص ۱ه

بند رهی. لیکن مملکت هند مین امن و امان قائم هو تے هی سرکار نے میرزا صاحب کو رامپور تشریف لانے کی دعوت دی. نوابصاحب کا پہلا دعو تنامه مثل مین موجود نہیں. لیکن مکتوب بنام صاحبزادہ سید زین العابدین خان بهادر مورخهٔ ۲۵ مارچ سنه ۵۸ ع مین میرزا صاحب نے اپنے رامپور نآنیکے وجوہ تحریر کیئے هین. اسلئے یقیناً پہلی دعوت ابتدای سال سنه ۵۸ ع مین دیگئی هوگی. خود میرزا صاحب کے الفاظ «بعد فتح دهلی وہ همیشه میرے مقدم کے خواهان رهتے تھے۔ مین عذر کرتا تھا » سے بھی یہی ثابت هوتا هے. مقدم کے خواهان رهتے تھے۔ مین عذر کرتا تھا » سے بھی یہی ثابت هوتا هے.

مشفقا ! جوکه مخلص کو اشتیاق معانقه اور مکالمه اپ کا بدرجهٔ کمال هی ، اور اب تشریف آوری آپ کی ایجگه مناسب هی ، اسواسطی حواله خامهٔ محبت نگارکی هوتا هی ،که آپ دیدار فایض الانوار اپنی سی مخلص کو مسرور فرمائیج .، (۱)

اس کے بعد ۱۳ ماہِ اپریل سنہ ٥٩ ع کو سه بارہ تحریر فرمایا:

وحال تشریف آوری آپ کا اسطرف کو ابھی تك سامعه نواز نہین هوا . اور دل صفامزل مشتاق اور منامذ اتحاد نگار کی هوتا مشتاق اور منافذ اتحاد نگار کی هوتا هو ، که آپ براه عنایت کی نوید تشریف فرمالی اس سمت دی ، که کمبتك نمکن الوقوع هی ، مثلم اور مطمئن فرمائی . ، (۲)

میرزا صاحب کا عذر

میرز اصاحب مطلع سیاست صاف هوجانیکے بعد اپنی انگریزی پنشن کے اجراکی سعی مین مصروف تھے . حکام انگریزی کی معدلت گستری و انصاف پڑومی کے بدل معنرف تھے ، اور اپنے آپ کو جرم بیوفائی و غداری سے قطعاً بری پاتے تھے ، اسلئے حکام کی هر دفتری حرکت اونکی امید کو پیام کامیابی نظر آتی تھی . وہ روزانہ اس یقین کیساتھ بیدار هوتے ، که آج پنشن کی اجراکا حکم هوجائیگا ، اور مین شام تك اپنے قرضه کے بار سے سبك دوش هو سکونگا . بسا اوقات اون سے یہ موهوم خوشی ضبط نہوسکی هے ، اور احباب کو کامیابی کی منزل قریب آجانے کی اطلاعین تك دیدی هین . (۱۲)

⁽۱) مكاتيب، ص ١٦، حاشيه نمبر ١ (٢) ايضاً، ص ١٩، حاشيه نمبر ١

⁽٣) اردوی معلی اور عود مین اس متنمون کی متعدد خطوط موجود هین.

ایسی حالت مین کسطرح ممکن تھاکہ وہ دلی سے باہر چلے جاتے. چنانچہ یہی امروز و فردا دلی چھوڑکر رامپور آنے سے مانع رہے، اور انہون نے ہر دعوت نامہ کے جواب مین یہی عذر کیاکہ پنشن کے وصول کا زمانہ قریب آگیا ہے. اسکو ادھورا چھوڑکر نہین آسکتا. اس ساسلہ مین صاحبزادہ سید زین العابدین خان ہادر کو تحریر کرتے ہین:

وجناب نوابصاحب میری محسن اور میری قدردان اور میری امیدگاه هین . مین اگر رامپور نآؤنگا تو کهان جاؤنگا . یه جو آپ کمتی هین که تجکو آنی مین تردد کیا هی ، تردد کچی نمین توقف هی . وجه توقف کی یه که مین نو اپنی پنسن کی باب مین چیف کمشنر بهادر کو درخواست دی آمهی . و هان سی صاحب کمشنر ده یی نو صاحب کمشنر ده یی نو صاحب کلکتر شهر کیفیت صاحب صاحب کلکتر شهر کیفیت صاحب کلکتر سی طلب کر کر چیف کمشنر کیساتی پنجاب کو گئی هین . دیکهی کب آوین ، اور بسد کلکتر سی طلب کر کر چیف کمشنر کیساتی پنجاب کو گئی هین . دیکهی کب آوین ، اور بسد ملاحظهٔ کیفیت کیا حکم دین . مگر تا صدور حکم مین بهان سی کمین جا نهین سکتا . هان بسد ملنی حکم کی ، خواهی دلخواه هو خواهی مخالف مدعا ، دونون صورت مین رامپور آؤنگا . ، (۱) نواب فردوس مکان کے دعو تنامه مورخهٔ ۲۵ نومبر سنه ۸۵ ع کے جو اب مین اسی عذر کا اعاده کیا هے . تحریر کر تے هین :

همیری حاضر هونی کو جو ارشاد هوتا هی ، مین وهان نه آؤنگا ، تو اور کهان جاؤنگا . پنس کی وصول کا زمانه قریب آیا هی . اسکو ملتوی چهوژکر کیونکر چلا آؤن . سنا جاتا هی اور یقین بهی آتا هی که جنوری آغاز سال ۹ه عیسوی مین یه قصه انجام پائی . جسکو روپیسه ملنا هی اوسکو روییه ، جسکو جواب ملنا هی اوسکو جواب ملجائی . ، (۲)

لیکن میرزا صاحب کے علی الرغم جنوری سنه ٥٩ ع بھی بیگانهوار گزرگیا، تو انھون نے اپنی صادق الاعتقادی مین اور وسعت دے لی، اور جب سرکار نے ١٣ ماهِ اپریل سنه مذکورکو تیسری بار آمدِ رامپورکی دعوت دی تو اسکے جو اب مین لکھا:

ه پهلی خط مین یه عرض کیا هی ، که مجموع پنسندارون کی مثل مرتب هی ، اور هنوز صدر کو روانا نهبن هوئی . غواب گورنر جنرل لاژد کینگ بهادر نو کاسکسته سی میری پنسن کی کوانحند طلب کیئی ، اور وه کاغذ فهرست مین سی الگ هوکر لفٹنٹ گورنر بهادر پنجاب کی خدمت مین ارسال هوئی . پهر وهان سی حکم منظوری پنجاب

هوتا هوا یهان آئیگا، اور یهـان مجکو روپیـه ملجائیگا. آج روپیـه ملا، کل مین نی آپ می سواری اور باربرداری مانگی. آج سواری اور باربرداری پهچی، اور کل مین نی رامپور کی راه لی.. (۱)

چو تهی دعوت

آخرکار سال ٥٩ ع بهی ختم هونے کے قریب آگیا ، مگر پنشن کا معامله هنوز لیت و لعل مین پڑا رها. سرکار نے ١٦ دسمبر سنه ٥٩ عکو پهر ارقام فرمایا: مسابق مین چند مرتبه در باب تشریف فرمانی یهان کو متکلف هوا هون. لیکن ابتك آپنی سرور ملاقات بهجت آیات می مسرور نهین فرمایا. اب لازم اشفاق کا یه هی که آب تشریف شریف باسرع ازمنه ارزانی فرماوین، اور مخلص کو مشکور الطاف کا کرین . ه (۲)

میرزا صاحب اس عرصه مین نواب فردوس مکان کے اخلاص و اعانت کے بدل معترف ہوچکے تھے، اور یه عزم کرکے، کہ مقدمۂ پنشر کے منفصل ہوتے ہی رامپور روانا ہوجائینگے، یوسف مرزا کو لکھا تھا:

دمین تو پنسن کی باب مین حکم اخیر سن لون. پهر رامپور چلا جاؤنگا. جمادی الاول سی ذی الحجه تك ۸ مهینی، اور پهر محرم سی سنه ۱۲۷۷ سال شروع هوگا. اس سال کی دو چار حد دس گیاره مهینی غرض که اونیس بیس مهینی هر طرح بسر کرنی هین. اسمین رنج و راحت و ذلت و عزت جو مقسوم مین هی وه پهنچ جاز. اور پهر دعلی علی، کهنا هوا ملك عدم کو چلا جاؤن. جسم رامپور مین اور روح عالم نور مین. یاعلی! یاعلی! یاعلی! یاعلی! ماعلی! ده (۳)

ميرزا صاحب كا عزم سفر اور اوسكا مقصد

جب آغازِ سنه ۱۸۶۰ ع مین گورنمنٹ نے مقدمـ پنشن کا فیصلہ میرزا صاحبکی خواہش اور امیدکے خلاف صادرکیا، تو انھون نے حسب ِ وعدہ سفرِ رامپورکی تیاری کی. اس سلسلہ مین خواجہ غلام غوث خان بہـادر بیخبر کو لکھتے ہیں:

هبد فنح دهلی وه (نواب فردوس مکان) همیشه میری مقدم کی خواهان رهتی تهیی . مین عذر
 کرتا تها . جب جنوری سنه ۱۸۹۰ مین گورمنث سی وه جواب پایا ، که جو اوپر لیکمی آیا
 هون . تو مین آخر جنوری مین رامپور گیا . ه (٤)

نواب فردوس مکان ایام ِ غدر میں گورنمنٹ کے وفادار اور معاون رہے تھے.

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۹ 💮 (۲) ايضاً ، ص ۲۰ ، حاشيه نمبر 🖈 🤍 اردوى معلى ، ص ۳٤٥

⁽٤) ايضاً ، ص ٢٨٣

بنا برین بر الله حکام کی نظر مین اونکی بڑی عزت و وقعت تھی. میرزا صاحب سے بھی اونکے تعلقات بیحد پر خلوص تھے. اسلئے مقدمه خلاف فیصل ھونیکے بعد میرزا صاحب نے مناسب جانا که رامپور جائین اور سرکار سے زبانی عرض کرین که اپنے توسط سے گورنمنٹ سے میرے معامله کو صاف فرمادیجے. منشی شیونراین اکبر آبادی کو ۳ مارچ سنه ۲۰ ع کو رامپور سے لکھا ھے:

مین حب الطلب نوابصاحب کی دوستانه بیان آیا ھون، اور اپنی صفائی گورمنٹ می بذریعه انکے جامتا ھون. دیکھون کیا ھونا ہیں ۔ (۱)

اسکے علاوہ ایک اور واقعہ ، جو قیام ِ رامپور کے زمانہ مین پیش آیا ، اس امر پر شاہد ہے کہ سفرِ رامپور سے میرزا صاحبکا مقصد ،گورنمنٹ سے اپنی صفائی ، تھی . ۱۶ فروری سےنهٔ مذکورہ کو حکیم غلام نجف خان کو اس واقعہ کے متعلق تحریر کیا ہے :

دیهان کا یه حال همی که نواب لفذن گورنر بهادر آگره مرادآباد آیا چاهتی هین . مراد آباد یهان می بازه کوس همی . نوابصاحب دوری کو اپنی ملك کی گئی هین . دو چار دن مین پهر آتینگی . اگر اونکی ملاقات کو مراد آباد جائینگی ، مین بهی ساتی جاؤنگا . اگر چه گورنر غرب و شمال کو دلی سی کجی علاقه نهین ، مگر دیکهون کیا گفتگو درمیان آتی همی . ، (۲)

اگر میرزا صاحب کے پیش ِ نظر گورنمنٹ سے صفائی نہوتی تو یہ جانتے ہو ہے کہ یو۔پی کے گورنر کو دلی سے کچھ واسطہ نہین سرکار کیساتھ مراد آباد جانیکا تہیا نکرتے.

دلی سی روانگی

میرزا صاحب نے ارادہ کیا کہ آخرِ جمادی الثانیـه مین دلی روانا ہون، اور رجب المرجب کا چاند رامپور آکر دیکھین. حسین مرزا صاحب کو سه شنبه ۳۱ دسمبر سنه ۵۹ ع کو لکھتے ہین:

درامپور زندگی مین میرا مسکن آور بعد مرگ میرا مدفن هولیا . جب تم لکهتی هو که «قه تم و هان جاؤ !» تو مجکو هنسی آتی هو . مین یقین کرتا هون که هلال ماه رجب المرجب رامپور مین دیکھون . ه (۳)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۸۰ (۲) ایضاً ، ص ۲۲۹ (۳) ایضاً ، ص ۲۲۹ لا – مکاتیب غالب

اس خط کی تحریر سے ۱۹ دن کے بعـد میرزا صـاحب دلی سے روانا ہوہے . دلی سے روانگی کی تاریخ کا ذکر متعدد خطوط مین پایا جاتا ہے . مثلًا خواجہ غلام غوث خان ہادر بخر کو مجملًا لکھدیا ہے کہ

هجب جنوری سنه ۱۸۶۰ مین گورمنث سی وه جواب پایا که جو اوپر لکی آیا هون تو مین
 آخر جنوری مین رامپورگیا . ۱ (۱)

رامپور سے واپس جاکر منشی شیونراین کو مہینے کیساتھ تاریخ بھی لکھی ہے . فرماتے ہین :

۱۹۰ یا ۲۰ جنوری سنه ۱۸۶۰ کتاب اور دونون عرضیان ولایت کو روانه کرکر راهپورگیا هون . ، (۲)

لیکن آخرِ عمر مین میرزا صاحب کا حافظه خراب ہوگیا تھا، اسلئے اونھین صحیح تاریخ یاد نہین رہی. در اصل وہ ۱۹ جنوری سے ۲۰ ع کو دلی سے روانا ہوے تھے۔ چنانچہ ۲۱ جنوری کو میرٹر پہنچکر مرزا تفته کو لکھا ہر:

بهائی ! مین نی دلی کو چهوزا ، اور رامپور کو چلا . پنجشنبه ۱۹کو مرادنگر اور جمعه ۲۰کو میرٹی پہنچا . آج شنبه ۲۱کو بهائی مصطفی خان کی کہنی سے مقام کیا . یہان سی یه خط تمکو لیکھکر بهنچا . کل شاهجمان پور پرسون گذه مکثیشر رهونگا . پهر مرادآباد هوتا هوا رامپور جاؤنگا . » (۳)

اسی تاریخ کو حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہیں:

ه میان ! مین تم سی رخصت هوکر اوسدن مراد نگر مین رها . دوسری دن ، یعنی جمه کو ، میر ٹر پہنچا . نواب مصطنی خان تر ایکدن رکے لیا . آج شنبه ۲۱ جنوری یهان مقام هی . نو بج گئ هین . بیٹها هوا یه خط لکے رها هون . مفت کا کهانا هی . خوب پیٹ بهرکر کهاؤنگا . کل شاهجهانپور ، پرسونگانه مکنیشر ، رهونگا . مرادآباد ہے یہر تمکو خط لکھونگا ، » (؛)

ان تمام تحریرون سے معلوم ہوتا ہے کہ جمعرات کے دن صبح کیوقت ۱۹ جنوری سنه ۶۰ ع کو میرزا صاحب دلی سے روانا ہوہے .

اخفای حال

روانگی سے پہلے میرزا صاحب نے کسی مصلحت کے ماتحت مختلف اصحاب سے مختلف مقامات کے سفر کا اظہار کیا تھا . لیکن میرٹر پہنچکر اخفا

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۸۳ (۲) ایشاً ، ص ۲۸۲ (۳) ایشاً ، ص ۸۶ (٤) ایشاً ، ص ۲۳۲

کی ضرورت نه سمجهی ، اور وهین سے حکیم غلام نجف خان کو لکھا: « هان بهائی؛ مین از روی مصلحت اپنی کو مقامات مختلف کا عازم که آیا هون. اب جو شخص تم سی پوچها کری اوس سی پرده نکرنا اور صاف کهدیناکه رامپور کو گیا هی . یعنی سب کو معلوم هو جائی ، اورکوئی تذبذب مین نرهی . » (۱)

اس مکتوب مین میرزا صاحب نے اوس مصلحت کو ظاہر نہیں کیا ، جو مقام سفر کے اخفاکی بنا تھی . لیکن قیاس یہ چاہتا ہے کہ کسی سیاسی مصلحت سے ایساکیا ہوگا . جو کم از کم یہ ہوسکتی ہے کہ اوسوقت تك گورنمنٹ نے میرزا صاحب کی بریت تسلیم نہیں کی تھی ، اور انھین غدر کے بعد سفر کا پہلا اتفاق تھا ، آسلئے یہ خطرہ لاحق ہوا ہوگا کہ کہین رامپور جانے سے روك ندیا جاؤن ، یا یہ کہ کوئی حاسد سرکار کو یہ نہ لکھدے کہ میرزا صاحب گورنمنٹ کی نظر میں ابھی مشتبہ ھیں ، انھین اپنی ریاست مین نہ آنے دیجے .

۱۹ جنوری کی صبح کو دلی سے روانا ہوکر میرزا صاحب نے شام کو مرادنگر مین قیام کیا. دوسر ہے دن جمعه کو میرٹھ پہنچیے. وہان ایکدن نواب مصطفی خان بہادر شیفته کے ہان ٹہر کر اتوار کو شاہجہانپور اور پیر کو گڑھ مکٹیسر مین اوتر ہے . یہان سے مرادآباد تك کی منازل کا پته نہین ، جو منگل اور بدھ دو دن مین طے کیگئی ہونگی . لیکن یه یقینی ہے کہ آخری منزل مرادآباد تھی . یه تمام تفصیل مرزا تفته اور حکیم غلام نجف خان کے

نام کے مکاتیب مین ابھیگزر چکی ہے.

اس سفر مین زین العابدین خان عارف مرحوم کے دونوں لڑکے، باقر علیخان اور حسین علیخان، عنایت اللہ خادم، اور ایك دو اور ملازم میرزا صاحب کے همرکاب تھے۔ لڑکون کا ذکر متعدد خطوط مین کیاگیا ہے۔ یہان صرف اوس خط کا اقتباس کافی ہوگا، جس مین تمام همراهیون

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۲۳

کا ذکر ہے . میرزا صاحب حکیم غلام نجف خان کے خط کے آخر مین لکھتے ہین :

والركح بهي تندرست . آدي بهي توانا . مگر هان ايك عنايت الله دو دن سي كچيم بيار هم . خير
 اچها هوجائيگا . ه (۱)

ورود رامپورکی تاریخ

غالباً میرزا صاحب جمعرات کے دن مرادآباد پہنچہے، اور وہان رات کو آرام کرکے دوسرے دن جمعہ کو رامپور وارد ہوے . جمعه ۳ فروری کو رامپور سے حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہین :

ه آج تك، كه جمعه آلهوان دن ميرى پېنچى كو هى، كچې كلام نهين هوا. ، (٢)

اس سے صرف اسقدر معلوم ہوتا ہے، کہ میرزا صاحب جمعہ کے دن رامپور پہنچے۔ لیکن مرزا تفتہ اور حکیم غلام نجف خان کو میر ٹی سے جو خطوط لکھے ہیں اون مین میرزا صاحب نے جمعہ کو ۲۰ اور شنبہ کو ۲۱ جنوری تاریخ تحریر کی ہے۔ اس حساب سے جس جمعہ کو میرزا صاحب نے سر زمین رامپور پر قدم رکھا، ۲۷ جنوری سنہ ۲۰ع تاریخ ِ انگریزی ہونی چاہیے۔

قيامكاه

رامپور پہنچکر میرزا صاحب نے سرکار کی خاص کوٹھی مین قیام کیا . لیکن لڑکے میرزا صاحب کیساتی آئے تھے ، اسلئے یہان چار دن گزار نے کے بعد از روی ِ احتیاط جداگانه مکان کی خواہش کی . سرکار نے ایک مکان ، جو تین چار حویلیون پر مشتمل تھا ، قیام کیلئے عطا فرمایا . میرزا صاحب نے تفتہ کے یتہ کے استفسار پر جو خط لکھا ہے اوس مین فرما تے ہین :

وپہلی یہ تو بتاؤکہ رامپور مین بجھی کون نہین جانتا . کہان مولوی وجیہ الزمان صاحب کہان مین . اونکا مسکن میری مسکن سی دور . پھر در دولت رئیس کہان اور مین کہان . چار دن والی شہر آد اپنی کوٹھی مین او تارا . مین تی مکان جداگانہ مانگا . دو تین حویلیان برابر برابر مجکو عطا ہوئین . اب اس مین رہتا ہون . بحسب اتفاق ڈاك گھر مسکن کی پاس ہی . ڈاك منشی آشسنا ہوگیا ہی . برابر دلی سی خط چل آئی ہین . صرف رامپور کا نام اور میرا نام . محله کی اور

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۲۹ (۲) ایشاً، ص ۲۲۸

عرف کی حاجت نہیں. بلکہ در دولت اور مولویصاحب کم نشان می شاید خط تلف ہوجائی . ، (۱) حکیم غلام نجف خان کو لکھا ہے:

ومکان کا پتـه ضرور نهین · ذاك گهر میری گهركر پاس . ذاك منشی میرا آشنا ایك مکان ، که وه تین چار مکانون پر مشتمل هم ، رهنی کو ملا هم . ، (۲)

میر مہدیکو تحریرکیا ہے:

«تمهارا خط پهنچا . تر دد عبث . میرا مکان ڈاك گهركر قریب اور ڈاك منشی میرا دوست هی . ، (۳) مکان کی تحقیق

حقیر عرشی نے بزرگان ِ شہر سے تحقیق کی کہ اوس زمانہ مین ڈاکھانہ کس علہ مین تھا، تو معلوم ہوا کہ محلۂ راجدوارہ کی اوس شاہراہ پر ، جو خاص باغ پیلس کو جاتی ہے، مولوی محمد یحیی صاحب وکیل کے مکان مین ڈاکھانہ واقع تھا ، اور میرزا صاحب نے اوسکے متصل مکان مین قیام کیا تھا ، اس مکان مین آجکل ایك آهنگر مقیم ہے . چونکہ یہ مکان اردو ادب کے نیر ِ رخشان کا فرودگاہ رہچکا ہے ، اسلئے عالیمر تبت صاحب چیف منسٹر بہادر کے حسب الحکم اسپر پتھر کا کتبہ لگایا جا رہا ہے .

مهاندارى

میرزا صاحب کیلئے ابتداء سرکاری باورچیخانه سےکھانا آتا رہا. چنانچه حکیم غلام نجف خانکو لکھتے ہیں:

ُ دکھانا دونون وقت سرکار سی آتا ہی ، اور وہ سب کو کافی ہوتا ہی . غذا میری بھی خلاف طبع نمین . ، (۲)

میر مہدی کے خط مین بھی سرکاری مہانداری کا ذکر کیا ہے. فرماتے ہیں: «یان کا حال سبطر خوب ہی ، اور صحت مرغوب ہی . اسوقت تك مہان ہون . • (۳)

لیکن چند دن کے بعد کھانے کے سو روپیـه ماہوار مقرر کردیـے گئے. دلی جاکر میرزا صاحب نے میر مہـدی کو لکھا ہے:

ه اب جو مین وهمان گیما تو سو روپیه مهینا بنام دعوت اور دیا . یعنی رامپور رهون تو دو سو روپیسه مهینا پاؤن، اور دلی رهون تو سو روپیسه . ه (؛)

⁽۱) اردوی معلی، لاهور ایڈیشن، ص ۳۷۱ (۲) ایضاً، ص ۳۲۸

⁽٣) ايضاً، ص ١٦٩ (٤) ايضاً، ض ١٦٢ د.

آب و هوای رامپور

رامپــورکی آب و ہوا میرزا صاحب کے مزاج کے موافق ثابت ہوئی . آمدِ رامپورکے ۸ دن بعد حکیم غلام نجف خانکو لکھا ہے:

پانی کا شکر کس منی سی ادا کرون . ایك دریا هی کوسی . سبحان الله! اتنا میثها پانی که پینی و الاگان کری که یه پهیكا شربت صاف هی . سبك ، گوارا ، هاضم ، سریع النفوذ .
 اس آنی دن مین قبض و انقباض کی صدی سی محتفوظ هون . صبح کو بهوك خوب لگتی هی .
 لؤکی بهی تندرست . آدی بهی توانا . مگر هان ایك عنایت الله دو دن سی کچی بیار هی .
 خسر اچها هرجائگا . ، (۱)

رامپور ہی سے میر مہدی مجروح کو تحریر کیا ہے:

ویه رامپور هی . دارالسرور هی . جو لطف یهان هی وه اور کهان هی. پانی سبحان الله ! شهر سی تین سو قدم پر ایك دریا هی ، اوركومی اوسكا نام هی . بر شبه چشمهٔ آب حیات كی كوئی سوت اوس مین ملی هی . خیر اگر یون بهی هی ، تو بهائی آب حیات عمر بژهانا هم . اتبا شهرین كهان همگا . ه (۲)

ملاقات اور تعظیم و توقیر

نواب فردوس مکان کا اخلاق میرزا صاحب کی امید کے مطابق ثابت هوا. سرکار نے بر وقت ملاقات احباب کیطرح معانقه کیا ، اور احباب مین تعظیم و توقیر کی جو رسم هے اوسکو ملحوظ رکھا . میرزا صاحب نے خود نذر پیش کرنے کے عوض دونون لڑکون سے نذر دلوائی . سرکار کے اس برتاؤ کے بارے مین میرزا صاحب میر مہدی مجروح کو لکھتے هین :

« تعظیم و نوقیر مین کوئی دقیقه فروگزاشت نهین هی . » (۳)

بعد ازان دلی جاکر لکھا ہے:

« ملاقات بھی دوستانہ رہی . معـانقـه و تعظیم جسطرح احباب مین رسم ہی . و ہ صورت ملاقات کی ہی . لڑکون سی مین تی نذر دلوادی تھی . بس . ، (۳)

اسی سلسه مین رامپور سے حکیم غلام نجف خان کو تحریر کیا ہے: ۱۰ اب میرا حال سو . تعظم وتوقیر ہمت . ملاقاتین نین موثی مین . ، (۱)

ابهی گفتگو نهین هوئی

آگرچه نواب فردوس مکان نے جولائی سنه ٥٥٩ سے میرزا صاحب کو سو

(۱) اردوی معلی، ص ۲۲۸ · (۲) ایضاً، ص ۱۹۹ (۳) ایضاً، ص ۱۹۲

روپیه ماهوار بطور امداد عطا فرمانا شروع کردیے تھے، جو انھین بذریعهٔ هنڈوی ماہ بماہ ارسال هوا کرتے، لیکن جب میرزا صاحب رامپور تشریف لائے، اور چند روز تک خدمت اور معاوضه کے بارمے مین سرکار سے بالمشافیه گفتگو نہین هوئی، تو انھین مختلف خطرات پیدا هوئے. خدمت اور در ماهه کے خطرہ کو حکیم غلام نجف کے نام کے مکتوب مین اسطرح ظاهر کیا هے:

د منوز کچھ گفتگو درمیات نہیں آئی. مین خود اون سی ابتدا نکرونگا. وہ بھی مجھی بلشافیہ نہ کین گی. مگر بواسطۂ کاربردازان سرکار دیکھون کیا کچتے مین، اور کیا مقرر کرتی مین در در

یه خط ۳ فروری کو لکهاگیا تها. اسکے بعد ۱۶ فروری کو پهر لکهتے هین:

۰ یہان کا رنگ نوابصاحب کے آنی پر جو ہوگا، اور جو قرار پانبگا، وہ منصل تمکو لکھونگا . • (۲)

میر مہدی مجروح کو بھی د بیے الفاظ مین لکھا ہے:

واسوقت تك مهان هون. ديكهون كيا هوتا هي. ، (٣)

ر امپورکی اقامت کے خطرہ کو مرزا تفتہ کے خط مین ظاہر کیا ہے. فرماتے ہیں: دوسری بات جو تم نو لکھی ہو وہ بھی مطابق واقع و مناسب حال نہیں. اگر اقامت قرار پائی تو تمکہ بلالونگا. ، (۶)

١٤ فروري كو مرزا تفتـه كے خط كے جواب مين پھر لكھا ہے:

ه میری جان ! آخر لزکی هو . بات کو نه سمجهی . مین اور تفته کا اپنی پاس هونا غنیمت نجانون. مین نی یه لکها تهـا که بشرط اقامت بلالونگا . اور پهر لکهتا هون که اگر میری اقامت یهـان کی نهیری تو بی تمهاری نرهونگا . نه رهونگا . زنهـار نرهونگا . ه (ه)

سه باره یکم مارچ کو تحریر کرتے هین:

ه بالفعل نوآب لفنك گورنر بهادر مراد آباد اور وهان سی رامپور آثین گی . بعد اونکی جانیکی کوئی طور آقامت با عدم اقامت کا ثهریگا . منظور مجکو یه هی که اگر یهان رهنا هوا تو فورآ تمکو بلالونگا . ، (٦)

تعین خــدمت و اقامت

لیکن معلوم ہوتا ہے کہ آخرِ کار یہی طے پایا کہ میرزا صـاحب رامپور کی اقامت اختـیار کرنے پر مجبور نہین ہین. جہان مزاج چاہے رہین. سرکار

- (۱) اردوی معلی، ص ۲۲۸ (۲) ایمناً، ص ۲۳۰ (۳) ایمناً، ص ۱۲۹
- (٤) ايضاً ، لاهور ايذيشن ، ص ٣٧٢ (٥) ايضاً ، ص ٧٣٠

مرزا تفته كو تحرير كيا هي:

، وہ سو روپیہ مہینا یہـان رہون وہان رہون خداکہ ہان سی میرا مقرر ہم . ، (۲) قاضی عبــدالجمیل صاحب بریلوی کو بھی یہی لکھا ہے کہ

ه حق تمالی والی رامپور کو صد و سی سال سلامت رکھی . اونکا عطیه ماه بماه مجکو پہنچتا ہی . کرم گستری اور استاد پروری کر رہی ہین . مسیری رنج سفر اوٹھائی کی اور رامپور جانیکی حاجت نہیں . ، (۳)

نو اب علاءالدین احمد خان بهادر علائی کو قدر ہے تفصیل سے لکھتے ہیں:

ہ واہ کیا کہنا ہی . رامپور کی علاقہ کو گاؤشنگ اور مجکو بیل ، یا اوس پیوند کی طفنہ کو
تازیانہ اور مجکو گھوؤا بنایا . وہ علاقہ اور وہ پیوند لوہارو کی سفر کا مانع و مزاحم کیون
ہو . رئیس کیطرف سی بطریق وکیل محکمۂ کمشنری مین معین نہین ہون . جسطرح امرا واسطی
فقراکی وجه معاش مقرر کردیتی ہین اسیطرح اس سرکار سی میریواسطی مقرر ہی . ہان نقیر سی
دعای خیر اور مجھ سی اصلاح نظم مطلوب ہی . چاہون دلی رہون چاہون اکبرآباد . چاہون
لاہور چاہون لوہارو . ، (٤)

لڑکون کی شرارت

رامپورکی آب و هواکی موافقتِ مزاج اور سرکارکی تعظیم و توقیر کے باعث میرزا صاحب زیادہ عرصہ قیامکرنا چاہتے تھے۔ لیکن باقر علیخان اور حسین علیخان ساتھ تھے۔ میرزا صاحب نے انکا دل بہلنےکے خیال سے طفلانہ کھیل کودکے تمام لوازمات مہیا کردیئے تھے۔ اسپر بھی یہ برابر انکے

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۹۲ (۲) ایضاً، ص ۶۵ (۳) ایضاً، ص ۲۱۱

⁽٤) ايضاً، ص ٤٠٤

سکون و آرام مین خلل ڈالتے رہتے تھے۔ چنانچہ ۱۶ فروری کو میرزا صاحب حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہیں:

د لؤکر دونون اچهی طرح هین . کمهی میرا دل بهلاتی هین . کمهی مجکو ستاتی هین . بکریان ، کموتر ، بایرین ، نکل ، کنکوا سب سامان درست هر . ، (۱)

اپنے ارادۂ قیام اور انکی شرارت کے متعلق یوسف مرزا صاحب کو تحریر کرتے ہیں :

و بحكو لؤكون تر بهت تنك كيا . ورنه چند روز اور رامپور مين رهتا . . (۲)

میر مہدی مجروح کو لکھا ہے :

و لؤکون کو ساتی لیگیا تھا . و هان او نهون نو میرا ناك مین دم کردیا . تتها بهیجدینی مین و هم آیا ، که خدا جانو اگر کوئی امر حادث هو تو بدنامی عمر بهر رهو . اس سبب سی جلد چلا آیا . ورنه گرمی برسات و هان کالنا . اب بشرط حیات جریده بعد برسات جاؤنگا ، اور بهت دنون تك بهان نه آؤنگا . ، (۳)

دلی کو واپسی

آلڑکوں کی شرارت سے تنگ آکر میرزا صاحب نے برسات تک کے ارادہ قیام رامپور کو فسخ کردیا . سرکار نے ہرچند روکا اور آمون کا لالچ دیا ، لیکن میرزا صاحب نه روکے اور آخر مارچ مطابق آخر شعبان مین دلی کو روانا ہوگئے . رامپور سے روانگی کی تاریخ بھی میرزا صاحب نے متعدد خطوط مین تحریر کی ہے . قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کو لکھتے ہین :

« سال گزشته اندنون مین مین رامپور تها . مارچ سنه ٦٠ ع مین بهانـــ آگیا هون . » (٤)

مرزا تفته کو لکھتے ہیں:

میان مین جو آخر جنوری کو رامپور جاکر آخر مارچ مین یہان آگیا هون ، تو کیا کمون که
 یہان کی لوگ میری حق مین کیا کیا کچے کہتی مین . ، (٥)

میر مہدی مجروح کو تحریر کرتے ہیں:

ہ میر مہدی! تم میری عادات کو بھول گئی ۔ ماہ مبارك رمضان مین کبھی مسجد جامع کی تراویح نائحہ ہوئی ہی . مین اس مہینی مین رامپور کیونکر رہتا . نوابصاحب مانع رہی ، اور بہت منع

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۲۹ (۲) ایمناً، ص ۳۶۹ (۳) ایمناً، ص ۱۹۱

 ⁽٤) ایصناً، ص ۲۱۱، و عود، ص ۱۹۳ (۵) اردوی معلی، ص ۵۶ ل
 ل -- مکاتیب غالب

كرة رهمى . برساتكى آمونكا لالج ديق رهمى . مگر بهـائى مين ايسى انداز سى چلاكه چاند راتكى دن بيان آيهنچا . يكشنبه كو غرة ماه مقدس هوا . ، (۱)

میر غلام حسنین قدر بلگرامی کو سه شنبه ۱۳ مارچ سنه ۲۰ ع کو لکها هے: « اب جو خط بهیجی دلی کو بهیجی گا ، که مین اس مهینی مین اودهر کو جاؤنگا . رویت ماه صام اغلب همی که دلی همی مین هو . » (۲)

ان خطوط سے صرف استقدر معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب آخرِ شعبان سنہ ۱۲۷٦ ہ مطابق آخرِ مارچ سنہ ۱۸۹۰ع مین رامپور سے روانا ہوکر ۳۰ شعبان کو دلی پہنچے ، اور وہان پہنچکر رمضان المقدس کا چاند دیکھا . لیکن انگریزی و هجری تاریخین ابھی متعین نہین ہوئی ہین . انگریزی تاریخ کے بارے مین منشی شیونراین کو رامپور سے لکھتے ہین :

ه اب مین شنبه کی دن ۱۷ مارچ کو دلی روانا هونگا . ، (۳)

یوسف مرزا صاحب کو ہ رمضان مطابق ۲ ماہ ِ اپریل کو ہجری تاریخ کے متعلق تحریر کیا ہے:

مین ۲۳ شعبان کو رامپور سی چلا اور ۳۰ شعبان کو دلی پهنچا . اوسی دن چاند هوا . ، (٤)

میرزا صاحب نے اس خط مین رمضان کی نوین تاریخ کو اپریل کی دوسری تاریخ کے مطابق لکھا ہے، اور یہ بھی بتایا ہے کہ اوس سال رمضان کا چاند ۳۰ کا ہوا تھا. اس حساب سے ۲۳ شعبان سنه ۱۲۷۹ ہ ۱۷ مارچ سنه ۱۸۶۰ع کے مطابق، اور ۳۰ شعبان سنه مذکورہ ۲۶ مارچ سنه ۲۰ ع کے مطابق ہوگی. لهذا میرزا صاحب کی رامپور سے روانگی کی تاریخ ۲۳ شعبان سنه ۲۰ ہ مطابق ۲۷ مارچ سنه ۲۰ ع اور دلی مین ورود کی تاریخ ۳۰ شعبان سنه ۲۰ ہ مطابق ۲۶ مارچ سنه ۲۰ ع قرار پاتی ہے.

كل مدت قيام

میرزا صاحبکے بعض خطوط مین رامپورکے قیامکی کل مدت کا بھی

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۱۶۱ (۲) ایضاً ، ص ۶۰۹، لاهور ایڈیشن

⁽٣) اردوی معلی، ص ٣٨٠ (٤) ايضاً، ص ٣٤٨

ذكر آيا هے. ليكر. وہ تخميني هے. خواجه غلام غوث خان بهادر بيخبر كو لكھتــر هن:

> د مین آخر جنووی مین رامپورگیا . چهه سات هفته وهان رهکر دلی آیا . ، (۱) مرزز آ تفته کو لکھتے ہمان :

• نواب پوسف علیخان بهادر ... بلاق رحمتی تھی . اب مین گیا . دو مہینی رحکر چلا آیا . • (۲) نو اب علاءالدین احمد خان بهادر علائی کو تحریر فرماتے ہیں :

ه سال گزشته بیژی کو زاویهٔ زندان مین چهوژ مع دونون هتکزیون کی بهاگا . میرثم ، مرادآباد هوتا هوا رامپور پهنچا . کچی دن کم دو مهینی وهان رها تها که پهر پکژا آیا . اب عهد کیا که پهر نه بهاگونگا . ، (۳)

ان خطوط مین «چه سات هفتے، کچه دن کم دو مهینے» اور «دو ماه» تین مختلف بیان ملتے هین. ان مین سے «کچه دن کم دو مهینے» صحیح هے، اسلئے که میرزا صاحب ایك ماه بیس یوم رامپور مین رهے تھے۔

وأميور مين عديم الفرصتى

قیام رامپور کے زمانہ مین میرزا صاحب اسقدر عدیم الفرصت رہے، کہ اکثر احباب کے محبت نامون کا بر وقت جواب تك ندیسکے . ایك خط مین اسکی وجہ تحریر فرماتے ہین :

از بسكه يهان كر حضرات مهربانی فرمانی هين اور هر وقت آتر هين ، فرصت مشاهدهٔ اوراق نبين ملی . . . (٤)

واپسی پر دلی مین چهمیگو ثبان

میرزا صاحب نے دلی سے روانا ہوتے وقت اپنا صحیح ارادہ سفر ظاہر
نہیں کیا تھا. جب یہ رامپور سے واپس دلی پہنچے تو حساد نے اس اخفاکا
انتقام لیا، اور شہر میں واپسی پر خوب خوب رای زنی کیگئی. میرزا صاحب
کو اس رای زنی سے سخت ذہنی اذیت پہنچی، اور اونھون نے شکایت آمیز
لہجے میں مرزا تفته کو لکھا:

ء میان مین جو آخر جنوری کو رامپور جاکر آخر مارچ مین یهان آگیا ہون تو گیا کہون کہ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۳ (۲) ایمناً، ص ۵۶

⁽۳) ایضآ، ص ۶۰۰ و عود، ص ۷۰ (۶) اردوی معلی، ص ۳۷

یهانکی لوگ میری حق مین کیا کیا کچہ کہتی هین . ایك گروه كا قول یه هی كه یه شخص والی وامپور كا استاد تها ، اور و هان گیا تها . اگر نواب نو كچه سلوك نه كیا هوگا تو بهی پانچ چار هزار روپیه سی كم ندیا هوگا . ایك جماعت كهتی هی كه نوكری كوگئی تهی مگر نوكر نركها . ایك فرقه كهنا كردیا تها . دو سو روپیه مهینا كردیا تها . لفنف گورنر الهآباد جو رامپور آئی ، اور اونكر غالب كا وهان هونا هموا ، تو اونهون نو تو اسكو جواب دو . نواب نو برطرف كردیا .) .)

یہ تو اربابِ دہلی کی آرا تھین. لیکن انکی نقل کے بعد میرزا صاحب نے تفتہ کو اصل حقیقت بتائی ہے. فرماتے ہین:

ویه تو سب سن لیا . اب تم اصل حقیقت سنو . نواب یوسف علی خان بهادر ^بیس بنیس برس کی میری دوست اور پانچ چ_{هر ب}رس سی میری شاگرد هبن . آگر گاه گاه کچ_{هر ب}هیجدیا کرتی تهی . آب جولائی سنه ۱۸۵۹ سی سو روپبه مهینا ماه بماه بهیجتی هدین . بلاتی رهتی تهی . اب مین گیا . دو مهینی ره کر چلا آیا . بشرط حیات بعد برسات کی پهر جاؤنگا . وه سو رویه مهینا ، بهان رهون و هان رهون ، خداکی هان سی میرا مقرر هم . ، (۱)

نواب فردوس مکان کی علالت اور میرزا صاحب کا تردد

ماہ اکتوبر سے ہہ ع کے آخر یا نومبر کے آغاز مین نواب فردوس مکان عارضۂ سرطان مین مبتلا ہوہے. میرزا صاحب کو کسی ذریعہ سے اسکی اطلاع ملی، تو انہین اپنے سخی داتا شاگرد کی عـلالت سے سخت تردد لاحق ہوا . چونکہ نوابصاحب مرزا صاحب کے پورے خاندان کے مربی تھے اسلئے میرزا صاحب کی بی بی اور حسین علیخان بھی پریشانی کا شکار ہونے سے نہ بچے . مگر اسوقت تك میرزا صاحب کو یہ معلوم نہو سكا تھا کہ سرکار کو مرض کیا لاحق ہوا ہے . اس امر کی تحقیق کیلئے اونہون نے ۸ نومبر سنہ عرع کو اتہائی احتیاط کیساتھ تحریر کیا :

وجب سی حضرت کی ناسازی مزاج مبارك کا حال خارج سی مسموع هوا همی ، عالم الغیب گواه هی ، که مجهبر اور مبیری بی پر اور مبیری فرزند حسین علیخان پر کیا گزر رهمی همی . ایکدن رات میری گهر مین رولی نهین پکی . سب و فاقه کیا . باری وه خبر وحشت اثر غلط نکی . حواس ٹهکاو هوی " بالکل اطمینان جب هوگا ، که آیکر غیل صحت کی نوید سنونگا ، کمک

⁽۱) او دوی معلی، ص ع

اور قطعة تاريخ غسل صحت لكهكر بهيجونگا . فى الحال اتنا چاهنا هون كه اس خطكا جواب پاؤن اور حقيقت مرض سى آگهى حاصل هو . ، (۱)

17 نومبر کو سرکارکا نامۂ مبارك میرزا صاحبکو موصول ہوا. غالباً اوسمین نوعیت وکیفیت ِ مرض کا ذکر نه تھا ، جس سے کسیقدر اطمینان ہوا. لیکن ابھی تشویش رفع نہوئی تھی ، اسلئے اسکے جواب مین ١٣ نومبر کو میرزا صاحب نے بھر لکھا:

وابتدای یکم نومبر سی ۱۱ تك عرض نهین کر سکتا که لیل و نهار مجهیر کیسی گزری هین . گراه دور . مین رنجور . معهذا بیمقدور . اگر دلی سی رامپور تك شکرم کی ذاك جاتی هوتی ، تو مین بهان ایك دم نه ثهرتا ، اور خدمت مین حاضر هوتا . تاز برقی بهی نمین جو صحت و عافیت کی خبر جلد خاصل هو . نا چار از راه اصطرار ۸ ماه حال یعنی نومبر کو عریضه روانا کیا خداکی عنایت اور مرشد کامل یعنی حضرت کی هدایت نی اوس خطکی جواب آنیکی مدت سی پیلی مجهی گرداب اصطراب سی نکالا . کل ۱۲ نومبر کو نوازشنامه آگیا . گویا میری جان بیج گری . بلکه ایك اور نئی جان میری بدن مین آگئی . اب استدعا یه هی که حال ناسازی مزاج اندس مفصل معلوم هو . ، (۲)

اس عریضہ کے جواب مین ۱۹ نومبرکو سرکارنے تحریر فرمایا کہ «پھوڑا نکل آیا تھا، لیکن اب بحمد اللہ افاقہ ہے ، میرزا صاحب اس خبر سے بیحد مسرور ہوئے، اور ۲۷ نومبر کو اسکے جواب مین لکھا:

' وکس زبان سی کمون ، اور کس قلم سی لکھون که یه هفته عشره کس تردد و تشویش سی بسر هوا هی . هر روز شسام تك جانب در نگران رهتا ، که ڈاك كا هركاره آئی ، اور حضرت كا نوازشنامه لائی بی باری خدا كی مهربانی هوئی ، از سر نو میری زندگانی هوئی ، كه كل چار گهڑی رات گئی ڈاك كی هركاره نی وه عطوفت نامه عالی دیا ، 'نجسكو پڑهكر روح تازه رگ و پی مین دوڑ گئی ' نیند كسكی ؟ سونا كسكا ؟ روشنی كی سامنی بیٹھا ، اور اشعار تهنیت لكھنے لگا .' سات شعر مع مادة حصول صحت جب لكھ لئے تب سویا .' » (۳)

غسل صحت کی تہنیت

سرکار کے خط سے صحت و افاقت ِ مرض کی اطلاع ملگئی، لیکر ِ یہ معلوم نہوسکا کہ غسل صحت ہوچکا ہے یا نہیں. اور بصورت ِ دیگر کونسی تاریخ اس تقیق کیلئے میرزا صاحب تاریخ اس تحقیق کیلئے میرزا صاحب

⁽۱) مکانیب، ص.۶ (۲) ایعناً، ص.۱۱ (۳) ایعناً، ص.۶۲. قطعهٔ تاریخ غسل حاشیهٔ صفحهٔ مذکور بر درج هی .

نے منشی سیلچند میر منشی کو ۲۵ دسمبر کو لکھا:

«اگرچه از روی خطوط حضور صحت و عافیت حضور معلوم هوئی هی . لیکر یه کمین می نمین سنا که غیل صحت کیا ، یا کسدن کرینگی . آپ می یه فقیر کا سوال هی ، که مجکو لکهیی که حضرت غسل کسدن فرمائینگی . اور اگر موافق میری آرزو کی نها چکی هون تو غسل کی تاریخ . می اطلاع دیجی . » (۱)

میر منشی صاحب نے جواباً لکھاکہ ابھی غسلِ صحت نہیں فرمایا ہے. غالباً رمضانِ مبارك میں یہ تقریب عمل میں آئیگی. میرزا صاحب کو ۱۶ جنوری سے قبل سركار كا نامهٔ صحت ملچكا تھا. نیز وہ اس عرصہ میں قصیدہ تہنیت بھی ارسال کرچكے تھے۔ اسلئے التواء تاریخ غسل پر ۱۹ جنوری سنہ ۱۸٦٥ع کو پھر میر منشی صاحب کو لکھا:

ویه جو مین نی قصیدهٔ تهنیت لکهکر بهیجا هم ، منشا اسکا یه هو که شاه کبیر الدین صاحب راهپور سی آئی ، اور اواهون نی کها که نوابصاحب جمعه کی دن ساتوین ناریخ شعبان کو نهائینگی . اب تمهاری تحریر سی معلوم هوا ، که ماه آینده یعنی (رمضان) مین نهائینگی . خیر وه کاغذ تو حضور کی نظر می گزریگا . اگر موقع پاؤ تو حضور مین یه ماجرا عرض کردینا که مین نی بموجب روایت شیاه کبیر الدین کی اسکی ارسال مین جلدی کی هم . . (۲)

غسلِ صحت کا جشن ماہ ِ عید مین منایا جانا تجویز ہوا . لیکن ابھی مرض قدر مے باقی تھا ، اور رامپور سے جسقدر سرکاری تحریرین جاتی تھین اون مین مزاج کی کیفیت کا ممذکور نہین ہوتا تھا . اسلئے میرزا صاحب نے ۱۶ مارچ سنه 70 ع کو میر منشی صاحب سے پھر استفسار کیا :

دمنشى صاحب! عجب اتفاق هو كه حضور اپن خط مين اپني مزاج مبارك كا حال كچي نهين لكهتى ، اور ميرا دهيان لگا هوا هي . خدا كواسطى! تم مفصل حال لكهو كه كيا عارضه باقی هم ، اور صورت كيا هي . دربار بدستور هوتا هم يا نهين؟ ، (٣)

میر منشی صاحب کا جواب مثل مین موجود نہیں . اسلئے نہیں کہا جاسکتا کہ اونھون نے مرض کے متعلق کیا لیکن ۲۳ شوال سنه ۱۲۸۱ ہ مطابق ۲۲ مارچ سنه ۱۸۶۵ ع کو میرزا صاحب نے اپنا فارسی تہنیت نامه ارسال کیا ہے،

⁽۱) مكاتيب، ص ۱۱۲ (۲) ايضاً، ص ۱۱۳. قصيدة تهنيت ص ٤٦ كر حاشيه مين مندرج هو .

⁽٣) ايضاً، ص ١١٤

جو صفحہ ¿¿ تا ٧٤ پر درج ہے . اس سے معلوم ہوتا ہے کہ تاریخ ِ مـذکورہ تك ميرزا صاحب كو صحت كى اطلاع تھى .

عود مرض اور وفات

لیکر. مادهٔ مرض کا بالکلیه استیصال نہین ہوا تھیا . کسی معمولی بسے احتیاطی نے مادہ کو دو بارہ چھیڑ دیا ، اور سرکار پر از سر نو مرض کا حله ہوگیا . یه حمله اتنا شدید تھا کہ اطبا مجبور ہوگئے ، اور حالت روز بروز خراب ہوتی چلی گئی ، تا آنکہ یوم جمعه ۲۶ ذیقعدہ سنه ۱۲۸۱ ہ مطابق ۲۱ اپریل سے نه ۱۸۶۵ ع کو نواب فردوس مکان رهگرای عالم بقا ہوئے ، اور میرزا صاحب کے ہان قیامت صغری کا منظر نظر آنے لگا .

خلد آشیانکی تخت نشینی اور میرزا صاحبکا وظیفه

نواب فردوس مکان طاب ثراً کے بعد نواب خلد آشیان نے مسند آبائی
پر قدم رنجه فرمایا. میرزا صاحب کا تعلق نواب فردوس مکان کی ذات سے
تھا، اسلئے دور ِ جدید مین اسکے ختم ہو جانیکا خطرہ تھا. اس خطرہ کا میرزا
صاحب کو احساس ہوا اور اونھون نے فوراً تہنیت نامه لکھا. سوم اتفاق سے یه
مکتوب مثل مین موجود نہین. لیکن نواب خلد آشیان نے یکم مئی سنه 70 ع
کو اس کے جواب مین تحریر فرمایا:

مشفقا ! آنچه مشاهرهٔ آن کرمفرما از عهد نوابصاحب و قبله فردوس مکان مقرر است انشاء الله
 تمالی پدستور جاری مانده ، حسب ضابطه بسای خدمت رسیده خواهد ماند. . (۱)

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا صاحب نے تہنیت کیساتی اپنے وظیفہ کے متعلق بھی کوئی درخواست کی تھی . یہ خواہش معرض ِ قبول تك پہنچی ، اور وظیفه بدستور جاری رہا . اس سلسلہ مین میرزا صاحب نے ۳۰ جولائی کو میان داد خان سیاح کو لکھا ہے کہ

، اپریل کا روپیه رئیس حال سر مین نر پایا . ، (۲)

⁽۱) مکاتیب، ص ۶۹، حاشیه نمبر ۱ (۲) اردوی معلی، ص ۱۷

لیکن اس مکتوب سے ۲۶ روز قبل خواجہ غلام غوث خان بہــادر بیخبر کو قدر ہے تفصید تح ہر فرمایا تھا :

ه والی رامپورکو خدا سلامت رکھی . اپریل مئی ان دونون مہینونکا روپیه موافق دستور قدیم آیا . جون ماهگزشته کا روپیه خدا چاہی تو آجائی . آج جمعه ۷ جولائی ہی . معمول یه ہی که دسوین بارہوینکو رئیسکا خط مع ہنڈوی آیا کرتا ہی . ، (۱)

تہنیت نامه کا امید افزا جو اب پاکر میرزا صاحب نے قصیدہ تہنیت ارسال کیا .
یہ قصیدہ بھی مثل مین موجود نہیں . لیکن مین نے عود ِ ہندی سے عریضہ نمبر ٤٤ کے حاشیہ مین نقل کردیا ہے . اس قصیدہ کی پزیرائی موافق امید ہوئی ، تو میرزا صاحب کو بڑھا پے کی تمام مجبوریون کے باوجود سفر ِ رامپور کیلئے ۔
آمادہ ہونا یڑا .

نو اب خلد آشیان کا دعو تنامه

میرزا صاحب نے اپنے ارادۂ سفر کی اطلاع میرزا داغ کو دی . اونھون نےکسی مناسب موقع پر سرکار کے حضور مین ذکرکیا . سرکار نے ۱۱ جون سنه 70 عکو قصیدہ کی وصولیابی کے تذکار کے بعد تحریر فرمایا :

درینولا زبانی نواب مرزا عزم سامی باین طرف مسموع گشته موجب کال ممرتباست ، چراکه
 راقم نیز متمنی ملاقات شریف است . او تعالی شب بلدای فراق را بزودی هرچه تمامتر بایام
 وصال مبدل کرداند . . (۲)

اس دعوت کے بعد میرزا صاحب نے تقریباً چار ماہ توقف کیا. غالباً اسکی وجہ یہ ہوگی کہ سرکار نے جشن ِ تخت نشینی کیلئے دسمبرکا پہلا ہفتہ مقرر فرمایا تھا. میرزا صاحب نے اسی زمانے کو سفر کیلئے زیادہ مناسب خیال کیا.
لکن سرکار کے جواب مین یہ لکھا، کہ

. حضرت کی خدمت مین نه آؤنگا تو اور کهان جاؤنگا . وه آگ برسرهی هی که طبیورکی پر جل رهی هین . بعد آگ کی پانی برسیگا . سفر خصوصاً بوذهی رنجور آدمی کو دونون صورت مین متعذر . آفتاب میزان مین آیا ، اور هنگامهٔ آتش و آب رفع هوا ، اور مین تی احرام بیت المعمور رامیور پاندها . انشاء الله السل العظیم . » (۳)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸۰ (۲) مکاتیب، ص ۵۱، بقیهٔ حاشیه. (۳) ایضاً، ص ۵۶

منگامة آتش وآبُ کے ختم هو جانیکے انتظار مین میرزا صاحب کو تقریباً چار
 ماہ توقف کرنا پڑا ، اور ماہِ اکتوبر سنہ 70ع مین «احرام بیت المعمور دامپور»
 باندھنے کی نوبت آئی .

سفر کی غرض

میرزا صاحب کے اس سفرکی غرض وغایت نواب فردوس مکان (طاب ثراه) کے انتقال کی تعزیت اور نواب خلد آشـــیان کی مسند نشینی کی تهنیت تھی. مولوی عبد الرزاق شاکرکو سفرکی اطلاع دیتیے ہو ہے لکھا ہے:

مقبلہ وکمبہ! نقیر با در رکاب ہم . سه شغبہ چار شغبہ ان دونون دفون مین سے ایك دن عازم رامپور ہوئیگا، تقریب وہان جان کی رئیس مرحوم کی تعزیت اور رئیس حال کی تهنیت .
در چار میتی وہان رہنا ہوگا . ، (۱)

قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کو رامپور سے تحریر فرمایا تھا:

«پیر و مرشه ! نوابصاحب کا وظیفه خوار ،گویا اس در کا فقیر تکیهدار هون . مسند نشیتی کی تهنیت کیواسطی رامیور آیا . ، (۲)

لیکن اس تعزیت و تہنیت کی ته مین جو غرض پنہان تھی اوسکا اظہار مرزا تفته کے خط مین کیا ہے. فرماتے ہین:

مین نثر کی داد اور نظم کا صله مانگنی نهین آیا . بهیك مانگنی آیا هون .ه(۳)

تاريخ روانكي

ابتداء میرزا صاحب کا ارادہ تھاکہ سہ شنبہ یا چار شنبہ ان دونون مین سے ایك دن رامپور روانا ہون گے . چنانچے شاکر کو یہی لیکھا بھی تھا . لیکن نواب علاء الدین احمد خان بهادر علائی کو یکم اکتوبر سنه 70ع کو لیکھا :

ه میان ا نیم جانتی هو که مین عازم رامپور آنها . اسباب مساعد هوگؤ . بشرط حیات جمعه کو روانا هونگا . ، (٤)

مگر مرزا شہاب الدین خان بہادر کے نام کے خط سے معلوم ہوتا ہے کہ ہفتہ کے دن دو تین گھڑی دن چڑ ہے دلی سے روانہ ہوے. فرماتے ہین :

⁽١) اردوی معلی، ص ٢٦٣، و عود، ص ١٦٠. موخر الذكر مين دعازم رامپور هونگا، هي.

⁽۲) ایضاً، ص ۲۰۸، و ایضاً، ص ۱۹۹ (۳) اردوی معلی، ص ۹۸ (۱) ایضاً، ص ۹۹ مل ۲۰۸ م مکاتیب فالم

ه هغتی کی دن دو تین گهڑی دن چڑھی احباب کو رخصت کرکی راہی ہوا . قصد یه تھاکہ پلکنوی رہون . وہان قافا کی گنجایش نیائی .، (۱)

حکیم غلام نجف خان کو مرادآباد پہنچکر جو خط لکھا ہے، اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ ہفتے کو ماہ ِ اکتوبر کی ۷ تاریخ تھی . فرماتے ہین :

وبده کا دن پهر بهر دن چزهـا هوگا که مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا . ١٠ جمــادی الاول کی اور ١١ اکتوبرکی همی . ، (۲)

> حکیم احمد حسن مودودی کو صراحت سے لکھا ہے ، کہ مفتم اکتوبر کو دل سر رامپور کو روانا ہوا. ، (۲)

> > رفقای سفر اور سواری

اس سفر مین میرزا صاحب کے ساتھ باقر علیخان ، حسین علیخان ، کلو ، نیاز علی اور دو آدمی اور کل ٦ نفوس تھے۔ میرزا صاحب نے پالکی مین اور دونون لڑکون نے کبھی رتھ اور کبھی گھوڑون پر راسته طے کیا . بقیمه چار آدمیون اور سامانِ سرمائی کے لئے دو گاڑیان ہمراہ تھین . حکیم غلام نجف خان کو محولۂ بالا خط مین لکھا ہے :

ه مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا ... دونون لژکر دونون گازیان اور رت_{یم} اور آدمی سب پیچه_{یر} هین . .

مرزا شہابالدین خان بہادر کے خط مین لکھا ہے:

« دونون گهوژی کوتل آگی ، دونون الزکی رتبی مین سوار آیی هین. »

آدمیون کے بارے مین رامپور سے روانگی کے وقت مرزا علاءالدین احمد خان ہے۔ ہادر کو لکھا ہے:

« آح صبح کر سات بجی باقر علیخان اور حسین علی . . . دلی کو روانا هسوی . دو آدمی میری اونکر سات_{یم} گئی . کلو اور لڑکا نیاز علی یعنی ڈیڑھ آدمی میری پاس ہین . . (؛)

کیفیت و مناظر سفر

میرزا صاحب نے دلی سے رامپور تك 7 منزلین طے کی تھین. حکیم احمد حسن مودودی کو تحریر فرمایا ہے:

. رامپورکی سرکارکا فقیر تکیهدار روزینه خوار هون. رئیس حال نی مسند نشینی کا جشن کیا .

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۹۲ (۲) ایضاً، ص ۲۲۳ (۳) ایضاً، ص ۲۶۳ (٤) ایضاً، ص ۲۶۹

دعاگری دولت کو در دولت پر جانا واجب هوا. هفتم اکتوبر کو دلی سی رامپور کو روانا هوا. بعد قطع منازل سته وهان پهنچا. ، (۱)

مرزا شہاب الدین خارب بہادر کو ان منازل کی تفصیل بتاتے ہوے تحریر فرماتے ہین :

ه غازی آباد کا حال شمساد علی مو سنا هوگا. هفتی کی دن دو تین گهڑی دن چوهی احباب کو رخصت کرکی راهی هوا، قصد یه تها که پلکنوی رهمون. و هان قافلی کی گنجایش نیائی. هاپوژ کو روانا هوا. دونون برخوردار گهوژون پر سوار پهل چلدیی . چار گهژی دن رهی مین هاپوژ کی سرای مین پهنچا. دونون بها نیون کو بینهی هموی اور گهوژون کو نهاتی هموی بایا. گهڑی بهر دن رهی قافله آیا. ... آج مین تی تمهاری والد کی نصیحت پر عمل کیا. چار بجی پانچ کی عمل مین هاپوژ نی چلدیا. سورج نکلی بابرگذه کی سرای مین آبهنچا. چار پائی بچهائی، اوسپر بچهونا بچهاکر حقه پی رها هون، اور یه خط لکهرها هون، دونون گهوژی گوتل آگی دونون لؤکی رتهر مین سوار آتی هین، اب وه آتی اور کهانا کهالیا اور چلی، (۲)

حکیم غلام نجف خان کو ہاپوڑ سے مرادآباد بہنچکر لکھا ہے:

و پده کا دن پهر بهر دن چزها هوگا که مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا. ۱۰ جادی الاول کی اور ۱۱ اکتوبر کی هی . دونون لژکی دونون گاژبان اور رته اور آدمی سب پیچهی هین. اب آئی جاتی هین. رات بخیر گزری . بشرط حیات کل رامپور پهنچ جائیگی . گهرایا هوا هون . تیسرا دن هی پاخانه بهری کو . ، (۳)

مناظرِ سفر کے متعلق حکیم غلام رضا خان کو تحریر کرتے ہیں:

د تم سی رخصت هوکر اور تمهین خدا کو سونپ کر روانهٔ رامپور هوا. موسم اچها تها . گرمیگزرگئی تهی . جاژا ابهی چمکا نه تها . عالم اعتدال آب و هوا . سایه و سرچشمه جا بجا . آرام سی رامپور پهنچا . ه (؛)

توشية راه

ھاپوڑکی سرامے مین میرزا صاحب نے اپنے واسطے چھٹانک بھرگھی مین دو شامی کباب تلوائے . لڑکون نے ارھرکی کھچڑی تیار کرائی ، اور خوب کھی ڈالکر خود بھی کھائی ، اور آدمیون کو بھی کھلائی . دوسرے دن کیلئے سادہ سالن بغیر ترکاری کا پکوایا .

منزل پر پہنچکر حسین علیخان پاپڑ اور مٹھائی کے کھلونے خرید لاتے

⁽۱) اردوی معلی، ص $7 \neq 7$ (۲) ایشآ، ص $7 \neq 7$ (۳) ایشآ، ص $7 \neq 7$ ایشآ، ص $7 \neq 7$

اور باقر علیخان کے ساتھ بیٹھکر کھا لیتے . مرزا شہابالدین خان بہادر کے خط مین مرزا صاحب نے لکھا ہے :

ه مین نی چهٹانك بهرگهی داغ كیا . دو شامی كباب اوس مین ڈالدید . وات هوگئی تهی . شراب پی لی . كباب كهائی . لؤكون نی ارهركی كهچڑی پكوائی . خوبگهی ڈالسكر آپ بهی كهائی ، اور سب آدمیون كو بهی كهلائی . دن كیواسطی ساده سالن پكوایا . تركاری نه ڈلوائی . باری آجنك دونون بهائیون مین موافقت هی . آپس كی صلاح و مشورت سی كام كرتی هین . ایس كی صلاح و مشورت سی كام كرتی هین . این بات زائد هی كه حسین علی منزل پر او تر كر پایز اور منهائی كی كهلوئی خرید لاتا هی . دونون بهائی ملكركها لیتی هین . ه (۱)

ناسازى طبيعت

راسته کی تکان اور اوقات ِ غذا مین اختلال ہوجانے کے باعث میرزا صاحب کو قبض کی شکایت ہوگئی تھی . حکیم غلام نجف خانصاحب کو مرادآباد سے تحریر کیا ہے :

ه بده کا دن پهر بهر دن چڑها هوگاکه مین فقط پالکی پر مرادآباد پهنچا ... وات بخیر گزوی . بشرط حیات کل رامپور پهنچ جائینگی . گهبرایا هوا هدون ، تیسرا دن هی پاخانه پهری کو . » (۲)

تاريخ ورود رامپور

آخرِکار چے منزلین طےکرکے میرزا صاحب جمعراتکےدن ۱۲ اکتوبر سنه ٦٥ عکو رامپور تشریف لائے . قاضی عبـد الجمیل صاحب بریلوی کو رامپور سے تحریر فرمایا ہے :

• ١٢ اكتوبركو يهان پهنچا . بشرط حبات آخر دسمبر تك دهلي جاؤنگا . ، (٣)

حکیم غلام نجف خان کے محولۂ بالا خط مین بھی، جو ۱۱ اکتوبر کو مرادآباد سے لکھا تھا ، یہی تحریر کیا ہے کہ کل یعنی بارا اکتوبر کو رامپور پہنچ جاؤنگا . حکیم سید احمد حسن صاحب مودودی کے نام کے خط سے بھی یہی تاریخ مستنبط ہے . فرماتے ہین :

ه هفتم اكتوبركو دلى سى رامپوركو روانه هوا. بعد قطع منازل سته وهان پهنچا . ، ﴿٤)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۹۳ (۲) ایضاً، ص ۲۲۳

⁽۳) ایضاً، ص ۲۰۸، و عود، ص ۱۲۹ (۶) اردوی معلی، ص ۲۶۳

نواب خلد آشیانکی تواضع

نواب خلد آشیان نے میرزا صاحب کی بیحد تواضع اور مدارات کی .
قیام کیلئے جرنیلی کی کو ٹھی عطا ہوئی(۱) ، اور باور چیخانۂ سرکاری سے دونون
وقت کھانا مقرر ہوا . حکیم غلام نجف خان نے اپنے خط مین کھانے کے متعلق
تشویش کا اظہار کیا تھا . اس سلسلہ مین میرزا صاحب نے اونھین لکھا ہے :
مصح شنبه ۲۱ اکتوبر سنه ۱۸۶۵ ع . اقبانشان عضد الدولہ حکیم غلام نجف خان کو غالب
علیشاہ کی دعا چنچی . تمهاری خط سی معلوم ہوا کہ تمکو میری کھاتی پینی کی طرف سی تشویش
می . خدا کی قیم ! مین بہان خوش اور تندرست ہون . دن کا کھانا ایسی وقت آنا ہی
کہ چر دن چڑھی تک میری آدمی بھی روٹی کھا چکتی ہین . شام کا کھانا بھی سویری آنا ہی .
کئی طرح کی سان ، پلاؤ ، متنجن ، پسندی ، دونون وقت روٹیان خیری ، چپاتیان ، مربی ، آچار .
مین بھی خوش لڑکی بھی خوش . کلو اچھا ہوگیا ہی . سقا ، مشملین ، خاکروب سرکار سی
متمین ہی ۔ حجام اور دھوبی نوکر رکھ لیا ہی . سقا ، مشملین ، خاکروب سرکار سی

۲۶ اکتوبر کو میرزا صاحب نے پھر حکیم صاحب کو خط لکھا. اوس سے معلوم ہوتا ہے کہ اس عرصہ مین سرکار نے کھانے اور جانورون کے گھاس دانے کی نقدی مقرر فرما دی تھی. فرماتے ہیں:

آج منگل کا دن ٤ جادی الثانی کی اور ٢٤ اکتوبر کی هی . کیانی کی اورگهوژون اور بیلون
 کو گهاس دانی کی نقسدی هوگری . لیکن اس مین میرا فائده هی ، نقصان نهین . ه (٣)

تعظيم و توتير اور اخلاص

نواب خلد آشیان قدردانی علم و هنر مین اپنے والد ِ مرحوم کے سچیے جانشین تھے۔ اونھون نے میرزا صاحب کی تعظیم و توقیر اور خاطر و مدارات کا بیحد لحاظ کیا . میرزا صاحب ۲۱ اکتوبر کو حکیم صاحب کو لکھتے هین:

آجنك دو ملاقاتین هوئی هین . تعظیم ، تواضع ، اخلاق ، کسی بات مین کی نہیں ، (۲)

سرکارکا التفات روز بروز زیادہ ہونے لگا تو میرزا صاحب نے ۲۶ ماہِ مذکور

کو پھر حکیم صاحبکو تحریرکیا :

⁽۱) یه عمارت قلمهٔ معلی کی مشرقی دروازه کی باهر واقع تهیی . نواب سید محمد حاصد علیخان بهادر جنت مکان نی قلمهٔ معلی کی قدیم عمارتین منهدم کراکی نثی عمارات تعمیر کرتر وقت بعد ترمیم مناسب قلعه کر اندر داخل کر لیـا هی . آجکل یه عمارت مهمان خانه کا کام دبتی هی .

⁽۲) اردوی معلی ، ص ۲۱۹ و ۲۲۰

« اب روداد سنو . نوابصاحب كا اخلاص و التفات روز افزون هى . » (١)

اوس بات کی کچے اصل نہین

رامپور کے سفر سے قبل میرزا صاحب نے کوئی ایسی بات سنی تھی، جو انکے تعلق ریاست کیائیے خطرناك تھی. یہان آکر نوابصاحب کے التفات و اخلاص نے اوسکی تغلیط کردی. میرزا صاحب اپنی بیوی سے اس خطرہ کا ذکر کر چکے تھے۔ اسلئے اونکی پریشانی رفع کرنے کے خیال سے حکیم صاحب کے خط کے آخر مین اونکے صاحبزادہ کو مخاطب کرتے ہوئے تحریر کیا ہے:

مظہرالدین خان بہادر کو دعا پہنچی. یہ خط لیکر تم اپنی دادی صاحب پاس جاؤ. اور یہ خط پڑھکر سناؤ. اور اوندی یہ کہدو کہ وہ بات جو مین نی تم سے کہی تھی وہ غلط ہی.
اوسکی کچہ اصل نہیں ہی . ، (۲)

نواب خلد آشیان کی متعلق میرزا صاحب کی رای

میرزا صاحب سرکار کے حسنِ صورت و سیرت کے اسقدر گرویدہ ہو ہے کہ اونھین بعض شیوہ و روش مین نواب فردوس مکان پر ترجیح دینے لگے. اس زمانہ مین سرکار نے بعض عمالان ِ ریاست کو سرکاری مطالبات اور عام رعایا کو غلہ کا محصول معاف کردیا تھا. ان تمام واقعات نے مرزا صاحب کے دل پر اچھا نقش کیا . چنانچہ حکیم غلام رضا خان کے خط مین انکا اسطرے ذکر کیا ہے:

ه نوابصاحب حال بمقتضای ه الولد سر لابیه، حسن اخلاق مین نواب فردوس آرامگاه کی برابر بلکه بعض شیوهٔ و روش مین اون سی بهتر هین. بمجرد مسند نشینی کی غله کا محصول یکفلم معاف کیا. علی بخش خان خانسامان کو ۳۰ هزار روپیه بابت مطالبهٔ سرکاری بخشدیا. هفصل حالات بذل و نوال عند الملاقات زبانی کمونگا. ، (۳)

مرزا تفته کو لکھتے ہیں:

و نوابصاحب از روی صورت روح مجسم، اور باعتبار اخلاق آیت رحمت هین، خزانهٔ فیض کی تحویلدار هین. بوشخیص دفستر ازل می جو کچی لسکهوا لایا هی، اوسکی پٹنی مین دیر نہین لگتی. ایك لاکے کئی هزار روپیه سال غله کا محصول معاف کردیا. ایك اهل کار پر سالمی هزار کا محاسبه معاف کیا، اور بیس هزار روپیه نقد دیا. منشی نولکشور صاحب کی عرضی

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۲۳ (۲) ایضاً، ص ۲۱۹ ر ۲۲۰ (۳) ایضاً، ص ۲۵۶

پیش هوئی. خلاصه عرضی کا سنلیـا. و اسطی منشی صاحب کر کچے عطیه بتقریب شادی صبیه تجویز هورها هی. مقدار مجهیر نهین کهلی.، (۱)

نواب علا۔الدین احمـــد خان بہـادر علائی کے خط مین نوابصاحب کی تصویر کھنچتے ہین :

و رئیس کی تصویر کهینچنا هون. قد، رنگ، شکل، شمائل بعینه بهائی صیاءالدین خان. عمر کا فرق اور کچی کهی چهره اور لحیه متفاوت. حلیم، خلیق، باذل، کریم، متواضع، متشرع متورع، شعر فهم. سینکرون شعر یاد. نظم کیطرف توجه نهین. نثر لکهتی هین اور خوب لکهتی هین. جلالائی طباطبائی کی طرز برتتی هین. شگفته جبین ایسی که اونکل دیکهتی سی غم کوسون بهاگ جاؤ. فصیح بیان ایسی که اونکل تقریر سنکر ایك اور نئی روح قالب مین آؤ. اللهم دام اقباله و زاد اجلاله! ، (۲)

نوابصاحب کی دورہ کو روانگی اور میرزا صاحب کا لطیفه

نواب خلد آشیان نے ۳ نومبر سنه ۲۰ ع کو اضلاع ریاست کے معاینه کیلئے تشریف لیجانے کا ارادہ فرمایا . مشایعت کیلئے میرزا صاحب بھی ساتھ تھے . سرکار پا برکاب ہوے تو حاضرین نے آداب و کورنش ادا کی . سرکار نے میرزا صاحب کے آداب پر تبسم کیساتھ ارشاد فرمایا . «خدا کے سپرد» . میرزا صاحب کی شوخی طبع نے گدگدایا ، اور آپ قدر سے حزین صورت نیاکر بولے : «حضرت خدا نے تو مجھے آپ کے سپرد کیا ھے . آپ پھر اولانا مجکو خدا کے سپرد کرتے ھین . » (۳)

جشن جمشسيدى

دسم برکا پہلا ہفتہ جشنِ تخت نشینی کیلئے مقرر ہوا تھا، اور اس تقریب کیلئے اسدرجہ شاندار تیاریان ہوئی تھین کہ میرزا صاحب نے اسکو «جشنِ جمشیدی » سے تعبیر کیا ہے. حکیم غلام نجف خان کو لکھتے ہین:

«نواب صاحب دوری سے یا آج شام کو یا کل آجائیگی. جشن جشیدی کی تیاریان مور می مین. ، (؛)

۲۵ اکتوبرکو تاریخ ِ جشن کے متعلق لکھتے ہیں:

« دسمبر کی پہلی سی جشن شروع ہوگا. ہفتہ دو ہفتہ کی مدت اوسکی ہی. بعد جشن کر رخصت ہونگا. خدا چاہی تو آخر دسمبر تك تمكو آ ديكھتا ہون. . (٥)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۹۸ و ۹۹ (۲) ایضاً، ص ۶۶۱ (۳) یادگار غالب، ص ۶۲

⁽٤) اردوی معلی، ص ۲۲۱ (۵) ایضاً، ص ۲۲۶

مرزا تفته کو تحریر کیا ہے:

ه جشن یکم دسمبر سی شروع . ه دسمبر کو خلعت کا آنا مسموع . ۱ (۱)

7 دسمبر سنه 70 ع کو نواب عـلاء الدین احـد خان بهادر علائی کو جشن ِ جمشیدی کی روداد لکھتے ہوئے فرماتے ہین :

ویهان جشن کی وه سامان هو رهمی هین که اگر جشید دیکهتا تو حیران رهجاتا . شهر سی دو کوس پر آغاپور نامی ایك بستی هی . آنی دس دن سی و هان خیام بربا تهی . پرسون صاحب کمشنر بهادر بریلی مع چند صاحبون اور میمون کی آئی ، اور خیمون مین او تری . کمچی کم سو صاحب اور میم جمع هوی . سب سرکار و امپور کی مهان . کل سه شنبه ه دسمبر حضور پر نور بزی تجمعل سی آغاپور تشریف لیگئی . باره پر در بچی گئی ، اور شام کو پانچ بجی خلعت پهنکر آئی . وزیر علیخان خانسامان خواصی مین سی روبیه پهنکتا هوا آنا تها . دو کوس کی عرصه مین دو هزار روپیه سی کم نه ایثار هوا هوگا . آج صاحبان عالیشان کی دعوت هی . « ئین ، شام کا کهانا یهین کهانمیگی . روشنی ، آتشبازی کی وه افراط که رات دن کا سامنا کریگی . طواتف کا وه مجمع ، که اس مجلس کو طوائف الملوك کها چاهیم . کوئی کهنا هی که صاحبان عالیشان کی کل جائیگی . گرئی کهنا هی برسون . و)

عزم مراجعت

ابتداءً میرزا صاحب کا یه اراده تها که دو چار مهینے رامپور مین قیام کریںگے. چنانچه شاکرکو تاریخ ِروانگی ِرامپورکی اطلاع دیتے ہوئے تحریر کیا تھا:

و دو جار مہبنو و ہان رہنا ہوگا . اب جو کوئی خط آپ بھیجین تو رامبور بھیجین . ، (۳) لیکن رامپور مین کچھ عرصہ قیام کرنے کے بعد یہ طے کیا کہ اختتام ِ جشن کے بعد رخصت طلب کرین ، اور آخر ِ دسمبر تك دلی جا پہنچین . حکیم غلام نجف خان کو ۲۶ اکتوبر کو لکھا ہے :

 دسمبرکی پهلی می جشن شروع هوگا. هفته دو هفته کی مدت اوسکی هی . بعد جشن کی رخصت هونگا. خدا چاهی تو آخر دسمبر تك تمکو آ دیکهتا هون . . (٤)

میرزا علائی کو 7 دسمبر کو تحریر کیا ہے:

⁽۱) اردوی معلی، ص ۹۹ (۲) ایضاً، ص ۶۹۱

⁽٣) ایضاً، ص ۲۱۲، و عود، ص ۱۹۰

و بعد اختتام محافل طالب رخصت هونگا . بعد حصول رخصت دلی جاؤنگا . ، (۱)

اسیطرح قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کو بریلی کی دعوت ِ قدوم کے جواب مین لکھا ہے :

• پیر و مرشد ! نوابصاحب کا وظیفه خوارگویا اس در کا فقیرتکیه دار هون . مسند نشینی کی تهنیت کیواسطی رامپور آیا . مین کهان اور بریلی کهان ۱۲ اکتوبرکو یهان پهنچا . بشرط حیات آخر دسمبر تك دهلی جاؤنگا . » (۳)

اڑکون کی روانگی

باقر علیخان اور حسین علیخان اب نوجوان تھے، اور اب انھین تہا بھیجدینے مین اوس قسم کے خطرات پیدا نہین ہوتے تھے، جنکے خوف سے سنه ٦٠ ع کے سفر مین میرزا صاحب نے فردوس مکان کے اصرار کے باوجود رامپور قیام نہین کیا تھا، اور بچون کی ضد پر راہی دھلی ہوگئے تھے. لہذا میرزا صاحب نے دونون کو سرکار سے مراجعت کی اجازت دلا کر جمعہ کے دن دونون کو سرکار سے مراجعت کی اجازت دلا کر جمعہ کے دن کہ دوشالہ مرحمت کیا . نواب علاء الدین احمد خان بہادر علائی کو اسکے متعلق میرزا صاحب نے لکھا ہے:

، آج صبحکی سات بجی باقر علیخان اور حسین علی ، ۱۶ مرغ ، ۲ بڑی اور آثمیر چھوٹی، (لی)کی دلیکو روانہ ہــوی . دو آدمی میری اونکی ساتھگئی . کاو اور اڑکا نیــاز علی یعنی ڈیڑھ آدمی میری پاس ہین . نوابصاحب د وقت رخصت ایك ایك دوشاله مرحمت کیا . ، (۳)

مبرزا صاحب کی تاریخ روانگی

اسی خط کے آخر مین میرزا صاحب نے لکھا:

میری چلنی کا حال یه هی که انشاء الله تعالی اسی هفته مین چلونگا . .

۲۶ دسمبر کو پھر تحریر فرماتے ھین :

ه جانا! جانا! ایك خط میرا تمهاری دو خطون کی جواب مین تمکو پهنچا هوگا. ... آج منگل هی ۷ شعبان کی اور ۲۹ دسمبر کی , دونو بهتیجی تمهاری جمعه کی دن ۲۲ دسمبر کو روانهٔ دهلی هوی . مین پرسون یوم الخیس کو مرحله پیما هونگا . ، (٤)

⁽۲) ایضاً، ص ۲۰۸ و عود، ص ۱۳۹

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۶۲

ر (٤) ايضاً، ص ٣٩٦

⁽۳) اردوی معلی ، ص ۳۹۶ ن — مکاتیب غالب

اس حساب سے میرزا صاحب جمعرات کے دن ۲۸ دسمبر سنہ ٦٥ ع کو رامپور سے رخصت ہو ہے .

احباب رامپور سے آخری ملاقات

سرکار سے رخصت حاصل کر کے میرزا صاحب قیامگاہ پر تشریف لائے .

ہالن رامپور کے بعض احباب الوداع کہنے کیائے پہلے سے جمع تھے .
صاحبزادہ سید نجابت علیخان بہادر نے ، جو اپنے والد صاحبزادہ سید هدایت علیخان بہادر کے ساتھ میرزا صاحب سے آخری ملاقات کیائے گئے تھے ،
ایکروز میرزا غالب کے تذکرہ مین حقیر عرشی سے بیان کیا ، کہ جب میرزا صاحب سرکار مین سے واپس آئے ، تو مین اپنے والد کے همراه او نکے قیامگاہ پر موجود تھا . میرزا صاحب نے احباب کیطرف مخاطب ہو کر فرمایا :

پر موجود تھا . میرزا صاحب نے احباب کیطرف مخاطب ہو کر فرمایا :

ب ہم نے ابھی یہ شعر کہا ہے :

اب ہے دلی کیطرف کوچ ہمارا غالب ﷺ آج ہم حضرت ِنواب سے بھی مل آئے ، (۱) دخصتانه کی دقم

میرزا صاحب نے ۲۸ نومبر کو رامپور سے تفتہ کو لکھا تھا : مین نثرکی داد اور نظم کا صلہ مانگنی نہین آیا ، بھیك مانگنی آیا ہون . روٹی اپنی گرہ سی نہین کھاتا ، سرکار سی ملتی ہمی . وقت رخصت میری قسمت اور منعم کی ممت . ، (۲)

نواب خلد آشیان تاریخ ِ تحریرِخط سے ۲۱ روز قبل ۷ نومبر سنه ۳۵ ع کو ایك هزار روپیـــه عطا فرما چکے تهــے . تاهم ۲۲ دسمبر ســـنه ۳۵ عکو

⁽۱) مولانا نظامی بدایونی نر شرح دیوان غالب اردو (مطبوعة نظامی پریس بدایون سنه ۱۹۲۲ع) کر صفحه ۲۵۶ پر یه مقطع اور ایک شعر نقل کرکر حاشیه مین لکها هی: ه حضرت نواب سی نواب یوسف علیخان ناظم والی وامپور کی طرف اشاره هی . یه اوس غزل کر شعر هین جو رامپور سی رخصت هوتر وقت لکهی تهی. چونکه دیوان اوسوقت مرتب هوکر شایع هو چکا تها . اساتی دیوان مین شامل نهین هوئی ه . اس بیان مین مولانا سی تسامح هوا هی . کیونکه ایك عبی شاهد کر بیان سی معلوم هوتا هی ، که یهان نواب خلد آشیان محمد کلب علیخان بهادر مراد هین . علاوه ازین چونکه پهل سفر مین میرزا صاحب رامپور سی دیوان اردو کی نقل لیگئی تهی، جس نی دیوان طبع هوا ، اسائی نواب فردوس مکان کر بحائی نواب خلد آشیان کر عهد کی غول کا اوس مین شامل نهونا قرین قیاس اور مطابق و راقعه هو سکا هی .

۲۰۰ روپیـه بوجـه ِ زادِ راه مرحمت فرماکر میرزا صاحبکی اس آرزوکی ىھى تكميل كردى.

نواب ضیاءالدین خان بهـادرکی فرمایش

نواب ضیاء الدین خان ہادر نتیر نے میرزا صاحب سے فرمایش کی تھی کہ رامپور سے بانس کی غلیل لائین . میرزا صاحب نے فرمایش پوری کی . لیکن غلیل پر جو کچے بیتی وہ دلچسمی سے خالی نہین. علائی کے نام رامپور سے ٢٦ دسمبر كو لكھا ھے:

 وتوکمانگروهه کماکر. فارسی بهگارا کر. مجهدی هندی کی چندی سن. ایك غلیل حضور نو دینی کی هو . ایك علی اصغرخان سی میٹھی . دونون کل آئینگی . ، (۱)

لیکن سو ِ اتفاق سے فرمایش کی تکمیل مین سعی کے بعض مـــدارج رہگئے ، اور غلیل پر نئی افتاد پڑی. ۱۳ جنوری سنه ۲۳ عکو میرزا صاحب علائی كو لكهتر هن:

 د مان چلت وقت تمهاری چچا نو غلیل کی فرمایش کی تهیی. رامیور بهنچکر وه و سعی و تلاش هات آگئی. بنوا رکهیی. لڑکون نی ملازمون نی سب نی مجهم سنلیا که به نواب ضا.الدین خان كيواسط هي . اب چلني سي ايك هفته يها تمني غليل مانكي . بهائي ! كما بناؤن كه كتني جستجوکی. کمین بہم نه بہنچی. دس روبیه تك مول كو نہین ملى. نواب صاحب ہے مانگی. توشـه خانه مین بهی نه تهیی. ایك امیركر هان یتا لگا. دوزا هواگیا . كهیچی موجود یائی. لکن کیا کھیجے ؟ جیسے نجف خان کی عہد مین تورانیون مین ہماری تمهاری مڈی . بنوانو کی فرصت کہان؟ آج لی کل چلدیا . اس یانس کی قدر کرنا ، اور اسکو اچھی طرح بنوا لسنا . ، (۲)

سفركم مصائب

رامیور سے وابسی مین میرزا صاحب کو سخت تکالف کا سامنا کرنا یوا. دریای رام گنکا مین سرمائی بارش کے سبب سیلاب تھا. میرزا صاحب کی یالکی کے یار ہوتے ہی یانی کے زور سے کشتیون کا عارضی بیل ٹوٹ گا . اسباب کی گاڑیان اور خدام سب مجبورآ اوس یار رہ گئے، اور میرزا صاحب مكه و تنها صرف امك كمل ساته لشيے مرادآباد كى سرا مين اقامت كزين هو ہے.

⁽٢) ايضاً، ص ٤١٥. نسخه مين دكرتاه اور دبنوا ليتاه هي . (۱) اردوی معلی، ص ۳۹۳

بڑھاپہے کی کمزوری سرمائی تکلیفون کا مقابلہ نکر سکی، اور یہ بیمار ہوگئے.
پانیج دن صدرالصدور مرادآباد کے ہان قیام کیا ، اور جب قدر ہے رو بصحت
ہوے تو دلی کا عزم کیا . دلی پہنچکر نواب خلد آشیان کو لکھتے ہیں :

دبسد تسلیم معروض ہی . مرادآباد پہنچا ، بعد پالکی کی اوتر آئیکی پل کا ٹوٹ جانا ، گاڈی
اساب بیہائٹ کہ رخت خواب کا مع آدمیون کی اوسی زمہر برکی میدان میں رہنا ، بنیر جاڈی کی
کچھ نہ کھانا ، خیر جو اونپر گزری وہ جانین میں مرادآباد کی سرا میں ایک چھوٹی سی حویل
میں ٹہرا . بھرکا بیاسا کمل اوڑھکر پڑ رہا . یہ شعر ایسا بڑھ پڑھکر صبح کی .

گرم فریاد رکها شکل نهانی نو مجهی * تب امان هجر مین دی برد لیالی نو مجهی صبح کو خستهٔ و رنجور او نها. صاحبزاده ممتازعلیخان بهادر کی بهیجی هوی دو فرشتی آئی. او نهاکر سمید الدین خانصاحب کی هان لیگئی. صاحبزاده صاحب نی وه تعظیم و تکریم ، اور سمید الدین خانصاحب نی وه تکریم و تعظیم کی ، که میری ارزش سی زیاده تهیی . ناگاه مولوی محمد حسن خان بهادر صدر الصدور آئی ، اور مجهی اپنی گهر لیگئی . پانچ دن وهان رها . بهائی نواب مصطفی خان بهادر وهین مجهسی آکر ملی . دوسری دن وه رهگرای دار السرور رامپور اور مین جاده نورد سترآباد دهلی هوا . ، (۱)

سرکارکی همدردی

یه عریضه ۱۰ جنوری سے ۱۰ ع کو تحریر کیا تھا . لیکن سرکارکو اس کے پہنچنے سے پہلے نواب مصطفی خان بہادر شیفته کی زبانی تمام حالات کی اطلاع مل چکی تھی . اونھون نے مرادآباد کے پتـه سے میرزا صاحب کو لکھا :

و زبانی نواب مصطفی خان بهادر کی دریافت هواکه مرادآباد مین کچیه طبیعت آپکی علیـل هوگئی هو . باستماع اس امرکی باعث کمال تردد کا هوا ، اسواسطی حواله خامـهٔ محبت نگارکی هو تا هی که خیریت مزاج می مطلع کیجی . اور اگر هنوز طبیعت مانل باعتدال نهو ، اور آپکا اراده قیام مرادآبادکا تا درستی طبیعت هو ، تو آپ رامپور مین تشریف لائیی . یهان معالجه محوی عمل مین آنگا . ه (۲)

اس فرمان کے جواب مین میرزا صاحب نے ۲۱ جنوری کو لکھا: داس سفر کا حال کیا عرض کرون. دلی سی رامپور تك ذوق قدمبوس مین جوانانه گیا. اختلافات آب و هوا و تفرقهٔ اوقات غذا كو هرگز نه مانا، اور رنج راه كو هرگز خیال مین نه لایا. وقت معاودت اندوه فراق نو وه فشار دیا، كه جوهر روح گذاز پاكر هر بن مو سی ٹیك گیا . اگر آپکی اقبال کی تایید نهوتی، تو دلی تك میرا زنده پهنچنا محال آنها . جاؤا، مینه ، قبض و انقباض ، فقدان جوع، فاقه های متواتر ، منزلهای نامانوس ، هماپوژ تك آفتاب كا نظر نه آنا ، شب و روز هوای زمهریركا جانگزا رهنا . باری هاپوژ سی چلكر نیر اعظم كی صورت دكهائی دی. دهوپ كهاتا هوا دلی پهنچا . ایك هفته كوفته و رنجور رها . اب ویسا پیروناتوان هون جیساكه اس سفرسی پهلی تها . خدا وه دن كری كه پهر اوس در پر پهنچون !، (۱)

میرزا صاحب لٹگئی

اس سفر مین میرزا صاحب کی تکالیف اس حد کو پہنچگئی تھین کہ وہ اسکو تاراجی ِحسن ِ فکر سے تعبیر کرتے تھے۔ مرزا شمشاد علی بیگ رضوان کو لکھتے ہین :

ه رامپورکی سفر مین تاب و طاقت، حسن فکر، لطف طبیعت، یه سب اسباب لشگیا.. (۲) سفر رامپورکا ره آورد

ان جسمانی اذیتون نے میرزا صاحب کی صحت پر بہت برا اثر کیا ، اور انھین رعشہ و ضعف ِ بصر کی شکایت زیادہ ہوگئی . ۱۲ مئی سےنہ ٦٦ ع کو

مولوی حبیب اللہ خان ذکا کو تحریر فرماتے ہیں:

« تمکو میری خبر بهی هی . آگی ناتوان تها . اب نیمجان هون . آگی بهرا تها . اب اندها هوا چاهتا هون . رامپورکی سفرکا ره آورد هی رعشه و ضعف بصر . جهـان چار سطرین لـکهین ، انگلیان نیزهی هوگئین . حرف سوجهنی س_ی رهگئی . ، (۳)

وقت و تاریخ ورود د هلی

عناصرکی ان بیرخائیونکا مقابلہ کرتے ہوے میرزا صاحب ۸ جنوری سنه ۱۸۶۹ع کو دو شنبہ کے دن گیارا بجے دلی پہنچے . مرزا تفتہ کو ورود کی اطلاع دیتے ہوے تحریر کرتے ہین :

ه لو صاحب! کهچڑی کهائی دن بهلائی . کپڑی پهائی گهر کو آئی . ۸ جنوری ماه و سال حال دو ساحبه کی دن غضب الهی کیطرح اپنی گهر پر نازل هوا . تمهارا خط مضامین درد ناك می بهرا هوا رامپور مین مین نی پایا . جواب لکهنی کی فرصت نه ملی . بعد روانگی کی مرادآباد ،ین پهنچکر بیاد هوگیا ، پانچ دن صدر الصدور صاحب کی هان پڑا رها . او نهورن نی بیبارداری اور غخو اری میت کی . » (٤)

حکیم احمد حسن مودودی کو لکھا ہے:

⁽۱) مكانيب، ص ٦٨ (۲) اردوی معلی، ص ٣٢١ (۴) ايضاً، ص ٣٧ (٤) ايضاً، ص ١٠٨

دهشتم جنوری کو دلی پهنچا. عرض راه مسین بیمار هوا. پانچ دن مرادآباد مین صاحب فراش رها. اب جیسا فرسوده روان ناتوان تهما ویسا هون. ، (۱)

خواجـه غلام غوث خان بهـادر بيخبركو لكهتـے هين:

« بنــدهٔ گـناهگار شرمسار عرض کرتا هو ، که پرســون غازیآباد کا اوثهـا هواگیــاره بجی اپنی . گهر پر مثل بلای ناگهانی نازل هوا هون .

باید که کنم هزار نفرین بر خویش * اما بزبان جادهٔ راه وطن ، (۲)

مولوى عبد الرزاق شاكركو لكها هي:

قبله 1 یه تو آپ کو معلوم هوگیا هوگا که ۸ جنوری کو فقیر دلی پهنچا ، تهکا مانده خستهٔ و رنجور . هنوز افاقت کلی نهین پائی . ، (۲)

یہی تاریخ نواب خلد آشیان کو بھی لکھی ہے. فرماتے ہین:

ه دوشَّنِه ۲۰ شعبان ۱۲۸۲ ۸ جنوری ۱۸۹۳ در غمکده پر پهنچا. حضورکی اقبالکی تاییدتهی . ورنه مین اور جینتا دلی چنچتا . » (٤)

دلی سی باہر رہنی کی کل مدت

میرزا صاحب ۷ اکتوبر سے نه ٦٥ عکو دلی سے روانا ہومے اور ۸ جنوری سے ٦٦ عکو دلی واپس پہنچہے. اس حساب سے انکی دلی سے باہر رہنے کی کل مـدت تین ماہ ہے.

ارسال حدايا

میرزا صاحب اور دربارِ رامپور کے درمیان حسبِ ضابطۂ مودت و خلوص تحفے اور هدیات کی آمد و شد کا سلسله بھی پایا جاتا ہے. سرکاری تحفون مین رامپور کے آم ہوتے تھے، جو طبعاً مرغوب ہونے کیوجہ سے میرزا صاحب کو انگریزی خلعت اور سرکاری عطیات سے کم نه معلوم ہوتے ہونگے. ۱۷ جون سنه ۲۲ ع کو میرزا صاحب نے میان داد خان سیاح کو لکھا ہے:

، رامپور نے نوابصاحب اپنی باغ کر آمون میں سے اکثر بسبیل ارمنان بھیجتے رہتے ہیں . ، (ه) جولائی سے نه ٦٤ ع مین سرکار نے دو سو آم بھیجیے تھیے . میرزا صاحب

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۳ (۲) ایضاً، ص ۲۷۹ (۳) عود، ص ۱۹۲

⁽٤) مکاتیب، ص ۹۷ (۵) اردوی ملی، ص ۲۹

ہ جولائیکو اس عنایت کی رسید مین لکھتے ہیں:

. نوازشنامه اور اوسکر ساتهر دو بهنگیان دو سو آمون کی پهنچین .

تر. شکر نعمتهای تو چندان که نعمتهای تو ^{ه. ته} ه (۱)

وقتاً فوقتاً میرزا صاحب بھی پھل بھیجا کرتے تھے۔ ایکبار انھون نے رنگتر سے ارسال کیٹے، تو اسکی رسید مین ۲ جون سنه ۲۱ ع مطابق ۲۲ ذیقعدہ سے ۷۷ ھو کو نواب فردوس مکان نے تحریر فرمایا ، کہ دمریزی رنگتر ہے موصول ھو ہے '' شکریہ قبول فرمائیے۔'

فر ما يشين

اس کے علاوہ کبھی کبھی دونون طرف سے بعض چیزون کی فرمایش بھی ہوجاتی تھی. سے 13 عمین نواب فردوس مکان نے چوب چینی کی فرمایش کی. میرزا صاحب نے بڑی کوشش سے پانچ سے بر درنگین و سےگرہ یا کم گرہ قطعات ِ چوب چینی ، مہیا کر کے سرکاری کہا د کے ہاتھ روانا کیئے ، اور از راہ ِ معذرت لکھا:

د دلی اب شهر نهین . چهـاژنی هو . کنپ هو . نه قلعـه نه شهرکر امرا ، نه اطراف شهرکر روسـا . ، (۲)

رامپور کے دوسر سے سفر مین نواب ضیاءالدین خان بہادر نیر کیلئے میرزا صاحب نے نواب خلد آشیان سے ایک بانس کی غلیل مانگی تھی ، سرکار نے حکم دیا کہ توشیہ خانۂ خاص سے عطا کردیجائے . میرزا صاحب رامپور سے ۷ شعبان سنه ۸۲ ھ مطابق ۲۲ دسمبر 70 ع کو علائی کے خط مین لکھتے ھین :

« مج_{مع} سی هنـدی کی چندی سن . ایك غلیل حضور نو دینی کی هم. ۰ · (۳)

بعد ازان اسی غلیل کے متعلق ۲۵ شعبان مطابق ۱۳ جنوری سنه ۲٦ ع کو لکھا ہے: «اب چلنی سے ایك ہفتہ پہلی تم نر غلیل مائگی. بھائی کیا بناؤن، که کتنی جستجو کر . کین بہم نه پہنچی. دس روییہ تك مولكو نه ملی. نوابصاحب سے مائگی. توشه خانه مین بھی نه تھی . ، (؛)

نہ پہچی. دس روپیہ سے موں ہو تہ تھی و جب سے سے اس کے اس کی سنہ ۱۸ ہے کو میرزا صاحب نے آمون ۱۱ جولائی سنہ ۳۱ ع مطابق غرۂ محرم سنہ ۷۸ ہے کو میرزا صاحب نے آمون کی فرمایش کی تھی. اس کے جواب مین نواب فردوس مکان نے تحریر فرمایا :

⁽۱) مکاتیب، ص ۲۹ (۲) ایضاً، ص ۴۶ (۳) اردوی معلی، ص ۲۹۳ (۶) ایضاً، ص ۱۱۵

• در باره ترسیل انبه همای کی ، که زیب ترقیم فرمایا همی ، حال به همی که امسال بهار انبه کی باغات اس سرکار مین بهت قلیل اورکم رهمی . اور علاوه اسکی عجب کیفیت اون مین پیسدا هوئی که قابل رکهنی دو چار دن کی نه تهیی . یمنی در صورت رکهنی کی خراب اور بوسیده هو جاتی تهیی . اس سبب سی بهیجنا انبه های کا متصور نهوا . ظهورا اس امرکا بمالم مجبوری تصور فرما ای . ،

دیگر خدمات

میرزا صاحب سرکارکی دیگر خدمات بجا لانے کیلئے بھی ہر وقت تیار رہتے . ۱۰ ربیع الاول سنه ۸۱ ہ مطابق ۱۶ اگست سنه ۶۶ ع کو نواب فردوس مکان نے تحریر فرمایا :

ه درینولا شب سهای ساهو رهنیوالی رامپسورکی بغرض علاج چشم دهلیگتی هین . آپ اطبــای دهلی کو دکها کر علاج کر ادین . یه متوسل اس سرکار کی هین . »

میرزا صاحب نے ساہو صاحب کا دلی مین بخوبی علاج کرادیا .

جولائی سنه ٦٧ ع مین نواب خلد آشیان نے مرزا رحیم الدین بهادر حیا سے لکھوایا کہ دلی کے فاضل شطرنج باز کو رامپور روانا کردیجیے. میرزا صاحب نے اوسکو خرچ دیکر روانه کیا اور اطلاعاً نواب صاحب کی خدمت مین لکھا:

ه بموجب تحریر میرزا رحیم الدین بهادر حیاکی فاضل شطرنج بازکو خرچ دیکر روانه کیا . ه (۱)
 مرکارکا طریق خطاب

سرکاری فرامین مین مسیرزا صاحب کو مساویانه مخاطب کیا جاتا تھا . چنانچه القاب ، آداب اور خاتمـه ، هرجگه مساوات و محبت کا لحاظ پایا جاتا ، اور علی العموم فرمان کا انداز یه هوتا هے :

و نوابصاحب مشفق مهربان كرمفرماى مخلصان سله الله تعالى . بعد اشتیاق مواصلت موفور المسرت
 كه متجاوز التحریر هی مشهود ضمیر مودت تخمیركی هو زیاده جمیت و نشاط هو . . .

اثنای مطالب مین جهان میرزا صاحب کے خطکا حوالہ آیا ہے وہان اونکے مکتوب کو ، سامی صحیہ فہ لطف آگین ، یا ، نمیقہ انبقۂ بلاغت مشحون ، یا دیگر تعظیمی الفاظ سے تعبیر کیاگیا ہے . اسیطرح ہرجگہ لفظ ، مشفقا ، سے

⁽۱) مكاتيب، ص ٥٥

تخاطب نظر آتا ہے. ان رواسم و آداب سے اندازہ ہوسکتا ہے،کہ سرکارِ رامپور سے میرزا صاحب کے تعلقات کی نوعیت کیا تھی.

میرزا صاحبکا طریق خطاب

خود میرزا صاحب کے عرایض کے القاب، آداب اور خاتمہ بھی اس پر شاہد ہین کہ اس رشتہ کی بنا احسان وعنایت سے زیادہ محبت و خلوص پر تھی. چنانچہ میرزا صاحب نے تقریباً تمام عرایض مین «ولی نعمت، سے مخاطب کیا ہے، اور «بعد تسلیم معروض ہے» سے اظہار مطلب شروع کرکے «زیادہ حقد ادب» پر عریضہ کو ختم کردیا ہے ۔ خاتمہ مین صرف دو دعائیہ شعر پائے جاتے ہین ، جن مین سے کبھی ایك کبھی دوسرا خط کی زینت بڑھاتا رہتا تھا . یہ بھی بناوٹ اور تصنع سے دوری و نفرت پر دلالت کرتا ہے ۔ میزا صاحب کی رامیوری شاگرہ

میرزا صاحب کے خطوط مین رامپور کے صرف ایک ایسے بزرگ کا ذکر آیا ہے، جو اون سے اصلاح لیا کرتے تھے۔ یه صاحبزادہ سید عباس علیخان بہادر ابن نواب سید عبد العلیخان بہادر ، نواب فردوس مکان کے حقیقی چچازاد اور نسبتی بھائی، اور نواب خلد آشیان کے حقیقی مامون تھے۔ بیتاب تخلص کرتے اور میرزا صاحب سے اصلاح لیا کرتے تھے . میرزا صاحب نے میان داد خان سیاح کو ۲۲ اپریل سنه ۱۸۲۷ ع کو لکھا ہے:

مین اب عن نکا ہوگیا . خدا جھوٹ نه باواتو . پچاس جگه سی اشعار واسطی اصلاح کی آئو ہوی بکس میں دھری میں . ازانجملہ تین صاحبون کی نام تمکو لکھنا ہون . سر ابراہیم علیخانصاحب ، میر عالم علیخانصاحب ، نواب عباس علیخان رئیس سال رامپور کی حقیق مامون ۔ ، (۱)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۳۳ س — مکاتیب غالب

انشاي غالب

میرزا صاحب کے عہد تك هندوستان كا تعلیم یافته طبقه فارسی زبان مین اظہار خیالات پسند کرتا ، اور دیسی زبان كا پایه اپنے مرتبه سے فروتر جانتا تھا . عرصهٔ دراز تك میرزا صاحب بھی اسی روش عام کے دلدادہ رہے . لیكن رفته رفته انكی فارسی خط و كتابت كی جگه اردو نے حاصل كرنی شروع كردى ، جو آخر عمر تك پہنچكر انكے اظہار خیالات كا واحد ذریعه هوگئی . ادو انشاكا آغاز اور خواجه حال كی رای

اردو مراسلت کی ابتدا کے متعلق میرزا صاحب کا کوئی تصریحی بیـــان موجود نہیں. البتہ خواجہ حالی مرحوم تحریر فرماتے ہیں:

« معلوم هو تا هم که مرزا سنه ۱۸۵۰ ع تك همیشه فارسی مین خط کتابت کرتی تهی . مگر سنه مذکور مین ، جبکه وه تاریخ نویسی کی خدمت پر مامور کئی گئی ، اور همه تن مهرنیمروز کی کنی مین مصروف هوگئی ، اسوقت بضرورت انکو اردو مین خط کتابت کرنی پڑی هوگئی . وه فارسی نثرین اور اکثر فارسی خطوط ، جن مین قوت متخیله کا عمل اور شاعری کا عنصر نظم سی بهی کسیقدر غالب معلوم هو تا هم ، نهایت کاوش سی لکهتی تهی . پس جب انکی همت مهرنیمروز کی تربیب و انشا مین مصروف تهی ضرور همی که اسوقت اونکو فارسی زبان مین خط کتابت کرنی اور وه بهی اپنی طرز خاص مین شاق معلوم هوئی هوگی . اسائی قیاس چاهتا همی که انهون نو غالباً سنه ۵۰ کی بسد سی اردو زبان مین خط لکهنی شروع کئی هین . ، (۱)

مهر صاحبكا اختلاف

مولانا غلام رسول مهركو خواجه صاحبكى رامے سے اختلاف ہے. اونكے نزديك ميرزا صاحبكى اردو مراسلت سنه ١٨٥٠ ع سے قبل شروع هوچكى تھى. ليكن وہ اسلئے ضايع هوگئى كه اوسوقت كے اهل علم اردوكو اهميت نهين ديتے تھے. مولاناكے وجوہ ِ اختلاف حسب ذيل ھين:

⁽۱) یادگار غالب، ص ۱۷۶

و ... اول مهر نیمروژ کوئی بژی کتاب نهین جسکی ترتیب مین غالب کی اوقات کا بیشتر حصه صورت صرف هوتا هوگا. یه کتاب انهون تی کم و بیش پانچ برس مین مرتبکی، موجوده مطبوعه صورت مین اسکر ۱۱۸ صفحی هین . اس سی ظاهر هی که باعتبار اوسط وه سال بهر مین زیاده سی زیاده پیچیس صفحات لکهتی رهم ، اور یه غالب جیسی قادر الکلام اور مشاق نثر نگار کیائی کوئی بهت براکام نهین هی ، جسکی تکمیل کی خاطر انهین فارسی خط و کتابت ترك کرئی پژی هو .

دوسری خط وکتابت مین انکا عام انداز پیچیده اور الجها هوا نه تها. بلکه جوکچیر لکهتی تهی عوما بلا تکلف لکهتی تهی . اردو خطوط کیطرح فارسی خطوط مین بهی تکلفات سی آزادگی هر مقام پر ظاهر هی . انهون نو ، پنج آهگ ، کی آغاز مین نثر نگاری کی جو خصایص بیان کئی هین ان سی ظاهر هی که وه ابتدا هی سی صحیح راسته پر گامزن تهی ، اور یه نهین کها جاسکتا که هر فارسی خط کی لفظ لفظ پر گهنئون مصروف فکر رهتی تهی .

تیسری انکی فارسی مکاتیب مین ایك خط منثی جواهر سنگه جوهر کی نام هی ، جس مین سر کیلئی لنگی کی فرمایش کی هی . اس خط کی آخر مین مطبوعه ، پنج آهنگ ، مین یکم دسمبر سنه ۱۸٤۸ ع مطابق چهارم محرم سنه ۱۲۵۱ ه ثبت هی . هجری اور عیسوی تاریخ مین مطابقت نهین هوتی . جس سی ظاهر هوتا هی که کم از کم ایك تاریخ ضرور غلط هی . اگر تاریخ مین هجری کو سنه ۱۲۵۱ ه کی بجائی سنه ۱۲۹۱ ه رکها جائی تو عیسوی تاریخ سنه ۱۸۶۵ ع هونی چاهی میرا خیال هی که یهی صحیح هی . ان کی اردوی معلی کی ایك خط مین بهی منشی جواهر سنگی میرا خیال هو که یهی صحیح هی . ان کی اردوی معلی کی ایك خط مین بهی منشی جواهر سنگی نبین آئی . بهت دن هوی جب تم نی لکها تها که اسی هفتی بهیجونگا ، یه دونون خط لازما ایك دوسری سی قریب کم زمانی مین لکهی گری هونگی . میرا خیال یهی هی کم غالب سنه ۱۸۵۰ ع سی قبل اردو خط و کتابت شروع کرچکی تهی . لیکن چونکه اس زمانی مین اردو نثر کو اهل علم زیاده بلند پایه نهین دیتی تهی . الیکن جیسی اردو کا رواج بزهتا گیا اور فارسی کا رواج کم هوتا گیا

وجوه مين كلام

میری ناقص را بے مین مولانا مہر کے وجوہِ اختلاف مین کلام کی گنجایش موجود ہے. اونکی پہلی دلیل کے متعلق یه عرض ہے کہ میرزا صاحب کے زمانه تک جس قسم کی فارسی زبان ایران و ہندوستان مین مروج تھی، اوسکی بہترین مثالین ابوالفضل، ظہوری، جلالای طباطبائی، میرزا طاہر وحید وغیرہ اہل قلم کی تصنیفات ہین. یہ سب بزرگ اپنے کلام کی زینت و شکوہ

⁽۱) غالب مصنفهٔ مهر ، ص ۲۰۷

کیلئے عربی الفاظ بکثرت استعال کرتے تھے۔ ان الفاظ نے رفتہ رفتہ اصطلاحی حیثیت اختیار کرلی تھی، اور تقریباً ہر فارسی نویس، خواہ اوسکی ادبی حیثیت و استعداد معمولی ہی ہوتی، اپنی روز مرہ کی تحریرون مین ان وزنی الفاظ کو کھپانے کا عادی ہوگیا تھا . اسکے علاوہ مخصوص استعارے اور تشبیہین بھی رواج عام حاصل کر چکی تھین . چنانچہ ابوالفضل کے بعد سے میرزا صاحب کے وقت تک مختلف اصحاب کی ادبی اور تاریخی تالیفات دیکھنے سے صاحب کے وقت تک مختلف اصحاب کی ادبی اور تاریخی تالیفات دیکھنے سے صاف نظر آتا ہے کہ اظہار مطالب مین ہر پچھلے فارسی نویس نے اپنے پیشرو کے نشانہا ہے قدم پر قدم رکھنے کی پوری کوشش کی ہے ، اور تقریباً سب نے ایک مضمون کو ایک ہی اند از مین لکھا ہے .

میرزا صاحب کو قدرت نے اُپچ والی طبیعت عطا کی تھی. وہ فطر تا روش عام کو ناپسندکر تے تھے ، اور چاہتے تھے کہ اپنی انفرادیت کو میدان ِ ادب مین بھی نمایان رکھین ، اونکی اس فطری اُپچ اور انفرادیت کی کوشش کا اثر نثر ِفارسی پر بھی پڑا ، اور وہ طرز ِادای ِ مطاب اور انتخاب ِ الفاظ دونون مین ابوالفضل وغیرہ ادیبون کی نثر سے متاز ہوگئی .

چونکه میرزا صاحب نے قدیم شاہراہ سے ہٹکر ایک نئی روش اختیار کی تھی، اسلئے اونھین قدم قدم پر وہ تمام مشکلات پیش آتی ہونگی، جو پرانی طرز کے تارك اور نئے انداز کے موجد کو پیش آیا کرتی ہیں. اور چونکہ میرزا صاحب رسم عام کے برخلاف عربی الفاظ کے استعمال سے بھی حتی المقدور احتراز کیا کرتے تھے، حتی کہ اونکی اکثر تحریرون سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ کاتب نے ایک پیش پا اوفتادہ عربی لفظ ترك کر کے بالقصد فارسی نژاد لفظ استعمال کیا ہے، پس کسطرح باور کیا جاسکتا ہے کہ قطع نظر اور تمام تحریرون سے سے خود مہر نیمروز ، کی تالیف میں بھی میرزا صاحب نے کافی غور و خوض کی ضرورت محسوس نہ کی ہوگی . خصوصاً جبکہ ، مہر نیمروز ، اکبر نامه کی ضرورت محسوس نہ کی ہوگی . خصوصاً جبکہ ، مہر نیمروز ، اکبر نامه

کے مقابلہ مین لکھی جا رہی تھی اور انھین ایك مسلم الثبوت اســــتاد سے بازی لیجانا منظور تھا .

ان دشواریون کی تصدیق خود میرزا صاحب کے بیان سے بھی ہوتی ہے . انھون نے «مہر نیمروز» کے دیباچہ مین لکھا ہے کہ مین نے اپنی عمر کا گزشتہ حصہ بادہ خواری و نظم نگاری مین بسرکیا تھا. اگر کبھی ضرورتا نثر نگاری کا اتفاق ہوا تو نثر کو نظم ہی کے مستانہ انداز مین لکھا. بنا برین سلاطین تیموریہ کی تاریخ جس انداز نگارش کی مقتضی ہے اس ابتلا و پریشانی کے زمانہ مین ، کہ دل افسردہ اور تن خستہ ہے اور یہ حال ہے کہ

« تگارش اگر همه یك صفحه بیش نبود، پیش ازانكه انجام گزینـد و بهم پیچیدن ورق را هنگام آید انامل بهم پیچـد، و كلك از بنــان فرود افتـد. ، (۱)

مجے سے اسکا انصرام ممکن نہیں. لهذا یہ کسطرح مناسب ہوگا کہ روزگار یہ فیصلہ کرلے کہ

. در فسانه سرائی آوازهٔ ســاز مرا اندازه و اندازهٔ انداز مرا آزمودن برگیرد. . (۱)

بهر حال مين

داز کار فرمانی این نگارش سیاس پزیرم، که بپرداختن این نمط، که خود را چون سایه با زمین هموار ساخته ام تا پرداخته ام، و به انگیختن این نقش که چشم و دل و نگاه و نفس بامم آمیخته ام، تا انگیخته ام، دست از کارهای دگر کوتاه است و دل از اندیشههای دگر برکندار. ، (۲)

میرزا صاحب کی اس تصریح کے بعد کہ « مین نے اس روش کے نباہنے مین اپنے آپکو سایہ کیطرے زمین پر بچھا دیا تھا ، اور اس نقش کی درستگی مین چشم و دل و نگاہ و نفس سب کو لگادیا تھا ، تب اسکے سرانجام سے عہدہ برآ ہوا ہون ، اس خیال کی گنجایش باقی نہین رہتی کہ « یہ غالب جیسے قادر الکلام اور مشاق نثرنگار کیلئے کوئی بہت بڑا کام نہین ہے . »

اب یہ مسئلہ باقی رہجاتا ہے کہ کیا میرزا صاحب نے ۲٥ صفحے فی سال کے

حساب سے «مہرِ نیمروز »کی تالیف پر صرف کئے. واقعات اسکے خلاف ہین. «پنج آہنگ» مین منشی جو اہر سنگی جو ہرکے نام ایك خط درج ہے جو ١١ جون سنه ١٨٥٢ع کو لكھا گیا تھا. اس مین میرزا صاحب نے «مہرِ نیمروز » کے مسودہ کا ذکر کیا ہے. فرماتے ہین:

« مسودة روزنامـــة روداد اورنگ نشینـــان چفتائیــه بدست هیرا سنگی روان داشته ایم و هنوز از رسیدنش نشان نیافته ایم . اگر رسیده است بنویسند. ورنه از هیرا سنگی باز پرس کنند . » (۱)

اس خط سے واضح ہے کہ میرزا صاحب نے سنہ ۱۸۵۰ ع مین «مہر نیمروز» شروع کرکے ۱۱ جون سنہ ۲۵ ع سے قبل تمام کرلی تھی. اسکے بعد کا زمانه، جو تقریباً دو برس یا اس سے کچھ زائد ہے، نظر ثانی مین گزرا، اور جب میرزا صاحب نے اپنے احباب کو کتاب دکھا کر داد لیلی تب بادشاہ کے حضور مین اوسے پیش کیا. اس صورت مین ۲۵ صفحه فی سال کے بحائے ۵۹ صفحات فی سال یا ۵ صفحے فی ماہ ہوتے ہیں، جو اور زیادہ ہو جائینگے، اگر صحیح علم ہوجائے کہ میرزا صاحب نے ۱۱ جون سنہ ۵۲ ع سے کتنا عرصہ پہلے کتاب ختم کردی تھی.

مولاناکی دوسری وجه کے بار مے یه گزارش ہے که «پنج آهنگ» کے دیباچه مین میرزا صاحب نے جس روش کے خلاف صدای احتجاج بلندکی ہے، وہ انشای خلیفه، انشای مادھورام، اور انشای هرکرن جیسی هندیانه کتابون سے ملک مین رواج پزیر هوکر اسدرجه مقبول خاص و عام خیال کیجانے لگی تھی، که اوسکے خلاف قدم اوٹھانا معاشرتی و علمی گناہ تسلیم کیا جاتا تھا. مدیرزا صاحب اسکے طبعی مخالف تھے اسلئے اونھون نے

« پنج آہنگ »کے دیباچہ مین، جو در اصل مبتدیونکیلئے تالیفکیگئی تھی، یه مشورہ دینا مناسب خیال کیاکہ

ه این پارسی آمیخته بتازی را در کشاکش تصرفات هنــدی زبانان پارسی نویس ضایع نگزارد.

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ۲۵۰. مسٹر محمد اکر ام نی غالب نامه، ص ۱۱۶ مین اس خط کو مواوی رجب علیخــان کی نام لکھــدیا ہی . حالانکہ مولویصاحبکا نام صرف خط ماقبلکی آخر مین آیا ہی .

و لغات عربی جز بقدر بایست صرف ننهاید. و پیوسته در آن کوشــدکه سادگی و نفزی شعار او گردد. ، (۱)

اس کا یہ مطلب کسیطرے نہیں قرار دیا جاسکتا کہ خود اونکی اپنی انشا بھی تکلفات سے آزاد ہے. کیونکہ اگر القاب و آداب اور دیگر الفاظ عربی سے قطع ِ نظر کرکے دیکھا جائے تو اونکی انشا ادای مطلب میں سراسر تکلف سے پُر اور عام انداز سے اسقدر علیحدہ ہے، کہ تا وقتیکہ نگاہ و فکر اوس سے اخذ ِ مطلب کے عادی نہو جائین، انسان سہولت کیساتھ مطلب تك نہیں پہنچ سکتا. اسی سبب سے میرزا صاحب کے پہلے عریضہ کے جواب میں نواب فردوس مکان جیسے ادیب کو یہ لکھنا پڑا تھا کہ

« مخلص را لیل و نهار متمنی اخبار تصور فرموده اکثر بایصال نمایق انایق خیریت وثایق بعبارت سایس که در خواندنش تاملی بوقوع نیـاید مسرور و مطمئن میفرموده باشسند. ، (۲)

علاوہ ازین خود میرزا صاحب اسکے معترف ہین کہ ایام ِ پیری مین اون سے اپنی روش ِ خاص نہین نہم سکی . چنانچہ مولوی عبدالرزّاق شاکر کو فارسی خط کی فرمایش کے جواب مین لکھتے ہین :

د بنیده نواز! زبان فارسی مین خطون کا لیکهنا پهلی سی متروك همی . پیرانه سری و ضعف کی صدمون سی محنت پژوهی و جگر کاوی کی قوت مجمع مین نهین رهی . حرارت غریزی کو زوال هی اور یه حال هی ،

مضمحل هوگری قوی غالب * وه عناصر مین اعتدال کمهان کمی آپ هی کی تخصیص نهین . سب دوستون کو جن سی کتابت رهتی هم اردو هی مین نیازنامی لکها کرتا هون . جن جن صاحبون کی خدمت مین آگی مین نی فارسی زبان مین خطوط و مکاتیب لکهی اور بهیجی آهی ، اون مین سی جو صاحب الیالآن ذیحیات و موجود هین اون سی بهی عندالضرورت امی زبان مروج مین مکاتبت و مراسلت کا اتفاق هوا کرتا هی پس امیدوار هون که آپ افهین نذور محقره یعنی تحریرات روزمرهٔ اردوی ساده و سرسری کو غنیمت جانکر قبول فرمانی رهین . » (۳)

اس خط مین میرزا صاحب نے فارسی مراسلت ترك کرنے کی وجمہ یہ قرار دی ہے کہ

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ه (۲) مکاتیب غالب، ص ؛، حاشیه نمبر ۱ (۳) اردوی معلی، ص ۲۱۵ و عود هندی، ص ۱۵۹

، پیرانه سری و ضعف کی صدمون سی سخت پژوهی و جگرکاری کی آوت مجمی مین نہیں رہی . اسکے بعد شاکر صاحب کو یہ بھی اطمینان دلایا ہے کہ جن اصحاب سے پہلے فارسی مین خط وکت ابت رہا کرتی تھی او نھین بھی اب اردو ہی مین خط لکھا کرتا ہون . اس صورت مین مولانا حالی کا یہ خیال کہ «مہر نیمروز کی تالیف کے زمانه مین اردو مراسلت شروع کی » بعید از وقوع نہین معلوم ہوتا . اسلئے کہ جب میرزا صاحب معمولی فارسی مکاتبت مین اسدرجه جگر کاوی سے کام لیا کرتے تھے کہ ایام پیری مین ، جبکہ اونکی مشتی پارسی نگاری پخته ہو چکی تھی، اس بار کے اوٹھانے کیلئے آمادہ نہین تھے، تو مہر نیمروز ، کی تالیف کے زمانہ مین دو بوجے کسطرح اوٹھاتے .

مولانا مہر کی تیسری وجہ مین صرف اسقدر کلام ہے کہ میرزا صاحب کے فارسی مکاتیب بنام جواہرسنگی مین سے ایك خطیقنی سنه ٥٠ ع سے بعد کا ہے. دوسرا بھی، جس مین میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ بادشاہ کی علالت کیوجہ سے قصیدۂ تہنیت عید پیش کرنیکا موقع نه ملا، سنه ٥٠ ع کے بعد کا معلوم ہوتا ہے. اسلئے کہ اس مین میرزا صاحب نے بادشاہ کی بیماری کے سلسلہ مین لکھا ہے:

ان دیگر چه رو نماید، و بر من، که در سابهٔ دیوارش غنوده ام، چه رود، (۱)
 ظاهر هے که یه الفاظ اوسی وقت زیاده بهلے نظر آتے هین جب میرزا صاحب
 کے قلعہ سے تعلقات صرف دوستانه نہون، ملازمت کا سلسله بهی قائم هو چکا هو.

اب تیسرا خطرهتا ہے. مولانا مہرکے خیال مین اس خطکی تاریخهای عیسوی و هجری دونون غلط هین. صحیح تاریخ یکم دسمبر سنه ۱۸۶۵ ع مطابق کی محرم سنه ۱۲۶۱ ه هونی چاهیے. میری ناقص رای مین مولانا کا یه خیال درست ہے کہ هجری اور عیسوی سنین مین تطابق نہین. مگر یه نادرست ہے کہ دونون سنونکیساتہ ہے کہ دونون سنونکیساتہ

⁽۱) کلیات نثر فارسی، ص ۲۵۱

تاریخین بھی لکھی ہین. کتاب تشریح السنین سے معلوم ہوتا ہے کہ ۳۱ دسمبر سنه ۱۸٤٥ ع کو یکم محرم سنه ۱۲۶۲ ہ تھیے. اس حساب سے یکم دسمبر سنه ۵۶ ع کو یکم محرم سنه ۲۱ ہ نہین ہوسکتے. اسی کتاب سے یه بھی معلوم ہوتا ہے کہ ۶ محرم سنه ۱۲۶۵ ہ یکم دسمبر سنه ۱۸۶۸ ع کے مطابق تھی. الهذا ہمین میرزا صاحب کی عیسوی تاریخ و سنه کو درست ماننا پڑیگا. اور هجری تاریخ و ماہ بھی صحیح ہو نگے. صرف هجری سنه کو غلط تسلیم کر لینگے. یعنی سنه ۱۵ ہ کے بجای ۳۵ ہ صحیح سنه ہوگا.

اور جب یه ثابت هو چکا که میرزا صاحب کا وه فارسی خط، جس مین لنگی کا ذکر آیا هے، دسمبر سنه ۶۸ ع کا مکتوبه تھا، اور یه بھی خود میرزا صاحب نے اپنے اردو خط مین لکھا ہے که «بہت دن هو ہے جب تم نے لکھا تھا کہ اسی هفته مین بھیجو نگا »(۱) تو پھر کوئی محال عقلی لازم نہین آتا اگر آپ یه تسلیم کرلین که میرزا صاحب نے سنه ۵۰ ع مین یه اردو خط لکھا تھا. اسلئے که ان دونون خطون کے درمیان صرف ایك سال کا فصل ہے. اور فقرۂ «بہت دن هو ئے» ایك یا ڈیڑھ سال کے وعدہ کے متعلق بسہولت استعمال کے جاسكتا ہے.

ميرزا صاحبكا بيان

اگرچہ اردو مراسلت کے آغاز کے متعلق میرزا صاحب کا کوئی قطعی بیان ہمارے پاس موجود نہیں ؛ لیکن « پنج آهنگ » کے خاتمے مین فارسی مراسلت بالکل ترك کرکے صرف اردو مین خط وكتابت كرنیكی تاریخ خود اونھین نے بیان کی ہے. فرماتے ہین :

ویزدان داند. و مدعیان دانش را توفیق دانستن دهد تادانند . که خامهٔ غالب سیه نامه مسلك دشوار گزار پارمی آمیخته بتازی را بكدام دلاویز رفتار پیموده است . درین شصت و هشت ساله زندگی که جزو در بازی وكل در سخن طرازی گزشت و بسا گزین روشها در نثر نظرفروز آمد از دو سال در بنید آن بودم که ... دیگر در خامه فرسانی انداز خود نمائی فرو هلم ... پنجاه سال ای بو برگ را

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۵۹ ء — مکاتیب غالب

یه هنجار اورامه سرایان پارس به نوا داشته ام . اکنون آن روش فروگراشته ام . سپس ما فی انتمبر را ،که بر یاران نزدیك و دور عرضه باید داد ، در زبان اردوی و آن هم سرسری و از تکنف بری رقم خواهم کرد ، تا زندگی آسان گردد . ، (۱)

یه خاتمه سنه ۱۲۸۰ ه (۱۸۶۳ع) مین لکهاگیا تها، جبکه میرزا صاحب کی عمر ۲۸ سال کی تهیی. اس ۲۸ ساله زندگی مین سے ۱۹ سال کهیل کو د مین گرار کر ۱۲۲۸ ه (۱۸۱۳ع) سے ادبی زندگی کا آغازکیا تها، اور تقریباً ۵۰ سال فارسی نظم و نثر لکھتے رہے تھے. لیکن سنه ۱۲۸۰ه (۱۸۲۳ع) سے دو سال قبل سنه ۱۸۸۸ ه (۱۶۹ع) مین یه عزم کیا تها که اب فارسی آمیخته و نا آمیخته بتازی کو ترك کرکے سادہ اردو مین اظہار مطالب کرینگے. کیونکه فارسی کیائے جس فراغ خاطر و قوت دماغ کی ضرورت تھی غلبه پیری کے سبب میرزا صاحب اوس سے محروم هو چکے تھے. اردوی معلی اور عود کے مختلف میرزا صاحب اوس سے محروم هو چکے تھے. اردوی معلی اور عود کے مختلف خطوط سے اسکی تصدیق بھی هوتی هے، که میرزا صاحب نے سب نه ۷۸ هرامی سے احتراز کرنا شروع کر دیا تھا. قاضی عبد الجمل صاحب بر بلوی کو لکھتے ہیں:

• فارسی کیا لکھون؟ بیمان ترکی تمام ہی . اخوان و احباب یا مقتول یا مذفود الحبر . هزار آدمی کا ماتمدار هون . آپ غمزده اور آپ غمگسار هون . اس سی قطع نظر که تباه اور خراب هون مرنا سر پر کهزا هی . یا برکاب هون . » (۲)

اس خط مین میرزا صاحب نے اپنی وفات کی تاریخ « غالب مرد » کا بھی تذکرہ کیا ہے۔ کیا ہے ، جس سے ثابت ہوتا ہے کہ اسکی تاریخ کشابت سنہ ۷۷ ہ (۲۰ع) سے قبل ہے .

مولانا محمد عباس رفعت بھوپالی کو ¿ ربیع الاول سال ِ « رستاخیز » (۱۲۷۸ ہ مطابق ۱۸٦۱ ع) کو تحریر کرتے ہین :

ه از دیر باز به نظم و نثر نمی گرایم . نظم خواهی پارمی و خواهی اردو خوابی ست فراموش . نامه در پارسی نوشتن نیز آنین نمانده . هرچه نوشته می شود یکدست در اردوست . اینك ... مولانا عباس ... از بهوپال فرمان فرستادكه غالب ناصه در پارسی زبان نویسد . یا رب !

⁽۱) کلیات نثر فارسی ، ص ۲۵۶ (۲) عود هندی ، ص ۱۹۵

قرمان چون بجا آورم؟ و در نامه چه نویسم؟ باری نه از توانائی بـــان بلکه از اثر روائی آن فرمان جنبش خامه لفظی چند که بخواندن نیرزد بر روی ورق ریخت . ، (۱)

ان دونون خطون مین میرزا صاحب نے ترکئے فارسی نگاری کا سبب غلبۂ رنج وغم اور ضعف پیری کو قرار دیا ہے. یہی سبب مولوی عبدالرزاق شاکر کے نام کے مکتوب مین بھی ذکر کرچکے ہین . اب اگر ہم تمام دلائل کو سامنے رکھکر نتیجہ نکالنے کی کوشش کرین تو وہ یہ ہوگا کہ میرزا صاحب ایك ایسے دشوار گزار مسلكِ فارسي نگاري كے موجد تھے، جو اطمینان خاطر و توانائي دماغ و قلب کا مقتضی تها. سنه ۱۸۵۰ع (۱۲۶۲هـ) تك یه دونون اسباب میسر رہے اسلئے میرزا صاحب تقریباً اسی زبان مین خامہ فرسائی کرتے رہے. لیکن جب سنۂ مذکورہ مین بادشاہِ ظفر نے تاریخ نگاری کی خدمت سپردکی اور فراغ ِ خاطر مین کمی ہوگئی ، تو میرزا صـاحب نے فارسی کیساتھ اردو نثركو بهي نوازنا شروع كيا . سنه ١٢٧١هـ (١٨٥٤ع) مين ذوق كا انتقــال ہوا تو اصلاح ِکلام بھی میرزا صاحب کے سپرد کیگئی، اور یہ فرصت سے بالكل محروم هوگئے ، جسكے سبب مسلكِ فارسي كى گا مزنى كيائے اور كم وقت میسر آنے لگا اور اردوکو مزید غلبه حاصل کرنیکا موقع ملا .(۲) سنه ۷ ع کے بعد هجوم مصائب وآلام نے اطمینان ِخاطر کا قطعی خاتمـه کردیا. نیز افکار کی زیادتی اور معاشی پریشانی کے سبب رفتہ رفتہ امراض مستولی ہو تے گئے . اب اردو نہایت سرعت کیساتھ انکی انشا پر چھانے لگی ، تا آنکہ سنہ ۱۲۷۸ ہ (۱۸۲۱ع) مین میرزا صاحب کو عزم کرنا پیژاکه آینده فارسی مین نظم و نثر کچھ نه لکھین گے. لیکن اس عہد کی عملی تکمیل سنه ۱۸٦٥ ع مین ہوئی.

⁽۱) انشای نورچشم ، ص ۱۰ (۲) میرزا صاحب نی سنه ۷۰ ع سی پهلی سید غلام حسنین قدر بلنگرای کو اپنی مصروفیت کا حال لکها هی . فرماتی هین: « رها جواب کا لکهنا . کاش آپ یهان هوتی اور میرا حال دیکهتی . هر روز صبح کو قلعه جانا اور دوپهر کو آنا . بعد کهانا کهانی کی حضرت کی مسودون کا درست کرنا . احباب کی خط لکهنی کی فرصت بهت کم هاتهی آتی هی ه (اردوی معلی لاهور اید ایشن ضمیمهٔ سر خوش) . یه اردو خطوط کی جوابات کی متملق معددرت هی . ایسی حالت مین فارسی نگاری کی مهلت ملنی کی امید رکهنا کسطرح قرین صواب هو سکتا هی .

چنانچــه آج همار مے پاس سنهٔ مذکورہ کے بعد کی فارسی تحریرین کالمعدوم ہیں . مجھیر اردوکی فرمایش

میرزا صاحب اپنے عہد کے ممتاز فارسی ادیب تھے، اور اکثر اربابِ علم و فضل کیـطرح اسی کو سرمایۂ نازش و افتخار خیال کرتے تھے. جب بعض معاصرین نے اپنی اردو شاعری کے بل بوتے پر انکی ہمسری کا دعوی کیا ، تو انھین اپنے کلام اردو کی تمام خوبیون سے قطع ِ نظر کر کے میدان ِ سخن کے ان کہ تازون سے کہدنا ہے! ا:

راست میگویم من، واز راست سرنتوان کشید به مجرد از مجموعهٔ اردو که بیرنگ منست راست میگویم من، واز راست سرنتوان کشید به هرچه در گفتار فر نست آن نگ منست ، (۱) میرزا صاحب کا یه خیال نظم اردو هی تک محدود نه تها. وه نثر اردو کو بهی اینے پایهٔ کمال سے فرو تر جانتے تھے۔ چنانچه منشی شیونراین اکبرآبادی کے توسط سے هنری اسٹوارٹ ریڈ صاحب نے نثر اردو کی فرمایش کی ، تو میرزا صاحب نے منشی صاحب کو لکھا:

. مگر بهائی تم غورکرو . اردو مین مین اپنی قلمکا زور کیا صرف کرونگا . اور اوس هبارت مین معـانی نازك کیونکر بهرونگا . ، (۲)

انھین کو دوبارہ لـکھا ھے:

و جناب ریڈ صاحب صاحبی کرتی ہیں . مین اردو مین اپناکمال کیا ظاہر کرسکتا ہون . اوس مین گنجایش عبارت آرائیکی کہان ہم . بہت ہوگا تو یہ ہوگاکہ میرا اردو به نسبت اورون کی اردو کی قصیح ہوگا . ہ (۳)

سه باره پهر انهين کو لکها هے:

« میان ! اردو کیا لکھون ۔ میرا یہ منصب ہی کہ مجھپر اردوکی فرمایش ہو . ، (؛)

نظم و نثر سهل ممتنع هی

لیکن اسکے باوجود میرزا صاحب یہ ضرور جانتے تھے کہ اونکا کلام، نظم ہو یا نثر، حسن وخوبی کے اوس درجہ پر پہنچ چکا ہے، جسے علمای

⁽۱) کلیات نظم فارسی، ص ۱۳ (۲) اردوی معلی، ص ۳۶۳

⁽٣) ايضاً، ص ٣٦٦ (٤) أيضاً، ص ٣٦٧

بلاغت ہ سہل ِمتنع ، کہتے ہیں . چنانچہ خواجہ غلام غوث خان بہادر بیخبر کے ایك خط کے جواب مین لکھتے ہین :

و پیر و مرشد ا سهل ممتنع اوس نظم و نثر کو کهتی هین که دیکهنی مین آسان نظر آئی اور اوسکا جواب نهوسکی . بالجله سهل ممتنع کال حسن کلام هم ، اور بلاغت کی نهایت هم . ممتنع در حقیقت ممتنع النظیر هم . شیخ سعدی کی بیشتر نقری اس صفت پر مشتعل همین . اور رشید وطواط وغیره شعرای سلف نظم مین اس شیوه کی رعایت منظور رکهتی همین . خود ستانی هوتی هم . سخن فهم اگر غور کریگا تو نقیر کی نظم و نثر مین سهل ممتنع اکثر پائیگا . ، (۱) جهانتك میرزا صاحب کی نثر اردو کا تعلق هم واقعه یه هم که وه شیخ سعدی کی گلستان کیطرح بظاهر اسقدر سهل معلوم هوتی هم که انسان سمجهتا هم مین بهی ایسا لکر سکتا هون ؛ مگر جب لکه نمی بینها هم تو ایك جمله بهی نهین رسائی کیلئیے زور دماغ سے زیادہ بخشش معنوی کی ضرورت هم . جس تك رسائی کیلئیے زور دماغ سے زیادہ بخشش معنوی کی ضرورت هم .

برتری کا پهلا سبب. استعداد فارسی

میرزا صاحب کی اردو نثر کی برتری و دلچسپی کے متعدد اسباب هین، جرب مین سب سے اهم یه هے که میرزا صاحب ادبِ فارسی کے بیے بدل ماهر تھے۔ اونھون نے زبانِ فارسی کے وہ تمام محاسن، جو کئی هزار نادره کار دماغون کی گیارہ سو برس کی سعی و جانفشانی سے بہم پہنچے تھے، اردو جیسی کم عمر و تہی مایه زبان کے دامن مین بھر دئے . اگر وہ فارسی کے بآند پایه ادیب نہو تے، تو اپنے کلام اردو مین اسقدر جدت ، شیرینی اور تناسب پیدا نکرسکتے . اور نه یه ممکن تھا کہ اس زمانه مین ، جبکہ تسکینِ ذوق بید کے لئے روزانه نیا میدان تلاش کیا اُجا رہا ہے ، اور تقریباً ہر سال اردو انشا کا طرز اِدا بیرونی ادبیات سے نئے اثرات قبول کرتا جاتا ہے ، میرزا صاحب کی انشا کو میسر آگئی ہے . اسی کی دولت بے پایان تھی ، جو میرزا صاحب کی انشا کو میسر آگئی ہے . اسی کی دولت بے پایان تھی ، جو میرزا صاحب کی انشا کو میسر آگئی ہے . اسی

⁽۱) عود، ص ۱٤٠

کے سہارے میرزا صاحب کی حیات ِادبی کی بقا ہے ، جو اوسوقت تك ممات سے مبدل نہین ہوسكتی جبتك اردو زبان بھی فارسی کے برابر قدیم اور ترقی یافته نہوجائے .

دو سرا سبب. خطوط سي تفريح

مـیرزا صاحب کی کامیابی کا دوسرا سبب یه هے که اردو مکاتبت اونکے تفریحی مشغلون کا جزو بنگئی تھی . وہ جو کچھ لکھتے تھے اپنیا اور مكتوب اليه كا دل بهلانے كى خاطر لكھا كرتے تھے. قدرت نے ظریف طبیعت عطاکی تھی ، اسلئے خطوط سے خود لطف اوٹھانے اور دوسرون کیلئیے سامان انبساط مہیا کرنے مین اونھین خاطر خواہ کامیابی بھی ہوئی. لیکن غدر سنه ٥٧ ع کے بعد تمام مشاغل مین سے صرف اسی ایك مشغله پر انحصار کرنا پڑا. یہ دور اہل ہندکیلئے عمرماً اور دہلیکیائے خصوصاً سخت ابتلا ومصائب کا دور تھا، جس نے اعزا و احباب کی بڑی تعدادکر موت کے گھاٹ اوتار کر بقیہ اصحاب کو شہر بدرکردیا تھا ، اور میرزا صاحب ہندوستان کے برِ اعظم مین اپنے آپکو یکہ و تنہا محسوس کرنے لگے تھے۔ اسلئے اس عہدِ افسرڈگی کو فرحت و انبساط کیساتھ گزار نے کی یہی ایك ترکیب باقی تھی کہ جو دو چار دوست آشـنا رہگئے تھے اون سے خط و کتابت کا سلسـله جاری رکھا جائے. اسطرح اپنا غم اونھین سنانے اور اونکا فسانہ خود سننے کا موقع ملیگا اور کچھ غیم غلط ہوجایا کریگا . چنانچے میرزا صاحب نے یہی کیا . اور یہی میر مهدی مجروح، میرزا تفته ، خراج غلام غوث خان بهادر بیخبر اور چنــد دیگر اصحاب سے کنرت ِ مراسلت کا باعث بھی تھا . ان مین سے جسکا خط آتا اوسکو جواب، اور جسکا نه آتا اوسکو شکوه و عتاب لکھتے رہتے. اس زمانے مین ایکبار ہرگوپال تفتہ نے کوتاہ قلمی سے کام لیا ، اور ایك ماہ تك کوئی نیازنامه نه بهیجا، تو میرزا صاحب نے ۱۹ جون سنه ۵۸ع کو پر حسرت انداز مين لكها :

وکیون صاحب؟ مجمی سوکیون خفا هو؟ آج مهینا بهر هوگیا هوگا، یا بعد دو چار دن کی هوجائیگا،
که آپکا خط نهین آیا . انصاف کروکتنا کئیر الاحباب آدمی تها . کوئی وقت ایسا نه تها که
میری پاس دو چار دوست نهوتی هون. اب یارون مین ایك شیو جی رام برهمن اور بالمكند او سکا
بیشا یه دو شخص هین که گاه گاه آتی هین . اس سی گزر کر لکهنو اور كالي اور فرخ آباد او ر
کس کس ضلع سی خطوط آتی رهتی تهیی . اون دوستون کا حال هی نهین معلوم که کهان هین
اور کسطرح هین . وه آمید خطوط کی موقوف . صرف تم تین صاحبون کی خط کی آتی کی
توقع . اوس مین وه دونون صاحب گاه گاه . هان ایك تم که هر مهینی مین ایك دو بار مهر بانی کرتی
هو . سنو صاحب اپنی پر لازم کر لو هر مهینی مین ایك خط مجکو لکهنا . اگر کچی کام آپزا دو
خط تین خط ، ورنه صرف خیر وعافیت لکهی اور هر مهینی مین ایکبار بهیجدی . ، (۱)

اسکے بعد پھر تفتہ سے تاخیر ہوئی، تو میرزا صاحب نے ۱۳ نومبر سنہ ۵۸ عکو مزاحاً تحریر کیا :

" مکیون صاحب ؟ کیـا یه آئین جاری هوا هی که سکندرآبادکی رهنی والی دلی کی خاك نشینون کو خط نه لکهین؟ بهلا اگر یه حکم هوا هوتا تو یهان بهی تو اشتهـار هوجاتاکه زنهار کوئی خط سکندرآبادکو یهـانکی ذاك مین نه جاوی . " (۲)

لیکن میرزا تفته نے اسکے بعـ د بھی تساہل سے کام لیا ، تو میرزا صاحب نے ۷ دسمبر سنه ۸۵ ع کو لجاجت سے لکھا :

" مرکیون صاحب؟ رو نهی هی رهوگی یا کهی منوگی بهی . اور اگرکسی طرح نهین منتی تو رو نهنی کی وجه تو لکهو . سین اس تنهائی مین صرف خطون کی بهروسی جیتا هون . یعنی جسکا خط آیا . مین نی جانا که وه شخص تشریف لایا . خداکا احسان هی که کوئی دن ایسا نمین هو تا جو اطراف و جوانب سی دو چار خط نهین آرهتی هون . بلکه ایسا بهی دن هو تا هی که دو دو بار ذاك کا هرکاره خط لاتا هی . ایك دو صح کو اور ایك دو شام کو .

_____ میری دلگی هو جانی هم _____

دن اونکی پڑھنی اور جواب لکھنی میں گزر جاتا ہی . یه کیا سبب دنس دس بارہ بارہ دن سرِ تمهارا خط نہیں آیا . یعنی تم نہیں آئی . خط لکھو صاحب . نه لکھنی کی وجـه لکھو . آدہ آئی میں بخل نکرو . ایسا ہی ہی تو بیرنگ بھیجو . ، (۳) ۱/

لفافی بناکر دل بهلاتی

اس زمانہ مین میرزا صاحب غم غلط کرنے کے اسقدر در پسے تھے کہ جب خط و کتابت کے بعد بھی وقت بچ رہتا تو آیندہ مراسلت کیلئے لفا فے

⁽۱) اردوی معلی، ص ۷۳ (۲) ایشاً، ص ۶۵ (۳) ایشاً، ص ۸۱

بنانے لگتے . چنانچه اپنے ایك دوست منشی نبی بخش کے مکتوب مورخهٔ ۲۲ ستمبر سنه ۵۸ع مین لکھتے ہین :

« الله ! الله ! يه دن إلهي ياد رهين كر . خط سي خط لكهـ كئي هنن . مجكو اكثر اوقات لفاقي بناني مين گزرتو هين . اگر خط نه لكهونگا تو لفافي بناؤنگا . » (١)

منشی شیو نراین اکبر آبادی کو یه لفافے دیکھکر خیال پیدا ہواکہ میرزا صاحب تنگدستی کی وجه سے سادہ لفافے بازار سے نہین خرید سکتے. یه سوچکر اونھون نے کچھ لفافے بھیجے، اور بذریعمهٔ تحریر ارسال کی اطلاع دی . اسکے جواب مین میرزا صاحب نے لکھا :

، لفافونکی خبر پہنچی . آپ ٹی کون تکلیف کی ؟ لفافی بنانا دل کا بہلانا ہی . بیکار آدمی کیا کری . بہر حال جب لفافی پہنچ جائینگی ہم آپکا شکر بجا لائینگی '' ہرچہ از دوست میرسد نیکوست'' ، (۲)

تيسرا سب. خط نهين باتين

تیسرا سبب یه هے که میرزا صاحب نے تحریر کو تقریر کا پیرایه دیدیا تھا ، وہ جب کسی دوست کو خط لکھتے ، تخاطب مین وهی انداز اختیار کرتے جو مکتوب الیه سے ملاقات کیوقت زیبا هوتا . اور چونکه هر شخص گفتگو مین سادگی ، برجستگی اور ظرافت پسند کرتا هے ، اور یه سب خوبیان انکی تقریر مین موجود تھین ، اسلئے انکی تحریر مین بھی وهی دلچسپی نظر آتی تھی ، جو تقریر مین تھی . در اصل میرزا صاحب اس قسم کی مراسلت اختیار کرنے پر مجبور بھی تھے ۔ انھین دور افتادہ دوستون کو اپنی پریشانیان سنانی بریشانیان سنانی مکتوب الیہم بہت جلد اوکتا جاتے ، اور میرزا صاحب کو مراسلت کا زیادہ موقع نه ملتا . لہذا انھون نے اپنے تمام خطوط کو مکالمه بنا کر اوس مین طبعی ظرافت کی تخم دیزی کی ، جسکے سبب سے احباب ان کے خطون کے انتظار مین رہا کرتے اور اجنبی اصحاب طرح سے سلسلۂ مراسلت شروع کرنے مین رہا کرتے اور اجنبی اصحاب طرح سے سلسلۂ مراسلت شروع کرنے کی کوشش کرتے .

چونکه میرزا صاحب نے یه طریقه جان بوجهکر اختیار کیا تھا، اسلئے جب انھین اسکی کامیابی کا یقین آگیا تو اسکی ایجادکو فخرا اپنی ذات کیطرف منسوب بھی کیا ہے. مرزا حاتم علی مہر کے نام کے ایك خط مین فرما تے ہین:

مرزا صاحب ا مین نو وہ انداز تحریر ایجاد کیا ہو که مراسله کو مكالمه بنا دیا ہو. مرار کوس سی بزبان ظم باتین کیا کرو. ہمر مین وصال کی حری لیا کرو. (۱)

«بهائی! مجیر مین تم مین نامه نگاری کاهی کو هی ، مکالمه هو . . (۲)

منشی نبی بخش صاحب کو تحریر کیا ہے:

«بهائی! مجکو اس مصیبت مین کیا هنسی آتی هی، که یه هم تم اور مرزا تفته مین مراسلت گویا مکالمت هوگئی هی. روز با تین کرتی هین . الله! افته! یه دن بهی یاد رهینگی. خط سی خط لکهی گژ هین غنیمت هی که محصول آدهمه آنه هی . ورنه با تین کرنیکا مزه معلوم هوتا . . (۳)

حکیم غلام نجف خان کے خط کے آخر مین لکھا ہے:

و اسوقت جی تم سو باتین کرنیکو چاها . جو کچم دل مین تها وه تم سی کها . • (ع) نواب انورالدوله بهادر کیخدمت مین بهی اسیطرح عرض کیا هے :

دیر و مرشد ا یه خط لکهنا نهن هو . باتین کرنی مین . • (ه)

انهن کو امك خط کے آخر مین لکھتے هين:

ه اب مین حضرت سی باتین گرچکا . خط کو سرنامه کرکر گبار کو دیتا هون . . (٦)

خواجه غلام غوث خان بهادر بيخبر كولكها هے:

ه اسی افسردگی مین جی چاها که حضرت سی باتین کرون . با آنکه خط جواب طلب نه تها جواب لکهنه لگا . ه (۷)

میرزا صاحب احباب سے بھی اسی طرح کی مراسلت کے امیسدوار تھے۔ اسلئے کوئی اونکے تتبع مین مراسلہ کو مکالمہ کا رنگ دیدیتا تو تعریف کیا کرتے. ایکبار مرزا تفتہ آنے خط لکھا. میرزا صاحب کو اوسکا پیرایہ بیان بیحد پسند آیا. چنانچہ اظہارِ خوشنودی کیلئے اونھین لکھتے ہیں: ، جبتی دھو اور خوش رھو. ... زیادہ خوشی کا سب بہ کہ تمنو تحریر کو تقریر کا پرداز دیدیا تھا . ، (۸)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۵۸ (۲) ایصناً، ص ۵۸ (۳) ایصناً، ص ۲۷۴ (۶) ایصناً، ص ۲۲۹

⁽ه) ایضاً، ص ۲۱۲ (۳) ایضاً، ص ۲۹۷ (۷) ایضاً، ص ۲۷۹ (۸) ایضاً، ص ۱۰۶ ف – مکانیت غالب

میرزا صاحب کی یه خصوصیت اونکی انشا پر اسقدر چهاگئی تھی که دربارِ رامپورکی مراسلت مین بھی، جو میرزا صاحب کی سنجیدہ ترین مکا تبت ہے، اسکا اثر نمایان ہے؛ حتی کہ ایک عریضه مین میرزا صاحب نے نواب فردوس مکان کو صاف لکھدیا ہے، کہ

دیه تحریر نهین . مکالمه هی .گمتاخی معاف کرواکر اور آپ سی اجازت لیکر بطریق انبساط عرض کرتا هدون ، کدیه سوا سو روپی ، جو توره و خامت کر نام سی مرحمت هدوی هین ، مین کال کا مارا اگر یه سب روپیمه کها جاؤنگا اور اس مین لباس نه بناؤنگا ، تو میرا خامت حضور پر باقی رهیگا یا نهین ؟ ، (۱)

مراسلت کا محمد شاهی طرز

میرزا صاحب کے وقت تک اردو فارسی دونون زبانون کی خط و کتابت کا انداز یه تها که شروع مین بهاری بهرکم القاب و آداب لکهیے جاتے ، زان بعد متعلقین کی خیریت کی اطلاع واستفسار هوتا اور اسکے بعد استعارون تشبیهون اور کنایون کے پردمے مین دو چار مطلب لکهکر عربی یا فارسی دعائیه جملے پر خط ختم کردیا جاتا . میرزا صاحب ابتمدا سے اس روش کو ناپسند کرتے تھے . وه چاھتے تھے کہ مکتوب الیه کے مناسبِ حال دو چار افظ کا القاب لکھکر سیدھے سادھے جملون مین اظهارِ مطالب کردیا جائے . « پنج آهنگ ، القاب لکھکر سیدھے سادھے جملون مین اظهارِ مطالب کردیا جائے . « پنج آهنگ ، و بیگانگی این روش از شیوة غالب مستمند نه جدانست که بگفتن نیاز داشته باشد . و ادا شناس داند که منجار من در نگارش این است که چون کاک و ورق بحک گیرم مکتوب البه را بلفظی که فراخور حالت اوست در سر آغاز صفحه آواز دهم ، و زحرمه سنج مدعا گردم ، القاب و آداب فراخور حالت اوست در سر آغاز صفحه آواز دهم ، و زحرمه سنج مدعا گردم ، القاب و آداب

میرزا صاحب نے مراسلت کی اوس روش کا نام جس مین بڑے بڑے القاب و آداب اور حشو و زوائد سے 'پر خیریت گوئی و عافیت جوئی کے جملے ہوتے محمد شاہی روش، رکھا تھا . اور اس سے اسقدر بیزار تھے کہ میر مہدی مجروح کے نام کے ایك خط مین اسکا مضحکہ اوڑایا ہے . فرماتے ہیں :

⁽۲) کلیات نثر غالب ، ص ہ

"و هان صاحب ! تم کیا چاهتی هو ؟ بجتهد العصر کی مسوده کو اصلاح دیگر بهیجدیا . اب اور کیا لکهون . تم میری هم عمر نهین جو سلام لکهون . مین فقیر نهین جو دعا لکهون . تمهارا دماغ چل گیا هو . الفافه کو کریدا کرو . مسوده کو بار بار دیکها کرو . پاؤگری کیا ؟ یمنی تمکو و محمد شاهی روشین پسند هین - بهان خیریت هی . و هان کی عافیت مظلوب هی . خط تمهارا بهت دن کی بعد پهنچا . جی خوش هو ا . مسوده بعد اصلاح کی بهیجا جاتا هو . برخوردار میر سرفراز حسین کو دینا ، اور دعاکهنا . اور هان حکیم میر اشرف علی اور میر افضل علی کو بهی دعاکهنا . لازمهٔ سعادتمندی یه هی که همیشه اسیطرح خط بهیجتی رهو - کیون سیج کهیو اگاون کی خطوط کی تحریر کی یهی طرز تهی ؟ هائی کیا اچها شیوه هی ! جبتك یون نه لیکهو وه خط هی نهین هو . چاه تحریر کی یهی طرز تهی ؟ هائی کیا اچها شیوه هی ! جبتك یون نه لیکهو وه خط هی نهین هو . چاه و آب هی ، ایر بی باران هی . تخل بی مسوه هی . خانهٔ بی چراغ هی . چراغ بی نور هی میانی هین تم زنده هو . تم جانتی هو که هم زنده هین . امن ضروری کو لکم لیا . زوائد کو اور وقت پر موقوف رکها . اور اگر تمهاری خوشنودی اوسیطرح کی نگارش پر منحصر هی ، تو بهائی سازهی یون سطرین ویسی بهی مین تر لیکهدین . کیا نمیاز قضا نهین پژهتی ؟ اور وه مقبول نهوگی ؟ ، (۱) "

نواب انور الدوله سعدالدینخان بهادر شفق کو خط لکھا ہے. اوس مین القاب و آداب سے آغاز کرنے کے بجائے انتہائی پاکیزہ اندازہ سے اس متعارف طرز کی سبکی اور عدم ِ احتیاج کا اظہار کرتے ہین. ارشاد ہے:

" وکیرنکر کہون کہ میں دیوانہ نہیں ہون؟ ہاں اتنے ہوش باقی میں کہ اپنے کو دیوانہ سمجھتا ہوں.
واہ ! کیا ہوشمندی ہی ، کہ قبلہ ارباب ہوش کو خط لکھتا ہوں، نہ القاب، نہ آداب، نہ
بندگی، نہ تسلیم؟ سن غالب! ہم تجھیے کہتے ہیں، بہت مصاحب نہ بن ۔ ای ایاز! حد خود
بشناش '' مانا کہ تو نو کئی برس کی بعد نو بیت کی غزل لکھی ہی اور آپ اپنی کلام پر وجد
کر رہا ہی . مگر یہ تحریر کی کیا روش ہی ؟ پہلی القاب لکے . پھر بندگی عرض کر ، پھر
ہاتے جوڑ کر مزاج کی خبر پوچے . پھر عنایت نامہ کی آنیکا شکر ادا کر ، ، (۲)

میرزا صاحبکی روش . القاب و آداب

میرزا صاحب کے عہد مین جو روش پسند کیجاتی تھی اوسکے سمجھ لینے کے بعد ضروری ہے کہ خود میرزا صاحب کا انداز مراسلت و مکا تبت دریافت کیا جائے . سب سے پہلے القاب و آداب کو لیجے . میرزا صاحب کے ہمان یہ اجزا استقدر مختصر اور متعارف روش سے جدا ہین کہ اونھون نے انکر ترك كر دینے كا دعوى كردیا ہے . فرماتے ہین :

« پیر و مرشد ! یه خط لکهنــا نهین هی . باتین کرتی هین . اوار یهی سبب هی که مین القاب و آداب نهین لکهتا . » (۳)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۱۸۹ (۲) ایضاً ، ص ۳۱۶ (۳) ایضاً ، ص ۳۲۲ ن - الف

در اصل اونھون نے القاب و آداب کا پرانا فرسودہ طریقہ ترک کیا تھا . یہ نه تھا کہ مکتوب الیہ کے مرتبہ کا لحاظ کئے بغیر ہر خط کو بغیر القاب و آداب کے شروع کردیتے ہون . اونھون نے بزرگ یا بلند مرتبہ اصحاب کو جسقدر خط لکھے ہین اون سب مین الفاظ اور پرداز کے تنوع کیساتھ یہ دونون جزو موجود ہین . مثلاً نواب فردوس مکان اور خلد آشیان طاب ثراہما کی خدمت مین جسقدر عرضیان ارسال کی ہین اون سب مین بحز ایك کے ، حضرت ولئے نعمت آیہ رحمت سلامت . بعد تسلیم معروض ہے ، ہوتا ہے . صرف چار بانچ عرضیون مین لفظ ِ (حضرت) ساقط ہوگیا ہے .

البته بے تکلف احباب یا شاگردون کے نام کے مکاتیب مین تنوع زیادہ هے. کبھی تو سرے سے القاب ہوتا ہی نہین. اور اگر ہے تو «میان، برخوردار، بھائیصاحب، سید صاحب، مرزا، میریجان، کیون صاحب، منشی صاحب بندہ پرور، یا اور کسی مختصر اور بے تکلف انداز کے الفاظ مین. کبھی کبھی مزاحاً چھوٹون کو بھی « قبله و کعبه، مولانا، یا پیر و مرشد » لکھدیا ہے. بعض خطوط ایسے بھی نظر آتے ہین جن مین پورا القاب تحریر کیا گیا ہے، مگر اوسمین بھی سادگی و بے تکلنی مفقود نہین ہوئی ہے. مشلا میر سرفراز حسین صاحب کو لکھتے ہین:

ً ، نورچثم راحت جان میر سرفراز حسین جیتی رهو اور خوش رهو . »

یا انھین کو لکھا ہے:

ه میری جان کم چین میر سرفراز حسین ه''

مرزا تفته کو تحریر کیا ہے:

ه میری مهریان ، میری جان ، مرزا تفته سخندان ، ک

'' ، نور نظر لحت جگر مرزا تفته ، '' نواب علاء الدینخان بهادر علائی کو لکھتے ہیں:

٬٬ وسعادت و اقبال نشان مرزا علاء الدينخان بهادر كو فقير غالبكى دعا پهنچم. · »

یهی حال آداب و تسلیات کا هے . نواب میر غلام بابا خان بهادرکو لکھا ہے: • سلام مسنون الاسلام و دعای دوام دولت و انبال کر بعد عرض کیا جاتا ہو . ،

بعض اصحاب کو لکھدیا ہے: •.... فقیر غالب کا سلام کی یا ﴿ سلام ؑ علیم ؑ یا اُ میں اُ میں معلوم ہو ؑ یا صرف • آداب ، یا زیاد ، مزاحیے انداز مین ﴿ اگر خفا نہون تو دعا اور اگر آزردہ ہون تو بندگی ہُ ، وغیرہ .

خیریت گوئی و عافیت جوئی

خیریت گوئی سے میرزا صاحب سخت متنفر تھے۔ وہ اس حصہ کو حشو و زوائد شمارکر تے تھے، اسلئےکسی ایك خط مین بھی ہ یہان خیریت ہے اور آپکی خیریت نیك مطلوب ، نہین پایا جاتا . ہان مطالب کے ساتھ ساتھ اپنی خیریت کا ذکر اور مکتوب الیہ کی عافیت کا استفسار کرلیتے ، اور اس روش کو «کار پختگان » شمارکر تے ہین .

اظهار مطالب (۱)

میرزا صاحب کا ادای مطالب کا طریقه بالکل ایسا ہے جیسے دو آدمی بالمشافہہ بات چیت یا سوال و جواب کرتے ہیں. مشکد اونکو یہ لکھنا تھا کہ ۔ محمد علی بیگ میرے کو ٹھے کے نیچے سے گزرا. مینے پوچھا کہ لوھاروکی سواریان روانہ ہوگئین؟ اوسنے کہا ابھی نہین ہوئین. مین نے پوچھا کیا آج ضرور جائینگی. تیاری ہو رہی ہے ۔ اس مطلب کو اونھون نے اسطرح ادا کیا ہے:

ه محمد علی بیگ ادهر سی نکلا . بهتی محمد علی بیگ ! لوهـاروکی سواریان روانه هوگئین ؟ حضرت ابهی نهین . کیا آج نه جائینگی ؟ آج ضرور جائینگی . تیاری هو رهبی هم . .

میر مہدی مجروح کو خط لکھا ہے. اوسمین لکھنا یہ ہے کہ میرنصاحب آئے اور اونسے یه یہ باتین ہو ئین. مگر وہ اسطرح نہین لکھتے بلکہ اوسکو اسطرح شروع کرتے ہین:

⁽۱) اس عنوان کی ماتحت جو کچھ لیکھا گیا ہم وہ مولانا حالی کی یادگار غالب، ص ۱۷۱-۱۹۱ کا بلفظه خلاصه ہمی .

وای میرنصاحب! السلام علیکم! حضرت آداب. کهو صاحب آج اجازت هی میر مهدی که خط کا جواب لکهنی کی ؟ حضور مین کیا منع کرتا هوت؟ مگر مین اپنی هر خط مین آپکی طرف سی دعا لکهدیتا هون. پهر آپ کیون تکلیف کرین؟ نهین میرنصاحب! اوسکی خط کو آنی هوی بهت دن هوی هین. وه خف هوا هوگا. جواب لکهنا ضرور هی. حضرت وه آپکی فرزند هین. آپ سی خف کیا هونگی. بهائی ! آخر کوئی وجه تو بتلاؤ که تم مجهی خط لکهنی سی کیون باز رکهتی هو؟ سبحان الله! ای لو حضرت آپ تو خط نهین لکهتی، اور مجهی فرماتی هین که تو باز رکهتا هی . اچها تم باز نهین رکهتی مگر یه کهو که تم کیون نهین چاهتی که مین میری کو خط لکهون؟ کیا عرض کرون؟ سیج تو یه هو که جب آپ کا خط جانا اور وه پزها جاتا تو مین سنتا اور خط او لهاتا . اب جو مین و هان نهین هون تو نهین چاهتا که آپ کا خط جاتا که خط خوای . مین اب پنجش نبه کو روانه هوتا هون . میری روانگی کی تین دن بعد که آپ کا خط شوق سی لکهی گا . میان بینهی . هوش کی خبر لو . تمهاری جازی نه جائی سی مجهی کیا کها . لا حول و لا قوة . »

اسکے بعد میر مہدی سے مخاطب ہو کر اصل مطلب لکھتے ہیں .

بعضی جگہ مکتوب الیہ کو خطاب کرتے کرتے غائب فرض کرلیتے ھین. یہان تك کہ جو لوگ مرزاكے انداز بیان سے واقف نہین وہ اوسکو مكتوب الیه کا غیر سمجھ لیتے ھین. مثلًا میر مہدی کو لکھتے ھین:

ه میر مهدی ! جیتی رهو ! آفرین ! صد هزار آفرین ! اردو لکهنی کا کیا اچها ذهنگ پیداکیا هی ، که مجمکو رشك آنی لگا هی . سنو دلی کی تمام مال و متاع و زر و گوهر کی لوث پنجاب احاطه مین گئی هی . یه طرز عبارت خاص میری دولت تهی . سو ایك ظالم پانی پت انصاریون کی محلی کا رهنیوالا لوث لیگیا . مگر مین نی اوسکو بحل کیا . الله برکت دی ! •

مغربی طریقے پر جو قصے لکھے جاتے ہیں اونمین اکثر اس قسم کے سوال و جواب ہوتے ہیں جیسے کہ مرزاکی تحریرون میں ہم اوپر دکھا چکے ہیں . مگر وہان ہر سوال و جواب کے سرے پر سائل اور مجیب کا نام یا اونکے نامون کی کوئی علامت لکھدیجاتی ہے . ورنہ یہ نہیں معلوم ہوسکتا کہ سوال کہان ختم ہوا اور جواب کہان سے شروع ہوا؟ مرزا ایسے موقع پر سائل و مجیب کا نام نہیں لیتے ، اور نہ اونکے نام کی علامت لکھتے ہیں . مگر سوال یا جواب کے ضمن میں ایك ایسا لفظ لے آتے ہیں جس سے صاف معلوم ہوجاتا ہے کہ سوال کیا ہے اور جواب کیا .

مرزاکی طرز تحریر کی جو خصوصیتین اوپر مذکور هوئین یه کوئی ایسی چیز نہین ہے کہ اور لوگ اوسکی پیروی نکرسکین. مگر وہ چیز جسنے اونکے مکا تبات کو ناول یا ڈراما سے زیادہ دلچسپ بنا دیا ہے وہ شوخی تحریر ہے، جو اکتساب یا مشق و مہارت یا پیروی و تقلید سے حاصل نہین ہوسکتی. ... معلوم هو تا ہے کہ مرزا خط لکھتے وقت ہمیشہ اس بات کو نصب العین رکھتے تھے کہ خط مین کوئی ایسی بات لکھی جائے کہ مکتوب الیہ اوسکو پڑھکر محظوظ اور خوش ہو. پھر جس رتبے کا مکتوب الیہ ہو تا تھا اوسکی سمجے اور مذاق کے موافق خط مین شوخیان کرتے تھے. مثلا اپنے ایك دوست کو خط لکھا ہے. اوسمین اونکی لڑکی کو، جو بچپن مین مرزا کے سامنے آتی تھی، اور اب جو ان ہوگئی ہے، بعد دعا کے لکھتے ہین :

«کیون بهٹی ! اب اگر هم کول آئر بهی تو تمکو کرونکر دیکهینگی ؟ کیا تمهاری ماك مین بهتیجیان چچا سے پرده کرتی هین؟ »

یا مثلًا نواب امیر الدین احمد خان رئیس لوهاروکو اونکم بچپن کے زمانے مین اونکے رقعے کا جواب، جس مین مرزا کو دادا صاحب لکھا تھا، اسطرح لکھتے ھن :

ه ای مردم چشم جهان بین غالب! پیلی القساب کر معنی سمجی لو . یعنی چشم جهان بین غالب کی پتلی . چشم جهان بین تمهارا باپ مرزا علاءالدین احمد خان بهادر ، اور پتلی تم . میان تمهاری دادا تو نواب امین الدینخان بهسادر هین . مین تو صرف تمهارا دلداده هون . ،

ایك دوست کو دسمبر سنه ۸۵ ع کی اخیر تاریخون مین خط لکها هے. اونهون نے اوسکا جواب جنوری سےنه ۵۹ ع کی پہلی یا دوسری کو لکھ بھیجا. اوسکے جواب مین اونکو اسطرح لکھتے ہین:

99 دیکھو صاحب! یه باتین همکو پسند نہیں . سنه ۱۸۵۸ ع کی خط کا جواب سنه ۱۸۵۹ ع مین بهبجتی هو . اور مزا یه که جب تم سی کہا جائیسگا تو یه کہوگی که مین نی دوسری هی دن جواب لکھا هی . ، 6 6

الغرض مرزا کے خطوط و رقعات مین ایسے خطوط بہت کم نکلین کے جن مین اس قسم کی ظرافت اور ہنسی کی باتین مندرج نہون. یہانتك که رنج و افسردگی

کا بیــان بھی اس قسم کی چھیڑ سے خالی نہین ہوتا . منشی نبی بخش مرحوم کو لکھتے ہیں :

و بهائیماحب ! مین بهی تمهارا همدرد هوگیا . یعنی منگل کی دن ۱۸ ربیع الاول کو شام کیوقت میری وه بهیهی ، که مین نی بچپن سی آجتك اوسکو مان شمجها تها ، اور وه بهی مجکو بیثا سمجهتی تهی ، مرکئی . آپکو معلوم رهی که پرسون میری گویا نو آدمی مری . تین بهههان اور تین جیجا اور ایك دادا . یعنی اس مرحومه کی هوتی سی مین جانا تها که یه نو آدمی زنده هین ، اور اوسکی مرز سی مین نی جانا که یه نو آدمی آج ایکبار مرکثی . ،

مرزانے بعض اردو خطون مین مُسَجِّع عبارت لکھنے کا النزام کیا ہے .
عربی اور سنسکرت زبان کے سوا اور زبانون کی مسجع نثرون مین عموماً یہ
عیب ہوتا ہے ، کہ دوسر ہے فقر ہے مین جو پہلے فقر ہے کی رعایت سے خواہ
نخواہ قافیہ تلاش کرنا پڑتا ہے تو اوسمین تصنع اور آورد کا رنگ پیدا ہو جاتا
ھے ، اور اسلئے پہلے فقر ہے کے مقابلے مین دوسرا فقرہ بسبب لزوم ما لا یلزم
کے کم وزن ہوجاتا ہے . مگر مرزاکی مسجع نثر مین یہ بات بہت کم دیکھی جاتی
ھے . دوسر ہے فقر ہے مین تقریباً ویسی ہی ہے تکافی پائی جاتی ہے جیسی پہلے فقر ہے مین اور یہ بات اوسی شخص سے بن پڑتی ہے جو باوجود خوش سلیقگی اور لطف طبیعت کے شاعری مین غایت درجے کا کمال رکھتا ہو ، اور وزن و قافیہ کی جانچ اور تول مین ایك عمر بسر کرچکا ہو . مگر یہ معلوم رہے فقر غبارت مرزا خاصكر اون خطون مین لکھتے تھے جن سے ہنسی یا ظرافت اور مخاطب کا خوش کرنا مقصود ہوتا تھا .

عرایض کا طرز ادا

اگرچمه میرزا صاحب کے عرایض کا طرزِ ادا اون خطون کے مقابلے مین، جو «اردوی معلی، اور «عود ِ هندی، مین شایع هو چکے هین، با تکلف هے، اور یہان وہ رنگا رنگی نہین پائی جاتی جو مذکورہ بجموعون کے خطوط کی جان ہے، تاہم یه عرایض بھی اوسی نادرہ کار قلم کے رهین ِ منت هین، جو

ادب اردو کے دامن کوتاہ کو سدا بہار پھولون سے بھر چکا ہے. اسلئے ان سرکاری درخواستون میں بھی وہ سادگی ، شوخی اور ظرافت موجود ہے، جسکے سبب ادای مطلب مین میرزا صاحب کی انشا دیگر انشا پردازون کی تحریرون سے گوی سبقت لیگئی ہے.

لیکن یه محاسن اون خطوط مین زیاده نمایان هین، جن مین حسن طلب هے. چونکه سرکار رامپور میرزا صاحب کی مالی دستگیری کی واحد کفیل تهی ، اسلئے وہ هر ضرورت کے موقع پر سوال کر بیٹھتے تھے، اور یه سوچکر که ابھی سابق امداد کو زیاده زمانه نہین هوا هے، همیشه ایسے انداز سے سوال کرتے تھے که انکار کی گنجایش باقی تر هے. مثلاً نواب فردوس مکان نے اپنے چھو نے صاحبزاد سے سید حیدر علیخان بهادر کی شادی کے موقع پر میرزا صاحب کو تورہ اور خلعت کے نام سے ۱۲۵ روپیے نقد ارسال کئے هین . میرزا صاحب اس روپیه کو خرچ کرنیکے بعد آینده کیائے سیل نکالتے هوے لکھتے هین :

دیه تحریر نهن مکالمسه هی . گستاخی معاف کرواکه اور آپ سی اجازت لیکم بطریق انبساط عرض کرتا هون ، که یه سوا سو رو پی ، جو تورهٔ و خلعت کم نام سی مرحمت هوی هین ، مین کال کا مارا اگر یه سب روپیه کها جاؤنگا ، اور اس مین لباس نه بناؤنگا تو میرا خلعت حضور یر باقی رهیگا یا نهین ؟ » (۱)

نواب فردوس مکان کی وفات کے بعد نواب خلد آشیان کی خدمت مین قصیدہ تہنیت ارسال کیا ہے. یہان سے صلہ مین تاخیر ہوتی ہے. میرزا ضاحب کو روپیہ کی ضرورت ہے، اسلئے نامۂ تقاضائی لکھتے ہین، اور اوس مین بطور تقاضا ارشاد فرماتے ہین:

و پیر و مرشد ! حضرت فردوس مکان کا دستور آنها که جب مین قصیده بهیجتا ، اوسکی رسید مین خط تحسین و آفرین کا ، شرم آتی هی کمتی هوی مگر کهی بغیر بنتی بین ، دو سو پچلس کی هندوی اوس خط مین ملفوف عظا هوا کرتی آنهی یه رسم بری نهین هی . اگر جاری رهی تو بهتر هی . » (۲)

⁽۱) مكاتيب، ص ۲۹ ص – مكاتيب غالب

ایکسال دلی مین بارش کم اور رامپور مین کافی هوئی هے. اس سلسله مین تحریر فرما<u>ت</u>ے هین:

اگرچه یهان مینی اسیقدر برسا هی که جسکی پانی سی زمیندار حاصل فصل ربیع سی هاتمی دهولین ،
 مگر چونکه بفرمان ازلی میری رزق کی برات آپ پر هی ، اور آپکی ملك مین بارش خوب هوئی
 هی ، ابر رحمت کی شکریه مین ایك قطعه ملفوف اس عرضی کی بهیجتا هون . بنظر اصلاح نظم
 و اصلاح حال ملاحظه هو . ، (۱)

نواب خلد آشیان نے جشنِ تخت نشینی مین شرکت کی دعوت دی ہے. اسکا شکر یه ادا کر کے لکھتے ہیں:

ه حضرت کی خدمت مین نه آؤنگا تو اور کهان جاؤنگا . وه آگ برس رهمی همی که طیورکی پر جل رهم هین . بعد آگ کی پانی برسیگا . سفر خصوصاً بوذهی رنجور آدمی کو دونون صورت مین متعـذر . آفتـاب میزان مین آیا ، اور هنگامهٔ آتش و آب رفع هوا ، اور مین نی احرام بیت المعمور رامپور باندها . ۲)

ایک مرتب نواب خلد آشیان نے اپنی ایک فارسی نثر اصلاح کو بھیجی ہے.
میرزا صاحب بعض محاورون کی تغلیط کرتے ہیں. اہلِ دربار بہارِ
عجم اور فرہنگ جہانگیری وغیرہ لغات کے حوالہ سے اس اصلاح کو غلط
بتاتے ہیں. نوابصاحب یہ حوالے نقل کرکے میرزا صاحب سے اصلاح پر نظرِ
ثانی کی درخواست کرتے ہیں. اسکے جواب میں میرزا صاحب نے تحریر
کیا ہے:

ه مجهے اس امر خاص مین نفس مطمئنه حاصل همی . مگر دعوی اجتماد نہین همی . بحث کا طریقه

یاد نہیں. میان انجو جامع فرهگ جهانگیری، شیخ رشید راقم فرهنگ رشیدی، عظای عجم مین سی نہیں. هند انکا مولد. ماخذ انکا اشعار قدماً. هادی انکا انکا قیاس . ٹیك چند اور سیالکوئی مل انکی پیرو . سیحان الله ! هندی بهی اور هندو بهی ! ُ نور علی نور !!، (۳) باغ بسے نظیر کی نمایش کا حال اخبار مین پڑها هے، اور چاهتہ هین که نو ابصاحب کو اس جشن بینظیر کی مبارکباد دین . اس مضمون کو اسطر ح ادا فرماتے هین: ، نمایشگاه مراسر سور رامپور کا ذکر اخبار مین دیکھتا هون ، اور خون جگر کھاتا هون ، که های ! مین وهان نہین . بالا خانی پر رهتا هون . اوتر نہین سکتا . ماناکہ آدمیون نی گود مین لیکر

اوتارا ، اور پالکی مین بثها دیا . کہار چلی . راه مین نه مرا اور رامپدور پہنچگیا. کہارون نی جاکر . بینظیر مین میری پالکی و کہ بیاکی قفس، اور مین طائر اسیر . وہ بھی پر و بال . نه چل سکون ، نه پھر سکون . جو کچھ اوپر لسکم آیا ہون ، یه سب بطریق فرض محال ہی . ورنه ان امور کی وقوع کی کہان بحال ہی ؟ ، (۱)

نواب سکندر زمانی بیگم صاحبہ کی تعزیت کرتے ہوے رقمطراز مین:

و چاهتا هون که کچیم لکهون. مگر نهین جانتا که کیا لکهون. لازم تها که تعزیت نامه بزبان فارسی و عبارت بلیغ لکهون. آپکی قدمون کی قسم ۱ دل نی قبول نکیا. آرایش گفتار، نظماً او نثراً، واسطی تهنیت کی هی، که دل کثرت نشاط سی گل کیطرح کهل رها هی طبیعت راه دیتی هی. الفاظ فهونانه می جاتی هین. معنی پیدا کبی جاتی هین. اب مین نیم مرده، دل پرمرده، خاطر افسرده جس باب مین لفظ و معنی فراهم کیا چاهون وه سراسر طبع کی خلاف. جس بات کا قصور ناگوار هو اوسکی نذکر سی جی کیون نه پیقرار هو ؟ «۲)

نواب زین العابدین خان بہادر سے خواہش کر تے ہین کہ اپنے نام کا خط سرکار کو دکھا دینا . مگر ساتھ ہی فرماتے ہین :

البكن تم سى يه توقع كيونكر پڑى؟ كسواسطى كه تم نى اردو ديوان كى پهنچنى نه پهنچنى كا
 حال جنابعالى سى دريافت كركر كب لكها هى، جو اس بات كا جواب لكهوگى. ، (٣)

خاتمسه

میرزا صاحب خط کے آخر مین بالعموم ایك دو دعائیه لفظ لکھا کرتے تھے۔ اردوی معلی و عود ہندی مین بعض مقامات پر یه جزو متروك ہوگیا ہے، یا اپنی خیریت یا دنیا کی ہے۔ ثباتی سے متعلق کسی جملہ سے بدل گیا ہے. لیکن عرایض مین کبھی نظر انداز نہین ہوا. ان مین ہمیشه

« زیاده حد ادب . " تم سلامت وهو هزار برس * هر برسکی هون دن پچاس هزاره

یا مرا و در افزون ، مرا می سلامت رهو قیامت تك * دولت و عز و جاه روز افزون ، مرا

تحریر کیاکرتیے تھے۔ چونکہ اس جزو مین کوئی ادبی خوبی میرزا صاحب کے ہان بھی نہین پائی جاتی، اسلئے تمثیل و استشہاد بیکار ہوگا.

كاتب كا نام

میرزا صاحب کاتب کی شخصیت کا تعین بھی نئے اسلوب سے کرتے تھے.

⁽۱) مكاتيب، ص ۹۲ (۲) ايضاً، ص ۹۶ مكاتيب، ص ۹۲ الفاً، ص ۱۹۰ مكاتيب، ص ۹۲ مكاتيب، ص

عام انشا پردازون کی طرح آخر مین نام لکھنے کا طریقہ او نکے ہان صرف پُر تکلف مراسلت کیساتے مخصوص تھا. وہ مساویانہ یا بزرگانہ خط و کتابت مین کبھی خط کے شروع یا درمیان مین اسطرح نام لکھتے ہیں، کہ مکتوب الیہ کو خیال تک نہین ہوسکتا کہ یہان نام لکھنے سے مقصود کا تب کا تعارف ہے . مثلاً خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر کو لکھا ہے:

'' . قبله ! کبھی آپ کو یہ بھی خیال آتا ہی ، کہ کوئی ہمارا دوست ، جو غَالَب کملاتا ہی ، وہ کیا کھاتا پیتا ہی اور کیونکر جیتا ہم ؟'، (۱)

يا شَكَّر نواب انور الدوله بهـادر شفق كو تحرير كيا هے:

". کیونکر کمون که مین دیوانه نهین مون؟ هان اتنی هوش باقی هین که اپنی کو دیوانه سمجهتا هون. و اه! کیا هوشندی هی که قبلهٔ ارباب هوش کو خط لکهتا هون، نه القاب، نه آداب، نه بندگی، نه تسلیم؟ سن غالب! هم نجم می کنو هین بهت مصاحب نه بنگ، (۲) اور کبهی آخر مین نام لکهتے هین، جو بیشتر تو اونکا تخلص « غالب » هو تا هم ، اور تنها باکسی همقافه فقره کیساتیم آتا هے. مثلا

' ، بندهٔ علی ابن ابیطالب آوزو مند مرک غالب ، تجات کا طالب غالب ، عفو جرم کا طالب غالب ، ترحم کا مستحق اور تفقد غالب ، داد کا طالب غالب ، وغیره ، کا طالب غالب ، وغیره ،

لیکن بعض خطوط مین اصلی نام و اسد الله خان ، یا « اسد الله » یا صرف « اسد » یا « اسد الله » یا صرف « اسد » یا « اسد الله غالب » بهی لکها هے ، نواب فردوس مکان کے نام کے ایك عریضه مین « اسد الله ، کیساتی بهی ایك همقافیه فقر ه استعال كیا هے . فرما تے هين :

ه عرضداشت هوا خواه اسد اقه . ، (٣)

متعدد خطوط مین میرزا صاحب نے یہ جزو ترك كردیا ہے. ان مین چند ایسے هین جن مین كناية نام آگیا ہے. مثلًا نواب علاء الدین احمد خان بهادر كو لكھتے هين:

رر تاریخ اوپر لکم آیا . نام اپنا بدلکر مغلوب رکم لیا ہی . . (؛)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۷۶ (۲) ایصاً، ص ۳۱۶ (۳) مکاتیب، ص ؛ (؛) اردوی معلی، ص ۳۹۵

انہی کو دوسرے خط مین لکھا ہے:

ر . دن تاریخ صدر مین لکر آیا هون . کاتب کا نام غالب هو که دستخط سو بهجان جاؤ . . (۱) ایك اور خط مین تحریر کیا هے:

۹ دسمبر سنه ۱۸۹۵ ع کی بده کا دن صبح کی آلمی بجا چاهتی هین ^{۱۸} کاتب کا نام غالب هی که تم
 جانتی هوگی ^{۱۸} ۲۰

چودهری عبد الغفور سرورکو بالکل نئے انداز سے لکھا ہے:

رکو کا تب وہی ہی جو نفافۂ ملفوفہ کا مکتوب الیہ ہو . '' (۲)

باقی جن خطور مین نام سر دست موجود نہیں ہے اونکے متعلق یہ سمجھنا چاہیے کہ یا تو ناقلون نے نقل کرتے وقت نام چھوڑ دیا اور یا آخر میں نام کے بجائے ، غالب ، نقش کی مہر ثبت تھی ، جو نقل کرنے سے رہ گئی. ورنه میں نے جسقدر میرزا صاحب کے سرکاری اور نجی خطوط دیکھے ہیں اون میں سے ایك بھی نام یا مہر سے خالی نہیں ہے .

تاريخ كتابت خطوط

میرزا صاحب خطکی تاریخ بھی ہمیشہ ایک انداز سے نہیں لکھا کرتے تھے۔ اونکی تنوع پسند طبیعت اس خشک جزو مکتوب میں بھی نئے نئے شکر فے کھلاتی ، اور وہ کبھی آغاز میں کبھی درمیان میں اور کبھی آخر میں تاریخ ثبت کرتے . تاریخ کے ساتھ ساتھ بعض وقت دن گھڑی اور سال بھی تحریر کرتے تھے۔ انگریزی و هجری تاریخون میں سے اونکے ہاں بسا اوقات صرف انگریزی یا صرف هجری اور کبھی کبھی دونون پائی جاتی ہیں . مگر سنین لکھنے کا التزام کم اور علامت هجری و عیسوی کا التزام کمتر ہے .

آغـازکی تاریخ

میرزا صاحب موجودہ یوروپین طرز کے مطابق القاب وآداب سے قبل تاریخ بہت کم لکھتے تھے۔ اونکے ہان القاب کے بعد آغازِ مطلب مین تاریخ زیادہ ہوتی ہے۔ چنانچہ میر مہدی مجروح کو لکھتے ہین:

⁽۱) اردوی مغلی، ص ۲۶٪ (۲) ایضاً، ص ۲۶٪ (۳) ایضاً، ص ۱۲۳

دمیان ! آج یکشنبه کا دن ساتوین فروری کی اور شاید یائیسوین جادی الثانی کی هی . دو پهرکه وقت شیخ مشرف علی رهنی والی استاد حامدکر کوچه کر میری پاس آئی ، اور اونهون نی تمهارا خط لکها هوا ۱۵ جمادی الثانی کا دیا . ، (۱)

يوسف مرزا صاحب كو لكها هيه:

ه آۋ صاحب ! میری پاس بیٹی جاؤ . آج یکشنبه کا دن هی ساتوین تاریخ رمضان کی اور اونیسوین اپریل کی . ، (۲)

مرزا تفته کو تحریر کرتے ہین:

آج منگل کی دن پانچوین اپریل کو تین گهڑی دن رهی ڈاك کا هرکاره آیا . ، (۳)

نواب علاء الدين احمد خان بهادركو لكها هے:

« چار شنبه ۱۸ مئی ... بقول عوام باسی عید کا دن صبح کا وقت . » (٤)

نواب انور الدوله بهادرکو لکھتے ہیں :

ه خداوند نعمت ! آج دو شغبه ٣ رمضــان کی اور ١٥ فروری کی هم . اسوقت که باره پر تین بجی هین ، عطوفت نامــه بهنجا . ، (٥)

خواجه غلام غوث خان بهادر بيخبر كو تحرير كيا هے:

ه جنــابعالی ! آج دو شنبه ۳ جنوری سنه ۱۸۵۹ کی هی . پهر دن چـژها هوگا که ابرگهر رهــا هی . ترشح هورها هی . هوا سرد چل رهی هی . پینی کو کچے میسر نهین . ناچار روزی کهائی هی . ، (٦) و سطکی تاریخ

مطالب کے ضمن مین میرزا صاحب تاریخ اسطرح لکھتے ہین کہ بظاہر

پڑھنے والے کو تاریخ نویسی کا خیال نہین گزرتا. بلکہ تاریخ بھی منجملہ مطالب معلوم ہوتی ہے. مشکر نواب علاء الدین احمد خان بہادرکو لکھا ہے:

و تمهاری پاس جو قاطع برهان پهنچی هی اگر چهاپر کی هی تو صحیح هی . جهان تردد هو غلطنامهٔ ملحقه مین دیکیر لو . زیاده انکشاف منظور هو مجیر می پوچیر لو . اور اگر قلمی هی تو درجهٔ اعتبار سی ساقط هی . اوسکو میری تالیف نه سمجهو . بلکه مجکو مول لیلو اور اوسکو پهماژ ڈالو . آج یوم الخیس ۱۹ جون المبارك باره پر تین بجی تمهارا خط آیا . او دهر پژها ، ادهر جواب لکهنی بیٹها . یهانتك لکر چکا تها که شیخ شهاب الدین سهروردی آئی . تمهارا خط اونکو دیا . وه یژه رهی

هين . هم ليكه وهي هين . ابر آيا هوا هي . هوا سرد چل وهي هي $^{\mathcal{U}}_{\circ}$. $^{\circ}$ (٧)

شاہ عالم صاحب مارہروی کو تحریر کیا ہے:

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۵۶ (۲) ایضاً، ص ۳۳۰ (۳) ایضاً، ص ۶۵ (٤) ایضاً، ص ۶۶۶

⁽ه) ایضاً ، ص ۲۹۰ (۲) ایضاً ، ص ۲۷۰ (۷) ایضاً ، ص ۴۱۲

ویای تحتانی لکی چکا تھاکہ ایك چپراسی آیا ، اور اوسنی خط تمهاری نام کا ٹکٹ لگا هوا دیا
اور کما کہ ڈپٹی صلحب نی سلام کہا ہی اور یہ خط دیا ہی . اب مین یہ خط اپنا مع اونکی خط
کی ڈاك گھر مین بھیجتا ہوئ . صبح کا وقت یکشنبہ کا دن ۸ صفر اور ۲۵ اگست کی هی . ڈپئی
صاحب چاندنی چوك حافظ قطب الدین سوداگر کی حویلی مین رہتی ہیں . ، (۱)

میر مہدی مجروح کو لکھتے ہین :

تمهاری شکایتهای بیجا کا جواب یه هی که تم نی جو خط مجکو پانی پت سی بهیجا تها ، اورکرنال کی روانگی کی اطلاع دی تهی ، مین نی تجویز کرلیا تها که جب کرنال سی خط آتیگا تو مین جواب لکهونگا . آج شنبه ۱۵ اکتوبر صبح کا وقت ، ابهی کهانا پکا بهی نهین ، تبرید پی کر بینها تها که تمهارا خط آیا اور پڑها اور یه جواب لکها . ، (۲)

خاتمه کی تاریخ

خاتمه کی تاریخ مین بھی میرزا صاحب موجودہ رسم تحریر کی مخالفت کرتے نظر آتے ہین. اونکے ہان آخری تاریخ کا مذکور بھی ضمنِ مطالب مین ہوتا ہے. البته عرایض مین دو چار مقامات کے علاوہ ہر جگہ خط ختم کرنیکے بعد نام سے قبل یا بعد تاریخ ثبت کی ہے. مثلاً مرزا حاتم علی مهر کو لکھا ہے: ، دو شنبه کا دن ۲۰ دسمبر کی صبح کا وقت ہم. انگیاہی رکھی ہوئی ہی. آگ تاب رہا ہون ، اور خط لکھ رہا ہون. یہ اشعار یاد آگئی. تمکو لکھ بھیجی. والسلام . ، (۲)

منشی حبیب اللہ خان ذکا کو تحریر کیا ہے:

هجواب خط کاطالب غالب . سه شنبه از روی جنتری ۲۹ اور از روی رویت ۲۵ رجب سنه ۱۲۸۳ م اور ۶ دسمبر سنه ۱۸٦٦ ع . • (٤)

نواب علا. الدين احمد خان بهـادر كو لكهتـے هين:

" ه ٦ د منمبر سنه ١٨٦٥ ع كى بده كا دن صبح كر آنه بجسا چاهتى هين . كاتب كا نام غالب هم كه تم جانتي هوگى . » (٥)"

انہی کو لکھتے ہیں:

د . . . مرةومة شنبه يكم جون وقت صبح چهه بجى سات كر عمل مين . ، (٦)

خاتمه مین اعادهٔ تاریخ

کبھیکبھی میرزا صاحب آغاز مین تاریخ لکھدینے کے بعد خاتمہ مین

(٣) ايضاً، ص ٢٦٧	(۲) ایضاً ، ص ۱۸۰	(۱) اردوی معلی، ص ۲۰۲

⁽٤) ايصاً، ص ٢٤ (٥) ايضاً، ص ٤٤٢

اوسکا دوبارہ اجمالی ذکر کرتے ہیں. مثلًا نواب علاء الدین احمد خان بہادر کو لکھا ہے:

دن تاریخ اپنا نام آغاز کتابت مین لیک_ه آیا هون . اب ارسال جواب کی تاکیـدکی سوا اورکیا لکهون . ، (۱)

انہی کو ایك اور خط مین لکھتے ہیں:

، دن تاریخ صدر مین لکر آیا ہون . کاتب کا نام غالب ہی کہ دستخط سے پہچان جاؤ . ، (۲) انہی کو سه بارہ " نریر کیا ہے :

و تاريخ او پر لکھ آيا . نام اپنا بدلکر مغلوب رکھ ليا ھي . ، (٣)

وقت کتابت کا ماحول

بعض اوقات میرزا صاحب تاریخ کے علاوہ خط لکھتے وقت کی حالت کا نقشہ بھی مکتوب الیہ کی نگاھون کے سامنے پیش کرنے کی کوشش کرتے، تاکہ مکتوب الیہ یہ محسوس کرکے کہ خود میرزا صاحب کے پاس بیٹھا ھوا اونکی زبان سے مکتوبہ واقعات سن رہا ھے. مطالبِ خط سے زیادہ لطف اندوز ھو. مشد گرمی کا موسم ھے. رامپور کے پہلے سفر سے واپس دلی پہنچے ھین. میر مہدی مجروح کی فرمایش پر روداد سفر لکھی ھے. اسکے آخر مین فرماتے ھین:

مر و کونهری مین بینها هون . نثی لگی هوئی هی . هوا آرهی هی . پانی کا جهجر دهرا هوا هی . حقه •
پی رها هون . یه خط لکی رها هون . تم سی باتین کرنی کو جی چاها . یه باتین کرلین گن (؛)
برسات کے موسیم مین خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر کو تحریر کر تے هین :

مر دن چزها هوگا که ابرگهر رها هی . ترشح هو رها هی . هوا سرد چل رهی هی . پینی کو کجی میسر نهین . ناچار روئی کهائی هی .

افقها پر از ابر بهمر مهی * سفالینه جام من از می تهی غرده و دردمند بیثها تهاکه ڈاك کا هرکاره تمهارا خط لایا .. ، (۵)

نواب انور الدوله بهادر كو لكهتب هين:

⁽۱) اردوی معلی، ص ۶۶۸ (۲) ایضاً، ص ۶۳۶ (۳) ایضاً، ص ۴۹۰

⁽٤) ايضاً، ص ١٦٢ (٥) ايضاً، ص ٢٧٥

و پیر و مرشد! شب رفته کو مین_ه خوب برسا . هوا مین فرط برودت _{می} گزند پیدا هوگیا . اب صبح کا وقت هی . هوا نهنڈی برگزند چل رهی هی . ابر تنك محیط هی . آفتــاب نکلا هی ؛ پر نظر نهین آتا هی . ، (۱)

انہی کو ایك اور خط مین لکھا ہے:

پیر و مرشد! ۱۲ بجی تھی . مین ننگا اپنی پانگ پر لیٹا ہوا حقہ پی رہا تھا کہ آدمی نی آکر خط دیا . مین نی کھولا . پڑھا . بھلی کو انگرکھا یاکرتا گلی مین نہ تھا . اگر ہوتا تو مین کریبان پھاؤ ڈالٹا . حضرت کا کیا جاتا ؟ میرا نقصان ہوتا . ، (۲)

ميرزا صاحبكا املا

میرزا صاحب اردو الفاظ کے املا مین یای معروف و مجهول اور های ساده و مخلوط کا فرق نهین کرتے. اور ابتدائی الف مکسوره و مضمومه کے فرق کیلئے همیشه موخر الذکر کو باضافۂ (و) تحریر کرتے هین. چانچه اونکے هان «اُس، بواو اور «اِس» بغیر واو پایاجاتا هے. بعض الفاظ مختلف خطوط مین مختلف املا سے لکھے هین . مشلہ هاتھ کو کبھی «هاته» اور کبھی «هاته کی لکھا هے .

انگریزی الفاظ کا تلفظ بھی بیشتر غلط کیا ہے. اسی لئے اونکا املا بھی درست نہین ہے. مثلًا «پنشن »کو «پنسن » اور «لارڈ »کو «لاڑد» اور «بورڈ »کو «بوڑد» لکھتے ہین ۔" اسیطرح ایك دو جگہ عربی الفاظ کو بھی غلط لکھا ہے. مثلًا «بالكل »كو «باالكل » دو الفون كيساتي لكھديا ہے، جو درست نہين ۔(٤)

ایک پیراگراف کے خاتمہ اور دوسرے کے آغاز کے اظہار کیلئے کبھی تو نئے پیرا کے پہلے حرف پر اس شکل (س) کی علامت بناتے ہیں، اور کبھی بارہ کا ہندسہ لکھتے ہیں، جو لفظ ِ «حد »کا عدد ہے. مرزا حاتم علی مہر کو اس عدد کے التزام کی وجہ بھی لکھی ہے. فرماتے ہیں:

ماحب! بندة اثنا عشرى هون . هر مطلب كي خاتمه پر باره كا هندسه كرتا هون . • (٥)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۰۰ (۲) ایضاً ، ص ۳۰۳ (۳) مکاتیب . ص ۱۲ و ۱۵ و ۲۲ و ۱۱۰

⁽٤) ایضاً، ص ۳۳ ق — مکاتب غالب

هجری اور عیسوی سنه کے اظہار کیلئے میرزا صاحب ہ ہ ، اور دع ، بھی استعمال کرتے تھے۔ لیکن اسکا الـتزام نہین پایا جاتا .

ميرزا صاحبكا رسم الخط

میرزا صاحب کا خط نہایت پخته شفیعا آمیز نستعلیق تھا . چونکہ وہ ایرانی اداؤن کے دلدادہ تھے ، اسلئے خط سے ولایتی شان زیادہ نمایان ہے . مگر آخر عمر مین رعشہ پیدا ہوجانے سے دائرون اور کشش مین پہلی سی خوش نمائی باقی نہین رہی تھی . چنانچه ان خطون کے دیکھنے سے پہلی نظر مین ہاتہ کی تھر تھر اہٹ کا احساس ہوتا ہے .

سامان كتابت . كاغذ

میرزا صاحب کے خطوط مین سامان ِخط وکتابت کا بھی ذکر آیا ہے . اسلئے اوسیر ایك اجمالی نظر نامناسب نہوگی .

میرزا صاحب بالعموم باریك ولایتی كاغذ استعال كرتے تھے، جو نیلگون یا سفید یا گلابی ہوتا. دربار رامپور مین اونكی جسقدر عرضیان پیش ہوئی ہین وہ بجز ایك دو كے تمام اسی قسم كے گران قیمت كاغذ پر لكھی ہوئی ہین. لیكن منشی سیلچند اور خلیفه احمد علی صاحب كے نام كے خطوط گھٹیا كاغذ پر ہین. اس سے یه نتیجه نكالا جاسكتا ہے كہ میرزا صاحب كاغذ كے انتخاب كیوقت مكتوب الیه كی حیثیت دنیوی كا لحاظ ركھتے تھے.

بعض اوقات تنگدستی کے سبب میرزا صاحب کے پاس کاغذ کا ذخیرہ ختم هوجاتا، تو جواب دینے کیلئے روپیہ کا انتظار کر نے کے عوض کتاب مین سے سادہ ورق پھاڑ لیتے تھے. ۸ نومبر سنه ۱۸۵۹ع کو میر مهدی مجروح کو لکھتے وقت یہی ترکیب استعال کرنی پڑی تھی . چنانچہ اوسی خط مین فرماتے ھین: ، ، بهانی ا نه کاغذ ہی ، نه لکٹ ہی . اگل لفافون مین ہے ایک بیرنگ لفافه پڑا ہی . کتاب مین سے یہ کاغذ بھاڑ کر تمکو خط لکھنا مون، اور بیرنگ لفافه مین لیٹ کر بھیجنا مون . غمگین نه مونا. کل شام کو کچھ فنوح کمین سے بہج گئی ہی . آج کاغذ و لیک منگا لونگا . (۱)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۵۵

نالم

معلوم ہوتا ہے کہ میرزاصاحب کے زمانہ تك لو ہے کے قلم کا رواج نہوا تھا . وہ نیزے کا قلم استعمال کرتے ، اور اوسے خود ہی بناتے تھے . چنانچہ ایک مرتب قلم بنانے مین چاقو سے انگوٹھا زخمی ہوگیا ، اور منشی شیو نرائن کے خط کے جواب مین تاخیر ہوئی ، تو میرزا صاحب نے تحریرکیا تھا : مصاحب! تم خط کے جواب نہ بھیجنی می گھرا رہم ہوگی . حال یہ ہم کہ قبل بناؤ مین میرا ہاتے انگوٹھی کی باس می زخمی ہوگیا اور ورم کر آیا . چار دن روٹی بھی مشکل می کھائی گئی ہم . بہر حال اب اچھا ہون . ، (۱)

یه سنه ۱۸۵۸ ع کا واقعــه تها . لیکن آخرِ عمر مین رعشه کے سبب خود قلم نه بنــاسکتے . لڑکون سے بنوالیتے تھے . ۱۳ مارچ سنه ۱۸۶۷ ع کو نواب خلد آشیان کو لکھتے ہین :

داس درویش کا حال اب قابل گزارش نهین . امراض قدیم بژهگئی . دوران سر اور رعشه اور ضعف بصر تین بیاریان نئی پیدا هوئی هین . قىلم نهین بنــا سکتا . لڑکون می بنوا لیــتا هون ـ بِرسون کی بات نهین رهی . هفتون کی یا مهینون کی زندگی ره گئی هو . . (۲)

لفافر

میرزا صاحب سادہ کاغذ کے مستطیل لفافے استعال کرتے تھے۔ بعض اوقات اونکے حاشیون پر باریک بیل ہوئے بھی بنے ہوتے. لیکن اوسوقت تک ڈاکے انہ کے ٹکٹ چھپے ہوے لفا فے مروج نہ تھے۔ اسلئے یہ سب دیسی ساخت کے ہوتے تھے۔

خود میرزا صاحب بھی وقت گزاری کیلئے لفافی بنالیا کرتے تھے۔ ایکبار منشی شیو نرائن اکبرآبادی نے خود ساخته لفافون کے استعمال سے خیال کیا کہ تنگدستی کے سبب میرزا صاحب ایسا کرتے ہین. اور یہ سوچکر میرزا صاحب کو لفافون کا ایك بنڈل روانا کیا۔ میرزا صاحب نے اس سے مطلع ہوكر لکھا:

و افسافون کی خبر پہنچی . آپ نو کیون تکلیف کی . الفافی بنانا دل کا بہلانا ہی . بیکار آدمی

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۹۲ تــــاا:

کیا کری . بهر حال جب لفافی پهنچ جائینگی ، هم آپکا شکر بجا لائینگی . هرچه از دوست میرسد نیکوست . ، (۱)

لیکن اس کرمفرما نے لفافون کے اوپر ہ از مقام ، در مقام ، تاریخ و ماہ » طبع کرا کے بھیجے۔ میرزا صاحب ان چوچلون کو ناپسند کرتے تھے۔ اونھون نے یہ ہدیه دوستون مین تقسیم کردیا ، اور جب منشی صاحب نے ۱۸ دسمبر سنه ۱۸۵۸ ع کو دوبارہ اوسی قسم کے لفا فے ارسال کئے ، تو اونھین لکھا :

، برخوردار! آج اسوقت تمهارا خط مع لفافون کو لفافی کو آیا . دل خوش ہوا . بھائی! مین اپنی مزاج ہی ناچار ہون ۔ یہ لفاف ، از مقام و در مقام و تاریخ و ماہ ، مجکو پسند نہین .

آگی جو تم نی مجھی بھیجی تھی وہ بھی مین نی دوستون کو بانٹ دیو . اب یہ لفافون کا لفافہ اس مراد سی بھیجتا ہون کہ انکی عوض یہ لفافی جو ، در مقام و از مقام ، سی خالی ہین ، جن مین تم اپنی خط بھیجا کرتی ہو ، مجکو بھیجدو ، اور یہ لفافی اوسکی عوض مجھ سے لیلو ، اور یہ لفافی اوسکی عوض مجھ سے لیلو ، اور اور ایہ لفافی اوسکی عوض مجھ سے لیلو ، اور اور ایہ لفافی اوسکی عوض مجھ سے لیلو ، اور اور ایہ لفافی اور سطرح کی لفافی نہوں تو انکی کچھ ضرورت نہیں ، ، (۲)

اسکے بعد منشی صاحب نے جو کیا اوسکے متعلق کچھ معلوم نہیں. لیکن منشی نبی بخش صاحب کے نام کے مکتوب مورخهٔ ۲۲ ستمبر سنه ۵۸ ع سے یه ضرور پتا چلتا ہے کہ سنه ۵۸ ع مین لفافه سازی کا خاصه مشغله رہا تھا. فرماتے ہیں. الله! الله! یه دن بھی یاد رہیں گی. خط می خط لکھی گئی ہیں. مجکو اکثر اوقات لفاؤ بناؤ بگا میں گررتو ہیں. اگر خط نه لکھونگا تو لفاؤ بناؤنگا. ، (۲)

تكث

میرزا صاحب پوسٹ پیڈ خط بھیجنے کے پابند تھے، اور بالعموم پته کے داہنی یا بائین جانب کبھی اوپر اورکبھی نیچے ٹکٹ چسپان کرتے تھے. ایسے خطوط پر اونھون نے ہمبشہ « پوسٹ پڈ » بھی لکھا ہے. بعض اوقات ٹکٹ کے اوپر ، اسد » بھی لکھدیا کرتے تھے.

روشنائی

میرزا صاحب همیشه سیاه روشنائی استعال کرتے تھے، جو عموماً بہت روشن اور پخته هوتی. آخری ایام کے خطوط مین پھیکی روشنائی بھی نظر آتی ہے. جسکی وجه خود میرزا صاحب کی «قلمدانِ انشا» سے بسے توجہی

ھوگی. ضرورت کے وقت لڑکون کے قلم اور اونہی کی روشنائی سے لکھا کر تے ھونگے، اور خود « لوح و قلم » کی درستی اور اہتمام سے اسلئے احتراز کرنے لگے ھونگے، کہ اب اونھین ان دونون کی شہادت کی ضرورت نہ تھی. عالم ِ ادب اونکا لوھا مان چکا تھا.

قواعد ڈاككى پابندى

میرزا صاحب ڈاك کے قاعــدون کے سخت پابند تھے۔ وہ خود بھی خلاف ورزی ِقانون سے احتراز کرتے، اور احباب کو بھی اسی امرکی ہدایت کرتے رہتے تھے۔ ایکبار منشی حبیب اللہ خان ذکا کو لکھا ہے:

• خط مین خط ملفوف کرنا جانب حکام سی ممنوع هی . اگر یون نهو تا تو مین اونکر نام کا خط تھاری خط مین ملفوف کرکی بھیجتا . ه (۱)

منشی غلام بسم الله صاحب نے اپنی غزل کیساتھ ایك منصف صاحب کی غزل بھی ارسال کردی تھی. اونکی اس سہل انگاری پر سرزنش کرتے ہو ہے لکھتے ہیں:

• سنی حضرت! خط مین خط (کا) تداخل برا هی . اگر بهان کی ڈاك مین کمهی خط کهل گیا ، تو مجمدی پچاس روپیه لئی جائینگی ، یا قید کا حکم هوگا . آینده آپ خط جداگانه بهیجا کیجی . اس باب مین تاکید جانبی . کوئی حیله جواز کا آپ کی طرف سی مسموع نهوگا . ، (۲) چودهری عبد الغفور صاحب نے پارسل مین کچی خط رکھدیے تھے . اونکمو تحد میں :

ه پارسل مین خطوط بهیجنی محل اندیشه هی . خدا تر بچایا . چونکه اب وه خط آپکر کچر کام کر نه سمجها ، از راه احتیاط پارسل مین سے نکال لسی . ، (۳)

ایکبار تفته کے نام ایک پارسل حسب قاعدہ ایک آنےکا ٹمکٹ چسپان کرکے ڈاک خانہ بھیجا. جو شخص پارسل لیکرگیا تھا، اوسنے غلطی سے خطون کے بکس مین پارسل ڈالدیا. میرزا صاحب نے واقعہ سے مطلع ہوکر تفته کو لکھا: مصاحب! کل پارسل اشعار کا ایک آنه کا ٹکٹ لگاکر اور اوسیر یہ لکھکرکہ یہ پارسل ہی، خط نہیں ہے ، ڈاک میں بھیجدیا. ڈاک منشی نو کہا کہ خطون کی صندوق میں ڈالدو. خدمتگار

⁽۱) اردوي معلى ، ص ۲۹ (۲) عودهندى ، ص ۱۸۹ (۳) اردوى معلى ، ص ۱۳۷

ناخوانده آدمی. اوسکا حکم بجا لایا، اور اوسکو خطون کر صندوق مین ڈال آیا . وہ لفظ کہ دیہ خط نہین ہی پارسل ہی ، دست آویز معقول ہی . اگر وہان کر ڈاکی تم سی خط کا محصول مانگین ، تو تم اوس جملہ کر ذریعہ سی گفتگو کر لینا . ، (۱)

در اصل میرزا صاحب کی احتیاط کی وجه یه تهی که وه ایکبار تفته کی غلطی کا خمیازه بهگت چکے تھے، اور غالباً پارسلکو خطون کے بکس مین ڈالدینے کی وجے سے اونکو پوسٹ پیٹ پارسلکا مزید محصول ادا کرنا پٹڑا تھا. ۲۸ جولائی سنه ۱۸۵۸ ع کو یه واقعه خود تفته کو لکھا ہے:

«میرزا تفته ! کل قریب دو پهر که ذاك کا هرکاره، وه جو خط باننا کرتا هی ، آیا ، اور اوسنی پارسل موم جای مین لینا هموا دیا . پهلی تو حیران رها که پاک خطون کی ذاك مین کیون آیا ؟ باری جب اوسکی تحریر دیکهی تو تمهاری هات کا بیم فلك لسكها هوا اور در نمك لسگی هوی . مگر اوسکی آگر کالی مهر اور کچی انگریزی لسكها هوا . هرکاره نی کها که ایك روپیه دس آن دلوانی . دلوادیی ، اور پارسل لی لیا . مگر حیران که یه کیا پیچ پژا ؟ قیاس ایسا چاهتا هی که مهارا آدمی جو ذاك گهرگیا اس کو خطون کی بکس مین ذال آیا . ذاك کم کاربردازون نی غور نه کی ، اور اوسکو بیرنگ خطون کی ذاك مین بهیجدیا . ، (۲)

پوسٺ مين کا لطيفه

آیکبار پوسٹ مین کی غفلت سے ایک دلچسپ لطیفہ پیدا ہوگیا تھا. واقعہ یہ ہوا کہ میرزا صاحب کے نام ایک خط آیا. اوس کے پتمہ مین مکتوب الیسہ کے نام کے ساتھ جو تعظیمی الفاظ استعال ہوے تھے، اونمین ایک لفظ «کیشان» بھی تھا. ڈاکیے نے اوسے «کپتان» پڑھا، اور میرزا صاحب کی خدمت مین مبارکباد پیش کرکے طالبِ انعام ہوا. میرزا صاحب نے نواب انور الدولہ بهادر شفق کو یہ واقعہ لکھا ہے. فرماتے ہین:

وایك لطبقة نشاط انگیز سنی . ڈاك كا هركاره ، جو بلیارون كی خطوط پہنچاتا هی ، اندنون مین ایك بنیا پڑها لسكھا حرف شناس كوئی فلان ناتی دهمك داس هی . مین بالاغانه پر رهتا هون . حویلی مین آكر اوسنی داروغه كو خط دیا . اور اوسنی خط دیكر مجھسی كها كه ڈاك كا هركاره بندگی عرض كرتا هی ، اور كهتا هی كه مبارك هو! آپ كو ، جیسا كه دلی كی بادشاه نی نوابی كا خطاب دیا تها ، اب كالي سی خطاب كپتانی كا ملا . حیران كه یه كیا كهتا هی ؟ سرنامه كو غور سی دیكها . كهین قبل از اسم و محدوم نیازكیشان ، لسكھا تها . اوس قرم ساق نو اور الفاظ سی قطع نظر كركى «كیشان » كو كپتان پڑها . » (۳)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۱۰۹ (۲) ایصناً ، ص ۸۸ (۳) ایصناً ، ص ۳۰۰

بيرنگ خطوط

اگرچه قانون ِ ڈاك كى رو سے بيرنگ خطوط ارسال كرنا بمنوع نہين ، ليكن ميرزا صاحب اسے قانون ِ محبت و اخلاق كے خلاف جانتے ، اور اسلئے بغيركسى معقول وجه كے كبھى بيرنگ خط نہين لكھتے تھے . سيد احمد حسن مودودى كو ايك بيرنگ خط لكھتے ھوے فرماتے ھين :

ه مسيرا شيوه نهين هي خط بيرنگ بهيجنا . ، (١)

میرزا صاحب اپنے ہر بیرنگ خط مین بیرنگی کی وجہ بھی لکھدیا کرتے تھے . چنانچہ وہ یا تو اوسوقت بیرنگ خط لکھا کرتے جبکہ

اونکے پاس ٹکٹ موجود نہوتا. خواہ اسلئے کہ جیب اسکی اجازت ندیتی، یا بر وقت ڈاکےانہ سے حصول دشوار ہوتا. مگر اس عذر کیلئے بیے تکلف احباب اور شاگرد مخصوص تھے۔ میر مہدی مجروح کو ایك بیرنگ خط میں لکھا ہے:

وبھائی ! نه کاغذ هی ، نه ٹکٹ هی . اگلی لفافون مین سی ایك بیرنگ لفافه بڑا هی . كتاب مین سی یه کاغذ بھاڑ كر تمكو خط لكھتا هون ، اور بیرنگ لفافه مین لیٹ كر بھیجتا هون . غمگین نہونا . كل شام كو كچے فتوح كہيں سی پہنچ گئی هی . آج كاغذ و ٹكٹ منگا لونگا . ، (۲) اسيطرح نواب علاء الدين احمد خان بہادر كو لكھتے هين :

بهائی ! سچ تو یون هی که اندنون مین میری پاس ثکث نهین . اگر بیرنگ بهیجون توکهار مانده.
 اوثیر نهین سکنا . ڈاك گهر تك جائی كون ؟ • (۳)

نو اب شهاب الدین احمد خان بهادر کو زیاده مُصحکانه انداز مین تحریر کیا هے:
''، (۱) میری پاس ٹک می نه دام . معاف رکھنا . والسلام ''، (۱)

۲) اور یا اوسوقت بیرنگ خط ارسال کرتے کہ اوسکے تلف ہوجانے کا خطرہ ہوتا. اور چونکہ تلف ہوجانیکا خطرہ اہم مکاتیب کے سلسلہ مین زیادہ ناپسندیدہ معلوم ہوتا ہے، اور اہم مکاتیب بے تکلف اور با تکلف دونون قسم کے مکتوب الیه کو لکھے جاتے ہین، بنابرین اس عذر کے ماتحت

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۶۶ (۲) ایضاً ، ص ۱۵۵ (۳) ایضاً ، ص ۴۲۵ (۶) ایضاً ، ص ۲۹۱

میرزا صاحب نے والیانِ ریاست تك كو بیرنگ خطوط لكھیے ہیں. چنانچـه ایكبار نواب انور الدولہ بہـادر نے خط نه لكھنے كى شكایت كى، تو اوسكے جو اب میں میرزا صاحب نے لكھا:

• سونجنا هون كه دونون خط يرنگ گؤ تهم . تلف هونا كسيطرح متصور نبين . • (۱) در اصل ميرزا صاحب يه سمجهتے تهيے كه لأاكيا بيرنگ خط ضايع نهين كرتا . بلكه كوشش كركے مكتوب اليه تك خط پهنچاتا هے ، تاكه اوس سے محصول لأاك وصول كرسكے . يه خيال سيد احمد حسن مودودى كے خط مين ظاهر بهى كيا هے . فرماتے هين :

« یه خط عمداً بیرنگ بهیجتا هون . کهتی هین که پیذکر تلف هونیکا احتمال هم ، اور بیرنگ کا نهین . » (۲)

سیف الحق سیاح کو لکھتے ہین :

پیل خط گاه گاه تلف بهی هرجانا هی . نظر اس بات پر یه خط تم کو بیرنگ بهیجتا هون .
 تاکه ضایع نهونیکا احتمال قوی رهی . » (۳)

چودھری عبد الغفور سرورکو ضروری خطوط کے بیرنگ ارسالکرنے کی ہدایت کرتے ہوئے :

• ایك قاعده آپكو بتاتا هون . اگر اوسكو منظوركیجی كا تو خطوطك نه پهنچنی كا احتمال اوئر جائیگا ، اور رجستری كا درد سر جاتا رهیگا . آده آنه نه سهی ، ایك آنه سهی . آپ بهی خط نیرنگ بهیجا كیجی ، اور مین بهی بیرنگ بهیجا كرون . اسٹامپ پیل خطوط تلف بهی هوتی هین . اس قاعده كا جیسا كه مین واضع هوا هون بادی بهی هوا ، اور یه خط بیرنگ بهیجا . ه (٤)

مولوی عزیز الدین صاحب نے قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کے خط ارسال کرنیکی اطلاع اور اوسکے جواب نه لکھنے کی شکایت کی ، تو اوسکے جواب مین میرزا صاحب نے لکھا :

وخط از روی احتیاط بیرنگ بهیجا هی . پوست پذخط اکثر تلف هو جاتی هین . چنانچه قاضی
 عبد الجیل صاحب کا خط ، جسکا آپ نی ذکر لکها هی ، آنکهین پهوٹ جائین اگر مین نی دیکها
 هو! آپ اون سی میرا سلام نیاز کهیی ، اور خط کی نه پہنچنی کی اونکو خبر پہنچائیی . . (ه)

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۳۰۶ (۲) ایضاً ، ص ۲۶۶ (۳) ایضاً ، ص ۱۶

⁽۱) عود هندی ، ص ۳۳ (۵) اردوی معلی ، ص ۲۱۷

والی بھر تپورکا انتقال ہوا اور یہ خبر دلی پہنچی، تو میرزا صاحبکو فکر ہوئی کہ کمین جانی جی، جو مرزا تفتہ کے مربی تھے، معزول تو نہین کردیے گئے. اس خبر کے استفسار کیلئے مرزا تفتہ کو خط لکھا اور اوس مین ہدایت کی کہ

ر و واسطی خداکی ! نه مختصر نه سرسری بلکه مفصل اور منقح جو کچیم واقع هواهو ، اور جو صورت هو ، مجکو لسکهو ، اور جلد لکهو ، که مجهبر خواب و خور حرام هی . کل شام کو مین نی سنا. آج صبح قلعه نهین گیا ، اور یه خط لسکهکر از راه احتیاط بیرنگ روانه کیا هی . تم بهی اسکا جواب بیرنگ روانه کرنا . آده آنا ایسی بڑی چیز نهین . ذاك کی لوگ بیرنگ خط کو ضروری سمجیم کر جلد پهنچاتی هین ، اور پوست پذیرا رهتا هی . جب اوس محله مین جانا هو تا هی تو اوسکو بهی لیجاتی هین ، اور

« دستنبو » کی طباعت کے متعلق ضروری ہـدایتین بیرنگ خط مین لکھکر فرماتے ہین:

• واسطى ناكيدكر بيرنك بهيجا گيا . • (٢)

اسیطرح منشیٰ حبیب الله خان ذکا کو ایك ضروری خط بیرنگ لکهکر از راهِ معذرت فرماتے هین:

بهائی ! یه خط از راه احتیاط برنگ بهیجتا هون . ، (۳)

نواب فردوس مکان کی خدمت مین ایك عریضه، جو اونکی والدهٔ ماجده کی تعزیت ِ وفات کے متعلق تها، ارسال کیا ہے، اور اوسکا جواب نه پاکر دوسرا عریضه بیرنگ ارسال کرتے ہو ہے آخر مین از راہ ِ معذرت لکھتے ہیں:

، پرسون ایک قطعه جناب بیگم صاحبه و قبله کی تاریخ وفات کا بھیجا ہی . یقین ہی کہ پہنچیگا.

از راہ احتیاط وہ قطعه اس ورق مین بھر لکھتا ہون ، اور نیز از راہ احتیاط یہ خط برنگ روانا کرتا ہون . ، (٤)

میرزا صاحب پوسٹ پیٹ خط کے ضایع ہوجانے کے اسدرجہ قابل تھے کہ جب اونھین کوئی خط نہ ملتا تو وہ اسے ڈاکھانہ کی سہل انگاری پر محمول کرکے یہ لکھدیا کرتے تھے کہ ڈاك مین ضایع ہوگیا ہوگا . اور اگر کسی دوست

⁽۱) اردوی معلی ، ص ٦٦ (۲) ايضاً ، ص ٥٠ (٣) ايضاً ، ص ٤٣ (٤) مكاتيب ، ص ٢٠ ر – مكاتيب غالب

سے جوابِ خط مین تاخیر ہوتی، یا انکے مرسلہ خط کا حوالہ نہوتا تو باور کرلیتے کہ خط ڈاک مین تلف ہوگیا. ممکن ہے اوسوقت ڈاک کا محکمہ زیادہ منظم نہوا ہو. ورنہ اس زمانہ مین پوسٹ پیڈ خطوط ضایع ہوا کرین تو کاروبارِ عالم مختل ہوجائے، اور بالخصوص تجارت پیشے حضرات گورنمنٹ کے اس مفید ترین محکمہ کے خلاف قانونی چارہ جوئیان کرنے لگین.

میرزا صاحب کا پته

اگرچه باعتبار حسب و نسب میرزا صاحب دلی کے مشاهیر مین شمار کیے جاتے تھے، لیکن اونکی وسیع و مسلسل مراسلت نے اس شہرت مین چار چاند لگادیے تھے۔ اونکے پاس روزانه هندوستان اور بیرونِ هند سے اردو، فارسی اور انگریزی خطوط آتے رہتے، جن مین سرکاری اور نجی ہر قسم کی تحریرین ہوتی تھین. چونکہ اونکو شہر مین ہر شخص جانتا تھا، اسلئے اونکا خط دلی کے ڈاک خانه مین پہنچکر کبھی ضایع نہوتا. اونکی ڈاکھانه کی معروفیت کی ایک وجه یه بھی تھی کہ پُورے شہر دهلی مین وہ اپنے نام کے اعتبار سے وحدہ لاشریک تھے، اور ڈاکیا اسد الله خان غالب کا مسمی ایک هی ذات کو جانتا تھا.

میرزا صاحب کو اپنی اس شہرت و ناموری کا اس درجہ پاس تھا ، کہ کوئی دوست یا شاگرد اونکے مکان کا پتہ دریافت کرتا، یا اونکے نام کے خط پر لانبا چوڑا پتہ لکھدیتا ، تو وہ اس کو اپنی توہین خیال کرتے . چنانچہ ایکبار نواب علاء الدین احمد خان بہادر علائی نے مکان کا پتا دریافت کیا . میرزا صاحب نے برہم ہوکر لکھا :

و سنو صاحب! حسن پرستون کا ایك قاعده هی که وه امرد کو دوچار برس گهشا کر دیکهتی هین . یه حال تمهاری قوم کا هی . هین . جانتی هین که جوان هی ، لیکن بچمه سمجهتی هین . یه حال تمهاری قوم کا هی . قسم شرعی کها کرکهتا هون که ایك شخص هی که اوسکی عزت اور نام آوری جمهور کی نزدیك ثابت اور متحقق هی ، اور تم صاحب بهی جانتی هو . مگر جبتك اوس سی قطع نظر نه کرو ، اور اوس مسخری کو گمنام و ذلیل نه تعجیم او تمکو چین نه آنیگا . پچاس برس سی دلی مین

وهت هون . هزارها خط اطراف و جوانب سی آتی هین . بهت لوگ ایسی هین که محمله نبین لکهتی . بهت لوگ ایسی هین که محمله نبین لکهتی . ببت لوگ ایسی هین که محمله سابق کا نام لکهدیتی هین . حکام کی خطوط . فارسی اور انگریزی ، یهانتك که ولایت کی آئی هوی ، صرف شهر کا نام اور میرا نام . یه سب مراتب تم جانتی هو ، اور اون خطوط کو تم دیکی چکی هو . اور پهر مجهسی پوچهتی هو که اپنا مسکن بتا . اگر مین تمهاری نزدیك امیر نبین نه سهی . اهل حرفه مین سی بهی نهین هون ، که جبتك محمله اور تهانه نه لکها جائی هرکاره میرا پتا نه پائی . آپ صرف دهل لکهکر میرا نام لکهدیا کیجئی . خط کی پهنچنی کا مین ضامن . ، (۱)

قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی نے پته معلوم نہونیکی وجه سے خط لکھنے مین تردد کا اظہارکیا . اونکو لکھتے ہین :

و قبله ! آپ کو خط کی بهیجنی مین تردد کیون هوتا هی ؟ هر روز دو چار خط اطراف و جوانب می آتی هین . کو انگریزی بهی . اور ذاك کی هرکاری بهی میراگهر جانتی هین . پوسٹ ماسٹر میرا آشنا هی . مجکو جو دوست خط بهیجتا هی وه صرف شهر کا نام اور میرا نام لحکهتا هی . محله بهی ضرور نهین . آپ هی انصاف کرین ، که آپ لال کنوان لکهتی رهی ، اور مجکو بلهارون مین خط پهنچتا رها . خلاصه یه که خط آپکاکوئی تلف نهین هوا . ، (۲)

مولوی حبیب الله خان ذکا نے یکے بعد دیگرہے دو نیازنامے بھیجے، مگر میرزا صاحب کی طرف سے جواب نه ملا. اونھون نے اس کو دلی کے ڈاکحانه کی غفلت پر محمول کر کے آخری خط بذریعهٔ رجسٹری ارسال کیا، اور اوس مین جواب ندینے کی شکایت لکھی. اسکے جواب مین میرزا صاحب الفاظ و مطالب کے گا کھلا تے ہیں:

و د میری مشفق ! میری شفیق ! مجهسی هیج و پوچ کی ماننی والی ! مجهسی بری کو اچها جاننی والی ! میری حسب ! میری محبوب ! تمکو میری خبر بهی هی ؟ آگی ناتوان تها . اب نیمجان هون . آگی بهرا تها . اب اندها هوا چاهتا هون . رامپورکی سفرکا ره آورد هی رعشه وضعف بصر جهان چار سطرین لکهین ، انگلیان نیزهی هوگئین . حرف سوجهنی سی رهگی . اکهتر برس جیا . بهت جیا . اب زندگی برسون کی نهین ، مهینون کی اور دنون کی هی . بهلا خط جیا . بهت جیا . اب زندگی برسون کی نهین ، مهینون کی اور دنون کی هی . بهلا خط تمهارا پهنچا دوسرا خط مع غزل آیا . . . غزل بعد مشاهده تمکو به چی گئی ، اور لکها گیا که نوید حصول صحت جلد بهیچو . کل ایك خط رجستری دار آیا . گویا ستارهٔ دنباله دار آیا . حیران که ماجراکیا هی ؟ باری کهولا اور دیکها . خط نوید رفع مرض و حصول صحت سی خالی اور شکوه های بیجا سی خالی اور شکوه های بیجا سی بریز . 6)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۸٪ ر – الله

صاحب! میری نام کا خط جهان سی روانه هو وهین ره جای تو رهجای . ورنه دلی کی داگذانه مین پهنچکر کیا مجال هی جو مجمع تك نه پهنچی ؟ اسیطرح میرا خط یهانکی داکھانی سی نه روانه هو گیا معنی ؟ جهان پهنچی وهان کی دال کی کارپردازون کو اختیار هی . مکتوب الیه کو دین یا ندین . ه (۱)

مرزا تفته کو ایك خط مین صاف طور پر لکهدیا هے ، که نامور آدمی کیواسطے محله کا یته ضرور نہیں ہے . فرماتے ہیں :

• بات یه هی که نامور آدمی کیواسطی محله کا پتا ضرور نهین . مین غریب آدمی هون . مگر فارسی الگریزی جو خط میری نام کی آتی هین تلف نهین هوتی . بعض فارسی خط پر پتا محله کا نهین هوتا ، اور انگریزی خط پر تو مطلق پتا هوتا هی نهین . شهر کا نام هوتا هی . تین چار خط انگریزی ولایت سے مجکو آئی . جانی اونکی بلاکه بلی مارون کا محله کیا جیز هی . » (۲)

مولانا حاتم على مهركو تحرير كيا هے:

داوریه بهی آپکو معلوم رهی ، که میری خطکر برنامر پر محله کا نام لکهنا ضرور نهین . شهر کا نام اور میرا نام . قصه تمــام ... (۳)

ایکبار میرزا صاحب نے مکان تبدیل کیا . مرزا تفته کو تردد ہوا کہ یہ مکان کس محلہ مین واقع ہے . اونکے اس تردد کے رفع کرنے کیلئے ارشاد ہوا ہے :

دیہ مکان بہ نسبت اوس مکان کی بہشت ہی . اور یہ خوبی کہ محلہ وہی بایارون کا . اگرچہ ہی یون کہ مین اگر اور محلہ مین بھی جا رہتا تو قاصدان ڈاك و مین پہنچتی . یعنی اب اکثر خطوط لال کنوی کی پتی ہی آتی مین ، اور بر تکلف یہین پہنچتی ہین . بہر حال تم وہی ، دلی ، بلیارون کا محلہ ، لکھکر خط بھیجا کرو . ، (ع)

تفته هیکو دوباره لکها تها :

ومیری نام کا کوئی لفاف ضائع نہین جاتا . خدا جانو اوس پر کیا بجوگ بڑا؟ ، (ہ) سید احمد حسن صاحب مو دودی کی شکایت پر تحریر کیا ہے :

ه میری نام کا لفاف ه جس شهر سی چلم او سی شهرکر ڈاك گهر مین رهجای تو رهجای . ورنه دلیکر ڈاکحہانه مین پہنچکر کیا امکان ہی کہ تلف ہو ؟ ، (٦)

ایکبار میرزا صاحب نے میر مہدی مجروح کے نام خط لکھا . ڈاکیے نے غلطی سے کسی دوسر ہے میر مہدی کو جا دیا . مجروح نے میرزا صاحب کو اسکی اطلاع دی . اس اطلاع پر ارشاد ہوتا ہے :

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۷ (۲) ایضاً، ص ۸۷ (۳) ایضاً، ص ۲۵۱

⁽٤) ايضاً ، ص ٧٥ (٥) ايضاً ، ص ٧٥ (٦) ايضاً ، ص ٢٤٥

وه جو تمنی لکھا تھا کہ تیرا خط میری نام کا میری ہمنام کی ہاتیے جا پڑا ۔ ماحب قصور تمهارا ہی . کیون ایسی شہر مین رہتی ہو جہان دوسرا میر مہدی بھی ہو؟ مجکو دیکھو کہ مین کب سے دلی مین رہتا ہون . نه کوئی اپنا (م) عرف بننی دیا . نه ایا هم تخلص بہم بہتجایا ً ، (۱)

ابتداء مراسلت مین نواب فردوس مکان کے فرامین جامع مسجد کے پتہ سے جاتے تھے۔ حالانکہ میرزا صاحب آٹھ سات برس سے بلیمارون کے محلہ مین چلے آئے تھے۔ لیکن اس کے باوجود یہ فرامین میرزا صاحب کو ملتے رہے۔ جب خود انھین نے سرکار کو لکھا کہ آیندہ اہل دفتر کو صحیح پتا لکھنے کی ہدایت کر دیجا ہے، تب دوسرا پتا لکھا گیا. میرزا صاحب فرماتے ھین: دیبران خاص بر عنوان نامہ های پیشین نشان کلبة ابن درویش داریش عقب مسجد جامع نبشته اند و من از هفت هشت سال در محلة بلیاری مانم. سپس نشان ابن محله نگاشته شود . ، (۲)

متعلقات انشاء

اس بحث کے آخر مین بعض ایسے حالات کا تذکرہ بھی ضروری ہے، جو بظاہر میرزا صاحب کے عادات و خصائل کی ایك کڑی معلوم ہوتے ہیں، لیکن انکی انشاکی کیفیت و کمیت کے اندازہ کیلئے اونکا مطالعہ افادہ سے خالی نہین، اور اس لئے اونھین متعلقات انشا کے عنوان سے ذکر کیا جا سكتا ہے. جواب میں جدی

خطوط کا جواب دینے مین میرزا صاحب بہت با ضابطہ تھے. وہ یون تو ہر خطکا جواب فوراً لکھتے ، اور غیر اختیاری عذر کے علاوہ کسی اور عذر کے پیش کرنے کا کبھی موقع نہ آنے دیتے . لیکن ضروری و جواب طلب خط کے جواب مین بیحد جلد بازی سے کام لیتے تھے . بسا اوقات ایسا ہوتا کہ یہ جانتے ہو ہے کہ اب ڈاك کا وقت گزر چکا ہے جواب لکھ لیتے اور مکتوب الیہ کو بتا دیتے کہ اس مجبوری کے سبب آج خط سپرد لئاك نہوسكا . مثلًا بخس کو تحریر کیا ہے:

و جنابعـالى! آج دوشـنبه ٣ جنورى سنه ١٨٥٩ كى هى . پهر دن چڑهـا هوگا غمزده و دردمند بيٹها ثهـا كه ڈاك كا هركاره تمهـارا خط لايا ... با آنكه خط جوابطلب نه تها جواب لكهـنم لـگا . ١٤)

نواب انور الدوله مهادر شفق کو لکھا ہے:

خداوند نعمت ! آج دوشنبه ۹ رمضان کی اور ۱۵ فروری کی هی . اسوقت که باره پر تین بجی
 هین عطوفت نامه پهنچا . او د هر پژها ادهر جواب لکها . ڈاك کا وقت نرها . خط کو معنون کر
 رکهتا هون . کل شنبه ۱۹ فروری کو ڈاك مین بهجوا دونگا . ه (۲)

نواب علاء الدين خان بهادر علائي كو لكهتيے هين:

⁽۱) اردوی معلی ، ص ۲۷۵ (۲) ایضاً ، ص ۲۹۵

«آج يوم الخيس ١٩ جون المبارك باره پر تين بجى تمهـارا خط آيا . اودهر پژها ادهر جواب لكهنى بيثها . ، (۱)

ایکبار میر مہدی مجروح کا خط صبح کی ڈاك سے موصول ہوا . میرزا صاحب نے اوسکا فورآ جواب لکھا اور اوس مین تحریرکیا :

د مین در تجویز کرلیا تھاکہ جب کرنال سی خط آئیگا ، تو مین جواب لکھوئگا . آج شنبه ١٥ اکتوبر صبح کا وقت ، ابھی کھانا پکا بھی نہین ، تبرید پیکر بیٹھا تھا ، کہ تمھارا خط آیا اور پڑھا اور یہ جواب لکھا ۔ ، (۲)

انھین کو لکھتے ھین:

« اسوقت تمهارا ایك خط اور یوسف مرزا كا ایك خط آیا . مجکو باتین كرنی كا مزا ملا ، ثو
 دونون كا جواب ابهی لكهكر رواناكیا . اب مین روثی كهانی جاتا هون . ، (۳)

مرزا تفته کو تحریرکیا ہے:

ہ آج سنیچر بارکو دو پہرکر وقت ڈاک کا ہرکارہ آیا ، اور تمھارا خط لایا . مین ٹی پڑھا ، اور جواب لکھا ، اورکلیان کو دیا . وہ ڈاک کو لیگیا . خدا چاہی توکل پہنچ جائر . ، (؛)

معلوم هوتا هے که دسمبر سنه ۱۸۵۷ ع تك ڈاك کا هرکاره خط تقسیم بهی کرتا تها اور دلی سے باهر جانیوالے خطوط جمع بهی کیا کرتا تها . اسلئے که ایکبار مرزا تفته کا خط آیا . میرزا صاحب نے اوسکا جواب لکھکر اوسیوقت هرکاره کو دیا اور آخر مین لکھا :

و اسوقت تمهارا خط پهنچا ، اور اسیوقت مین تر یه خط لکهکر ڈال کی هرکاره کو دیا . ، (ه)

عذر تاخير

چونکہ میرزا صاحب خطوط کا جواب با قاعدگی سے دیا کرتے تھے۔ اس لئے اگر اونکا کوئی دوست اپنے نیازنامہ کا جواب نہ پانے کی شکایت لکھتا، اور فی الحقیقت کسی وجہ سے جواب مین تاخیر ہوجاتی، تو میرزا صاحب فوراً عذر تاخیر لکھدیتے. لیکن اگر شکایت پا در ہوا ہوتی تو اپنے اوپر کبھی ذمہ داری نہ لیتے اور صاف انکار کردیتے. ایکبار میر احمد حسن

⁽۱) اردوی معلی، ص ۱۲۶ (۲) ایضاً، ص ۱۸۰

⁽٤) ايضاً، ص ٨٠ (٥) ايضاً، ص ٨٠

صاحب مودودی نے شکایت کی کہ آپنے میرے کئی خطون کا جواب نہین بھیجا . اسکے جواب مین ارشاد فرماتے ہین :

و آپ کی کسی خط کا جواب میری ذمه باقی نهین هی . دو یا تین جس خط کا جواب نهین پهنچا اوسکو په سمجهنی که وه خط راه مین تلف هوی ، اور میری یاس نهین پهنچی . ه (۱)

ایکبار اپنی عادت کے خلاف حاتم علی مہر کے خطکا جواب دوسرے دن لکھا ، تو ساتھ ہی ساتھ تاخیر کی تلخی کو ظرافت کی چاشنی سے بدلنے کی بھی کوشش کی . فرماتے ہین :

مر ، بنده پرور ! آبکا خطکل پہنچا. آج جواب لکھنا ہون . داد دیناکتنا شتاب لکھتا ہون ؟ ، (۲) اسیطرح میر مہدی مجروح کے خط کے جواب کو کئی دن کی دیر ہوگئی تو او نھین لکھا :

" ه واه واه سید صاحب ! تم تو بؤی عبارت آرائیان کرنی لگی . نثر مین خود نمائیان کرنی لگی . کئی دن سی تمهاری خطکی جواب کی فکر مین هون . مگر جازی نی بیحس و حرکت کردیا هی . آج جو بسبب ابرکی وه سردی نهین ، تو مین نی خط لکهنی کا قصد کیا هی . ، (۳)

ایکبار مرزا حاتم علی مهر کو خط لکھا ، اور بکس مین رکہ لیا. کئی دن کے بعد کھولا تو خط برآمد ہوا . اسکے متعلق اونھین تحریر فرماتے ہین :

و مرا بساده دلیهای من توان بخشید * خطا نموده ام و چشم آفرین دارم کل دو شنبه کا دن ۲۰ ستمبرکی تهی . صبح کو مین نو آپکو شکایت نامه لکها ، اور بیرنگ ڈاك مین بهیجدیا . دو پهر کو ڈاك کا هرکاره آیا . تمهارا خط اور ایك مرزا تفته کا خط لایا . معلوم هوا که جس خط کا جواب مین آپ سی مانگتا هون ، وه نهین پهنچا . کچی شکوه سی شرمندگی اور کچی خط کا جواب شرمندگی اور کچی خط کا جواب لکهکر ٹکٹ نکالنی لگا . بکس مین سی وه تمهاری نام کا خط نکل آیا . اب مین سمجها که خط لکهکر بهول گیا هون ، اور ڈاك مین نهین بهیجا . اپنی نسیان کو لفت کی اور چپ هو رها . لکهکر بهول گیا هون ، اور ڈاك مین نهین بهیجا . اپنی نسیان کو لفت کی اور چپ هو رها .

ایك مرتبه میرزا صاحب نے تفته كو خط لكھا . اونكى طرف سے جواب نه ملا . بلكه خط آیا تو اولٹی خط نه بھیجنے كى شكایت درج تھى . میرزا صاحب اسكے جواب مین لكھتے ہین :

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۰ (۲) ایضاً، ص ۲۹۸ (۳) ایضاً، ص ۱۷۶ (۶) ایضاً، ص ۲۰۵

« آج پنجشنبه کی دن ۱۸ نومبرکو تمهـارا خط آیا، اور مین آج هی جواب لکهتا هون. کیا تمـاشا هی که تمهارا خط پنجتا هی، اور میرا خط نهین پنجتا؟، (۱)

ليثي ليثي لكهتى

میرزا صاحب کی وضع خطوط نویسی اسدرجه پخته هوچکی تهی، که شدت مرض اور زیادتی ضعف کے باعث نشست و برخاست کی قوت نہو نے کی حالت مین بھی جوابِ خط سے دوستون کو محروم رکھناگوارا نکرتے، اور لیٹے لیٹے جواب لکھتے تھے. چنانچه ایکبار فروری سنه ۱۸۵۶ع مین تپ و لرزه کا شدید دوره هوا. ابھی مرض کی شدت باقی تھی که مرزا تفته کا خط آگیا. میرزا صاحب نے اوسی حالت ضعف مین جواب دیا، اور اوس مین لکھا:

« مین چار دن سی لرزی مین مبتلا هون ... اتنی سطرین مجمع سی بهزار جر ثقیل لسکھی گئی هین . » (۲)

صاحبعالم صاحب مارهروی کو بحالت ِ بیاری لکھا ہے:

, جو كچي لكهنا هونا هي وه لهي اكثر ليني ليني لكهنا هون . • (٣)

اسیطرح ایك مرتبه خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبركا خط آیا ، تو میرزا صاحب كو اولمهنا بیثهنا دشوار تها . لیكن اوسی حالت مین جواب لیكهکر آخر مین فرمایا :

سنه ۱۸۹۲ ع مین تقریباً سارا جسم زخمون سے بھرا ہوا تھا ، اور بالخصوص سیدھے ہاتھ کے پھوڑ ہے کی تکلیف سے روح تحلیل ہوئی جاتی تھی ؛ لیکن اس حالت مین بھی خطون کے جوابات برابر بھیجتے رہے . چودھری عبد الغفور سرور کو لکھتے ہین :

« اشعار کی اصلاح یك قلم موقوف . خطوط ضروری لیځ لیځ لیځ لکهتا هون . دو خط چودهری

⁽۱) اردوی معلی، ص ۷۰ (۲) ایصاً، ص ۷۸ (۳) ایصاً، ص ۲۰۳ (۱) عود هندی، ص ۱۷۱ ش — مکاتیب غالب

صاحب کر آئی، اور ایك خط شاه عالم صاحب کا اور دو خط حضرت صاحب کر آئی. جواب نه لکے سکا . آج اپنی کو طعنی دیکر مرد بنایا جب یه عبارت لکھی . ، (۱)

انھین کے ایک خط مین اشعار کے حسن و قبح کا معیار بتاتے ہوئے آتش و ناسخ کا ذکر کرتے ہین . لیکن استشہاد مین انکا کوئی شعر یاد نہین آتا تو کہتے ہیں :

، یاد کیــا آوی . لیــثا هوا هونت . دمبــدم پانوکح ورمکی ٹیس هوش اوژائی دیتی هم . انا تله وانا الیه راجعون! » (۲)

اسی زمانه مین مرزا تفته کو لکها ہے:

. مین ناتوان بهت هوگیا هون . گویا صاحب فراش هون . کوئی شخص نیــا تکاف کی ملاقاتکا آجائو تو اوٹر بیٹهتا هون . ورنه پڑا رهتا هون . لیٹی لیٹی خط لکھتا هون . ، (۳)

ضعف کی سبب مراسلت مین کمی

لیکن جب بوجه پیرانه سالی میرزا صاحب کا ضعف روز افزون هو نے لگا، تو مجبورا مراسلت مین کمی کرنی پڑی. تاہم اس حالت مین یه کبھی نہوا که کسی جوابطلب خط کا جواب ندیا هو. هاتم مین رعشه اور بینانی مین نقصان آجانے کے بعد اخبارات مین اپنی اس حالت کا اعلان کر کے ارباب ادب سے التجاکی تھی که آینده جواب خط اور اصلاح اشعار سے معاف رکھے جائین. لیکن اسپر بھی برابر خطوط چلے آتے تھے. اس زمانه مین میرزا صاحب کسی بے تکلف دوست کے منتظر رہتے. جب ایسا دوست کے منتظر رہتے . جب ایسا دوست کے تابا ، اوس سے جواب لکھا دیتے . ایکبار مرزاشمشاد علی بیگ رضوان نے کو تاہ قلمی کی شکامت کی . اسکے جواب مین ارشاد فرماتے ہین :

« مرزا! رسم تحریر خطوط بسبب ضعف ترك هوتی جاتی هی . تحریر کا تارك نهین هون ، بلکه متروك هون اگر تمهاری خط کا جواب نه لکهون تو محل ترحم هی نه مقام شکایت . » (٤)

اپریل سنه ۱۸۶۲ع مین سید احمد حسن مودودیکو کهتسے هین :

« پیر و مرشد ! آپ کو میری احال کی بھی خبر ھی . ضعف نہایت کو پہنچ گیا . رعشه پیدا ھو
 گیا . بینائی مین بڑا فتور پڑا . حواس مختل ہوگئی . جہانتك ھوسكا احباب کی خدمت بجا لایا .

⁽۱) اردوی مسلی، ص ۱۵۱ (۲) ایضاً، ص ۱۵۰ (۳) ایضاً، ص ۹۶ (۶) ایضاً، ص ۳۲۱

اوراق اشعار لیٹی لیٹی دیکھتا تھا ، اور اصلاح دیتا تھا . اب نه آنکم سو اچھی طرح سوجھی ، نه ہاتم سی اچھی طرح لکھا جائی . کہتی ہین که شماہ شرف ہو علی قلندر کو بسبب کبر سن کو خدا نی فرض اور پیمبر نی سنت معاف کردی تھی . مین متوقع ہون کہ میری دوست خدمت اصلاح اشعار مجھیر معاف کردین . خطوط شوقیه کا جواب جس صورت سی ہوسکیگا لکھدیا کہ ونگا : زیادہ حد ادب . ، (۱)

مولوی حبیب الله خارف ذکا نے کیفیت ِ مزاج دریافت کی تو اسپر در افشانی فرمانے هین:

« تم میری بات پوچهتی هو . مگر مین کیا لیکهون ؟ هاتیر مین رعشه . انگلیان کهنی مین نهین . ایك آنکیر کی بینائی زایل . جب کوئی دوست آجانا هو ، تو اوس سی خطوط کا جو اب لیکهوا دینا هون . » (۲)

جون سنه ۱۸۶۷ع مین میان داد خان سیاح کو اپنی حالت لکھتے ہوہے فر ماتہ ہیں:

« ميرا حال اسى سى جانو كه اب مين خط نهين لكي سكتا . آگو ليلى ليلى لكهتا تها . اب رعشه و ضعف بصارت كى سبب سى وه بهي نهين هوسكتا . ، (٣)

انهین کو اگست سنه ۲۷ ع مین لکها هے:

«آگی مین لیؤ لیؤ کچی لکهتا تها . اب وه بهی نهین هوسکتا . هات مین رعشه . آنکهون مین ضمف بصر . کوئی متصدی میرا نوکر نهین . دوست آشنا کوئی آجاتا هی تو اوس سی جواب لکهوا دیتا هون . بهائی ! مین تو اب کوئی دن کا مهان هون . اور اخبار والی میرا حال کیا جانین ؟ مان اکمل الاخبار اور اشرف الاخبار والی که یه یهان کی رهنی والی هین ، اور بجهسی ملتی رهتی هین . سو اونکی اخبار مین مین نی اینا حال مفصل چهیوا دیا هی . اور اوس مین مین نی علی عذر چاها خطون کی جواب سی اور اشعار کی اصلاح سی . اوس پر کسی نی عمل نکیا . ابتك هر طرف سی خطون کی جواب کا تقاضا اور اشعار اصلاحون کی چلی آتی هین ، اور مین شرمنده هوتا هون . بوژها ، ایاهیج ، پورا بهرا ، آدها اندها . دنرات را رهتا هون . و ؟)

نواب میر غلام بابا خان بهادر نے کبھی کبھی اطلاع ِ خیریت کی خواہشکی تھی. اونھین 7 اپریل سنه ۱۸٦۸ع کو لکھتے ہین :

وآپ جو فرماتی هین که تو اپنی خیر و عافیت کبهی کبهی لکها کر . آگی اتنی طاقت باقی تهی ، که لیٹی کچے لکھتا تھا . اب وہ طاقت بھی زائل ہوگئی . ہاتہے مین رعشہ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۶۳ (۲) ایصناً، ص ۶۰ (۳) ایصناً، ص ۳۳ (۶) ایصناً، ص ۳۰ ش. — الف

پیدا ہوگیا. بینائی ضعیف ہوگئی. متصدی نوکر رکھنےکا مقدور نہیں. عزیزون اور دوستون میں سے کوئی صاحب وقت پر آگئے تو میں مطلب کہنا گیا وہ لکھنے گئی . ، (۱) سید احمد حسن صاحب کو کسی دوست نے اطلاع دی کہ اب میرزا صاحب کو افاقه ہے . اونھون نے میرزا صاحب سے اسکی تصدیق چاہی . اسپر تحریر فرماتے ہیں :

ووه جو آپ نی سنا هی که اب غالب کو مرض سی افاقت هی سو محض غاط هی . آگر ناتوان تها . اب نیمجان هون . خط نهین لکم سکتــا . ایك لؤکر سی یه چنــد سطرین لکهوادی هین . جو مین کهتا گیا هون ، وه غریب لکهتا گیا هی . ، (۲)

اپنی اس مجبوری کے زمانہ مین میرزا صاحب دوستون اور شاگردون کے خطوط کی طرح اعزہ کے خطوط کا جواب بھی بمشکل دیا کرتے تھے۔ نواب زین العابدین خان عارف کے بڑے لڑکے باقر علیخان کامل کو پوتون کی طرح پالا تھا. وہ روزگار کی تلاش مین الورگئے. دلی مین بیوی اور ایك بچی چھوڑ گئے تھے۔ میرزا صاحب سے امیصد تھی کہ اپنی اور بہو اور پوتی کی خیریت سے مطلع کرتے رھین گے . لیکن میرزا صاحب، جو اب معذور ھوچکے تھے، اونکو بھی تاخیر سے جواب دیتے تھے۔ ایکبار اونھون نے شکایت کی . میرزا صاحب نے جواب مین تے ہواب دیتے تھے۔ ایکبار اونھون نے شکایت کی . میرزا صاحب نے جواب مین تحریر فرمایا :

و مجهسی جو تم گله کرتی هو خطکی نه بهیجنی کا . بهائی ! اب میری اونگلیان نکی هوگئی هین ، اور بصارت مین بهی ضعف آگیا هی . دو سطرین نبین لکر سکتا . اطراف و جوانب کی خطوط آئی هوی دهری رهتی هین . جب کوئی دوست آجاتا هی مین اوس سی جواب لکهوا دیتا هون . پرسون کا تمهارا خط آیا هوا دهرا تها . اب اسوقت مرزا یوسف علیخان آگئی . مین نی اونسی یه خط لکهوا دیا . » (۲)

طباعت خطوط

میرزا صاحب کی ممانعت

سب سے پہلیے منشی شیو نراین اکبرآبادی اور ہرگو پال تفتـہ کو میرزا صاحب کے خطوط کی طاعت کا خیال پہدا ہوا. ان دونون نے علیحدہ علیحدہ میرزا صاحبکو اپنی تجویز سے مطلعکرکے اشاعت کی اجازت چاہی. لیکن اوس عہد تك مراسلت مین انشا پردازی کے تمام اصول و ضوابط كا لحاظ ضروری شمار ہوتا تھا، اور میرزا صاحب کے خیال مین زبان اردو کے لئے اس بار گران کا تحمل دشوار تھا. چنانچہ ہنری اسٹوارٹ ریڈ صاحب کی فرمایش اردو کے جواب مین انھون نے یہی لکھـدیا تھا ،کہ اس زبان مین زور قلم صرف کر کے معانی نازك پیـدا کرنا اور اسطرح اپنا كال ِ انشا ظاهر کرنا مشکل ہے. اس مین گنجایش عبارت آرائی کہان جوکوشش کیجائے ؟ لهـــذا مجهـے اس خدمت سے معاف رکھا جائے .(١) علاوہ ازین انھورن نے اردو مراسلت کاوش پڑوھی سے بچنے کیلئے شروع کی تھی، اور اسوجہ سے كبهى قلم سنبهالكر اور دل لكاكركوئى خط نه لكها تها. ان ياران ِ باصفاكى تجویز منظور کرلینے مین خطرہ ہوا کہ کہین کمالہ انشای فارسی کے مداح اردو نثر دیکھکر شکوہ ِ سخنوری پر نکتہ چینی نہ کرنے لگین، اور اردوکا یہ پھیکا پکوان فارسی کی اونچی دوکان کی شہرت پر دھبا نہ لگا دے . اسلئے ۱۸ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع کو منشی شیو نراین اکبرآبادی کو جواباً لکها :

ه اردوکر خطوط جو آپ چهاپا چاهتی هین به بهی زاید بات هی . کوئی رقعه ایسا هوگاکه جو مین نی قلم سنبهـالکر اور دل لگاکر لکها هوگا . ورنه صرف تحریر سرسری هی . اوسکی

⁽۱) اردوی معلی، ص ۳۹۳ و ۳۹۳ و ۳۹۷ پر وه خطوط ملاحظه هون جن مین میرزا صاحب ُو اردو نثر لکهنی وی انکار کیا هی . اور ساتی هی اس انکارکی وجوه بهی بتائی هین .

شهرت میری سخوری کو شکوه کو منافی هو . اس سی قطع نظر کیا ضرور هی که هماری آپس کو معاملات اورون پر ظاهر هون ؟ خلاصه یه که ان رقعات کا چهاپا میری خلاف طبع هی . ، (۱) اسی اثنا مین مرزا تفسته کا پرزور نیازنامه آیا . اوسکو پڑهکر ۳۰ نومبر سنه ۸۵ ع کو ادهر منشی شیو نراین کو لکها :

. رقعون کی چهاپر کی باب مین نمانعت لکم چکا هون . البته اس باب مین میری رأی پر تمکو اور مرزا نفته کو عمل کرنا ضرور هی . ، (۱)

اور اوسطرف مرزا تفته کی هٹ کے جواب مین مشفقانه تحریرکیا:

ه رقعات کر چهاپر جانو مین هماری خوشی نهین هی . لژکونکی سی ضد نکرو . اور اگر تمهاری اسی مین خوشی هی تو صاحب مجم_{ه سی} نه پوچهو . تمکو اختسیار هی . یه امر میری خلاف رای هی . ، (۲)

اسکے بعد ان دونون نے طباعت ِ مکا تیب کے سلسلہ مین کچے نہین لکھا . جس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ انھون نے ارادۂ طباعت فسخ کردیا تھا .

که مکتوبات غالب کا پهلا مجموعه . مهر غالب 🖊

اس واقعه کے دو سال بعد سنه ۱۲۷۸ ه (۱۸۲۱ ع) مین چودهری عبد الغفور سرور مارهروی اور منشی ممتاز علیخان رئیس میرٹنی نے میرزا صاحب کی اجازت حاصل کئے بغیر اون خطوط کی طباعت کا تہیا کیا ، جو سرور کے نام میرزا صاحب نے لکھے تھے۔ ترتیب کا کام سرور کے سپرد ہوا اور طباعت کا ذمہ ، ممتاز علیخان نے لیا . مجموعه کا سرور نے «مِمرِ غالب » نام رکھا اور اوسکے دساچہ میں لکھا :(۳)

ه ارباب علوم کو معلوم هو که مین انکسار ظهور، عبدالنفور متخلص به سرور، مارهروی بدو شعور سی اهل سخن کا طالب اور صاحب کمال کا خواهان تها. جب کلام بلاغت نظام رشك صائب، فخر طالب، جناب اسد انته خان صاحب غالب کا دیکها، دل کو بهایا. یکتا پایا. ترسیل

⁽۱) اردوی معلی، ص ۳۶۱ (۲) ایضاً ص ۱۰۵

⁽۳) اگرچه سرور نی سنه ۱۸۹۱ ع مین میرزا صاحب کی خطوط مرتب کرلیج تهیی . لیکن دیباچه لکهنی کی نوبت سنه ۱۸۹۱ ع مین آئی، جب که کتاب پریس کو جا رهی تهیی . اسلئی که عود هندی (ص ٤٧) مین میرزا صاحب کا ایك خط اس دیباچه کی تعریف مین درج هی ، جو اسلئی سنه ۱۸۹۳ ع کا مکتوب معلوم هو تا هی که اس مین میرزا صاحب نی ماقبل مکتوب کا حواله دیا هی ، اور ماقبل کا خط کثرت بثور و اورام کی داستان پر مشتمل هی ، جو سنه مذکوره کا واقعه هی .

مراسلات مین قدم بزهایا . هر کشابت کا جواب آیا جو نامه که بنام میری بعبارت اور و تحریر کیا ، مکتوب ساده رویون سی دلربا تر ، اور هر سطر اوسکی سلسله مویون سی تاب فرسازیاده هی . جس آنکی نو دیکها وه بینا هی . جس کان نو سنا وه شنوا هی . پس تنها متلذذ هونا اور آپ هی آپ مزه او نهانا خلاف انصاف جانا . دل مایل تمام بشهرت عام هوا . اور هنوز یه قصد ناتمام تها ، که بحسن اتفاق فخر زمان ، وحید دوران ، جناب متاز علیخانصاحب متوطن میر نی . . . رونق افزای مارهره هوی . . . ایك روز محفل مدوح مین ذکر همه دایی و شیوه بیانی جناب استادی و محدومی درمیان آیا . ارشاد کیا که كلام مرزا صاحب نسیم جاینه انطباع هوا . لیكن نثر اردو زیور طبع سی عاری رها . اگر وه خطوط که بنام تمهاری بحلیه انطباع هوا . لیكن نثر اردو زیور طبع سی عاری رها . اگر وه خطوط که بنام تمهاری نشیم نائیر نو عنجه دل کهلایا . مشای خاطر ظهور مین آیا . وه مکتوب که بنام میری آئی نشیم نائیر نو غنچه دل جواهر بو بهاکان قلدان می نکالکر کشتی و اوراق مین جمع کری . چونکه نسیم خاب غالب میری حال پر بهت غالب هی ، لهذا نام اس انشا کا ه مهر غالب ، (بکسر میم) مناسب هی . سال ختم تالیف بهی اس نام سی مطابق پایا . ، (۱)

یہ تجویز پاس ہوگئی اور منشی ممتاز علی خان صاحب میرٹر چلے آئے. لیکن ابھی طباعت شروع نہوئی تھی کہ اونھین خیال پیدا ہواکہ میرزا صاحب کے مزید رقعات تلاش کرکے اس مجموعہ مین شامل کئے جائین. اس خیال کی تکمیل مین قدرت نے امداد کی اور اونھین ایك اور بحموعہ کا پتہ چلا، جو میرزا صاحب کے علم و امداد سے مرتب کیا جا رہا تھا.

مكاتيب غالبكا دوسرا بحموعه

یه بحموعه منشی غلام غوث خارب بهادر بیخبر مرتب کر رہے تھے۔ انھون نے اپنے ارادہ کی اطلاع میرزا صاحب کو پہلے سے دیدی تھی، اور یہ خواہش کی تھی، کہ اور تمام خطون کی نقول بھی مہسیا کردین، جو دوسرے احباب اور شاگردون کے نام لکھے گئے ھین. میرزا صاحب نے اس التماس کو قبول کرلیا تھا. لیکن اوسوقت تك اونكا یہ خیال تھا کہ صرف وہ خط مرتب کیے جائین، جن مین کوئی ادبی خوبی ھو. روزمرہ

⁽۱) عود هندی ، ص ۵ و ۰۹

کی نجی ضروریات پر مشتمل خطون کو خارج کردیا جائے . اسلئے بیخبر کو جو اب مین لکھا تھا :

و آپ کو معلوم رهمی که منثی حبیب الله ذکا اور نواب مصطنی خان حسرتی کو کبھی اردو خط نہیں لکھا. ھانے ذکا کو غزل اصلاحی کی ہر شعر کی تحت میں منشاء اصلاح می آگہی دیجاتی هی . نوابصاحب کو یون لکھا جاتا ہی : وکہار آیا . خط لایا . آم پہنچی . کچھ بانٹی . کچھ کھائی . بچون کو دعا . بچون کی بندگی . مولوی الطاف حسین صاحب کو سلام ، . یه تحریر اس هفته میں گئی ہی . غرضکم عامیانه لکھنا اختیار کیا ہی . اب یه عبارت جو تمکو لکھ رہا ہون یه لایق شمول بجموعة نثر اردو کہانے ہی ؟ یقین جانبا ہون که ایسی نیٹرون کو آپ خود نه درج کریں گئی . ، (۱)

اسی زمانه مین مولوی عبد الغفور خان بهادر نساخ کو ایك خط لکها تها . اوسکی نقل بیخبر کو روانه کرتے ہوئے تمہیداً تحریر کرتے ہین :

و پیر و مرشد! کوئی صاحب ڈپٹی کلیکٹر هین کلیکته مین. مولوی عبد الغفور خان اونکا نام اور
نساخ اونکا تخلص هی. میری اونکی ملاقات نہین. او انھون او اپنا دیوان چھاپو کا موسوم به
دفتر بیمثال ، مجکو بھیجا. اوسکی رسید مین یه خط مین او اونکو لیکھا. چونکه به خط مجموعة
نثر اردوکی لایق هی ، آپ کی یاس ارسال کرتا هون . » (۲)

لیکن ان نجی خطون کی موجودگی سے معلوم ہوتا ہے کہ بیخبر نے اونکے اس مشورہ کو نہ مانا، اور ہر قسم کے خط شاملِ مجموعـه کرلیئے۔

مقام طباعت

میرزا صاحب کا خیال تھا کہ بیخبر اس مجموعہ کو الہ آباد مین ، جہان وہ مقیم تھے ، طبع کر اثینگے . اسلئے ایك انگریز کے استفسار کے سلسلہ مین بخبر کو لکھا :

و جناب كيمس صاحب بهادر افسر مدارس غرب و شمال كا باوجود عدم تعارف خط مجكو آيا . كچير اردو زبان كر ظهدور كا حال پوچها تها . اوسكا جواب لكير بهيجا . نظم و نثر اردو طلب كى تهيى . بحوعة نظم بهيجديا . نثر كر باب مين تمهارا نام نهين لكها . مگر يه لكها كه اله آباد مين وه بحموعه چها پا جا تا هى . بمد انطباع و حصول اطلاع و هان سي مگا كر بهيجدو نگا . ، (٣)

⁽۱) عودهندی، ص ۱۷۶ (۲) ایضاً، ص ۱۲۵ (۳) ایضاً، ص ۱۷۵

مگر بیخبر نے اس غلط فہمی کو دور کرتے ہوے لکھاکہ منشی ممتاز علیخان رئیس میرٹر نے اپنے مطبع مین طباعت کا اہتمام کیا ہے. میرزا صاحب ان بزرگ سے واقف تھے، اسلئے بیخبر کی اس خبر پر اطمینان ظاہر کیا، اور جب بیخبر نے دوبارہ اونکا ذکر کیا تو تحریر فرمایا:

«حضرت پیر و مرشد ۱ اس سی آگر آ پکو لکی چکا هون که منشی ممتـاز علبخان صاحب سی
 میری ملاقات هی ، اور وه میری دوست هین . ه (۱)

طباعت مین تاخیر

خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر نے مکاتیب کی جمع و تر تیب کا کام سنه 71 ع مین شروع کیا . میرزا صاحب کے مکتوب الیهم مین سے جو بزرگ خود اونکے دوست تھے اونسے براہ راست ، اور جنگی خدمت مین خود نیاز حاصل نه تھا اونسے بتوسط غالب خطوط کی نقلین مہیا کین ، اور سنه 70 ع مین یه سلسله ختم کر دیا . لیکن میرزا صاحب نے ، جو سنه 77 ع کے بعد سے طباعت کا انتظار کرنے لگے تھے ، آخر کار مجے بور ہو کر تقاضا شروع کر دیا . چنانچه ایك خط کے آخر مین بیخبر کو لکھا ہے :

داور هـان حضرت! وه بحموعـه چهيگا بالفتح يا چهيگا بالضم. چهپ چكا هو تو حق التصفيف كى جتنى جـلدين منشى عنـاز عليخان صاحب كى همت اقتضا كرى فقير كو يهيجئى. • (۲)

احباب کی تقاضی

اس مجموعه کی ترتیب مین مختلف اصحاب کے پاس سے خطوط کی نقلین منکائی گئی تھیں. جب اشاعت مین زیادہ تاخیر ہوگئی تو میرزا صاحب کے پاس تقاضے کے خطوط آنے لگے۔ ان تقاضون سے پریشان ہوکر میرزا صاحب نے ۷ مارچ سنه ۱۸۶۶ع کو بیخبر کے نام حسب ذیل خط لکھا:

وهـان حضرت! کهبی. منشی نمتاز علیخان کی سعی بهی مشکور هوگی؟ وه بحموعــة اردو

⁽۱) عود هندی ، ص ۱۳۸ . ت -- مکاتیس غالب

چهپی کا یا چهپا هی رهیگا؟ احباب او سکی طالب هین. بلکه بعض نی طلب کو بسرحد تقاضا پهنچا دیا هی.، (۱)

پنجاب احاطی کی مانگ

ان تقاضا کر نیوالے احباب مین سب سے زیادہ حصہ زندہ دلان پنجاب نے لیا تھا. ان سے مجبور ہوکر میرزا صاحب نے منشی ممتاز علیخان صاحب کو ملزم ٹہراتے ہوئے بیخبر کو تحریر کیا :

واجی حضرت! په منشی ممتاز علیخان کیا کر رهی هین؟ رقعی جمع کئی اور نه چهپوائی. فی الحال پنجاب احاطه مین اونکی بزی خواهش هی . جانت هون که وه آپکو کهان ملینگر جو آپ اون سی کمین . مگر یه تو حضرت کی اختیار مین هی که جنی میری خطوط آپکو پهنچی هین وه سب یا اون سب کی نقل بطریق پارسل آپ مجکو بهیجدین . جی یون چاهتا هی که اس خط کا جواب و هی یارسل هو . ، (۲)

میرزا صاحب کا دیباچه

غالباً اس کے جواب مین خواجہ غلام غوث خان بہادر بیخبر نے میرزا صاحب کو لکھا کہ آپ بحموعۂ نثر اردو کیلئے دیباچے لکھکر روانا فرمائین تو کتاب پریس کو بھیجی جائے. اس سلسلہ مین میرزا صاحب نے تحریر کیا:

مين صاحب فراش هون . او نهنا بيثهنا ناممكن هو . خطوط ليثي ليثي لكهنا هون . اس حال
 مين ديباچه كيا لكهون ؟ » (٣)

بیخبر نے اسکے بعمد بھی دیباچہ لکھنے کی درخواست کی تو اونھین ظریفانہ انداز مین لکھا:

ه بنده پرور! اگر ایك بندهٔ قدیم، كه عمر بهر فرمان پزیر رها هو، بزهاپی مین ایك حكم بخانه لاوی تو بحرم نهین هو جانا. بحوعهٔ نثر اردو كا انطباع اگر میری لـكهی هوی دیباچه پر موقوف هی، تو اوس بحوعه كا چهپ جانا بالفتح مین نهین چاهتا، بلكه چهپ جانا بالضم چاهتا هون. سعدی علیه الرحمه فرماتی هین:

رسم است که مالکان تحریر * آزاد کننند بنندهٔ پیر آپ بهی اوسی گروه یعنی مالکان تحریر مین سی هین. پهر اس شعر پر عمل کیون نهین کرتی ؟ ، (؛)

⁽۱) عود هندی ، ص ۱۲۶ (۲) ایصناً ، ص ۱۳۵ (۳) ایصناً ، ص ۱۳۸ (٤) ایصناً ، ص ۱۲۷

و د هندی

خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر نے میرزا صاحب کا عذر تسلیم کرکے اپنے جمع کردہ خطوط منشی ممتاز علیخان صاحب کے پاس بھیجدیے. منشی صاحب نے چودھری عبد الغفور سرور اور خواجه صاحب کے بحموعهای مکاتیب کو یکجا کرکے ، عود ِ هندی ، نام رکھا ، اور خود دیباچه لکھکر جمع و ترتیب مین سعی کرنیوالے اصحاب کی محنت کی اسطرے داد دی :

ور ... نیم الدوله اسد اقه خان بهادر غالب، جنگی ذات باکالات محتاج تعریف نمین ...

سارا هند او نهین جانتا هر . ایران تك اونکی جادوبیانی کا چرچا هر . مجهی مدت سی
اسکا خیال تها که فارسی تصنیفین تو اونکی بهت مرتب هوئین، اور چهاپی گئین

مگر کلام اردو تی سوای ایك دیوان کی ترتیب نیاتی . یه دولت ارباب شوق کی هاتم نه آئی .

سالانکه نثر اردو اونکی اورون کی فارسی سی هزار درجه بهتر هی . یه سلاست بیان،

ره شستگی زبان ، روزم می صفائی ، اداؤن کی شوخی ، کسی کو ک میسر هی ؟ اوسی
بهی ترتیب دیجئی . قدر دانون پر احسان کیجئی . میری عنایت فرما اور مرزا صاحب
کی شاگرد یکنتا چودهری عبد الففور صاحب سرور تخلص سی یه ذکر آیا ، تو او نهون

قر جتنی خطوط مرزا صاحب کی اونکی نام آئی تهیی ، سب کو ایک جا کرکی اور
اوسپر ایك دیباچه لیکم کی ، وه بجموعه عنایت کیا . عرصه تک سرگرم تلاش رها . جابجا
سی اور تحریرین مرزا صاحب کی بهم پهچائین . بژی محنت او نهائی ، تب تمنا برآئی ، اور
بخوعه مرتب هوا . آج پورا اینا مطلب هوا . محکم

خواجه غلام غوث خانصاحب بهادر بیخبر تخلص، جو نواب معلی القـاب لفننک گورنر بهادر ممالک مغربی و شمـالی کی میر منثی اور میری مخدوم خاص اور حضرت غالب صاحب کی مخلص با اختصاص مین، اس تلاش مین میری ممین اور مددگار رهی. بهت کچے ذخیره اونکی بدولت بهم پهنچا.

اس کتاب کی دو فصل آور ایك خاتمه هی . پهلی فصل مین چودهری صاحب کی مرتب کی هوی خطوط اور اونکا لکها هوا دیباچه ، دوسری فصل مین میری جمع کی هوی رقعات ، اور خاتمه مین چند نثرین هین ، جو جناب غالب آنی اورون کی کتابون پر تحریر فرمائی هین . ، و د عددی ، اس کتاب کا نام هی . ، (۱)

عود هندی کا سال ظباعت

عودِ ہندی کا یہ اڈیشن منشی متاز علیخان نے اپنے مطبع ِ مجتبائی واقع

⁽۱) عود هندی ، ص ۲ و ۳

شہرِ میرٹہ مین طبع کیا . کتاب ۱۸۸ صفحون پر تمام ہوئی . خاتمہ حکیم غلام مولانا قلق میرٹھی نے لکھا . آخر مین چار تاریخی قطعے اضافہ کیے گئے . ان مین ایك قلق کا ، ایك اونکے شاگرد منشی عبد الحکیم محو میرٹھی کا ، اور بقیہ دو غالباً خود منشی ممتاز علیخان صاحب کے ہین .

ان قطعات سے معلوم ہوتا ہے کہ سنہ ۱۲۸۵ هجری میں طباعت پایۂ تکمیل کو پہنچی. آخری صفحے کے نچلے گوشہ مین ۱۰ رجب سنہ ۱۲۸۵ هجری درج ہے، جس سے تاریخ و ماہ بھی متعین ہوجاتے ہین .

میور صاحب کی نذر

آخری قطعه کے مطالعہ سے ایک نئی بات یہ معلوم ہوتی ہے ، کہ منشی متاز علیخان نے میور صاحب (غالباً سر ولیم میورگورنر بمالک مغربی و شمالی) کی خدمت مین عودکا مطبوعه نسخه نذرگزرانا تھا . سر ولیم میور علوم مشرقیه کے عالم تھے . خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر نے ، جو عود ہندی کی جمع و تر تیب مین برابر کے شریک تھے ، طابع کو مشورہ دیا ہوگا کہ مطبوعہ نسخه صوبه کے اعلی حاکم کے نام معنون کرکے اوسکے نشر و اشاعت کی تکمیل پر مہر توثیق ثبت کرین . اوس زمانه مین اردو زبان مین ایسی نادر کتابین معدود مے چند شایع ہوئی تھین . گورمنٹ بعض سیاسی مصالح کے ماتحت نئی مفید کتابون کی اشاعت مین انعام کے نام سے یا امداد طبع کہر اخراجات مفید کتابون کی اشاعت مین انعام کے نام سے یا امداد طبع کہر اخراجات کا بار اوٹھا لیا کرتی تھی . اسلئے بعیہ نہین کہ منشی صاحب کو بھی کچھ

ميرزا صاحب كا حق تصنيف

ایکبار میرزا صاحب نے کتاب کی فوری اشاعت کا تقاضا کر تے ہوہے بیخبر کو لکھا تھا :

داور هـان حضرت! وه بمحوعـه چهبيگا بالفتح با چهبيگا بالفنم. چهپ چکا هو تو حق

النصنیف کی جنی جلدین منشی ممناز علبخان صاحب کی همت اقتصا کری نقیر کو بھیجی . ، (۱)
یہ امر یقینی ہے کہ عود ِ ہندی میرزا صاحب کی زندگی مین شایع ہوئی . اسلئے
بظاہر یہ خیال ہوتا ہے کہ میرزا صاحب نے حق التصنیف حاصل کیا ہوگا .
لیکن اونکے مکاتیب مین اسکی طباعت یا حق التصنیف کے نسخون کی وصولیابی
کا مطلق ذکر نہین پایا جاتا · بنابرین اس بارہ مین کسی قطعی رای کا اظہار
غیر مناسب ہے .

عودكى رقعاتكى تعداد

عود ِ هندی کے کل رقعات کی تعداد ۲۲ ہے. ان مین ۲۰ چودهری عبد الغفور سرور کے نام ، ۲ صاحبعالم مارهروی کے نام ، ۲ شاہ عالم مارهروی کے نام ، ۲ نواب انور الدولہ بهادر شفق کے نام ، ۲ یوسف علیخان عزیز کے نام ، ۳۱ میر مہدی مجروح کے نام ، ۱ میبر سرفراز حسین کے نام ، ۱ میرزا علاء الدینخان بهادر علائی کے نام ، ۱ مرزا تفته کے نام ، ۱۸ مرزا حاتم علی مہر کے نام ، ۲۰ خواجه غلام غوث خان بهادر بیخبر کے نام ، ۱ مولوی عبد الغفور خان نساخ کے نام ، ۱ ظہیر الدینخان کیطرف سے اونکے چچا کے عبد الغفور خان نساخ کے نام ، ۱ ظہیر الدینخان کیطرف سے اونکے چچا کے نام ، ۱ نواب مصطفی خان شیفته کے نام ، ۱ نواب مردان علیخان رعنا کے نام ، مردا رحیم بیگ کے نام ، ۱۰ مولوی عبد الرزاق شاکر کے نام ، ۱ سید محمد عبد الجیل صاحب بریلوی کے نام ، ۱ مولوی عزیز الدین کے نام ، ۱ سید محمد عباس صاحب کے نام اور ۱ منشی غلام بسم الله صاحب کے نام هے .

ان خطوط کے علاوہ دو تقریظین ، مرزا حاتم علی مہرکی مثنوی کی تقریظ اور رجب علی بیک سرورکی گلزار سرورکی تقریظ ، اور تین دیباچیے ، حدایق الانظارکا دیباچه ، قواعمد تذکیر و تانیث کا دیباچه ، اور مرزاکلب حسین خان بهادر کے مجموعهٔ قصایدکا دیباچه بھی کتاب مین شامل ہین . نیز

⁽۱) عود هندی ، ص ۱۲۵

ایک خط بیخبرکا بھی درج کیاگیا ہے، جو میرزا صاحب کے خطکا جواب تھا اور اپنی ادبی خوبیون کی وجہ سے منشی ممتاز علیخان بہادرکی نظر مین شامل مجموعه ہونے کے قابل تھا.

مكاتيب غالبكا تيسرا بحموعـه

ابھی عود ِ ہندی طبع ہونے نہ پائی تھی ، کہ اطراف ِ ہنـد سے میرزا صاحب کے مجموعۂ خطوط کی مانگ شروع ہوگئی . میرزا صاحب نے خواجہ غلام غوث خان بہادر کو اونکے مرتب کردہ مجموعہ کی طباعت کے متعلق بار بار لکھا . لیکن جب سال پر سال گزرنے لگا اور کسی طرح کتاب نہ چھیی ، تو انھین اوسکی طباعت کی طرف سے مایوسی ہوگئی . احبابِ دہلی نے یه دیکھ کر، که میرٹر اس ادبی انقلاب مین پہلا قدم اوٹھانے سے قاصر نظر آتا ہے، تہیاکیاکہ اس شرف کو خود حاصل کرین، اور مالكِ اكمل المطابع دہلی کو اخراجات طباعت برداشت کرنے پر آمادہ کرلیا. اب خطوط کی فراهمی کا مسئله باقی رهتا تها. وه اسطرح حل هوگیاکه خود میرزا صاحب، جو اپنی انشاکی حقیقی قدر و قیمت اور بازاری مانگ سے باخبر ہوچکیے تھے، اس مین هاتر بثانے کیلئے تیار ہوگئے. چنانچہ چارون طرف اصل خطوط یا اونکے نقول کی طلب مین خطوط لکھے گئے ، اور رفته رفته کافی ذخیرہ فراہم ہوگیا. اس سلسلہ مین خود میرزا صاحب نے جن احباب کو لکھا اون مین سے نواب علاء الدین خان بهادر علائی کے متعلق دستاویزی ثبوت موجود ہے. بقیہ اصحاب نے میرزا صاحب کے تقاضائی خطوط کی نقلین نہین بھیجین . اسلئے کچھ نہین کہا جاسکتا کہ وہ کون بزرگ تھے جنھین خود میرزا صاحب نے ارسال نقول كلئے لكها تها.

نواب علاء الدین خان بهادرکو سب سے پہلا خطوط طلب مکتوب اونکے لوھارو پہنچنے کے بعد لکھا ہے. فرماتے ہین :

و مقصود آن سطور کی تحریر سی یه هی که مطبع اکمل المطابع مین چند احباب میری مسودات اردو کی جمع کرنی پر اور اوسکی چهپوانی پر آماده هوی هین. مجهسی مسودات مانگی هین، اور اطراف و جوانب سی بهبی فراهم کی هین. مین مسوده نهین رکهتا. جو لکها وه جهان بهیجنا هو وهان بهیجدیا. یقین هی که خط میری تمهاری پاس بهت هونگی. اگر اونکا ایك پارسل بناکر بسبیل ذاك بهیجدوگی، یا آج کل مین کوئی ادهر آنیوالا هو اوسکو دیدوگی، تو موجب میری خوشی کا هوگا، اور مین ایسا جانتا هون که اوسکی چهابی جانی هوشکی. ه (۱)

نواب علاء الدین خان بهادر نے اس خواہش کی تکمیل مین پس و پیش کیا .
میرزا صاحب نے سمجھا کہ غالباً نواب صاحب نجی معاملات کی اشاعت کے خیال
سے گریز کررہے ہین . اگرچہ کچھ عرصہ قبل خود میرزا صاحب نے تفته کو
یه کہکر اشاعت ِ خطوط سے روکا تھا کہ نجی واقعات کو منظرِ عام پر لانا کیا
ضرور ہے ؟ لیکن اب اونکا ادبی عقیدہ بدل چکا تھا . چنانچہ نواب صاحب
کے اس خیال کی تردید مین تحریر کیا :

« میری خطوط اردو کی ارسال کی باب مین جو کچی تمنی لکها تمهاری حسن طبع پر تم سی بعید تها. مین سخت بیمزه هوا. اگر بیمزگی کی وجوه لکمهون تو شاید ایك تحته کاغذ سیاه کرنا پژی. اب ایك بات موجز و مختصر لکهتا هون. سنو بهائی! اگر اون خطوط کا تمکو اخفا منظور هو ، اور شهرت تمهاری منافی طبع هو ، تو هرگز نه بهجو. قصه تمام هوا. اور اگر اونکر تاف هونی کا ادیشه هی ، تو میری دستخطی خطوط اپنی پاس رهنی دو ، اور کسی متصدی سی نقل او ترواکر ، چاهوکسی کی هاتی چاهو بسیل پارسل، ارسال کرو ، لیکن جلد. خدا کی واسطی! کمین غصه مین آکر ، عطای تو بلقای تو ه کهکر اصل خطوط نه به جدینا ، که یه امر میری مخالف مقصود هی . ، (۲)

معلوم ہوتا ہے کہ اس خط کے بعد بھی علائی نے ارسالِ نقول مین توقف کیا تھا؛ مگرمیرزا صاحب نے پھر اس کے متعلق کچھ نه لکھا، اور جب اونھون نے اصلِ خطوط بھیجکر میرزا صاحب کے ترك طلب کا سبب دریافت کیا، تو صبح شنبه ۳۰ مئی سنه ۱۸۶۳ع کو از راہ معذرت لکھا:

« لا موجود الا الله . اوس خدا کی قسم ! جسکو مین نی ایسا مانا هی ، اور اوسکی سوا کسی کو موجود نهین جانا هم ، که خطوط کی ارسال کو مکرر نه لکهنا از راه ملال

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۹۸ (۲) ایضاً، ص ۲۲۶

نه تها. طالب کی ذوق کو سست پاکر مین متوقف هوگیا. متوسط ایك جلیل القدر آدی اور طالب کتب کا سوداگر هی. اپنا نفع نقصان سونچیگا. لاگت بچت کو جانچیگا. مین متوسط کو مهتم سمجها تها ، اور یه خیال کیا تها که یه چهپوائیگا. ۳۰ رقمی ایك جگه سی لیکر اونکو بهیچی. اوسکی رسید مین تقریباً اونهون نو طلب رقمات به تکلیف سوداگر لکهی، اور اوس سوداگر کو مفقود الخبیر لکها. ظاهرا کتابین لیکر کهین گیا هوگا. یه ۲۳ لفافی اور ۱۶ خط بدستور میری بکس مین موجود و محفوظ رهین گی. اگر متوسط بنقاضا طلب کریگا ان خطوط کی نقلین اوسکو اور اصکو اور تمکم بهیچیدونگا. و را نه تمهاری بهیچی هوی کاغز تمکو پهیچیدونگا. و را نه تمهاری بهیچی هوی کاغز تمکو پهیچ جائینگی . ، (۱)

غالباً اس خطکی روانگی کے بعد ہی مہتم طبع نے خطوطکی نقلین حاصل کرلین . میرزا صاحب یکشنبه ۳۰ محرم الحرام سنه ۱۲۸۰ ه مطابق ۲۱ جون سنه ۱۸۸۳ ع کو اصل خطوط واپسکرکے لکھتے ہین :

« میری جان ! مرزا علی حسین خان آ نی اور مجھسی ملی . مین نی خطوط مرسله تمهـاری یکمشت اونکو دیی . اب تمهاری پاس بھیجنی کا اونکو اختیار ہی . رسیدکا البته بجھی انتظار ہی . ، (۲)

🖊 اردوی معلی

مكاتيب كا يه تيسرا مجموعه « اردوي معلى » كے اسم سے موسوم هوا . مير مهدى مجروح نے اسكا ديباچه اور ميرزا قربان على بيك سالك نے خاتمه لكها . كتاب دو حصون مين منقسم هوئى . « پہلے حصه مين صاف صاف عبارت كے خط تحريركيے . تا طلباي مدرسه فائده اوٹھائين . دوسر بے حصے مين مطالب مشكله كى تحرير اور تقريظ وغيره لكھى » . (") ليكن غالباً پهلى بار صرف حصة اول شايع هوسكا . اس لئے كه كتب خانة عالية رامپور مين جو نسخه موجود هے وہ مكمل هوتے هو بے صرف حصة اول پر مشتمل هے .

اردوی معلی کا سال طباعت

بظاہر یہ یقین کرنے کے تمام وجوہ موجود تھے کہ مکاتیب کا یہ بحموعہ جلد از جلد شایع ہوگا . لیکن قدرت نے اس ادبی انقلاب کی اولیت کا شرف میرٹے ہی کو ودیعت کیا تھا . عود ِ ہندی ۱۰ رجب سنہ ۱۲۸۵ ہ

⁽۱) اردوی معلی، ص ۲۸ ایضاً، ص ۶۰۸ (۳) ایضاً، ص ه

کو شایع ہوگئی، اور اردوی معلی کو یہ دن بھی نصیب نہوا کہ اپنے خالق بجازی کا دیدار کرلیتا. اسلئے کہ حسب تصریح خاتمۂ طبع یہ بحموعہ جمعہ کے دن ۲۱ ذیقعدہ سنہ ۱۲۸۵ع کو چھپ کر تیار ہوا، (۱) اور میرزا صاحب نے ۲ ذیقعدہ سےنۂ مذکور کو وفات پائی. اس حساب سے اونکے انتقال سے ۱۹ دن کے بعد کتاب تمام ہوئی. سالک نے سال طبع لکھا:

کیا کہون! کچھ کہا نہیں جاتا ہ لب یہ نالون کا ازد حام ہوا صدمهٔ مرگ حضرت ِ غالب ہ سببِ رنج ِ خاص و عام ہوا ہے یہی سال طبع و سال ِ وفات ہ ، آج اونکا سخن تمام ہوا ،

مقام طباعت اور حق تصنیف

اردوی ِ معلی دلی کے مطبع ِ اکمل المطابع مین طبع ہوا . حکیم غلام رضا خارف اس کے مالك ، میر فخر الدین مهتمم ، اور لاله بهـاری لعل منشی تھے۔ (۲)

کتاب کے آخر مین ایک اعلان شایع ہوا کہ اسکا حق تصنیف میرزا صاحب نے حکیم غلام رضا خان صاحب کو عطا کر دیا ہے، اور ایک رقعہ بطور سند لکھدیا ہے. کھذا کوئی صاحب حکیم صاحب کی بلا اجازت رقعات بھاپنے کا قصد نکرین . اسکے بعد میرزا صاحب کی حسب ذیل تحریر چھپی : «پیکر پر روح و روان نقیر اسد انہ خان غالب تخلص هیچمدان کہتا ہی اور لکھدیتا ہی کہ یہ جو اردوی معلی تصنیف نقیر مطبع اکمل المطابع دھلی مین چھاپا ہوا ، سو مین نی از راہ فرط عبت اپنا حق تالیف نور چشم اقبالنشان حکیم (غلام) رضا خان اونکا حق کیا . اب اور کوئی صاحب اگر مالك اکمل المطابع حکیم (غلام) رضا خان اونکا حق کیا . اب اور کوئی صاحب اگر مالك اکمل المطابع حکیم (غلام) رضا خان کی پر اطلاع اردوی معلی کی چھاپنی کا قصد کرین گی تو مواخذہ سی محفوظ نرہین گی . اور فوراً حسب منشاء قانون بستم ، سنه ۱۸۶۷ع سزا پائینگی . (مہر نیم الدولہ دبیر الملك اسد انه خان بهادر نظام جنگ ۱۲۷۷) ، (۳)

⁽۱) اردوی معلی، ص ۵۸ (۲) ایضاً، ص ۵ و ۱۶۶ (۳) ایضاً، ص ۲۶۶ ث — مکاتیب غالب

اردوی معلی کا پہلا ایڈیشن

اردوی معلی حصة اول کا پہلا اینڈیشن ۶۲۶ صفحات پر مشتمل ہے.
ان مین ٥ صفحے میر مہدی مجروح کے دیساچہ کے ہین. پانچوین صفحے کی
پندرہوین سطر سے خطوط شروع ہوکر صفحه ۶۵۸ کی تیرہوین سطر پر ختم
ہوتے ہین، اور باقی چار سطرین خاتمة الطبع پر مشتمل ہین. صفحه ۶۵۹
سے ۶۲۱ کی ساتوین سطر تك میرزا قربان علی بیگ سالك كا خاتمہ ہے. اسکے
بعدد منشی جواہر سنگہ جوہر کی تاریخ طبع ہے، اور پھر اسی صفحه کی
بعدد منشی جواہر سنگہ جوہر کی تاریخ طبع ہے، اور پھر اسی صفحه کی
گیارہوین سطر سے صفحه ۶۲۶ کی تیرہوین سطر تك تصحیح اغلاط كا نقشه
دیا ہوا ہے. بعد ازان میرزا صاحب كا اعلان عطیة حق تالیف ہے. شروع
مین زرد رنگ كا ٹائٹل پیج ہے. یہ میرزا صاحب کی زندگی ہی مین چھپ گیا
تھا۔ اسلئے اس مین اونہین مرحوم نہین لکھا گیا ہے.

رقمات کی تعداد

اردوی معلی کے اس ایڈیشن کے رقعات کی کل تعداد ۲۷۶ ہے۔ ان مین ۱۰ نواب میر غلام بابا خان بهادر کے نام، ۲۹ منشی میان داد خان سیاح کے نام، ۱۰ منشی حبیب الله خان ذکا کے نام، ۸۹ منشی هرگوپال تفت کے نام، ۲۹ منشی هرگوپال تفت کے نام، ۲۹ منشی الدین المعروف بفقیر ۳ شاهزاده بشیر الدین صاحب بهادر کے نام، ۵ سید بدرالدین المعروف بفقیر کے نام، ۲۱ چودهری عبدالغفور سرور مارهروی کے نام، ۲ میر سرفراز حسین صاحب کے نام، ۳۶ میر مهدی مجروح کے نام، ۲ شاہ عالم صاحب کے نام، ۲ صاحب کے نام، ۲ مولوی عبد المغفور خان بهادر نساخ کے نام، ۲ صاحب عالم صاحب کے نام، ۱۱ قاضی عبد الجمیل صاحب بریلوی کے نام، ۲ مردان علیخان رعنا مراد آبادی کے نام، ۲ مولوی عبدالرزاق شاکر کے نام، ۲ مولوی عزیزالدین صاحب کے نام، ۱ مفتی سید عباس صاحب کے نام، ۲ مولوی عزیزالدین صاحب کے نام، ۱ مفتی سید عباس صاحب کے نام، ۲ محکیم ظہیر الدین

التمد خان کے نام، ۱ نجم الدین حیدر خان کے نام، ہ نواب میر ابراہیم علیخان ہادر وفاکے نام، ۲ مولوی احمد حسن صاحب قنوجی کے نام، ۱۱ حکیم سید الحُمد ُحسن صاحب مودودی کے نام، ۱ تفضل حسین خان کے نام، ۱۸ مرزا حاتم علی مہر کے نام ، ۲ منشی نبی بخش صاحب کے نام ، ۱ منشی عبداللطیف ابن منشی نبی بخش کے نام، ۱۶ خواجہ غلام غوث خانصاحب میر منشی المتخلص به بیخبر کے نام، ۱ نواب ضیاءالدین احمد خانصاحب بهادر نیرکے نام، ۷ مرزا شہاب الدین احمد خانصاحب کے نام ، ۱۹ نواب انور الدوله سعدالدین خانصاحب شفق کے نام، ۳ میر افضل علی عرف میرنصاحب کے نام، ۲ مرزا قربان علی بیک سالک کے نام، ۲ مرزاشمشاد علی بیک خانصاحب رضوان کے نام، ۲ مرزا قربان على بيك صاحب كامل كے نام، ٤ ذوالفقار الدين حيدر خان عرف حسين مرزا صاحب کے نام، ۱۲ یوسف مرزا صاحب کے نام، ۳۳ منشی شیونراین کے نام، ۲ بابو ہرگوبند سہای صاحب کے نام، 7 نواب امین الدین احمد خان بهادر رئیس لوهارو کے نام، ٥٦ مرزا علاءالدین احمد خانصاحب بهادر علائی کے نام، ۱ مرزا امیرالدین احمد خان عرف فرخ مرزاکے نام، ۲ میر احمد حسین میکش کے نام، ۱ حکیم غلام مرتضی خان کے نام، ۱ حکیم غلام رضا خان کے نام، ۳ ماسٹر پیارے لال صاحب کے نام، ۲ منشی جواہر سنگھ جوہر کے نام، ۱ منشی ہیرا سنگھ کے نام، اور ۲ منشی بہاری لال مشتاق کے نام ھین ۔

اردوی معلی حصة دوم

غالباً میرزا صاحب کے یکایک انتقال کے صدمہ نے مہتممینِ اشاعتِ اردویِ معلی کو حصۂ دوم کی ترتیب و طباعت کیطرف سے برداشتہ خاطر کر دیا ، اور یہ حصہ دیباچہ کے وعدہ کے باوجود شایع نہوسکا . سنه ۱۸۹۹ع مین مولوی عبد الاحد مرحوم، مالك مطبع بحتبائی دهلی،
نے اردوی معلی کی اشاعت کا ارادہ کیا . خواجه الطاف حسین حالی مرحوم
نے حصة دوم کیلئے کچھ مواد عطا فرمایا ، جو مہتم طباعت نے حصة دوم
کے نام سے آخر مین شامل کردیا . خود عبد الاحد مرحوم کے الفاظ مین
« اس حصه مین خاصکر وہ رقعات ہین جن مین انھون نے (میرزا صاحب نے)
لوگون کو اصلاحین دی ہین ، یا شاعری کے متعلق کوئی ہدایت کی ہے ، یا
کوئی نکته بتایا ہے ، اور بعض کتابون کے دیباچے اور ریویو بھی ہین » .

چونکہ میر مہدی مجروح نے بھی تقریباً اسی قسم کے خطوط مرتب کرنے کا وعدہ کیا تھا ، اسلئے کہا جاسکتا ہے کہ موجودہ حصۂ دوم نے اونکے ارادہ کی تکمیل کردی . لیکن جہان تك مواد کا تعلق ہے اغلب یہ ہے کہ میر مہدی مجروح کا ذخیرہ خواجہ صاحب کو نہین ملا . ورنہ مولوی عبد الاحد مرحوم اسکا ذکر کرتے .

بحتبائی ایڈیشن کا حصۂ دوم ٥٦ صفحات پر مشتمل ھے. ابتدا مین ٧ سطرون کا ایك مختصر تقریبی نوط ھے. اسکے بعد سراج المعرفت اور حدایق الانظار کے دیباچے ھین. بعد ازان شاہ ِ ظفر کی ایك کتاب اور مرزا رجب علی بیگ سرور کی گلزارِ سرور کی تقریظین ھین. انکے بعد دیوانِ ذکا، میرزا کلب حسین خان کی ایك کتاب، نیز رسالۂ تذکیر و تانیث مصنفۂ سید احمد حسن بلگرامی کے دیباچے ھین. یہ تمام دیباچے اور تقریظین صفحات ١-١٣٠ پر درج ھین. انکے بعد اسی صفحہ سے اصلاحی خطوط شروع ھوتے ھین، جن مین علی کے نام، ۵ منشی جن مین علی کے نام، ۵ سیف الحق سیاح کے نام، ۲ شاھزادہ بشیرالدین کے حبیب اللہ ذکا کے نام، ۵ سیف الحق سیاح کے نام، ۲ شاھزادہ بشیرالدین کے خام، ۱ مولوی کرامت علی کے نام، ۱ جواھر نام، ۱ کیول رام ھشیار کے نام، ۱ مولوی کرامت علی کے نام، ۱ جواھر

سنگھ جوہر کے نام ، ۱ منشی ہیرا سنگھ کے نام ، اور ۲ میر مہمدی مجروح کے نام ہین .

ضیمهٔ اردوی معلی

سنه ۱۹۲۹ع مین شیخ مبارك علی صاحب، تاجر كتب لاهور، نے اردوی معلی كے حصة اول و دوم كے ساتھ مسٹر شیر محمد خان سرخوش كا مرتبكیا ہوا ایك ضمیمه بھی شایع كیا ہے، جو اوسوقت تك غیر شایع شده ۲۲ خطوط پر مشتمل ہے. ان مین سے ۲۲ سید غلام حسنین قدر بلگرای كے نام اور ایك شیخ لطیف احمد بلگرای كے نام ہے.

اس ضمیمه کے آغاز مین دو خط اور شامل کئے گئے ہیں، جو پبلشر کو آغا محمد باقر، ایم-اے، نبیرہ حضرت ِ آزاد ِ دہلوی سے دستیاب ہو ہے تھے .

مکانیب غالب . میرزا صاحب کے خطوط کا آخری بحوعه

مذکورۂ بالا بحموعون کی اشاعت سے ساٹھ پینسٹھ برس بعد ریاست ِ عالیۂ رامپورکی طرف سے میرزا صاحب کے اون خطوط کا مجموعہ « مکاتیب ِ غالب » کے نام سے شایعکیا جا رہا ہے ، جو موصوف نے نواب فردوس مکان، نواب خلد آشیان یا وابستگان ِ دربار کو لکھے تھے .

میرزا صاحب کی دربارِ رامپور سے مراسلت بارہ سال تك جاری رہی .
اگر اس طویل مدت کے تمام خطوط محفوظ ہوتے تو اونکی تعداد چار پانچ
سو تك پہنچ جاتی . لیکن سو ِ اتفاق سے انکا بڑا حصہ محفوظ نہین رہ سکا .
صرف وہ خطوط دست بردِ زمانہ سے بہے گئے ہین ، جو دارالانشا کے سپرد
کر دسے گئے تھے :

سرکاری خط وکتابت سے قطع ِ نظر خود شہر کے ارباب ِ ذوق سے بھی میرزا صاحب کے خاصے تعلقات تھےے، اور ان مین سے اکثر اصحاب سے مراسلت بھی رہتی تھی ؛ لیکن بدقسمتی کہ بجز ایك خط کے شہر کے کسی گوشـہ سے كوئى مكتوب دستياب نهوا. ايك خط اگرچه ايك غير سركارى مكتوب اليه كي نام تها، ليكن حسن بخت سے دار الانشاكي مثلون مين ملا، جو اس مجموعه مين شامل كرديا گيا ھے.

مکا تیب کی تعداد

بحموعـة هذا کے مکاتیب کی تعــداد ۱۱۵ هے . ان مین سے ٤١ نواب فردوس مکان کے حضور مین ، ٦٤ نواب خلد آشیان کی خدمت مبارك مین ، ٢ صاحبزاده سید زین العابدین خان بهادر کے نام ، ٦ منشی سیلچند میر منشی دارالانشا کے نام ، ١ خلیفه احمد علی رامپوری کے نام ، اور ١ مولوی محمد حسن خان ایڈیٹر اخبار دبدبة سکندری کے نام هے .

نواب فردوس مکان کے نام کے عرایض مین ۶ بزبانِ فارسی اور بقیمه اردو مین هین. چونکه مجموعه مین ایك فارسی قصیده اور ایك قطعه مستقل نمبرون کے تحت درج کئے گئے هین، بنابرین کل خطوط کی تعداد ۱۱۷ هوتی هے، جن مین سے ۶۲ نواب فردوس مکان کے اور 70 نواب خلد آشیان کے نام هین.

مكاتيب غالبكي طباعت

آخر مین مکاتیب غالب کی طباعت کے متعلق دو چار لفظ کہنا بھی ضروری ھے . جیسا کہ ناظرین ملاحظہ کرین گے کتاب کی طباعت نہایت خوشنما نسخ ٹائپ مین کرائی گئی ھے . اس اقدام کا واحد منشا یہ ھے کہ اردو خوان پبلک میرزا صاحب کے کلام کی خاطر ٹائپ کے حروف پڑھنے کی جرات کرے ، اور اسطرے ان حروف کی عادی ھو کر اھلِ مطابع سے اسی قسم کی طباعت کی خواھان ھو . جب تک اردوکتابین پتھر کے چھاپے کے بجائے لو ھے کے حروف مین طبع ھونا شروع نہونگی ، اردو پریس دیگر ترقی یافتہ اقوام کے پریس کے دوش بدوش چلنے کے قابل نہین ھوسکتا . کیونکہ پتھر کی چھپائی

مین صحت ، خوشنهائی اور یکسانیت کی وه خوبیان یك قلم مفقود هین ، جو بر مے سے برے ٹائپ مین بھی پائی جاتی هین . اسکے علاوه تعلیمی نقطۂ نگاه سے بھی پتھر کا چھاپا سراسر ناقص ہے . اگر اسکے بجائے ٹائپ اختیار کرلیا جائے تو مبتدی کی چھ مہینے کی محنت گھٹکر صرف دو ماہ رهجائے گی ، اور اسطر برادران وطن کا تعلیمی نقطۂ نظر سے اس عجیب و غریب خط پر اعتراض یك لخت دفع هو جائے گا .

خاتمه

دیباچہ کے مباحث نے امید کے خلاف کافی وقت لیا ، اسلئے اس عذر کیساتے سلسلۂ کلام ختم کرتا ہون :

- ه لــذیذ بود حکایت، دراز تر گفتم ه
- ه چنانکه حرف ِ عصا گفت موسی اندر طور ٔ ه

والحمـــد لله رب العلمين.

بنياليا

« بحضور نواب صاحب والامناقب عاليشان، قلزم فيض وعمان إحسان جناب نواب محمد يوسف عليخان بهادر دام اقباله مقبول باد» (١)

(نواب سید یوسف علیخان بهادر فردوس مکان طاب ثراه نواب سید فیض محمد سعید خان بهادر ابن نواب سید فیض الله خان بهادر ابن نواب سید علی محمد خان بهادر بانی ریاست روهیلکهنڈ کے فرزید اکبر تھے۔ آپ جنابعالیہ فتح النسا بیگم صاحبہ بنت محمد نور خان بزیج همشیر زاده نواب سید فیض الله خان بهادر کے بطن سے دوشنبه ٥ ربیع بالثانی سنه ۱۲۳۱ هجری مطابق ٥ مارچ سنه ۱۸۱۱ ع کو متولد هوے، اور دو شنبه ۱۲ رجب سنه ۱۲۷۱ ه مطابق یکم اپریل سنه ۱۸۵۵ ع کو مسد حکم رانی پر قدم رکھا. جلوس سے دو سال دو ماہ بعد ۱۶ رمضان سنه ۱۲۷۳ همطابق بکم افرو کرنے مین حکو مت هند کی اعانت کر کے بساسهٔ اعتراف خدمات خلعت فرو کرنے مین حکو مت هند کی اعانت کر کے بساسهٔ اعتراف خدمات خلعت فرو «فرزید دلپزیر دولت انگاشیه» کا خطاب حاصل کیا. سلامی گیارا ضرب اور «فرزید دلپزیر دولت انگاشیه» کا خطاب حاصل کیا. سلامی گیارا ضرب تو پ کے بجائی تیراضرب مقرر کیگئی، اور مراسلت مین القاب وآداب «نواب ساحب مشفق بسیار مهربان کرمفرمای بخلصان سلامت، بعد از شوق ملاقات صاحب مشفق بسیار مهربان کرمفرمای بخلصان سلامت، بعد از شوق ملاقات

⁽۱) یه عبارت میرزا صاحب عرائض کی لفافون پر لکها کرتی تھی . مین نی عنوان مین تبرکاً نقل کردی ہی۔ ۱ — مکاتب غالب

مسرت آیات مشہودِ خاطرِ الطاف ذخائر میدارد، طے پایا . آپنے خود اس عطیه کی حسبِ ذیل تاریخ ارشاد فرمائی ہے:

جب گورمنٹ سے ہوا حاصل ملک مجکو بصیغهٔ انعام ناظم از روی ہمت عالی سال بخشش ہے بخشش حکام

آپ نے عربی و فارسی کی باقاعدہ اور ایك حد تك مكمل تعلیم پائی تھی. فارسی مین خلیفہ غیاث الدین عزت مصنف غیاث اللغات اور میرزا غالب سے اور علوم عربیہ و حكمیه مین مفتی صدر الدین آزردہ اور مولانا فضل حق خیر آبادی سے تلمذ تھا . تخت نشینی کے بعد شعر وسخن كا مشغلہ بھی شروع كردیا تھا . ناظم تخلص كرتے تھے ، اور میرزا غالب سے مشورۂ سخن تھا . نكت ہ رس ذهن ، رنگین و شوخ طبیعت ، اور اعجوبۂ روزگار استاد نے اونكو زبان اردو كا ایك بلند پایه شاعر بنادیا . مومن و غالب کے بعد انكی نظیر ، الا ما شاء الله ، كا حكم ركھتی ہے . دیوان دو بار شایع ہوا ، لیكن اب كمیاب ہے .

آپ فنونِ سپهگری مین بھی کامل دستگاه رکھتے تھے. جسم ورزشی اور مضبوط، اور چہرہ نہایت خوش قطع تھا. داڑھی مونچے صاف کراتے، اور اکثر رنگین و زرتار لباس زیب تن فرمایا کرتے تھے۔

آپنے دس سال چند ماہ حکومت کرکے جمعہ کے دن ۲۶ ذیقعدہ سنہ ۱۲۸۱ ہ مطابق ۲۱ اپریل سنہ ۱۸٦۵ ع کو اس دارِ فانی سے رحلت کی، اور قلعۂ معلے کے اندر امام باڑ مے مین اپنے والدِ ماجد کے برابر مدفون ہو ہے .)

(1)

بحضور سراسر سرور ، جنابِ مستطاب ، نوابِ همايون القاب ، جهانيان كام بخش ، جهان جهان كامياب ، دام بقاءه بقبول الاقبال .

سجده فشانی قلم باپوزش گستری عریضه نکار توام افتاده . همانا آن درگاه اسکندر و دارا گزرگاه پیوست در نظر است ، که هم از دور در زمرهٔ نزدیکان بندگی بجا می آورد. سپاسِ این معنی خود از اندازه افزون تو اند بود، که بعنوانِ روشناسیِ ذره با مهر، وآشنائیِ قطره با بحر، گدا را با شاه بیگانگی درمیان نیست. در آن روزگارِ رنگین تر از نوبهار، که به فر فرخندگیِ وجودِ مسعود، وساده با سپهرِ ساده دم از برابری زد، نگاشتن وروان داشتنِ قطعهٔ تاریخ جلوس^(۱) به تو انائی آن دانائی و روان آسائی آن شناسائی صورت پزیرفت. اکنون که گتی خدای قلمروِ دانش، آن به فرتابِ تابِ نظر با برجیس جلیس، وآن به فروزهٔ فروزشِ عمل با عقلِ فعال همال، امیر الدوله مولوی حافظ محمد فضل حق خان بهادر (۲) به بندهٔ فرمان پزیر فرمان فرستادند، که غالب به

⁽١) ميرزا صاحب كي اس قطعة تاريخ كا ينا نهين چلا .

⁽٢) مولانا فضل حق مولانا فضل امام صاحب كي صاحبزادي اور خيرآبادكي رهني والر تهيي. علوم عقليه و نقليه اپني و الد ماجد سي اور حديث مولانا شاه عبد القادر دهلوي سي حاصل کي . امير مينائي وانتخاب يادگار ۽ (ص ٢٩١) مين لکهتي هين: وفنون حکميه مين مرتبة اجتهاد، بڙي ادبب، بڙي منطق، نهايت ذهين، نهايت زكي، طلبق و ذليق، انتهاكم صاحب تدقيق و تحقيق، ... جس شهر مين آب رونق افروز ہوی ، صدہا آدمی ہرہ اندوز ہوی . شاہجہان آباد مین اگر چه عدالتین کی سررشته دار تھی ، مگر بڑی ذي اقتدار وصاحب اختيار تهي . جهجهر مين مشاهرة جليله بر نوكر رهي . الور اور سهارنيور اور نونك سَبَ جَكَمه معزز و موقر رهي . لكه:و مين صدر الصدور لهي ، اور اس دار الرياست (راميور) مين بها محكمة نظامت اور پھر مرافعة عدالتين پر مامور تھے . جناب مستطاب نواب فردوس مكان كو بھي آپ ہے تلمنذ رها هو ، اور بندگان حضور (نواب خیلد آشیان) نی بھی کچے یژها هو . آلیے برس بہت اعزاز و اکر ام کیساته رهی. پهر سان سی تشریف لیگئی . . مولانا سنه ۱۲ ۸ مین پیدا هوی ، اور ۲ صفر سنه ١٢٧٨ هـ كو ٦٦ سالكي عمر مين جزائر انڈمان مين ، جهان بجرم بفاوت سنه ٥٧ ع آيكو جلاوطن كرديا گیا تھا . وفات یائی . آینی متعدد تصنیفات چھوڑی ہین ، ان مین سے ہدیۂ سعیدیہ ، جو نواب سید محمد سعيد خان بهادركي نام معنون هي ، نواب فردوس مكان كيائي لكهي گئي تهيي . ميرزا غالب انكي مخاص دوست اور معتقد خاص تھی . جب مولانا نی سررشته داری عدالت دهلی سی استعفا دیا اور نواب فیض محمد خان کی دعوت پر جهجهر تشریف لیجانی لگہ ، تو مبرزا صاحب اور دیگر اہل دہلی کو بیحد قاق تها . حتی که خود شــاه ظفر ، جو اوسوقت ولی عهد تهی ، اسیر متاسف تهی . میرزا صاحب نر مولوی سراج الدين احمدكى نام ايك مكتوب مين يه تميام واقعيه ليكهكر خواهشكي هم كه اسكو اخبار آثيينة سکنندر مین شائع کرین . اسی مکتوب مین مولاناکی علمی منزلت کی باری مین تحریر کرتی ہیں: • نہفته مبادکہ بر تمیزی وقدر شناسی حکام رنگ آن ریخت کہ فاضل پر اظلی یکانہ مولوی حافظ محمد نضل حق از سررشیته داری عدالت دهلی استعفا کرده خود را از ننگ و عار وارهاند. حقباکه اگر پایهٔ علم و فضل و دانش وکنش مولوی فضل حقآن مایه بکاهندکه ازصد یك واماند ، و باز آن یایه را بسررشته داري عدالت ديواني سنجند، هنوزاين عهده دون مرتبة وي خواهد بوده (كليات نثرغالب، ص ١٤٧).

پرستشگری کمر بندد ، و در مشاطگی شاهدان افکار حسن خدمت عرضه دهد .

اندیشهٔ مهر پیشه درنگ برنتافت . وهم امروز که فردای ورود نوازشامهٔ مولاناست ، این نامه ، که بخط بندگی ماناست ، روان داشته آمد . چشمداشت آن ست که دوری راه تفرقه درمیان نیندازد . وسپس در حاضران آن حضرت ، و دعاگویان دولت بشمار آیم . زیاده حد ادب . بخت ازل آورد در روز افزونی دولت ابد پیوند باد . عرضداشت هوا خواه اسد الله . نگاشته و روان داشتهٔ حان جار شنبه ۲۸ جنوری سنه ۱۸۵۷ ع . (مهر نجم الدوله دبیرالمالك اسد الله خان جادر نظام جنگ ، سنه ۱۲۹۷) ...

()

به نواب یوسف علی خان فرستم ز مدحش طراز نے بدیوان فرستم ز بذاش صلائے بعان فرستم نوید نے به گبر و مسلمان فرستم (همانا اگر گوهر جان فرستم ز نامش نشانے بعنوان طرازم ز دخلش حسابے به معدن نویسم ز لطفش،که عامست درکام بخشی،

⁽۱) اس عریضه مین میرزا صاحب نی جس سابق تعلق کی طرف اشاره کیا ہی وہ رشتۂ استادی و شاگر دی تها. نواب فردوس مكان اپني والد ماجـدكي تخت نشيني سي يهلي دهلي مين قيام يزير هوي تهيي. طلب علم كا زمانه تها . انكر چچا نواب سيد عبدالله خان بهادر صدرالصدورميرتي اور نواب سيد عبد الرحمن خان بهادر میرزا صاحبکی محب تھی ۔ ان دونونکی حسب ارشاد نواب فردوس مکان نی میرزا صاحب سے فارسیکی تعلم بائی. اس عریضه کی جواب مین نواب صاحب نی ہ فروری سنه ٥٧ ع کو ارقام فرمایا: «نمیقهٔ انیقهٔ بلاغت آگین مشعر رسید خط مولوی صاحب مخدوم محمد فضل حق صاحب با دیگر مرا تب محبت و اشفاق بعبارت رنگین و دقیق در عین انتظار سرمه کش عیون وصول نشاط شمول گردیده . باطلاع خيريتها سرماية سرور نا محصور افزوده . از مزيد شفقت وايتلاف قلى متصور شد . مشفقاً ! هر چندکه کاتب را اتفاق موزونیت یك مصرعـه هم اتفاق نشده بود لیکن محض بجهت سماعت کلام سامی زبانی مولوی صاحب صدر الوصف دلم خواست که طریقهٔ رسل و رسائل جاری شود . چون سبیلی به ازین بنظرم نرسید، لهـذا چنـد ابیات واهیات موزون نموده، بترصد اصلاح پیش آن یگانهٔ آفاق مرسل گشت. چشمداشت که بمند اصلاح غزلهای مذکور مع کدام طرح جدید لطف فرموده شوند. از آنجا که اتحاف شيريني هم درين خصوص از دستورا تست ، لهذا مبلغ دو صد و پنجاه رو پيه بتقريب شيريني لف رقيمة الوداد هذا میرسد. بمقتضای الطاف منظور فرموده از رسسید آن مطلع فرمایند. و مخلص را لیل و نهار متمنی اخبار تصور فرموده اكثر بايصال نمايق آنايق خيريت وثائق بعبارت سليسكه در خواندنش تأملي بوقوع نیاید، مسرور و مطمئن میفرموده باشنده.

مثالے بشیراز و شروان فرستم پي سرمهٔ چشم خاقان فرستم عزا نامه سوی نریمان فرستم نگه سویش از دور پنهان فرستم من این ارمغان بهر دربان فرستم تحیت باجرام و ارکان فرستم بشارت به برجیس وکیوان فرستم زكويش نسيمي برضوان فرستم باختر شناسان يونان فرستم به شب زنده داران کنعان فرستم دل از سینه همراهِ پیکان فرستم چوگویش درین ره بچوگان فرستم سه فصل دگر هم بدینسان فرستم هم از زمهریرش زمستان فرستم در اردی بهشتش بزندان فرستم توانم که خود را بمیدان فرستم برایات آیاتِ قرآن فرستم که آباد بر وی فراوان فرستم بدان قلزم ِ فیض و احسان فرستم نباید که این نامه آسان فرستم» که فرخ بود چون بفرمان فرستم که تا هرچه فرمان رسد آن فرستم چسان باز تا گوشِ سلطان فرستم

زنطقش، که خاصست در ملك گري ز ہے شہسوار کے کہ گردِ سمندش رود سام چون بهر پیکار سویش درش را بود پایهٔ در خیالم كليم ار عصا ارمغانم فرستد وجودش بود فخر ِ اجرام و ارکان ز جودش بود وعده با زیردستان ز مویش شمیمی به جنت رسانم هم از شرقِ اشراقِ وی آفتابی هم از روی ِ نیکوی ِ وی ماهتابیے اگر بگزرد تیرش از سینهٔ من وگر سر ازین راه دزدد جبین را سرشت از خزانست بدخواه او را هم از آتش دوزخ آرم تموزش دگر تا بهاران بسختی بمیرد سپه چون کشد ،گر نه از ناتوانی درین انزوا از نفسهائی گیرا بتوقيع فضل حق آن عين ِ معنى ، گزشت اندر اندیشه کز خامه رشحے بدل گفتم «البته كاريست مشكل سگالش چنین رفت در کار سازی فرستادم، اما نیامد جوابیے ندانم که شورِ فغانِ گدا را

گر از راهِ چاكِ گريبان فرستم ہم از جیب چاکے بدامان فرستم ز خون نابه موجے بمژگان فرستم فروزنده شمعے بایوان فرستم تدروے بصحنِ گلستان فرستم بديوانِ آن صدرِ گيهان فرستم» که برگ ِگیاهے به بستان فرستم شقایق به بنگاه ِ نعمان فرستم گهر جانبِ ابرِ نیسان فرستم چراغے به مهرِ درخشان فرستم سلامے بسوی سلمان فرستم پی ِ دعوی خویش برهان فرستم که حرز دعا بامدادان فرستم به آمین خروش از سروشان فرستم)^(۱)

بدل گفتم «آرے فرستاده باشم و گر جادة ره نمایان نگردد بدان تا روائ دهم کار خود را دمم در تن نے دم آتشین را برفتار ناز اندر آرم قلم را سخن کوته آن به که از نظم جزوی فرستم ولیکن خرد چون پسندد گرفتم که رنگین خیالم بگیتی گرفتم که روشن روانم به معنی گرفتم که روشن روانم بدانش درین پرده خواهم که از مور مسکین نبشتم که خدمتگزار است غالب بشب بستم این نقش و در بند آنم بقا بهر داور ز دادار خواهم بقا بهر داور ز دادار خواهم بقا بهر داور ز دادار خواهم

(٣)

بحضور عور ظهور ، حضرت نوابِ معلى القاب ، جـاودان كامياب ، ولى نعمت ، آية رحمت ، دام اقباله .

سپاس بجا می آورد، و پوزش همی گسترد، آن بارگاهِ سپهر کارگاه را

⁽۱) میرزا صاحب کی اس قصیده کا لفافه مثل مین موجود هی . اصل قصیده کی متعلق میر منشی صاحب لکهتی هین: دقصیده (همانا اگرگوهر جان فرستم) بتاریخ ۱۹ شعبان سنه ۱۲۷۳ه بمواجه میرزا نوشه صاحب بمحضور پر نورگزرانیده شده . اس سی معلوم هوتا هی که میرزا صاحب کی قیام رامپورکی زمانه مین نواب صاحب نی قصیده دارالانشا سی منگایا ، اور اپنی پاس رکی لیا . چونکه اوسکا شامل مثل هونا متحقق تها ، اسلئی کلیات غالب فارسی (نولکشور ایڈیشن) کی صفحه ۳۲۰ سی نقل کرکی یمان قوسین مین اضافه کردیاگیا هی . قصیده کی متعلق نوابصاحب کی رای عریضه نمبر (۶) کی حاشیه مین درج هوگی . پشه کی نیچی میرزا صاحب نی لکها هی : دازغالب یکرنگ بیرنگ ازروی احتیاط یازدهم فروری سنه ۱۸۵۷ ، روانگی قصیده کی یهی ناریخ عریضه نمبر (۳) مین بهی مذکور هی .

قبلـة حاجات میداند ، و بهنجار سرگزشت حکایتے بعرض میرساند . سه شنبه ۲۷ جنوری نامهٔ مولینا و بالفضل اولینا^(۱) بمن رسـید. چهار شنبه ۲۸ جنوری عرضداشت روان داشتم. چورے دو هفته گزشت، و سررشتهٔ ڈاك درين بندوبست ِ جدید استوار نمانده ، گفتم ، مگر نرسیده باشد ، . دی ، که چهار شنبه یازدهم فروری سنه ۱۸۵۷ بود، چاشتگاه قصیدهٔ بقصدِ اظهار فرمان پزیری فرستادم. شامگاه سرهنگ یام^(۲) منشور عطوفت آورد. برمردمك دیده سودم. وخردهٔ جان نثار کردم. تا نورد از هم کشودم، دو ورق از فهرست کنجینهٔ اسرار، یعنی اوراق اشعار گهر بار، وسفتچهٔ دوصد وپنجاه روپیه درآن نورد يافتم. دفترَ شعر سجل اعتبار من شد ، وزر آن سفتچه بمعرض وصول آمد. كرم در بنده پروری بهانه می جوید، ورنه این افتتاح بشیرینی نیاز نداشت. کریمان بنــده را به نمك همی پرورند، ولی نعمت را بنــده بشكر پروردن آئین است. شكر اين شكر بعهدة جان ِشيرين فروگزاشتم. واين نامه بهر آن، كه رسيدن عطيه حالی گردد ، بدین زودی نگاشتم . اشعار خود بهنگام خویش خواهد رسید ، واین سررشته هیچگاه از هم نخواهـدگسست. زیاده حدِ ادب. نیر دولت واقبال سرچشمهٔ فروغ بے زوال باد. غالب. پنجشنبه ۱۲ فروری سنه ۱۸۵۷.

(٤)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

آداب بجا لاتاهون. غزلون کے مسودات صاف کرکر حضور مین بھیجتا هون. مسودات اپنے پاس رہنے دئے ہین، اس نظر سےکہ اگر احیاناً ڈاك مین لفافه تلف هوجائے، تو مین پھر اوسکو صاف کرکر بھیجدون، ورنه موقع ِ حك واصلاح مجھے كيا ياد رهيگا.

مین نہین چاہتاکہ آپکا اسمِ سامی اور نام ِ نامی تخلص رہے. ناظم،

 ⁽۱) مولانا فضل حق خیرآبادی مراد هین .

⁽٢) يام: ذاك

عالی، انور، شوکت، نیسان، ان مین سے جو پسند آئے وہ رہنے دیجے ۔ مگر یہ نہین کہ خواہی نخواہی آپ ایسا ہی کربن ۔ اگر وہی تخلص منظور ہو تو ہمت مبارك . زیادہ حدِ ادب .

تم سلامت رهو قيــامت تك

عنايت كا طالب غالب. روزٍ يكشنبه ١٥ فرورى ١٨٥٧(١).

(میرزا صاحب نے ۸ مارچ ۱۸۵۷ع کو ایک عریضه ارسال کیا تھا، جو ۱۱ ماہِ مذکور کو رامپور پہنچا. اسکا لفافه شاملِ مثل ہے، اور اوسکی پشت پر یه نوٹ تحریر ہے: «عرضی حسب الحکم چاك نموده شد. ۱٦ رجب سنه ۱۲۷۳ هـ») ۲۰۰۰.

⁽۱) عرائض نمبر (۳و۶)که جو اب مین نواب فردوس مکانت نی ۳ رجب سنه ۱۲۷۳ ه مطابق یکم مارچ سنه ١٨٥٧ ع كو تحرير فرمايا: • ... دو قطعهٔ صحيفهٔ شريفه ، يكر مشعر ترسيل قصيده بمضمون انتظـار و هر در جواب رقیمة الوداد رسید اشعار و سفتچة مرسلة اینجا . و ثانی مع اشمار مذکور بعد نظر اصلاح و تجویز چنــد الفاظ جهت تخلص مخلص بایمای پسـند از آنجمله ، بمضامین بر جسـته و عبارات دلیسند متو اتر بسـبـل ذَاكَ كَلَكُونَهُ آراي چهرهٔ وصول فرحت شمولگرديده ... ومطالعـهٔ فصيـدهٔ نادرهٔ فصاحت تضمين ، كه اگر هر شعر لغزش راگنجینهٔ معانی، و معدن لآلی سخندانی، خوانند بجا، و یاگلدستهٔ برجستهٔ چمنستان علوم وكمال نامند زيباً . غواص فكر در بحر زخار استعارات و نكات متنش مستغرق گر داب نارسائي ، و او هام عَلَمَاءَ زَمَانَ بِدَرِيَافَتَ خُوبِي وَ بِلاغْتَ آنَ خَزِينَهُ اسْرَارُ مَعْسَرُفَ بِهَ كُونَاهِي، قصائد عرفي و خاقاتي بمقابلة متانت و برجستگی مضامین نزهت آگینش هیچ، و معانی فیض قرین در الفاظ نادرش چون زلف ماهرویان پیچ در پیچ، ابواب افاده و انشراح بی اندازه بر روی دل صفا منزل کشود. رنگ کثافت طبعی ازسجمنجل خواطر مستفيضان زدود. و غزلياتكه بنظر اصلاح وآهنكه بيارس آشنا شد . في الفور بصورت طلاشد، فائزگشته. العظمة لله تغیر و تبدل الفاظ نادره در اشعار مذکور چوں نقش بر نگین زینت تازه گرفت، وطلای طبع خام بر محك فيض عام جاوه پزيرفت · · ومنجمـلة الفاظ "بخلص لفظ (ناظم) مطبوع طبع نيازگشت . · (٢) اس عریضه کر جواب مین نوابصاحب نو ۲۵ رجب سنه ۷۳ ه مطابق ۲۳ مارچ سنه ۵۷ عکو تحریر فرمایا : ومحيفة مسرت آگين … مشعر رسيد رقيمة الوداد و اينكه صحائف شرائف عبارت اردو بعــد ملاحظه چاك شده باشند … وصول گردیده . مشفقا! حسب الارقام سامی صحیفهٔ موصوفیه را بعد استفاضیهٔ مضمونش چاك نموده شد . و آينده هم دربارهٔ همچو مكاتيب تعميل ايماى سامى ملحوظ خواهد ماند . . اس سي يهي نتيجه نكالا جاسكتا هو ، كه ميرزا صاحبكي يه خط وكنابت بصيغة راز تهيي . ورنه ١٥ فروري سنه٧٥ع كا خط بھی زبان اردو ہی مین تھا ، اوسکی چالئ کرنر کی ہدایت کیون نہ کی . اور اگر کی تھی ، تو بھان تعميل كيون نهوئي . والله أعلم بحقيقة الحال .

(میرزا صاحب نے یکم اپریل سنه ۱۸۵۷ ع کو ایک اور عریضه ارسال کیا تها، جو ۳ اپریل کو رامپور پہنچا. مثل مین اسکا بھی صرف لفافه شامل ہے، اور اوسکی پشت پر نوٹ ہے: «عرضی از دست ِ مبارك چاك شد، وبند غزلیات ِ مرسله در حضور ماند. ۹ شعبان سنه ۱۲۷۳ ه »).

(0)

جنابِعالی! کچھ کم مہینا ہوا، کہ مین نے حضور کی غزلون کو دیکھکر خدمت مین روانہ کیا ہے، اور اوسکے پہنچنے سے اطلاع نہین پائی. اب ڈاك مین خط تلف بھی ہو جایا کرتے ہین. اسواسطے مین متردد ہون، اور مدعا اس تحریر سے یہ ہے، کہ اگر وہ لفافہ نہ پہنچا ہو تو مین اوس مسودہ کو پھر صاف کرکر روانہ کرون. زیادہ حدِ ادب. از غالب. نگاشتهٔ صبحِ پنجشنبه ۲۷ شعبان سنه ۱۲۷۳ هجری(۱).

(7)

جنابیعالی! آداب بجا لاتا هون. اور عرض کرتا هون، که اجوره دار پهنچا. مگر لٹا هوا، اور بهیگا هوا، اور بهاگتاهوا. گوجرون نے اوسے لوٹ لیا. روپیه کمل سب لے لیا. خط اوس داروگیر مین گریزا. بهیگ گیا. لفافه بحمد تك نپونچها^(۲). خط مع هنڈوى كے پهنچا. خط مین سے القاب بتكلف پڑها. اور یه جمله «سفتچه مبلغ دو صد و پنجاه روپیه» پڑها گیا. اور باقی خیر و عافیت. «مکرر آنکه» اسکے بعد جو کچھ لکھا تھا، اوس مین سے «مولوى» یه لفظ، اور بعد ایك لفظ كے «خانصاحب» یه پڑها گیا. اور کچھ

⁽۱) نواب فردوس مكان نى اس عريضه كر جواب مين ؛ رمضان سنه ۷۳ مطابق ۹ مثى سنه ۵۷ ع كو تحرير فرمایا : «... مشفقا ! این مرتبه كه توقف در تسطیر رقیمة الاخلاص بظهور آمده باعث آن عدم فرصتی تصور توان نمود . حالاكه فرصت دست داد ، به ترقیم ما فى الضمیر اتفاق افتاد ۰

 ⁽۲) یه میرزا صاحب کا خود نوشته املا هی . در اصل آونهین سهو هوا . ورنه یهی لفظ امی سطر مین اونهون نی درست لکها هی .

٣ -- مكاتيب غالب

نہیں. مجکو غم یہ ہے کہ غزلهـای ِ اصلاحی اور دیوان ِ اردوکی رسید میں نے نه یائی^(۱).

هنڈوی کا بعینہ وہ حال جو میرے خط کا تھا. کچھ پڑھا جائے، کچھ نہ پڑھا جائے. آپ کا نام اور ڈھائی سو روپیہ یہ پڑھا گیا. چونکہ مہاجن مجکو جانت تھا، اوسنے اوس بھیگے ھو ئے کاغذ کو اپنی چٹھی مین لپیٹ کر رامپور اوس مہاجن کے پاس بھیجا ھے. جب وہ صحیح کرکر بھیجیگا، تب وہ مجکو روپیہ دیگا. اوسکے صحیح کرنے مین کیا تامل ھے. مین نے صرف بطریق اطلاع لکھا ھے. اور غزلون کی اور دیوان کی رسےید اور جو اس

⁽۱) میرزا صاحب کر دیوان اردوکا یه نسخه کـتبخانه مین موجود هی . سائز ۱۱ لم 🗓 🗓 ، اوراق ۷۳ اور فی صفحه ۱۵ سطرین هین . خط صاف اور روشن نستعلیق اور ابتدائی دو صفحی طلاکار هین . هر غزلکی خاتمه پر رنگین بیل بوٹر ہین اور تمام صفحات کی جدولین رنگ آمیز ہین . آخرمین نواب ضیاءالدین احمد خان بهادر نیرکی تقریظ هی . اس نسخهٔ دیوان کی متعلق مرزا صاحب نی منشی شیونراین کو لکها هی: ه اب تم سنو . ديوان ريختة اتم و اكمل كهان تها . مگر هان مين نو غــدر سي پهلي لـكهواكر نواب يوسف على خان بهادركو رامپور بهيجديا تها . اب جو مين دلى سير رامپور جانى لىگا، تو بهائى ضياء الدين خان صاحب نی مجکو تاکید کر دی تھی . کہ تم نواب صاحب کی سرکار سی دیوان اردو لیکر کسی کا تب سی لكهواكر مجكو بهيجدينا. مين ني رامپور مين كاتب سي لكهواكر بسبيل ذاك ضياءالدين خانب كو دلى بهیجدیا تها ، (اردوی معلی ، ص ۳۸۱) . بعدازان ۳ جولائی سنه ۳۰ ع کو اسکر مکمل هو زکر باری مین لکھا ہی : .میان تمھاری باتون پر ہنسی آتی ہی . یه دیوان ، جو مین ٹر تم کو بھیجا ہی ، اتم و اکمل هر . وه اورکونسی دو چارغزلین هین جو مرزا یوسف علی خان عزیزکی پاس هین، اور اس دیوان مین نہیں . اسطرف سی آپ اپنی خاطر جمع رکھیں .کہ کوئی مصرع میرا اس دیوانے سی باہر نہیں ہی . معهذا اون سی بھی کہونگا . اور وہ غزلـین اون سی منگا کر دیکھونگا ، (ایضاً، ص ۳۸۶). اس نقل سی منشی شیونراین بی اپنی مطبع واقع شهر آگره مین دیوان کی طباعت کا انتظام کیا تو اسکی متعلق ميرزا صاحب ٺي نواب علاء الدين خان بهادر علائي كو لسكها : . اردو كا ديوان رامپور سي لايا هون، اور وه آگره گیا همی وهان منطبع هوگا . ایك نسخمه تمهاری پاس بهی پهنچ جائیگا ، (ایضاً ، صفحه ٤٣٦). ليكن بعد ازان آگره مين الطباع سي قبل هي ميرزا صاحب ني دهلي مين طبع كرا ليا . ان تمام خطوط سی معلوم ہوتا ہی، کہ اسوقت دیوان غالبکر جسقدر ایڈیشن شایع ہو چکر ہین، وہ سبکر سب نسخهٔ رامپورکی نقل اور نقل در نقل هین . میرزا صاحب نو خود اپناکلام کبھی جمع نکسیا (الصّاً، صفحه ۱۳۷). نواب ضياء الدين خالب نـير اور ناظر حسين مرزاكر كتب خانه مـين اسكر نسخي موجود تهيي، ليكن اونكي ذخيرة كتبكر ساتهي هنگامة غدر مين لشگئي . (عود هندي، صفحه ۲۷ و ۲۹ و ۳۵ ، واردوی معلی ، صفحه ۲۰۳ و ۲۰۹ و ۲۵۹ و ۳۹۳) . اگر رامپور مین اصل نسخه محفوظ نهو تا تو ميرزا صاحب كم كلام كا موجوده بحموعه دستياب هونا تقريباً نامكن تها .

خط مین «مکرر آنکه »^(۱) بعد مطالب مندرج تھے، وہ پھر ایسے ہی باریك کاغذ پر لکھکر اس ساہوکار کو دیجے گا، اور اوسکو تاکید کیجے گا، کہ اسکو بھیجدے . یہان کے ساہوکار نے میری خاطر سے اس رقعہ کو اپنی چٹھی مین روانہ کیا ہے. غالب ، پنجم ذی الحجہ (۲).

(V)

بوالا خدمت ، رفعات درجت ، جناب نواب صاحب والا مناقب عاليشان ، قلزم ِ فيض ومحيط ِ احسان ، عز نصره و دام ملكه .

آدابِ نیاز بجا می آرد، ونیازمندانه عرضه می دارد. در زمانِ چیره دستی کور نمکانِ سپاهِ روسیاه سررشتهٔ یام از هم گسست. ناچار بفرستادنِ نامه و پیام صورت بست. درین روزگار، که فرمانِ داورانِ دادگر روائی، وسلسلهٔ آمد شدِ نامه رسائی یافت، نامه در یام روان داشته شد. و نارسیدنِ پاسخِ آن را چنان پنداشته شد، که مگر آن نیایشنامه نرسیده باشد. یا فرطِ احتیاط مانع تحریرِ جواب گردیده باشد. هر آئیسنه در دل چنان یا فرطِ احتیاط مانع تحریرِ جواب گردیده باشد. هر آئیسنه در دل چنان گزشت، که درین باربد انسان سخن سرای توان گشت، که سرگزشتِ من از و حجابیے درمیان نماند.

حالی رای ِجهان آرای باد، که دیرینه نمکخوار ِسرکار ِانگریزم. و از سر آغاز ِ سال ِیکهزار وهشت صد وشش، که دران گاه شهار ِ سنین عمرِ من از ده نگزشته بود، بعوضِ جاگیرِ عم ِحقیقی ِ نسبی خود نصرالله بیگ خان بهادر ^(۳)،

⁽١) يهان لفظ دكر ، ساقط معلوم هوتا هي .

⁽٢) نوابصاحب كى محوله فرمان كا مسوده مثل مين منسلك هى ، ليكن اوس مين قابل نقل بات كوئى نهين .

⁽۳) نصرالله بیگ خان ابتداء مرهنون کیطرف سی آگره کم صوبیدار تهیی . بعد فتح آگره اپنی برادر نسبتی نواب احد بخش خان والی لوهارو وفیروزپورجهرکه (متوفی سنه ۱۸۲۷ع؛ حالات کیلئی ص ۱۲ ، نوث ۲، ملاحظه هو) کی سفارش سی انگریزی فوج مین رسالدار هوگئی ، اور مدد معاش کیلئی نواحی اکبرآباد مین پرگذه سونك سونسا مرحمت هوا . انهون نی سنه ۱۸۰۲ع مین انتقال کیا .

که با جمعیت رسالهٔ چهار صد سوار بمعیت جرنیل لار فی لیک بهادر (۱) در فتح هندوستان کوششهای نمایان کرده ، و پرگنهٔ و سونك سونسا ، بقید حین حیات جاگیر یافته ، و هم در آن عهد بمرگ ناگاه از جهان رفته بود ، بفرمان جرنیل لار فی لیک بهادر و منظوری گورمنٹ مشت زر سے شامل جاگیر عم سبی من نواب احمد بخش خان بهادر (۲) در وجه معاش من منجملهٔ زر استمراری سرکاری ، که بذمهٔ نواب احمد بخش خان بهر دوام واجب الادا بود ، قرار یافت . چون جانشین احمد بخش خان بهر دوانه کلکتری دهلی صورت پزیرفت . چنانکه رسیدن آن وجه مقرری از خزانهٔ کلکتری دهلی صورت پزیرفت . چنانکه تا انجام اپریل سنه ۱۸۵۷ از کلکتری دهلی یافته ام . و از مثی خود آشکار است که حال چیست . پیوند تعلق با بهادر شاه (۱) جز آن نبود ، که از هفت هشت سال بتحریر تاریخ سلاطین تیموریه ، واز دو سه سال به اصلاح اشعار شهر یار

⁽۱) لارڈ لیك سنه ۱۷۶۶ع مین پیدا هوئی . سنه ۱۷۵۸ع مین پیدل فوج مین نام لیکهایا . اور مختلف عهدون پر فائز رهکر سنه ۱۸۰۹ع مین جنرل مقرر هوگئی . سنه ۱۸۰۱ع سی سنه ۱۸۰۵ع تك هندوستان کی افواج کی کانڈر انجیف اور کو اسل کی مجر رهی . انهون نی مرهئون سی کامیاب جنگ کی . اور انگلستان واپس جاکے در ۲۰ فروری سنه ۱۸۰۸ع کو فوت هوئی . یه بهت نامور اور هردلعزیز سپه سالار مانی جاتی تهی .

⁽۲) نواب احمد بخش خان فیروزپور جهرکه کر رئیس اور اوهارو کر جاگیردار تهی . حکومت انگریزی مین انکی بؤی عزت اور منزلت تهی . نواب الهی بخش خان معروف ، مییزا غالب کر خسر ، انکر چهوئی بهائی تهی . احمد بخش خان کی آخر عمر مین حکومت سی کناره کشی اختیارکرکی اپنی بؤی لؤکر نواب شمی الدین احمد خان کو فیروزپور جهرکه کی ریاست ، اور نواب ضیاء الدین خان نیر و نواب امین الدین خان کو لوهاروکی جاگیر عطاکردی تهی . میرزا غالب کی پنشن ریاست فیروزپورسی متعلق تهی .

⁽۳) احمد بخش خان کر جانشین سی نواب شمسالدین احمد خان والی فیروزپور مراد هبن . یه مزاج کر درشت اور فساد پیشه تهی . اسائی نواب هوکر اهل خاندان سی تعلقات درست نه رکس سکر . میرزا غالب بهی ان سی ناراض تهی . خط مین انکا نام نه لینی کی یهی وجه هی . مسئر ولیم فریزر ریزیڈنٹ دهلی کر قتل کر الزام مین اکتوبر سنه ۱۸۳۵ ع کو انهین بهانسی دیدیگئی ، اور ریاست فیروزپور ضبط هوگئی .

⁽٤) بهادر شاه هندوستان کی مغلیه فرمانرواؤن کی آخری چشم و چراغ تھی ، یه سنه ۱۸۳۷ع مین تخت نشین هوژ. غدر سنه ۱۸۳۷ع مین باغیون نی انھین اپنا مطلق العنان بادشاه بنایا . بعد فتح دهلی الوام بغاوت مین رنگون کی طرف جلاوطن کئی گئی ، اور و ہین ۷ نومبر سنه ۱۸۳۲ع کو فوت ہو ئی . میرزا صاحب نی ایك خط مین میر مهدی کو لیکھا هی : ۷ نومبر ، ۱۶ جادی الاول سال حال جمعه کی دن ابو ظفر سراج الدین بهادر شاه قید فرئك وقید جسم سی رہا ہوؤہ .

می پرداختم . درین هنگامه خود را بکنارکشیدم. و بدین اندیشه که مباداگر یك قلم ترك ِ آميزش كنم، خانهٔ من بتاراج رود، وجان در معرضِ تلف افتد، بباطن بیکانه وبظاهر آشنا ماندم. هرگاه شهر بر دستِ سپاهِ انگریز فتَح شد، همه جاگیر داران و پنسنداران از شهر بدر رفتند. چنانکه تا امروز آوارهٔ دشت وکوه اند. من از جا نه جنبیدم. وهم چنان گوشه گیر ماندم. درین بندوبست که خاصه از بهر سـياستِ مجرمان ست، وتحقيقاتِ جرم از روى ِ دفترِ قلعه واظهارِ مخبران می کنند، هیچگونه آلایش ِ دامنِ من پدید نیامد. و داروگیر و باز پرس رو نه داد. بودن ِ من در شهر از حکام نهـان نیست. اما چون پرسشے درمیـان نیست ، لاجرم محفوظ مانده ام. مي بايست كه خود سلسله جنبان گشتيمي، وباحكام پیوستمے . درین بارہ سخن آنست ، کہ درین فرماندہان با ہیچ کس سابقۂ معرفتے ندارم. ومعهـذا هنوز موقع ومحلِ آن نمی نگرم، که نامـه نویسم، وخواهش ملاقات بميان آورم. راستي اينكه درين فتنه وآشوب خدمتے بجا نيــاورده ام.ً لیکن مقام شکر است ، که به تقدیم نرسیدنِ خدمت از راهِ بیدستگاهی است ، و ذریعهٔ اخلاص وخلوص همان بیگناهی است. حال ِخود را، اگرچه پرسش از جانبِ آن والا مناقب نبود، گفتم^(۱). وخون ميخورم كه صحت وعافيت ذات همایون اقدس، که یا رب! جاودان سلامت باد، چگونه دریابم. همدرین کنج، که مسکن من ست ، شنیده ام که والا شان زین العابدین خان بهادر^(۲) بشهر آمده اند. نیازمندی ِ من با مرجومی نواب عبدالله خان بهـادر^(۳)، ومهرورزی ِ من

⁽۱) مزید تفصیل کی لئی ملاحظه هو اردوی معلی، صفحه ۳۵.

⁽٢) زين العابدين خان بهادر كا تذكره مكتوب نمير ١٠٧كو ذيل مين ملاحظه هو .

^(*) نواب سید عبد الله خان مهادر ابن نواب سید غلام محمد خان مهمادر نواب فردوس مکان کی چچا تھی .

شعر و سخن سی دلچسی رکھی تھی . زور آزمائی کا بھی شوق تھا . دھلی مین عرصه تك مقیم رہی .

میرزا صاحب اور ان مین بہت ارتباط وخلوص تھا . پنج آهنگ مین میرزا صاحب کا ایك خط انکو
نام بھی درج ہی (كلیات نثر غالب، صفحه ۲۱۸) . به عرصه تك میر ٹھی كی صدر الصدور رہی تھی : اور وہین
ستر برس كی عمر مین بعارضه تپ سنه ۱۲۷۶ ه كو رحلت فرمائی ، اور درگاه چشتی پهلوان مین مدفون

هوی . ان كا ایك شعر امیر مینائی مرحوم نو تذ كرة انتخاب یادگار (صفحه ۲۱۱) مین درج
كیا ہو . فرمائی هین :

منحصّر تجمير پر شفاعت هي ، بهلا جائين کهان ﴿ اَي شَفَيْعِ عَاصِيانَ ! هُمْ تَهِرا دَامَانَ جَهُوزُكُر

با اصغر علیخان مرحوم (۱)، و محبت و خلت من با نواب عبد الرحمن خان بهادر مغفور (۳) کجا دیده اند، و آن مدارج کی در نظر دارند، که ایشان را در ضمیر میگزشت، که گدای گوشه نشین را باید دید. من خود پائی، که رفتار داشته باشد، ندارم. و از زاویه برون آمدن نتوانم. به نگاشتن این نامه زحمت اوقات ملازمان از آن رو روا داشته ام، که اگر نفرستادن نامه محض از روی احتیاط است، هویدا گردد، که در عنایت تفریط و در رعایت افراط است. چشم دارم که بمشاهده سواد نوازشنامه فروغ نظر اندوزم. شغل شعر و سخن هر آئینه یقین دارم که درین چنین فتنهٔ و آشوب دل بدان کار چگونه گراید. دولت پاینده و نصرت طرب فزاینده باد. از اسد الله عنالب. نگاشته و روان داشتهٔ پنجشنبه ۱۶ جنوری سنه ۱۸۵۸.

له ـ دبیرانِ خاص بر عنوانِ نامه های پیشین نشانِ کلبهٔ این درویشِ دلریش عقبِ مسجدِ جامع نبشته اند. و من از هفت هشت سال در محلهٔ بتّی مار می مانم. سپس نشانِ این محله نگاشته شود (۳).

(Λ)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

منشور عطوفت کے دیکھنے سے زندگی کی صورت نظر آئی. مخس اور

⁽۱) سید اصغر علی خان مرحوم نواب سید عبد الله خان مهادر کر صاحبزادی اور نواب فردوس مکان کر چچا زاد بهائی تهیی ، امیر مینائی تذکرهٔ مذکور (صفحه ۲۵) مین لکهتی هین : وشاعر خوش مذاق هین . آفرینش مضامین عاشقانه مین طاق هین . مومن خان صاحب دهلوی کر شاگر درشید . کلام انکا لایق دید وقابل شنید . ۳۸ برسکی عمر پائی . بارهوین رجب کو سنه ۱۲۷۳ هجری تهی که عارضهٔ خناق مین مبتلا هوکر میرشی مین رحلت فرمائی : وهان سی جنازه او نکا دهلی کو گیا . اور درگاه حضرت خواجه باقی باقی بالله مین دفن هوی ، . ان کا دیوان شائع هوگیا هی .

⁽۲) نواب سید عبد الرحمٰن خان بهادر ، نواب سید غلام محمد خان بهادرکر صاحبزادی اور نواب فردوس مکانکر چچا تھی .

⁽٣) اگر میرزا صاحب کی تخمینه کو صحیح مانا جائی ، تو اونهین سنه ۱۸۶۹ ع یا سنه ۱۸۰۰ ع سی محله بلی مار مین مقیم هونا چاهئی . میر مهدی مجروح کی نام کی خط مین سنه ۱۸۵۰ ع کی تصریح موجود هی . اسلنی یهی سنه درست معلوم هوتا هی . فرماتی هین : «.... یه لکی که اسد الله خان پنشن دار سنه ۱۸۰۰ع سی حکیم پایالی والی کی بهائی کی حویلی مین رهنا هی ، (عود هندی، صفحه ۸۳، و اردوی معلی، صفحه ۱۹۶) .

غزلون کے پہنچنے کی اطلاع پائی. یہ بھی ایك بخشش کا بہانہ پیدا کرنا ہے. ورنہ حضور کے کلام کو اصلاح کی احتیاج کیا ہے. میری کیا سخنوری اور ا سخن سرائی ہے. آپ کی قـدر دانی بلکہ قدر افزائی ہے. تکلف ہے آگر کہون کہ تا قیـامت رہو. ہے تکلف دعا یہ ہے، کہ خدا کرے ایك سو بیس برس تك سلامت رہو.

اس قرینے سے، کہ بسبب کم فرصتی کے اون کا ملاحظہ نکرنا مرقوم ہوا، ریختہ کے دیوان اور اس کتاب کا پہنچنا معلوم ہوا. دیوان کے دیکھنے ندیکھنے مین آپکو اختیار ہے. مگر یہ چار جزو کا رسالہ جو اب بھیجا ہے، اسکا دیکھنا ضرور درکار ہے. فارسی قدیم اور پھر حسنِ معنی اور صنعتِ الفاظ. با این ہمہ ہر امرکی احتیاط، اور ہر بات کا لحاظ(۱).

جنابعالی! طرفه معامله هے. خداکا شکر هے، اور اپنی قسمت کا گله هے. خداکا شکر یه که با وجود تعلقِ قلعه کسی طرح کے جرم کا به نسبت میر احتمال بهی نهین. قسمت کا گله یه که عطای پنسن (۲) قدیم کا حکام کو خیال بهی نهین. یه نومبر سنه ۱۸۵۸ انیسوان مهینا هے. گویا بن کهائے جینا هے. کہتے هین که جنوری شروع سال مین پنسندارون کو روپیه ملے گا. دیهکئے کیا نیا گل کهلے گا. پہلی نومبر کو یہان اشتہار عام هوگیا هے، که اب قلرو هندوستان مین عملِ ملکه معظمهٔ عالیمقام هوگیا هے. مین پہلے سے مداحون مین اپنا نام لکھوا چکا هون. اور وزرای ملکهٔ دارا دربان کے دو سارتی فکٹ یا چکا هون. اگر اس اجمال کو به تفصیل معلوم کیا چاهئے، تو اسی فکٹ یا چکا هون. اگر اس اجمال کو به تفصیل معلوم کیا چاهئے، تو اسی نگاشتهٔ روز یکشنبه هفتم نومبر سنه ۱۸۵۸ ع.

⁽۱) اس چار جزوکر رساله می «دستنبو» مراد هی . چنانچـه آخر عریضـه مین اسکر نامکی تصریح کرکی مرزا صاحب در ابهام دورکر دیا همی .

⁽۲) میرزا صاحب نو اس لفظ کا إملا دشین، کی بجائی دسین، سی لکها هی . اسی طرح لفظ سارٹیفکٹ مین پہلی دٹ، کو دت، تحریرکتیا ہی .

· (**٩**)

خداوند ِنعمت سلامت .

جو آپ بن مانگے دین، اوسکے لینے مین مجھے انکار نہین. اور جب مجکو حاجت آپڑے، تو آپسے مانگنے مین عار نہین.

بارگرانِغم سے پست ہوگیا ہون. آگے تنگدست تھا، اب تہی دست ہوگیا ہون. جلد میری خبر لیجے. اور کچھ بھجوا دیجیے. عنایت کا طالب غالب. چار شنبه یازدهم ربیع الثانی سنه ۱۲۷۵ هجری و ۱۷ نومبر سنه ۱۸۵۸ ع^(۱).

$(1 \cdot)$

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد آداب بحالانے کے عرض کرتا ہون، کہ منشور رافت لکھا ہوا ۲۰ نومبر کا جمعے کے دن تیسری دسمبر کو اس دعا گوی دولت کے پاس پہنچا · ڈھائی سو روپیہ کی ہنڈوی معتمد کے حوالہ کیگئی . آج یاکل روپیہ آجایگا . خاطرِ عاطرِ اقدس جمع رہے .

میرے حاضر ہونیکو جو ارشاد ہوتا ہے، مین وہان نہ آؤنگا، تو اور کہان جاؤنگا. پنسن کے وصول کا زمانہ قریب آیا ہے. اسکو ملتوی چھوڑ کر کیونکر چلا آؤن. سنا جاتا ہے، اور یقین بھی آتا ہے، کہ جنوری آغاز ِ سال

⁽۱) نواب فردوس مكان نی عرایض مورخه ۷ نومبر و ۱۷ نومبر کی جواب مین تحریر فرمایا: د... دو قطعهٔ محیفهٔ تلطف طراز، اولین حاوی حالات نه مانی زر پنشن آپکی ، اور دوسرا مورخه انهاروین ماه نومبر سنه حال مشعر نوید خیریت مزاج وهاج کی ، متواتر رنگ افروز چهرهٔ وصول نشاط شمول کا هوا. اور مراتب مندرجه می مطلع فرمایا . مشفقا! جو که مخلص کو اشتیاق معانقه اور مکالمه آپ کا بدرجه کمال هی ، اور اب تشریف آوری آپکی اس جگه مناسب هی ، أسواسطی حواله خامهٔ محبت نگار کی هوتا هی ، که آپ دیدار فایض الاتوار اپنی می عنطس کی مسرور فرمائیی . اور قطعه هندوی مبلغ دو سو پچاس روییه کا واسطی مصارف خدام آپ کی بلف رقیمهٔ الوداد هذا کی مرسل هی . قبول فرمائیی . ۱۸ ربیع الثانی سنه ۱۲۷۵ه مطابق ۲۵ نومبر سنه ۱۸۸۸ ع ، ، عریضه نمیر ۱۰ هندوی کی رسید اور آنی کی عذر پر مشتمل هی .

ہە عیسوی مین یه قصه انجام پائے. جس کو روپیه ملنا هے اوسکو روپیه،
 جس کو جواب ملنا هے اوس کو جواب ملجائے.

حضور نے یہ کیا تحریر فرمایا ہے، کہ ان بارہ غزلون کی اصلاح مین کلام ِ خوش مطلوب ہے . اگلی غزلون کی طرح نہون . مگر اگلی غزلون کی اصلاح پسند نہ آئی ، اور اون اشعار مین کلام ِ خوش نتھا . حضرت کا تو اون غزلون مین بھی وہ کلام ہے ، کہ شاید اورون کے دیوان مین ویسا ایك شعر بھی نه نکلیگا . مین بقدر اپنے فہم واستعداد کے کبھی اصلاح مین قصور نہین کرتا . زیادہ حد ِ ادب . عرضداشت ِ غالب . معروضۂ جمعہ ۲۲ ربیع الثانی سنه ۷۵ و ۳ دسمبر ۵۸ (۱) .

(11)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

مین اس دولت ِ ابد مـدتکا از راهِ مودت خـــیر خواه هون. امرِ ملال انگیز ِ اندوه آور مین آرائش ِگفتارگوارا نهین کر سکتا. نواب مرزا^(۲) نے دلی آکر پہلیے نویدِ بزم آرائی سنائی. چاہتا تھا ،کہ اوسکی تہنیت لکھون.

⁽۱) نواب فردوس مکان کی مسودهٔ فرمان مین یه مضمون تحریر نهین . نمکن هی که مبیعته مین اپنی قـلم سی اضافه کردیا هو .

⁽۲) نواب مرزا خان داغ تخاص خاف نواب شمس الدین خان دهاوی مراد هین. نواب فردوس مکان کی عهد مین انکی بهویی عمده خانم ریاست سی وظیفه پاتی تهین. یه اونکم توسط سی ابتنداه مورد المام و عنایات وهی . بعد ازان تعلق خدمت بهی هوگیا . چنانچه نواب خلد آشیان کی عهد مین اصطبل اور فراش خانه کی داروغه تهی ، سو رویسه ماهوار تنخواه پاتی تهی . نواب صاحب کی انتقال کی بعد بزم علم وادب منتشر هوئی، تو مرزا داع حیدرآباد چلی گئی . اور وهان حضور نظام مرحوم کی استاد مقرر هوئی . اور وهین سنه ۱۳۲۲ هر (۱۹۹۵ع) مین انتقال کیا . داع صاحب شیخ ابراهیم ذوق دهلوی کی شاگرد تهی . اور رامپور مین شعراه دهلی کو کامیاب نماینده شمار هوئی تهی . امیر مینائی مرحوم لکهنوی ساکول کی حامی نهال هی که اسکشمکش مین امیر مینائی مرحوم نی داع کا رئگ اختیار کرکم اعتراف شکست کیا . مگر واقعه یه هی که دربار رامپور کی به تابنده گوهر اپنی کا رئگ اختیار کرکم اعتراف شکست کیا . مگر واقعه یه هی که دربار رامپور کی به تابنده گوهر اپنی علی حجبتون مین ایک دوسری پر فتح پائی . تاهم نواب خلد آشیان کی دربار مین امیر صاحب کا رئگ مین سی کس نی دوسری پر فتح پائی . تاهم نواب خلد آشیان کی دربار مین امیر صاحب کا رئگ سب سی زیاده جما . اسلئی قیام رامپور تك اونکو فتحیاب میدان سخن شمار کرنا بیجا نهین هی سب سی زیاده جما . اسلئی قیام رامپور تك اونکو فتحیاب میدان سخن شمار کرنا بیجا نهین هی ۳ — مکاتیب غالب

کل اوسنے از روی خط آمد رامپور حضرت جنابعالیہ کے انتقال^(۱)کی خبر سنائی. کیا کہون، کیا غم و اندوہ کا ہجوم ہوا. حضرت کے غمگین ہونیکا تصور کرکر اور زیادہ مغموم ہوا. یسدرد نہین ہون، کہ ایسے مقام مین بطریق انشا پردازی عبارت آرائی کرون. نادان نہین ہون، کہ آپ جیسے دانا دل دیدہور کو تلقین صبر و شکیبائی کرون.

از دست ِگدای بے نوا ناید ہیچ جز آن کہ بصدق دل دعائی بکند

حق تعالى ذات ِستوده صفات كو دايماً اور ابداً جاه وجلال و دولت و اقبــال كيساته سلامت باكرامت ركهـــے. عريضه نكار اسد الله المتخلص به غالب. مرقومهٔ يكشنبه ٢١ شعبان و ٢٨ مارچ سال ِ حال.

(11)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

ایک خط مشتمل اپنے حال پر اور ایک خط جناب بیگم صاحبہ و قبله مغفورہ کی تعزیت مین رواناکر چکا ہوئ۔ اب ایک قطعۂ تاریخ بھیجتا ہون. اگرچہ ایک کا تعمیہ ہے. لیکن تعمیہ کتنا خوب اور بے تکلف ہے. عرضداشت اسد الله. معروضۂ ۱۳ رمضان و ۱۷ اپریل سال ِ حال.

قطعـــه

جنابیعالیــه از بخشش حق بفردوس برین چون کرد آرام سخن پرداز غالب سال ِ رحلت «خلود خلد» گفت از روی ِ الهام (هـ ۱۲۷۰ هـری)

(17)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعـــد تسلیم کے عرض کرتا ہون . آج دوشنبہ کا دن ۱۶ رمضان

⁽۱) جناب عالیه نواب فردوس مکان کی و الدهٔ محترمه کا لقب تها . انکا نام فتح النسا بیگم هی . یه محمد نور خان ولد محمد شاه خان بزیچ کی صاحبزادی ، اور محمد نور خان نواب سید فیض الله خان بهادر کی همشیرزاده تهی (گلشن فتوت قلمی ، ذکر نواب فردوس مکان ، و اخبار الصنادید ، ج ۲ ، ص ۲۲) .

المبارك كى اور ١٨ ماهِ اپريلكى صبح كے وقت ڈاك كا هركاره آيا ، اور منشورِ عطوفت لايا . مين نے سر پر ركھا . آ نكھون سے لگايا . تعجب ہے كہ مير ہے دو خطون كى رسيد اس عنايت نامه مين مرقوم نهين. آيا نه پهنچے ، يا پہنچے اور نه پڑھے گئے ، كچھ معلوم نهين (١).

پہلے خط مین یہ عرض کیا ہے، کہ مجموع پنسندارون کی مثل مرتب ہے، اور ہنوز صدر کو روانا نہین ہوئی. نواب گورنر جنرل لارڈ کیننگ ہادر (۲) نے کلکته سے میری پنسن کے کواغذ طلب کئے، اور وہ کاغذ فہرست مین سے الگ ہو کر لفٹنٹ گورنر بہادر پنجاب کی خدمت مین ارسال ہوئے۔ وہان سے کلکته کو بھیجے جائین گے. پھر وہان سے حکم منظوری پنجاب ہوتا ہوا یہان آئیگا، اور یہان مجکو روپیه ملجائیگا. آج روپیه ملا. کل مین نے آپ سے سواری اور بار برداری مانگی. آج سواری اور بار برداری بہنچی، اور کل مین نے رامپورکی راہ لی. بلکہ اسی نیاز نامه مین کچھ حسنِ جہنچی، اور کل مین نے رامپورکی راہ لی. بلکہ اسی نیاز نامه مین کچھ حسنِ طلب بھی تھا. افسوس کہ ایسا خط ضروری نہ پہنچے۔

دوسرا خط جنابِ عالیهٔ مغفورہ کی تعزیت مین تھا. اوسکا بھی ذکر اس عنایت نامه مین نتھا. ناچار پہلیے خطکا مضمون اس ورق مین مکرر لکھدیا، اور دوسر مے خطکے صرف ذکر پر اکتفاکیا. حق تعالی آپکو

⁽۱) نواب فردوس مكانكا بحولة بالاخط حسب ذيل همى : ه....حال تشريف آورى آپكا اسطرف كر ابهى تك سامعه نواز نهين هوا . اور دل صفا منزل مشتاق اور منتظر دريافت سرور ملاقات كا هي . اسواسطي حواله خامة اتحاد نگار كر هوتا هي ، كه آپ براه عنايت كر نويد تشريف فرمائي اس سمت مي ، كه كتك ممكن الوقوع هي ، مطلع اور مطمئن فرمائي . ٩ رمضال سنه ١٢٧٥ه ١٢٧٠ ابريل سنه ١٥٥٩ م

⁽۲) لارڈکینگ بهادر سنه ۱۸۱۲ ع مین پیدا هوئی . سنه ۱۸۵۲ ع مین هندوستان کی گورنرجنرل اور سنه ۱۸۵۸ ع مین پهلو وائسرائی بنائی گئی . غدر انہی کی عهد حکومت مین رونما هوا . اوده حکومت کی مکمل ضبطی بهی اسی عهد کا واقعه هی . مارچ ۱۷۹۲ ع مین انگلستان واپس گئی ، اور ۱۷ جون سنه ۱۸۲۲ ع کو و هین فوت هوئی . اپنی عزم واستقلال ، تدبر ، اور خوبی انتظام کی بدولت انهون نی بری شهرت حاصل کی هی .

سلامت رکھیے ، اور صبر و ثبـات و دولت و اقبــال و عمر و جاہ و جلال بطریق دوام عنایت کرــے .

دو غزلین منجمله باره غزلون کے بعد ِ اصلاح ارسال کرچکا هون . خدا کرمے پہنچ گئی هون . پرسون ایك قطعه جناب بیگم صاحب و قبله کی تاریخ ِ وفات کا بهیجا هے . یقین هے که پہنچیے گا . از راه ِ احتساط وه قطعه اس ورق مین پهر لکھتا هون . اور نیز از راه ِ احتساط یه خط بیرنگ روانا کرتا هون . زیاده حدِ ادب . عریضهٔ اسد الله خان . معروضهٔ دوشنبه چهاردهم رمضان سنه ۱۲۷۵ ، مطابق هژدهم اپریل سنه ۱۸۵۹ (۱) .

قطعه

جنابِعالیــه از بخششِ حق بفردوسِ برین چون کرد آرام سخن پرداز غالب سال ِرحلت مخلودِ خلد،گفت از روی ِالهام (۱۲۷۰)

(11)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

نوازشنامہ کے ورودِ مسعود کی اطلاع دیتا ہون، اور ہنــڈوی کے پہنچنے کا شکر بجــا لاتا ہون. ستمبر سنہ ۱۸۵۹ کے مہینے کے سو روپیہ پہنچےے. خاطرِ اقدس جمع رہے.

عزم ولایت کا حال معلوم ہوا . حق تعـالی آپ کو ہر جگہ مظفر و منصور و کامیاب رکھیے^(۲). خدمت گزار ہون، اور دعا و ثنا میرا کام ہے .

⁽۱) اس عریضه کی جواب مین نواب فردوس مکان نی تحریر فرمایا : ه سابق اس سی دو قطعی تلطف صحیفة طانیت افزا آپکی، اول مشعر مراتب تعزیت رحلت جناب والده صاحبه معظمه کی اس جهان فاتی سی، اور دوسرا بانتظار جواب اور قطعهٔ تاریخ رحلت جناب موصوفه کی متواتر وصول هوئی … سبحان الله کیا تاریخ آپنی تصنیف فرمائی هی ، که الفاظ جامع مختصر هین ، اور قعمیه بطرز نادر اور بی تکلف هی ، .

⁽۲) نوابصاحب کر ۷ ستمبر سنه ۱۸۵۹ ع مطابق ۲۹ صفر سنه ۱۲۷۹ه کر فرمان سی معلوم هوتا هی که میرزا صاحب نی سفر انگلستان کر باری مین استفسار کیا تھا . جسکر جواب مین نوابصاحب نی مذکورهٔ بالا (باق)

بڑھاپےے نے کھو دیا . جز نفسے چنـد مجھ مین کچھ باقی نہیں . زیادہ حدِ ۱دب. عرضداشت ِغالب. معروضهٔ یکم اکتوبر سنه ۱۸۵۹ عیسوی .

(10)

حضرت وليّ نعمت آيةُ رحمت سلامت .

بعد ِتقدیم ِ تسلیم گزارش کرتا هون . پرسون ایك نیازنامــه بهیجا هے . یقین هے که پهنچــےگا ، اور اوسکا جواب جـــلد عنایت هوگا . کل نوازشـنامه ، جس مین سو روپیه^(۱) کی هنڈوی بابت ماه ِ اکتوبر سنه ۱۸۵۹ تهی ، شرفِ ورود لایا . زرِ مندرجهٔ هنڈوی معرض ِ وصول مین آیا . خاطر ِ اقدس جمع رهے (شنبـه ه نومبر سنه ۱۸۵۹)^(۲) .

(17)

حضرت ولي ِ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد بحا لانے آدابِ نیاز کے عرض کرتا ہون. یہ میرا دردِ دل ہے.
نامے تہنیت مین اسکا اندراج مناسب نہین جانا. مین انگریزی سرکار مین
علاقه ریاست ِ دودمانی کا رکھتا ہون. معاش اگرچه قلیل ہے، مگر عزت
زیادہ یاتا ہون. گورمنٹ کے دربار مین داہنی صف مین دسواں لمبر

⁽بقیه) تاریخ کو لکها: ومشفقا ! جو آپ نو نسبت عزیمت مخلص کو بسمت انگلستان استفسار فرمایا هی .
حال یه همی که فی الحقیقت اراده مخلص کا جانی انگلستان کو مصمم همی . لیکن ابهی تك کوئی زمانه جانی کا مقرر نهین هوا هی . اسواسطی حواله خامهٔ اتحاد نگار کی هوتا همی که جس وقت زمانه جانی و لایت کا قرار باویگا ، آیکو پیشتر سی اس خصوص مین اطلاع دهی عمل مین آویگی ، میرزا صاحب کا عربیته (نمبر ۱۶) اس فرمان کا جواب هی . بهان یه واضح کردینا مناسب هی که نواب صاحب کا یه سفر ملکه معظمه و کئوریه کی دست مبارك می صله خدمات غدر پانی کی سلسه مین هونیوالا تها . لیکن بعد ازان کسی وجه سی سفر ملتوی هو گیا . اور گورنر جنرل کی دربار فتح گزه مین خلعت وغیره عطا هوا . دربارکی تفصیل عربصه نمبر ۱۷ کی حاشیه مین ملاحظه هو .

⁽۱) میرزا صاحب نو الفاظ کی اوپر حسابی رقم بھی لکھی ہی۔

⁽۲) میرزا صاحبکر اس عریصه کا آخری حصه پهلگیا هی . اسلنی نام اور تاریخ متن مین موجودنهین . قوسین مین جو تاریخ درج هی وه لفافه سی نقل کردیگئی هی .

اور سات پارچیے اور جیغه ، سرپیچ ، مالائے مروارید ، خلعت مقرر ہے .
لاڑد (۱) ہاردنگ صاحب (۲) کے عہد تک پایا . لاڑد دلہوسی (۲) یہان آئے نہیں .
اب یه نوابِ معلی القاب آئے ہیں (۱) . زمانے کا رنگ اور . کوئی حاکم کوئی سکر تر میرا آشنا نہیں . بڑے میرے مربی قدردان جناب الأمنسٹن صاحب (۱۰) .
وہ بھی چیف سکر تر نرھے . لفٹنٹ گورنر ہوگئے . وہ سکر تر رہتے تو
بھھے کچھ غم نتھا . ابتك مین اپنے کو یه بھی نہیں سمجھا کہ بیگناہ ہون
یاگناہ گار . مقبول ہون یا مردود . مانا کہ کوئی خیر خواہی نہیں کی ،
جو نئے انعام کا مستحق ہون . لیکن کوئی بیوفائی بھی سرزد نہیں ہوئی ،

⁽١) يه ميرزا صاحبكا الملاهي . صحيح لفظ لارؤ هي .

⁽۲) لارڈ ہارڈنگ صاحب ہندوستان کر گورنر جنرل تھی . سنہ ۱۷۸۵ع مین پیدا ہوئی . جولائی سنہ ۱۸۶۶ع سی جنوری سنہ ۱۸۶۸ع تک گورنر جنرل ہند رہی . سکے وارمین ہمت نمایان خدمات انجام دین . انتظام مملکت مین بھی مفید اصلاحات نافذکین . جگہ جگہ اسکول قائم کؤ . ریلوی اور آبیسائی کر محکون مین اضافہ کیا . اور اتوارکی عام تعطیل مقررکی . آخر مین سنہ ۱۸۵۲ع سی سنہ ۱۸۵۳ ع کن کانڈر انجیف رہی ، اور اسی سال ماہ ستمبر مین انتقال کیا .

⁽۳) لارڈ ڈلہوسی سنه ۱۸۱۷ع مین پیدا هوئی . سنه ۱۸۶۷ع مین هندوستان کی گورنر جنرل همترر کئی گئی . اور ۱۲ جنوری سنه ۱۸۶۸ع کو آفس کا چارج لیا . افهون نی سکھون کو زیر کرکی بسنه ۱۸۶۹ع مین پنجاب کا الحاق کیا . انکا اندرونی انتظام مملکت بہت عمده اور مضبوط مانا جاتا هی . محکمة ریلوی مین نئی ضابطی نافذ کئی . اور صوبون کی درمیان ٹیلیگراف سسٹم قائم کیا . شاهی ڈاکھانه کا نظم بھی انہی کا رهین منت هی . پبلك ورکس ڈپارنمنٹ ، جیل ، جنگلات ، سروی اور محکمة تعلیمات قائم کیا . لیجسلیٹیو کونسل کا از سر نو انتظام کرکی اوسی وسعت دی . برما پر حملہ کیا ، اور خان قلات اور امیر افغانستان سی معاهدی مرتب کئی . صوبه برار فوجی مصارف کی گئی حاصل کیا ، ان کی هاتھون بہت سی دیسی ریاستون کا خاتمه هوا . حادثة غدر کی تمام تر ذمه داری بھی انہی کی کاندھون پر رکھی جاتی هی . یه بڑی جفاکش کارکن تھی ، چنانچه انکی سوانح کا خلاصه فتح ، استحکام، اور ترقی هی . انھون ٹی لندن واپس جاکر سنه ۱۸۲۰ع مین انتقال کیا .

⁽٤) لاردْ كينگ بهادر وائسرار مراد هين .

⁽ه) ایڈمنسٹن صاحب سنه ۱۸۱۳ ع مین پیدا هوئی . سنه ۱۸۳۱ ع مین اضلاع شمال و غرب مین تقرر هوا . ستلج کی فتح کی بعد و هان کی ریاستون کی کمشنر بنائی گئی . سنه ۱۸۵۳ ع مین پنجاب کی کمشنر مالیات هوئی . سنه ۱۸۵۵ ع سی سنه ۱۸۵۷ ع تك گورنمنگ آف انڈیا کی فارن سیکریٹری رهی . بعد ازان جنوری سنه ۱۸۵۹ ع مین پنجاب کی گورنر هوگئی . اور فروری سنه ۱۸۳۳ ع تك اس عهده پر فائز رهی . انهون نی ۲۶ستمبر سنه ۱۸۲۵ ع كو انتقال كیا .

جو دستور ِقدیم کو برهم مارے^(۱). بہر حال اس تشویش مین ہون . راہ ِ چارہ مسدود ، اور دکھ موجود . عرفی خوب کہتا ہے :

مرا زمانهٔ طناز دست بستهٔ و تیغ زند بفرقم وگویدکه هان سرے میخار مرقومهٔ صبح یکشنبه ۷ نومبر سنه ۱۸۵۹ (۲) .

(11)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد بحا لانے آدابِ نیاز کے عرض کرتا ہون. منشورِ عطوفت پہنچا. نوابِ عالی جناب کی ملازمت کا حال بسیلِ اجمال مندرج تھا. مین از روی اخبار به تفصیل دریافت کر چکا ہون. هندستان مین کسی رئیس کیواسطے یه بات کاھے کو ہوئی ہے. مسند تکیه کسی کو کب ملا ہے. یه کال عز و شان اور استحکام بنای ریاست کا نشان ہے. لطف یه ہے که اب صاحبان کورٹ آف ڈرکتر حائل نہین رھے. نواب گورنر جنرل بهادر نائب سلطنت هین. اس صورت مین جو کچھ انھون نے دیا ہے، وہ عطیه حضرت فائل رفعت ملکة معظمه کا ہے. ایسے شاهنشاه کی سرکار سے وسادۂ سروری کا عطا ہونا بہت بڑی نوازش اور سزاوار صد گونه نازش ہے. یه چار بالش امارت اور مکاشی پوره کا ضمیمة ملك موروثی ہونا پہلے آپ کو اور پھر ولیعہد بہادر کو اور پھر آپ کی اولاد و اخوان و انصار کو اور سب کے بعد غالب دعا گوی۔ گوشه نشین کو مبارك ہو. زیادہ حد ِ ادب. مرقومة صبح یکشنه ۲۷ گوشه نشین کو مبارك ہو. زیادہ حد ِ ادب. مرقومة صبح یکشنه ۲۷ فومبر ۱۸۵۹ عربی الله میں میں میں سروری کا سروری کا میں مومبر یکشنه ۲۷ گومبر ۱۸۵۹ عربی کا میں کو مبارك ہو. زیادہ حد ِ ادب. مرقومة صبح یکشنه ۲۷ نومبر ۱۸۵۹ عربی کو مبارك ہو.

⁽۱) یه فارسی کر محاوره دبرهم زدن، کا ترجمه هی .

⁽۲) نواب فردوس مکان نی جُواباً تحریر فرمایا: • مشفقا ۱ هنگام ملاقات کی اکثر صاحبان ذیشان سی تذکار محامد اوصاف ذاتی اور صفاتی آپ کا عمل مین آیا همی . افته تعالی کی فضل اور قدردانی سرکار دولتمدار سی یقین و اثنی همی که جو مدارج شریف آپکی قدیم سی هین ، پیشگاه گورنمنٹ سی ایمی اوسی مطابق ظهور مین آویگا . کسواسطی که اهالی سرکار ابدقرار قدردان و قدرشناس هین ه .

⁽٣) میرزا صاحب نو اس عریضه مین جس واقعه کی طرف اشاره کیـا هی ، وه اخبار الصنادید (ج ۲، ص ۱۱۰-۹۷)کم بیانکم مطابق حسب ذیل همی : (لارڈکیننگ صاحبہادرگورنر جنرل نو ۱۵ نومبر سنه (باق)

(1)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

آداب نیاز بجا لا کر عرض کرتا هون ، که سو روپیه کی هنڈوی بابت

(بقیه) ۱۸۵۹ ع مطابق ۲۳ ربیع الثانی سنه ۱۲۷۹ مکر مقام فتحگزه مین ایك عالیشان دربار منعقد فرمایا ... اس دربارمین بهت سی دیسی روسا اور بهت سی یوروپین معزز حکام خصوصاً کمانڈر انچیف صاحب شریك تهم اس دربار عام مین گورنر جنرل نی نواب سد نوسف علیخان بهادر سے مخاطب ہو کر کہا: ہمکو بڑی خوشی اس بات کی ہم ، کہ ان خدمات کی عوض جو آپ نو ملکۂ معظمہ کی کین ، آج آپ کا شکریه اداکر نیکا موقع ملا . آپ اپنی ذات خاص سے زمانۂ غدر مین نہایت مستعد اور صادق رُّھی . اور آپ نی ، باوجود خُوف جان و ریاست کی ، گرد و نواح مین نہایت مشقت اور مستعدی می حکومت برقرار رکھی . اور ملکۂ معظمہ کی افسرون کی مدد بقدر امکان بخوبی کی . سب سے بڑھ کر یه هی ،که آپ نی ایك بحمع کثیر همقوم ملکهٔ معظمه کی جانین بچائین. ان کو سب آفتون سی محفوظ رکھا۔ اور انکو ہر طرح کی آسایش دی. حالانکہ وہ زمانہ چارون طرف خوف س_ی گھرا ہوا تھا . مین بڑی خوشی سے روبرو سپه سالار افواج ہند ملکۂ معظمه اور بہت سی معزز افسر اور حاکمان ملمکی کی ، جو گرد و نواح اور دیگر مقامات هندوستان مین عهده های جایله بر منصوب هين ، آپ کي حسن خيدمات کا اقرار کر تا هون . مجکو يقين هم که آپ کي کارگزاريون کو په لوگ هرگز نه بهولینگم . . اس دربار مین گورنر جنرل نی نواب سید یوسف علیخان بهادر کو خلعت قیمتی بیس هـزار روییـه کا عطا کیا . اور سـلامی کم فیرگیاره کم بجای تیره مقرر هوی . علاوه اسكر « فرزند دليذير، كا خطاب عنايت هوا . القاب وآداب ان الفاظ كر ساتير قرار يايا : « نو ابصاحب مشفق بسیار مهربان کرمفرمای مخلصان سلامت») .

بعد ازان ۲۵ نومبر سنه ۱۸۵۹ ع کوگورنر جنرل بهادرکی سکریٹری نر گورنمنٹ ممالك مغربی وشمالیکی سکریٹریکی نام حسب ارشادگورنر جنرل بهادر ایك خط لکھا . اس خط کی دفعه ٥ مین تحریر تھا : گورنر جنرل نی نواب صاحب کو مطلع کیا که انکی مستحکم وفاداری اور اعلی درجه کی امداد کی سبب سی ، جو انھون نی گورنمنٹ کو دی ہی ، انکو پرگنۂ کاشی پور ضلع مرادآباد جسكي جمع ايك لاكړ چار هزار چار سو روپيـه سالانه هي ، معافي مين بخشا هي . جسکو وہ اور انکر وارث اپنی جاگیر کر ایك ٹکڑی کر طور پر اپنی قبضہ مین رکھیں .)

اس عطیهٔ شاهی کی تهنیت مین مىرزا صاحب نو یه قطعه فارسی نظم کیا :

ای آنکه خود بمهر همی پروری مرا از غیب مزدکار تو اجر عظیم باد رای تو در زمانه بامضای کارها در صبح دولت تو زگلهای رنگرن*گ* آن دم ، که مرده را باثر زنده ساختی ، یاشند آب گر برهت بهر دفع گرد هر صیغهٔ،که وضع وی از بهر امر تست، گر بہر خویش نیز دعای کئم چه باك آزاده ام خلوص وفا شيوهٔ من ست

با اهتمام سهم سعادت سهيم باد دائم مشام دهر رهين شمم باد در باع طالع تو بجای شمیم باد هر قطره زان نمونهٔ در يتيم باد فارغ ز نَنگ زحمت تقدیم میم باد این نغمه هم گزیدهٔ طبع سلم باد راهم ورای مسلك امید و بیم باد (باق)

مصارف ماه نومبر ۱۸۵۹ پهنچی . اور روپیه وصول مین آیا. اور صرف هو گیا. اور مین بدستور بهوکا اور ننگا رها. تم سے نکمون توکس سے کمون . اس مشاهرهٔ مقرری سے علاوہ دو سو روپیه اگر مجکو اور بهیج دیجیگا تو جلا لیجیگا . لیکن اس شرط سے که اس عطیمهٔ مقرری مین محسوب نهو اور بهت جلد مرحمت هو . زیاده حید ادب . عرضداشت غالب . معروضهٔ صبح پنجشنبه هشتم دسمبر سنه ۱۸۵۹ بمجرد ورود عنایت نامهٔ مرقومهٔ ماه حال (۱) .

(یقیه) چون رهروی که بر نمط جاده ره رود مانند فکر من رخ بخت تو دلفروز پابستهٔ زمان و مکان نیست دردمند شادم بکنج امن و نگویم که بنده را مقصود از لباس همان پوشش تنست بالجمله این سه بیت که سر جوش فکر تست هنواب مهر منوچهر چهر را چون غنجهٔ که بهلوی گل بشکفد بیاع: هر دم ترا بخلوت راز و بیزم انس

يوسته سير من بخط مستقيم باد مانند كلك من دل دشمن دونيم باد گر خود رود بكعبه برين در مقيم باد خشتى ز زر خالص و خشتى ز سيم باد پوشش گر از حرير نباشد گليم باد در خورد لطف خاص و عطاى عيم باد حاصل جمال يوسف و قرب كليم باد ملك جديد شامل ملك قديم باد روح الامين مصاحب و غالب نديم باد ركايات غالب فارسى ، ص ٢٦)

اس قطعه کی متعلق یه بتانا ، که کس تاریخ لکهاگیا ، اور کب رامپور پهنچا ، سخت دشوار هی . اسائی که مثل مین ایسا کوئی خط شامل نهین ، جس مین اسکا ذکر هو . لیکن ۲۷ نومبرکی مکتوب مین اسکا مذکور نهوتی کی باعث ، قیاس به هی ، که اس تاریخ کی بعد لسکها گیا هوگا . اور اسی مهینی کی کسی آخری تاریخ مین یا ماه دسمبر کی شروع مین نواب فردوس مکان کی خدمت مین ارسال هوا هوگا . نوابساحب کی تاریخ روانگی و آمد صاحب اخبار الصنادید تو ذکر نهین کی لیکن خود نوابساحب فی میرزا غالب کو ۱۱ ربیع الثانی سنه ۲۷ ه مطابق ۸ نومبر سنه ۵۹ ع کو لسکها هی : «مخلص بتاریخ ۱۲ اس مهینی کی طرف فرخ آباد کی روانه هوگا اور بتاریخ ۱۸ اس مهینی کی معاودت کرکی رامپور پهونچی گا ،

(۱) میرزا صاحب کی اس عریضه کی جواب مین نواب فردوس مکان نی القاب و تسلیات کی بعد تحریر فرمایا : ده مشفقا! بیاس ارقام سامی کی ، که مخلص کو آپ کی ذات ستوده صفات سو مجبت اور موانست قلبی هو ، هندوی مبلغ دو سو روپیه کی سوائر مشاهرهٔ معینه معطوف رقیمة الوداد هذا کی مرسل هو . اور چشمداشت آپ کی لطف فرمائی سی یه هو ، که رسید هندوی مذکور سی مطلع اور مطمئن فرمائین، اور سابق مین چند مرتبه در باب تشریف فرمائی یهان کی متکلف هوا هون . لیکن ابتك آپ نی سرور ملاقات بهجت آیات سی مسرور نهین فرمایا . اب لازم اشفاق كا یه هی كه آپ تشریف شریف باسرع ازمنه ارزانی فرماوین اور مخلص كو مشكور الطاف كا كرین .

اس ارشادکی تممیل مین میرزا صاحب صبح پنجشنبه ۱۹ جنوری سنه ۳۰ ع کو دلی سی روانا هوکر شام کو مرادنگر ، اور جمعه ۲۰ جنوری کو میرٹیم پہنچی . وهان ۲۱ کو قیــام کرکی دوسری دن شاهجهانپور ، گؤه مکٹیسر ، اور مرادآباد هوتر هوی ، جمعه کی دن ۲۷ جنوری کو وارد رامپور (باق) ٤ -- مکاتیب غالب (19)

حضرت ولي نعمت آيهُ رحمت سلامت .

آداب نیاز بحا لاتا هون . اور مزاج اقدس کی خبر پوچهتا هون . اور بکال ناچاری بصدگونه شرمساری عرض کرتا هون که آج سه شنبه ۷ فروری کی هے . جو لوگ که میرے ساتھ هین گوش بر آواز هین . اور جو وظیفه خوار دلی مین هین وه چشم براه هونگے . زیاده حد ادب . خوشنودی کا طالب غالب . صبح سه شنبه ۷ فروری سنه ۱۸۶۰(۱) .

$(\Upsilon \cdot)$

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

تقدیم مراسم تسلیم مقدمه اسگزارشکا هے، که عالم دو هین. ایک عالم شہادت، ایک عالم غیب. جسطرح عالم شہادت مین آپ میری دستگیری کرر ہے هین، عالم غیب مین آپ کا اقبال مجکو مدد پہنچارها ہے. تفصیل اس اجمال کی یه که وہ نقشا پنسن دارون کا جو یہان سے صدر کو گیا تھا، وہ اب صدر سے بعد صدور حکم آگیا. حکم به نسبت هر واحد کے مختلف ہے.

⁽بقیه) هوی . یهان منجانب ریاست مههانداری کا انتظام کیا گیا . اور محلهٔ راجدواره مین ایك مکان قیام کیلئی عطا هوا . نواب فردوس مکان نو تعظیم و توقیر مین کوئی دقیقه فروگزاشت نهین کیا . اور چند دن کی بعد زر دعوت کی نام سی سو روپیه ماهوار مقرر فرما دیا . رامپورکی آب وهوا میرزا صاحب کی مراج کی موافق تهی . اسلئی وه چاهتی تهی که یهان زیاده عرصه وهین . لیکن باقر علیخان اور حسین علیخان ساتیم آئی تهی . او نهون نی دلی واپس چلنم کیلئی ضد کی . چونکه یه دونون کم عمر تهی اسلئی انکا تنها دلی بهجنا مناسب نه تها . بجبوراً میرزا صاحب نو رخصت مراجعت کی درخواست کی . نواب فردوس مکان نو قیام پر اصرار کیا . لیکن آخرکار اجازت عطا فرما دی اور میرزا صاحب رامپور سی ۱۷ مارچ سنه ۲۰ ع کو روانا هوکر ۲۶ ماه مذکور کو دلی جاجا

⁽۱) اس عریضه کی لفافه سی معلوم هوتا هی که یه میرزا صاحب کی قیام رامپور کی زمانه مین نواب فردوس مکان کو لکهاگیا ، اور فتح محمد خانصاحب کی توسط سی کیمپ مین پیش هوا . مقام کا نام لفافه پر درج نهین . لیکن جوابی فرمان کی مسوده مین داز مقام کهریاء تحریر هی . جس سی یه نتیجه نکلتا هم که اوسوقت سرکار بسلسلهٔ دورهٔ ریاست موضع کهریا تحصیل سوار مین فروکش تهی .

تقلیل بهت هے . سو روپیه مهینے و الے کو پچهتر (۱) بهی هین ، اور پچیس (۱) بهی هین ، اور دس (۱) بهی هین . اب فرمائیے میرے واسطے کیا احتمال گزرتا هے . یاس کلی هے . لیکن واقعه یه هوا هے ، که سب سے پہلے میرا نام اور پوری پنسن کی و اگز اشت کا حکم . طرفه یه که میرے نام کے ساتھ ایك انگریزی تحریر هے ، که جسکے دیکھنے سے یه معلوم هو تاهے ، که گورمنٹ کا حکم منظوری اس تحریر پر متفرع هے . حکام کے عمله مین اور وکلا اور اهل شهر مین یه مشہور هے ، که وہ تحریر ولایت سے آئی هے . بہر حال دو امر هنوز مبهم هین . ایک اس انگریزی تحریر کا حال ، اور دوسرے میرے بھائی کی پنسن کی حقیقت . سو یه دونون امر چند روز مین معلوم هو جائینگے . اور جو معلوم هوگا ، وہ عرض کیا جایگا . غالب . ۲۲ اپریل سنه ۱۸۶۰ (۲) .

(11)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

شکر بندہ پُروری بجا لاکر عرض کرتا ہون، کہ کل ۱۲ جولائی کو بوازشنامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے پہنچا، اور روپیہ معرض ِ وصول مین آیا. متوقع ہون، کہ یہ عطیہ چوتھی پانچوین انگریزی کو، جیساکہ ہمیشہ

⁽۱) ان مقامات پر میرزا صاحب نو حسابی رقوم بھی لکھی ہیں ۔

⁽۷) اس عریضه کی جواب مین ۲۸ رمضان سنه ۱۲۷۱ ه مطابق ۲۰ اپریل سنه ۱۸۲۰ ع کو نواب صاحب نی تحریر فرمایا : «مشفقا! جب کوئی مسرت پیش آنیوالی هوتی هو ، تو آغاز هی سی مقدمات سرور پیدا هوتی هو ، تو آغاز هی سی مقدمات سرور پیدا دیکهیئی ، که ۱۹ تاریخ اپریل سال حال پیلی تو ایك لاکم بیس هزار کی جاگیر پر دخلدهانی کا خریطه دیکهیئی ، که ۱۹ تاریخ اپریل سال حال پیلی تو ایك لاکم بیس هزار کی جاگیر پر دخلدهانی کا خریطه آیا . مین اوسی پژهرها تها ، که آیکا نامهٔ سرور افزا پونچا . اوس سی آیکی پنشن کی بحالی کا مژده پایا . فقهٔ سرور دوبالا هوگیا . اور اسقدر بالیدگی اور خوثی حاصل هوئی که زینهار بیان اوسکا مجال زبان وقلم نهین ، بار خدایا مبارك هو . سپاس منع حقیق ادا نهین هوسکتا . اسوقت مین بلا نقصان پنشن کا جاری هو نا محف شان قدرت باری هی . شکر اوسکی احسانات کا کهانتك ادا کیجئی . عجب قدرت نمائی فرمائی هی . دلکو طرفه مسرت ها تهر آئی هی » . میرزا تفته کی نام کی ۶ مئی سنه ۱۸۲۰ ع کی خط سی معلوم هوتا هی که ۶ مئی سنه ۱۸۲۰ ع کو زر پنشن وصول کیا گیا تها (اردوی معلی ، صفحه ۹۰) . وصول شده رقم ، دو هزار دوسو پچاس روپیه کی خرج کی پوری تفصیل کیائی اردوی معلی ، صفحه ۱۸۲۰ ، خط بنام میر مهدی ملاحظه هو . آخر مین یه عرض کرنا ضروری هی که میرزا صاحب کی عریضه کی تاریخ ۲۲ اپریل سهو قلم معلوم هوتا هی .

پہنچتا تھا، پہنچا کرہے. دسوین بارہوین نہوا کرہے. تم سلامت رہو قیــامت تك

خوشنودی کا طالب غالب. صبح ِجمعه ۲۳ ذی الحجه سنه ۱۲۷٦ مطابق ۱۳ جولائی سنه ۱۲۷۰.

(27)

ولى نعمت آية رحمت سلامت^(١).

بعد تسلیم معروض ہے. عنایت نامہ کے ورود سے مین نے عزت پائی ، سو رو پیہ کی ہنڈوی بابت مصارف مارچ سنہ ۱۸۶۱ کے پہنچی ، زر مندرجه معرض وصُول مین آیا ، خاطر اقدس قرین جمعیت رہے ، کلیات فارسی کے پہنچنے سے اور اس نذر کے مقبول ہو نے سے مجکو بہت خوشی حاصل ہوئی (۲) ، پہنچنے سے اور اس نذر کے مقبول ہو نے سے مجکو بہت خوشی حاصل ہوئی (۲) ،

عنايت كا طالب غالب. صبح ِ يكشنبه ٧ أبريل سنه ١٨٦١ ع .

(22)

ولتي نعمت آية رحمت سلامت.

بعـــدِ تسلیم تورہ اور خلعت کے عطیّہ کا آداب بجا لاتا ہون. خدا آپ کو سلامت رکھیے. اور اپنی اولاد کی اولاد کی شادیان کرنی اور اون

⁽١) عريضه نمبر ٢٢ تا ٢٥ مين خلاف معمول لفظ «حضرت، ساقط هي .

⁽۲) میرزا صاحب کا یه نسخهٔ کلیات فارسی حسب تصریح فرمان مورخسه ۲۰ مارچ سنه ۲۱ ع ڈاک کو ذریعه حضور مین پیش هوا. نوابصاحب نی اسکو ه آئینهٔ جهان نما بل مخزن نکات مسرت افزا، تحریر کیا همی . یه نسخه کتب خانهٔ سرکاری مین محفوظ همی : خط نهایت صاف، کانحهٔ نیلگون اور جابحا مرزا صاحب کی قلمی تحریر سی مزین همی . اسکو کاتب کی باوی مین مرزا صاحب نواب صنیا الدین خان بهادر کو لکهتی هین : ه آپ کو دیوان کی دینی مین نامل کبون همی . دوز آپ که مطالعه مین نهین و هتا . بغیر اوسکو دیکهی آپ کو کهانا نه هضم هو تا هو ، یه بیمی نهین . بهر آپ کیون نهین دیتی : وها کتاب کو تلف هو نیکا اندیشه ، یه خفقان همی . کتاب کیون تلف هوگی . احیانا آگر ایسا هموا ، اور دلی لکهنو کی عرض راه مین ذاك لئگئی ، تو مین فوراً بسبیل ذاك امیور جاؤن گا ، اور نواب فخر الدین خان مرحوم کم هاته کا لکها هوا دیوان تمکو لادونگا ، واردوی معلی ، صفحه ۲۸۹) .

شاديون مين توره وخلعت كى تقسيم نصيب هو .

یه تحریرنهین. مکالمه هے. گستاخی معاف کرواکے اور آپ سے اجازت لیکے بطریق انبساط عرض کرتا ہون، کہ یه سوا سو روپیئے، جو تورہ و خلعت کے نام سے مرحمت ہونے ہین، مین کال کا مارا اگر یه سب روپیه کھا جاؤنگا، اور اس مین لباس نه بناؤنگا، تو میرا خلعت حضور پر باقی رهیگا یا نہیں؟

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار داد کا طالب غالب. دوشنبه. بحسابِ تعزیه داران پانچوین، اور از روی دوج ۳ محرم الحرام سنه ۱۲۷۸^(۱).

(۱) اس عریضه مین نواب فردوس مکان کر منجهل صاحبزادی سید حیدر علیخان بهادر کی شادی کا حواله همی . یه شادی نواب سید احمد علی خان بهادر ابن نواب سید محمد علیخان بهادر ابن نواب سید محمد علیخان بهادر ابن نواب سید نیض اته خان بهادر کی نواسی کیساتی ۱۷ ذی الحجه سنه ۱۲۷۷ ه مطابق ۲۷ جولائی سنه ۱۸۹۱ ع کو قرار پائی تهیی . مهینون قبل سی تباریان هوئی تهین . ملازمان ویاست کو خلعت اور عام باشندگان شهر کو کهانا تقسیم هوا تها . اور ساری شهر مین جابجا رقص و سرود کی محفلین آراسته کی گئی تهین . ریاست کی بیرونی متوسلین اور احباب کو نام دعوتای جاری هوئی تهی . اس ساسله مین میرزا صاحب کو بهی دعوت شرکت دیگئی تهی . لیکن وه ضعف طبع کم سبب سی ناسکی تهی . پیانچه نواب علاء الدین خان علائی کو ۲۵ ستمبر سنه ۱۸۹۱ ع کو لکها هی : هوالی رامپور نی بهی تو مرشد زاده کی شادی مین بلایا تها . یهی لکها گیا ، که مین معدوم محض هوگیا هدون . تههارا اقبال تمهاری کلام کو اصلاح دیتا هی . اس سی بژهکر مجهسی خدمت نه چاهو، (اردوی معلی ، صفحه ۲۰۰۶ و ۲۰۰۵) .

میرزا صاحب نی توره و خامت کا عطیه پاکر ایك تهنیت نامه اور دو قطعات مبارکباد نوابصاحب کی خدیمت مین روانه کیتی تهی . قطعات مثل مین شامل نمین . لیکن حسن اتفاق سی کلیات فارسی (مطبوعه لکهنو ، ص ۳۱) مین شایع هو چکی هین . مقام کی مناسبت چاهتی هی که انهین یهان نقل کها جائی . فرماتی هین :

(1)

دید ور یوسف علیخان کز فروع رای او از ولیمهدش سخن رانم که چون ماه منیر وان دگر فرزانه فرزند فرهمندش که هست خواست تا سازد بآتین بهینش کدخدا بهره بردم در تصور زان همایون انجمن برم طوی فرح حیدر علیخان را بدهر

مهر تابان برد قسط فیض ومن هم یافتم طلعتش را دیده روشن ساز عالم یافتم کوکبی کش در دل افروزی مسلم یافتم شادگشتم چون خبر زین جشن اعظم یافتم بسکه در خود طاقت رنج سفر کم یافتم خوشتر وخرم تر از بزم کی و جم یافتم (باق) (7)

وليّ نعمت آيةُ رحمت سلامت.

بعــــد ِ تسلیم معروض ہے . آٹھ ســات برس سے مصدر ِ خدمت اور

(بقیه) سال این دولت فــزا شادی باممان نظر مشتری، با دزهره، در دطالع، فراهم یافتم اس قطعه مین مصرع آخرکر الفاظ (زهره، مشتری، اور طالع) سی سال جشن ۱۲۷۷ه نکلتی هین.

 (Υ)

بهار هند که نامند بر شگال آنرا بباع وکشت و بیابان و کوه سر تا سر گزشت عهد سموم و وزید باد خنك اكرچه رحمت عامست لىك بالتخصيص ز برک برگ نیستان که کرد آن شهر است ز انبساط بر است آنچنان که از رگ اس سیس بداد گر آیم که اهل دانش را خود ایر و باد نگیتی ز دیر باز نبود معاف باشم اگر خود زخویشتن پرسم چو رامیور بود وجه تازه روئی دهر ز فیض همت فرمانروای آن شهرست ظهور میمنت کدخدائی فرزند که میهان حق ست آن و ما طفیلی او بجیب و دامن مردم ز بخشش نواب کشایش در گنجینه و آنگه از در گنج بطالبان زر و سیم سیم و زر فرخ یمن که تشنه لب باده مای پرزورم مگو ز شادی اهل زمین ، که می گویند بدین ترانه که هان ای امیر شاه نشان بشهريار و وليعهد و شاهزادة عهد ازان جہت کہ ستایش نگار نوابی

پس از دو سال بر اهل جهان مبارکباد سحاب و سنزه و آب روان مبارکساد ز جان به تن، دگر از تن بجان مارکیاد برامیور کران تا کران مبارکاد رسد بگوش چنان کز زبان مبارکیاد بجای قطره تراود همان مارکاد شود هرآتنه خاطر نشان مباركـاد عطیه ایست که بر همگنان مبارکباد برامپور خصوصاً چسان مبارکباد ز هر چه این همه کل کرد آن مبارکاد که ورد خلق بود هر زمان مبارکساد^۰ بر آن رئیس سیمر آستان مارکباد نزول مائده بر مبهان مباركاد متاع خاصة دريا و كان مباركاد مدر شتافتن باسان ماركاد بسائلان تهی کاسه نان مبارکیاد ازان میان دو سه رطل گران مبارکساد فرشتگان بلند آسمان ماركاد نوید فرخی جاودان مبارکاد خوشی و خوبی و امن و امان مبارکیاد ترا هم ای اسد الله خان مبارکباد

نواب فردوس مکان نی ۱۱ جولائی سنه ۱۸۲۱ ع مطابق غرهٔ محرم الحرام سنه ۱۲۷۸ ه کو ان قطمات کی متعلق تحریر فرمایا : ه.... قطمات مبارکباد اور تهنیت نامهٔ شادی کت خدائی برخوردار کامگار محمد حیدر علی خان بهادر ایام فرحت التیام مین سرور افزای خاطر نیاز هوی . اور سرمایه هزاران مسرت اور شادمایی کا ارزائی کیا . سبحان الله هریك شعر قطعون اور تهنیت نامه کا مضامین میمنت آگین اور معانی لطافت تضمین سی ایسا علو تها ، که وصول اسكا احاطهٔ تحریر و تقریر سی متزاید هی . الله تعالی آیکو ابد الدهر سلامت با جمعیت رکهی، .

شریك ِ دولت هون. لازم كرلیا هے، كه بیهوده گزارش نكرون. اور كهی كسی كی سپارش نكرون.

بھائی حسن علیخان کے بیٹون کے باب مین جو علی بخش خانصاحب^(۱) کو لکھا ، اس کو مین سپارش نسمجھا تھا . مخبر بنا ، اور آپ کے اہل کارون کو اوس بات کی خبر دی ، کہ جس کا تدارک صاحبان ملک و حاکمان عہد پر لازم ھے . سو بمقتضای ِنصفت و عدالت وہ مقدمہ فیصل ہوگیا . میر سرفراز حسین اور میرنصاحب کو^(۲) واللہ باللہ اگر مین نے بھیجا ہو . نوکری کی

(١) على بخش خانصـاحب شيخ محبوب بخش بن شيخ امان الله كر لؤكر تهيى. يه ١٤ شوال سنه ١٢٢٨ﻫـ

⁽بقیه) اب صرف تهنیت نامه باقی ره جاتا هی . بظاهر عریضه نمبر ۲۳ تهنیت نامه معلوم هو تا هی ، لیکن اس کو مذکورهٔ فرمان تهنیت نامه قرار نمین دیسکتی . اس ائی که فرمان سی مترشح هی ، که تهنیت نامه قها . اور یه عریضه منثور هی . علاوه برین اس کو تهنیت نامه قرار دینا اسائی بهی ناممکن هی ، که یه لفافه کی انگریزی تاریخ کی مطابق ۱۵ جولائی کو لکها گیا تها . اور تهنیت نامه کا ذکر نواب صاحب کی ۱۱ جولائی کی فرمان مین آچکا هی .

⁽۱۸۱۳ع)کو نجیبآباد مین پیدا هوئی. انکی دادا اور نانا اس ریاست کی قدیمی نوکر اور خدمت گزار تھی . انھون نو ایام غدر مین بڑی جانفشانی اور خیرخواہی سے کام کیا . اور اسکی صلہ مین کورنمنٹ سی پانچ ہزار روپیـه کا خلمت ، تلوار ، طلائی گهڑی اور تین ہزار چودہ رویبه سالانه کی جاگیر ضلع مرادآباد مین انعام پائی . نواب خلد آشیان نی تخت نشینی کی ایك سال بعد انهین چالیس هزار رویبی نقد یکشت عطاکی . اور جب یه بهار هوئر ، تو دو بار بنفس نفیس انکی عیادت کو تشریف لیگئی . انھون نو ۲ محرم سنه ۱۲۸۶ ہ مطابق سنه ۱۸۹۷ ع کو رامپور مین انتقال کیا اور مولانا جال الدین دح کی مزار مین دفن ہوئی. انکی اولاد مین مولانا محمد علی مرحوم بین الاسلامی شهرت کی قومی رهنا هوئی هن (اخبار الصنادید، ج۲، ص ۱۶۱، وتذکرهٔ کاملان رامپور، ص ۴۶۹). (۲) میر سرفراز حسین میر مهدی مجروح کر بهائی اور میر افضل علی عرف میرن صاحب اونکی دوست تهیی . میرزا صاحب سی بهیی آن دونونکی خبوردانه تعلقات تهی. اردوی معلی اور عود هندی مین انکی نام متمدد خطوط درج هین . میرزا صاحب نی انکی ابتری معاش کا حال دیکهکر خانسامان صاحب کم نام تمارفی خط دیکر رامپور بهبجا تها . لبکن شومی بخت سی اوس وقت یهان ملازمت نه مل سکی ، اور یه دونون سو روپیه کر زبرباری کر بعد واپس چلی گئی . اس سلسله مین میرزا صاحب نی میر مهدی کو لکها هی : . سید صاحب کل بهر دن رهی ، تمهارا خط بهنچا . یقین هم که اوسی وقت یا شام کو میر سرفراز حسین تمهاری پاس بهنچ گئی هون . حال سفرکا ، جو کچی هي ، اونکي زباني سنلوگي . مين کيا ليکهون. مين تو بهيي جو کچيړ سنا هي اونهين سي سنا هي. اونكا اسطرح ناكام پهرنا ميرى تمنــا اور ميرى مقصودكر خلاف هي . ليكن ميرى عقيدى (باق)

جستجو کو نکلے تھے۔ میں سرفراز حسین نوکری پیشه، اور میرن مرثیبه خوان اور یہان کے مرثیه خوانون مین متاز . خانسامانصاحب کو جو مین نے یه لکھا ، که یه ایسے هین اور ایسے هین . غرض اس سے یه تھی ، که محرم مین جہان دس پانچ مرثیه خوان اور مقرر هو تے هین ، میرن بھی مقرر هو جائین . آخر جا بجا تھانه دار ، کوتوال ، تحصیلدار نوکر هین . میر سرفراز حسین هوشیار اور کارگزار آدمی هین . کسی علاقه پر یه بھی مقرر هو جائین . یه دونو امر یا آن دونون مین سے ایک هوجاتا بهتر تھا . نہوا بهتر . درحقیقت سپارش نتھی . صرف معرف هونا تھا . سپارش کرتا تو کیا مین آپ کو نه لکھ سکتا تھا . میری طرف سے خاطر عاطر جمع رہے .

ز ســـینه تا بلبم ســالهـا نیــابد راهٔ هرآن نفسکه رضای ِتو اندرآن نبود دادکا طالب غالب. دوشنبه ۲۲ جولائی سنه ۱۸۲۱.

(40)

ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعـد تسلیم کے عرض کرتا ہون. اور طلوع ِ ستارۂ اقبال کی مبارکباد دیتــا ہون. یقین ہے کہ اس سفر ِ فیض اثر مین « ریل گاڈی » کی سواری کی بھی سیر دیکھ لی ہوگی. یہ اوس میمنت و شکوہ و شوکت سے علاوہ ایك تماشا

⁽بقیه) اور میری تصور کر مطابق هی مین جانتا هون که و هان کچی نهوگا . سو روپیه کی ناحق زیرباری هوئی ، چونکه یه زیرباری میری بهروسی پر هوئی ، تو مجهی شرمساری هوئی ، لیکن مین نی اس چهیاستی برس مین اسطرح کی شرمساریان اور روسیاهیان بهت او نهائی هین ، جهان هزاد داع هین ایك هزار ایك سهی ، میر سرفراز حسین کی زیر باری سی دل گزهتا هی و (اردوی معلی ، ص ۱۸۵) . بعد ازان ۱۸ اگست سنه ۱۸۲۱ ع کو پهر لکهتی هین : و بهائی تم سج کهتی هو . بر سر فرزند آدم هرچه آید بگزرد ، لیکن مجهی افسوس اس بات کا هی که یه زیرباری میری تحریر کی بهروسه پر هوئی اور خلاف میری مرضی کی هوئی . جسطرح سی یه آئی هین ، اگرچه میری طبیعت اور میری خواهش کی منانی هی لیکن واقه میری عقیده اور تصور اور قیاس کی مطابق هی . یغی مین یهی سمجها تها که البته یونهی هوگا (ایمنا ، ص ۱۵۶) .

نیا دیکها . حق تعالی حضرت کو سلامت باکرامت رکھے(۱)

دعاگو ایك مهینا بهر سے بیمار هے. ابتدا وهی قولنج دورے. بسبب استعمال ِ ادویهٔ حارت ، که اس مرض مین اوس سے گزیر نهین ، تپ نے آگهیرا. کئی باریان بهگتین . اب دوباریان ٹلگئی هین . لیکن طاقت باالکل (۲) سلب هوگئی هے . اور ضعف ِ دماغ نے قریب به هلاکت پہنچا دیا هے . باالفعل (۱) آب سیب کا استعمال هے .

(٢) ان دونون لفظون مين ميرزا صاحب نو ايك الف زائد الكهديا هي . صحيح وبالفعل، اور وبالكل، هي.

ه -- مكاتيب غالب

⁽۱) نواب صاحب کی مذکورہ سفر کی تفصیل یہ ہی ، کہ جناب ملکۂ معظمہ وکنوریہ آنجهانی کا ایك فرمان ۲۰ جولائی سنه ۱۸۶۱ ع کو صادر هوا : جسکا خلاصه به تها . که [مابدولت نر اپنی مرضی خاص اور علم کامل اور عزم مبارك سی ایك رتبهٔ جددند بهادری جو آج سی دوام کیلئی خطاب ' موسف اگزالنڈ آرڈر آف دی اسٹار آف انڈیا ' ہی موسوم هوکر مشهور هوگا ، تجویز اور ایجاد کیا هم . اور مابدولت کا ارشاد هوتا هم ، که رتبهٔ مذکور مین ایك شخص ' ساورن ' (سردار اعلی) ایك ' گرانذ ماسنر ' (سردار) اور پچیس ' نائث' (بهادر) شریك رهین . اور والیان هند اور سرداران هندوستانی اور هماری رعایا مین سی وہ اشخیاص جو اس قسم کی ایباقت رکھتی ہون، اس رتبۂ عالی سی محروم نه گئی جائین. مابدولت کی تجویز اقدس می مابدولت کی عزیز مشیر اکبر چاولس جانب اول کذلک گورنر جنرل هندوستان اس رتبه کی اول سردار مقرر هوی . اور یه مقتضای دانشمندی اور مصلحت هي ، كه رتبة مذكور كا سردار ايسي اشخاص كو ، جو وقتاً فوقتاً مابدولت كي تجویز اقدس سے نامزد ہوکر اس رتبہ کی بهادر مقرر کئی جائین، عہدۂ موسومیہ ' نائٹ بیچار' عطا كرنيكا مجازهي] . اسكام كيواسطي لارذكينك صاحب ني ايك دربار الهآباد من مقرر كرنيكي تجویزکی. اور نواب سید نوسف علیخان بهادر کو بهی بلایا . نوابصاحب مع خندم وحشم الهآباد گئی : یکم نومبر سنه ۱۸۶۱ ع کو ایك شاهانه دربار منعقد هوا جب تمام اهالی جلسه آپنی اپنی کرسیون پر بینی گئی، تو نوآبماحب بهادر تخت شاهی کی محاذی تشریف لیگئی. اور گورنر جنرل نی اپنی هاتیم سی اس رتبـه کی تمغی عطـا فرمائی . اور کهڑی هوکر بیان کبـا : '.... چونکه به رتبـه سب سی پہلی آپ صاحبون کو عطا ہوا ہی، امید ہو کہ آپ ہندکی باشندون مین ایسا طریقہ اختیار کرینگی که آپ کا طرز عمل دیکھنی سی هندکی سردارون یا باجگزارون کو ملکهٔ معظمه کیساتیم محبت دلی اور اتحاد قابی پیدا هو'. بعد اس تقریر کی دربار برخاست هوا. اور نوابصاحب گورنر جنرل سي رخصت هوكر اپني دارالرياست كو واپس تشريف لائر، (اخبار الصناديد، ج ٢، ص ١١٣-١١٦). نوابصاحب کی فرمان بنام غالب مورخهٔ ۸ اکتوبر سنه ۲۱ ع مطابق ۲ ربیع الثانی سنه ۷۹ه سي معلوم هوتا هي ، كه حصور ١٣ اكتوبر سنه ٣١ ع كو اله آباد روانه هوى . تقريساً ايك ماه رامپور سی باهر رهنی کا خیال تها . لیکن جیسا که میرزا صاحب کر خط سی معلوم هوتا هی نومبر کر پہلی ہفتہ مین واپس تشریف لی آئی .

طریقهٔ دعاگوئی و ثنا خوانی کی رعایت سے نوبیت بسبیل مثنوی ، که جس مین حصولِ عطیهٔ سلطانی کی هجری وعیسوی تاریخ هے ، بهر حال لکر لی هین . کل ورود ِ عنایت نامه سے معزز هو کر آج وه اشعار نذر کرتا هون^(۱) . زیاده حد ِ ادب . تم سلامت رهو قیامت تك . شفقت کا طالب **غالب** . دو شنه ۱۱ نومبر سنه ۱۸۶۱ .

(77)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . کل ایك شعر ظهوری مغفور کا اور ایك شعر غالب مرحوم کا ایك ورق پر لکھکر صبح کو ڈاك مین بھجوا دیا . شام کو توقیع ِ مرکارۂ ڈاك نے لادیا . اگست سنه ۱۸۶۲ کی پرورش کی ہنڈوی پہنچی ، اور سو روپیه وصول ہوگئے .

فقیرکا شیوه صدق و سداد کا هے. چند روز سے تفقد و التفات قدیم مین، خدا نخواسته باشد، کچھ کمی پاتا هون. اگر غلط هے میراگیان، تو بشرف اطلاع مشرف فرمائیے. اور اگر میرا دل دیوانه سچ سمجها هے، تو متوقع هون که عتاب کے سبب سے آگهی پاؤن. زیاده حد ادب. تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

معرَوضةُ صبح ِدوشنبه 10 ستمبر سنه ۱۸۹۲ع. [مهرِ غالبُ سنه ۱۲۷۸ هـ]. یه عرضداشت جدا هے، البته اس کے جواب کا امیدوار هون، اور رسید ِ معمولی جدا هے (۲).

(YY)

حضرت و لى نعمت آية رحمت سلامت.

بعدِ تسلیم معروض ہے. نوازشنامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے پہنچا.

⁽۱) اس مثنوی کی متملق لفافه کی پشت پر نوٹ ہی ہ تاریخ نزد منشی سیلچند ماند ، . سرکار نی اسکی تعریف مین ۱۷ نومبرکو تحریر فرمایا ، سبحان الله ! هر تاریخ پی بدل اور بطور نادر اور تحفه پی مثل ہی ، . (۲) یه عبارت عریضه کی آخر مین مهر کی بعد تحریر ہی .

اگست سنه ۱۸۶۲ کے مہینے کی پرورش کا روپیہ وصول ہوا . تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کےہون دن بچاس ہزار

[مهرِغَالب سنه ۱۲۷۸ هـ] . دو شنبه ۱۵ ستمبر سنه ۱۸۶۲ .

(YA)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

(79)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت.

بعدِ تسلیم معروض ہے. نوازشنامۂ ربوبیت طراز ، مورخۂ ۱۱ مارچ سنہ ۱۸۳۳، ۱۶ ماہِ مذکور کو مین نے پایا. دوسو روپیہ کی ہنڈوی کا شکر بجا لایا. کہانتك شکر بجا لاؤنگا. کس کس عنایت کا سپاس ادا کرونگا. «شکرِ نعمتهای تو ».

اب سنیئے اپنے دعاگوکی داستان . منگل ۳ مارچ کو جناب لفٹنٹ گورنر بهادر نے(۲) خلعت عطاکیا . اور فرمایاکه هم تمهین مژده دیتے هین ،

⁽۱) لفافه پر یوم جمعه ۱۰ اکتوبر سنه ۱۸۹۲ لکها هی .

⁽۲) سر رابوك منتگمری صاحب مراد هین . یه فروری سنه ۱۸۵۹ ع سی جنوری سنه ۱۸۹۵ ع تك پنجاب کی اشتف گورنر رهی تهیی . قدر بلگرای کی نام کی مکتوب سی معلوم هو تا هی ، که مرزا صاحب انکی دربار مین شریك نهین هوی تهی . دربار کی بعد منتگمری صاحب نو بلاکر اپنی طرف سی خلعت عطاکیا، اور و هین دربار انباله کی متعلق گفتگو هوئی . فرماتی هین : و رابرك منتگمری صاحب لفتنك بهادر قلمرو پنجاب بهان (دلی آئی . دربار کیا . مین نگیا . دربار کی بعد ایك دن باره بجی چپراسی آگر مجکو بلا لیگیا . بهت عنایت فرماتی . اور اپنی طرف سی خلعت عطاکیا ، (اردوی معلی ، ص ۲۰۰۶ ، لاهور اید نیشن سنه ۱۹۲۹ ع) . منشی شیونراین کی نام کی خط مین واقعه کی مزید تفصیلات تحریر کی هین . فرماتی هین : دربار کیا . خیر کرو . جی کرکیا . ناگاه دربار کی تیسری دنباره بجی چپراسی آیا ، اورکها که (باق)

کہ نواب گورنر جنرل بہادر نے^(۱) اپنے دفتر مین تمھار مے دربار اور خامت کے بدستور بحال رہنے کا حکم لکھوا دیا . مین نے عرض کیا کہ مین انبالے جاؤن ؟ فرمایا البته انبالے جانا ہوگا .

بعد جناب نوابصاحب کے جانے کے شہر مین شہرت ہوئی، کہ دلی کے لوگ انبالے جانے سے ممنوع ہین. گھبرایا اور صاحب کمشنر کے پاس گیا. آپ خط اپنا دے آیا. زبانی پرسش کا جواب زبانی پایا. پھر خط کے جواب مین خط محررۂ ۷ مارچ آیا. چنانچہ لفافہ بلحاظ ِ گرانی ِ وزن رہنے دیتا ہون. اور خط بجنسه حضرت کو بھیجتا ہون.

کل سے ایک اور خبر اوڑی ہے ، کہ نصیبِ اعدا لاڑد صاحب کی طبیعت ناساز ہو گئی ہے . انبالے مین دربار نکرینگے . اور شملہ کو چلے جا مین دربار نکرینگے . اور شملہ کو چلے جا مین دو اب مین دو وجہ سے بین السفر و السکون متردد ہون . پہلی وجہ خاص . دوسری وجه عام . دوسو مین سے سو لیکر ساز و سامان درست کیا ہے ، اور سو مہاجن کے ہان ڈاک اور خرچ ِ راہ کیواسطے رہنے دئے ہین . تار برقی مین جناب نوابصاحب سے حکم منگواؤنگا . جو حکم آئیگا آپ سے عرض کر کے اوسکی تعمیل کرونگا .

⁽بقیه) نواب لفننت گورنر نریاد کیا هم . بهائی یه آخر فروری هم . اور میرا حال یه همی که علاوه آوس دائین هات کی رخم کی سیدهی ران مین اور بائین هات مین ایك ایك پهوزا جدا هم . حاجتی مین پیشاب کر تا همون . او نهنا دشوار هم . جر حال سوار هوگیا . پهل صاحب سکرتر بهادر سی ملا . پهر نوابصاحب کی خدمت مین حاضر هموا . تصور مین کیا بلکه تمنا مین بهی جمو بات نه آهی وه حاصل هوئی . یعنی عنایت سی عنایت ، اخلاق سی اخلاق . وقت رخصت خلعت دیا . اور فرمایا که یه هم تجمه کو اپنی طرف سی از راه محبت دیتی هین . اور فرده دیتی همین ، که لار دُصاحب کی دربار مین تجمه کو اپنی طرف سی از راه محبت دیتی هین . اور مژده دیتی همین ، که لار دُصاحب کی دربار مین شریك هو . خلعت پهن . حال عرض کیا گیا . ایم مین از دور کهی کی دربار مین شریك هو . خلعت پهن . حال عرض کیا گیا . فرمایا : 'خیر اور کبهی کی دربار مین شریك هو نا ' . اس پهوژی کا برا هو انبالی نجاسكا ، (اردوی معلی ، ص ۱۳۸۳ و ۱۳۸۶) .

⁽۱) لارۀ الگن بهادر مراد هین . یه لارۀ کیننگ کو بعد هندوستان کو وائسرای هوی . جنوری سنه ۱۸۹۲ع مین چارج لیا اور ۲۰ نومبر سنه ۱۸۹۳ع کو فوت هوگئی . میرزا صاحب ایك مکتوب کر آخر مین لسكهتی هین : « ۲۱ جمادی الثانی سال ' غفر ' مطابق ۳ دسمبر سال ' کیا غضب هی هی ' یه گویا ناریخ و فات جناب نواب گورنر جنرل لارۀ الگن صاحب بهادر کی هم » (اردوی معلی . ص ه ۶۰) .

تم ســـلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار معروضهٔ ۱۲ مارچ سنه ۱۸۶۳ . (مهر ِ **غالب** سنه ۱۲۷۸ هـ)^(۱) .

(میرزا صاحب نے ایک عریضه ۲۸ جولائی سنه ۱۸۹۳ ع کو لکھا تھا. مثل مین اوسکا لفافه موجود ہے. میر منشی صاحب دارالانشا نے اوسپر تحریر کیا ہے: «عرضی در حضور ماند»).

(Υ^{\bullet})

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ِ تسليم معروض هے. جب انبا لے میرا جانا نہوا، تو مین نے قصیدہ

(۱) میرزا صاحب نو ۱۳ رمضان مطابق ؛ فروری (سنه ۲۳ع) کو میرزا تفته کی نام حسب ذیل خط لکها هی : د... همیشه نواب گورنر جنرل کی سرکار سی دربار مین مجمو ۷ پارچی اور تین رقم جو اهر خلمت ملتا تها . لارڈکینگ صاحب میرا دربار اور خلمت بند کر گئی هین . ناامید هوکر بینهرها . اور مدت العمر کو مایوس همو رها . اب جو یهان لفٹنٹ گورنر پنجاب آئی . مین جانتا تها ، که یه بهی مجهمی نه ملینگی . کل او نهون نی مجمود بلا بهیجا . بهت سی عنایت فرمائی . اور فرمایا که لارڈ صاحب دلی مین دربار نکرینگی . میرث هموتی هوی اور میرث مسین اون اضلاع کی علاقمه دارون اور مالمگزارون کا دربار کرتی هوی انبالی جائی . شریك دربار دربار کرتی هوی انبالی جائینگی . دلی کی لوگون کا دربار و هان هوگا . تیم بهی انبالی جائی . شریك دربار هو کر خلمت معمولی لی آئی . بهائی کیا کمون که کیا میری دل پر گزری . گویا مرده جی انها . مگر ساته اس مسرت کی یه بهی سنانا گزرا ، که سامان سفر انباله و مصارف بی انتها کمهان سی لاؤن . اور طره یه که نذر معمولی میری قصیده هی . ادهر قصیده کی فکر . او دهر روییسه کی تدبیر . حواس نهکانی نهین ، نه رات کو نیند هی . یه کئی سطرین تمهین ، اور ایسی کریگا . لیکن اندنون مین نه دن کو چین هی . نه رات کو نیند هی . یه کئی سطرین تمهین ، اور ایسی کی گئی سطرین جناب نوابساحب کو ، لکهکر بهیجدی هین . جیتا رها تو انبالی سی آکر خط لکهونگا ، هی کئی سطرین جناب نوابساحب کو ، لکهکر بهیجدی هین . جیتا رها تو انبالی سی آکر خط لکهونگا ، (اردوی معلی ، ص ۱۱۱) .

اس خط سی معلوم هو تا هی ، که هیرزا صاحب نی محولهٔ بالا و سطرین ، چار فروری کو یا اس سی ایک دو دن قبل نوابصاحب کی خدمت مین ارسال کی تهین . سوء اتفاق سی ان سطور و الا عریضه مثل مین موجود نهین . البته نوابصاحب کا جواب شاهل هی . القاب و آداب کی بعد ارشاد فرمایا هی: ... مشفقا! هندوی مبلغ دو صد رویه برای مصارف تشریف فرمائی سای برای ملازمت جناب مستطاب معظم البهم معطوف رقیمه الوداد هذا مرسل خدمت شریف است ». یه فرمان ۱۱ مارچ سنه ۳۳ ع کو تعریر کیا آلها . میرزا صاحب کی عریضه مین اسیکا حواله هی . اصل عریضه کی جواب مین نواب فردوس مکان نی ۱۹ مارچ کو تحریر فرمایا : د... جو که خط نواب صاحب کشنر بهادر سی عدم حصول شرف ملازمت جناب مستطاب معلی القاب نواب گور نر جنرل بهادر دام اقبالهم کا بمقام انبالی مستنبط هی ، اسواسطی تشریف لیجانا آپ کا انبالی کو بلا استجازت ضرور نبین معلوم هو تا . آیسده جو رای زرین اسواسطی تشریف لیجانا آپ کا انبالی کو بلا استجازت ضرور نبین معلوم هو تا . آیسده جو رای زرین اسواسطی تشریف لیجانا آپ کا انبالی کو بلا استجازت ضرور نبین معلوم هو تا . آیسده جو رای زرین ایکی اس خصوص مین مقتضی هو . اور خط مسطور بجنسه واپس بهیجا جاتا هی ... » .

مدح، جو دربارکی نذر کیواسطے لکھا تھا، بطریق ڈاکے جناب چیف سکرتر بہادرکو اس مراد سے بھیجا، کہ آپ اسکو جناب نوابِ معلی القاب کی نظر سے گزرانین^(۱). اور یه دستور قدیم تھا، کہ جب مین قصیدهٔ مدحیه بھیجتا، تو صاحب سکرتر بهادر کا خط بیوابسطهٔ حکام ماتحت مجکو آجاتا. اب جو مین نے موافق معمول قصیدہ بھیجا، یقین ہے کہ مارچ یا اپریل کے مہینے مین وہ لفافه یہان سے لشکر کو گیا، صدائی برنخاست. ناامید ہو کر بیٹھرھا. بلکہ یہ خیال گزراکہ جب رسم تحریر خطوط نرھی، تو دربار اور خلعت کہان. ناگاہ کل شام کو صاحب سکرتر بهادر کا خط ڈاک مین آیا. وھی افشانی کاغذ، وھی القاب، جی چاھتا تھا کہ اصل خط مع سرنامه بھیجدون، تاکہ حضور ملاحظه فرمائین. مگر برسات کا آندیشه مانع آیا. نقل سرنامه اور خط کی ملاحظه فرمائین. مگر برسات کا آندیشه مانع آیا. نقل سرنامه اور خط کی

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون حضور كی خوشنودی كا طالب غالب. صبح ِ سـه شنبه ، ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۳ (۲) .

نقل خط جناب صاحب سكرتر بهادر

سر نامسه .

در شهر دهلي .

خانصاحب بسيار مهربان دوستان، مرزا اسد الله خان غالب سلمه الله تعالى .

خط بركاغذ افشان .

خانصاحب بسيار مهربان دوستان سلامت .

قصیدهٔ با آب و تاب در مدحت نواب مستطاب معلی القاب ویسرای وگورنر جنرل بهادر دام اقباله و صول گردیده ، بر رخ ارادت آن مهربان آ و ، و بر جبین عقیدت ایشان تا بی افرود . و از گرا نمایه گوهرهای بحر فکر یکتا سخنور معنی پرور ، که گنج برگنج نهاده بود ، از نظر قبولی بندگان نوابساحب ممدوح گزشته ، طرب پیرای خاطر همایون ایشان گشت . زیاده چه نگاشته آید . (دستخط انگریزی) مرقوم ۲۰ جولائی سنه ۱۸۲۲ ع .

یمان یه امر قابل اظهار هی که میرزا صاحب کر اس روحانی سرور کر حصول مین اونکر ایك جسمانی عارضه نر خلل اندازی کی . چنانچه جمعه ۲۷ مارچ سنه ۱۸۹۳ع کو میر سرفراز حسین کو (باقی)

⁽۱) قصیدهٔ مذکورکیلئی مثنوی ابرگهربار (ص ۳۵، مطبوعه اکمل المطابع، دهلی، سنه ۱۲۸۰هـ) ملاحظه هو .

⁽٢) صاحب سكرتر بهادركر محولة بالا خطكى نقل حسب ذيل هي :

(31)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعـد تسلیم کے معروض ہے. نوازشنامہ اور اوسکے ساتھ دو بہنگیان ٗ دو سو آمون کی پہنچین . «شکر ِ نعمتہای ِ تو چنـــدانکہ نعمتہای ِ تو ». زیادہ حد ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. سه شنبه پنجم جولائی سنه ۲۶.

(44)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. منشور ِ عطوفت مع قطعۂ ہنڈوی شرف ِ ورود لایا. سو روپیے بابت تنخواہ ِ جولائی سنه ۱۸۶۶ کے معرض ِ وصول مین آیا.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار ترحثم کا طالب غالب. ۱۱ اگست سنه ۱۸۶۶ .

(34)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت.

(بقیه) لکهتی هین: درجب کی مهینی مین سیدهی هاتی پر ایك بهنسی هوئی، بهنسی بهوزا هوگئی. بهوزا بهوئکی. بهوزا بهوئکی زخم بنا. زخم بگز کر غار هوگیا. اب بقدر یك کف دست وه گوشت مردار هوگیا. انبالی علی یهی یهی وجه هوئی (اردوی معلی، صفحه ۱۵۲). بعدازان ۳ مئی کومنشی شیونر این کولکها هی: د... اس بهوژی کا برا هو انبالی نجاسکا، (ایضاً، صفحه ۳۸۶). میرزا تفته کو ایك غیرمورخه خطمین اطلاع دی هی: ولوصاحب! هم نو نفتنث گورنر کی ملازمت اور خلمت پر قاعت کرکی انبالی کا جانا موقوف کیا. اور بڑی گورنر کا دربار اور خلمت اور وقت پر موقوف رکها. بیمار هون. هات پر ایك زخم، زخم کیا ایك غار، هوگیا هی. دیکهئی انجمام کار کیا هوتا هی، (ایضاً، صفحه بر ایك زخم، ایداری سنه ۱۹۲۹ ع).

حدِ ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزاز نجات کا طالب **غالب** . جمعہ نہم ستمبر سنہ ۱۸۶۶ . (۳٤)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعدرِ تسلیم معروض ہے. صدورِ والا نامـه سے مین نے عزت پائی. بذریعهٔ هنڈوی سو روپیه بابت تنخواہِ ستمبر سنه ۱۸۶۶ وصول ہوئے. زیادہ حد ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار ترحم کا مستحق اور تفقُد کا طالب **غالب**. دو شنبہ دہم اکتوبر سنہ ۱۸٦٤ عیسوی .

(**TO**)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت.

بعد تسلیم و نیاز معروض ہے . جب سے حضرت کی ناسازی مزاج مبارك كا حال خارج سے مسموع ہوا ہے ، عالم الغیب گواہ ہے کہ مجھپر اور میری بی پر اور میرے فرزند حسین علی خان ' پر کیا گزر رہی ہے . ایکدن رات میرے گھر مین روٹی نہین پکی . ہم سب نے فاقه کیا . بارے وہ خبر وحشت اثر غلط نکلی . حواس ٹھکا نے ہوئے . باالکل' اطمینان جب ہوگا کہ آپ کے غسل صحت کی نوید سنونگا ، اور قطعة تاریخ غسل صحت لکھکر

⁽۱) حسین علی خان ، مرزا صاحب کی متبنی زین العابدین خان عارف کی لؤکی تھی . باپ کی انتقال کی بعد مرز صاحب نی انهین پوتون کی طرح پالا تھا . نواب خلد آنسیان کی عہد مین ریاست سی وظیفه پانی لگی تھی . یہ نہایت خوشگو شاعر تھی . اردو اور فارسی دونون زبانون مین شعر کہتی تھی . فارسی مسین خیالی اور اردو مین شادان تخلص تھا . اپنی واللہ کی طرح انھون نی بھی نوجوائی کی عالم مین سنه ۱۲۹۳ هر (مدرع) مین انتقال کیا . دشادان فرخ نهاد ، مادہ تاریخ ہی (انتخاب یادگار ، صفحه ۲۷ و ۱۷۲ ، وتاریخ لطیف قلی ، ص ۱۵۲ ، مصنفه مولوی مهدیعلیخان مرحوم سابق تحویلدار کتب خانه) .

بهیجونگا. فیالحال اتنا چاهتا هون که اس خطکا جواب پاؤن اور حقیقت ِ مرض سے آگہی حاصل هو^(۱). زیادہ حد ِ ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار تھاری سلامتی کا طالب **غالب** ، ۸ نومبر سنه ۱۸۶۶ .

(٣٦)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے۔ ابتدای یکم نومبر سے ۱۱ تک عرض نہین کرسکتاکہ لیل و نہار مجھ پر کیسے گزرہے ہیں. راہ دور، مین رنجور، معہذا یہمقدور اگر دلی سے رامپور تک شکرم کی ڈاک جاتی ہوتی، تو مین یہان ایک دم نہ ٹھرتا اور خدمت مین حاضر ہوتا . تار برقی بھی نہین جو صحت و عافیت کی خبر جلد حاصل ہو . ناچار از راہِ اضطرار ۸ ماہِ حال یعنی نومبر کو عریضه روانا کیا . خدا کی عنایت اور مرشد کامل یعنی حضرت کی ہدایت نے اوس خط کے جواب آنے کی مدت سے پہلے مجھے گردابِ اضطراب سے نکالا . کل ۱۲ نومبر کو نوازشنامہ آگیا . گویا میری جان بچ گئی . بلکہ ایک اور نئی جان میرے بدن مین آگئی . اب استدعا یہ ہے کہ حال ِ ناسازی مزاج ِ اقدس مفصل معلوم ہو . زیادہ حد ِ ادب(۲) .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاسہزار عافیت کا طالب **غالب**. یکشنبه ۱۳ نومبر سنه ۱۸۶۶.

⁽۱) نواب فردوس مکان اس سال عارضة سرطان مین مبتلا هوکر مسلسل ۹ ماه تك علیل رهم . میرزا صاحب سی او نکی تعلقات شاگردانه اور کریمانه تهی . اسلئی جب علالت کی اطلاع ملی تو یه بهت متردد هوی ، اور پذریسهٔ عریضهٔ هذا حقیقت مرض سی آگاه کرنیکی درخواست کی . لیکن مثل مین اس کا جواب موجود نهین . اس سی خیال هوتا هی که غالباً شدت مرض کی سبب جواب مین تاخیر هوئی . اور جب اس عرصه مین میرزا صاحب کا آینده خط بهی موصول هوگیا تو دونون کی جواب مین مرض کی حقیقت سی او نهین اطلاع دیگئی .

⁽۲) اس عریضه کر جواب مین ۱۹ نومبر کو نوابصاحب نر تحریر فرمایا «مشفقا! اب فضل الهی سی پهوژهٔ لاحقه مین بهت تخفیف اور قریب الاندمال کلی هی ، . عریضه نمبر ۳۸ سی معلوم هوتا هی که یه فرمان مرزا صاحب کو ۲۹ نومبر کو موصول هوا .

٦ - مكاتيب غالب

(44)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

(TA)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. کس زبان سے کہون، اور کس قلم سے لکھون، کہ یہ ہفتہ عشرہ کس تردد و تشویش سے بسر ہوا ہے. ہر روز شام تك جانب در نگران رہتا، کہ ڈاك کا ہرکارہ آئے، اور حضرت کا نوازشنامه لائے. بارے خدا کی مهربانی ہوئی. از سر نو میری زندگانی ہوئی، کہ کل چار گھڑی رات گئے ڈاك کے ہرکار نے نے وہ عطوفت نامة عالی دیا، جس کو پڑھکر روح تازہ رگ و پسے مین دوڑ گئی. نیند کس کی. سونا کس کا. روشنی کے سامنے بیٹھا اور اشعار تہنیت لکھنے لگا. سات شعر مع مادۂ حصول صحت جب لکھ آئے تب سویا. اب اس وقت وہ مسودہ صاف کرکے ارسال کرتا ہون(۱).

دائم شنیدهٔ که در اقصای مغربست جوی بریده اند و روان کرده اند آب هنگام شب که زیر زمین باشد آفتاب حمام حوض بنگر و گل جامش آسمان آمد برای غسل بگرما به اندرون اینک (فراغ) و (اخترنیک) و (خجسته روز)

مر چشمهٔ که خضر شد از وی بقا پزیر حمام را بحوض ازان فرخ آب گیر از تاب مهر گرم شد آن آب نا گزیر و آن را سفید کرده فروغ مه منیر مانند معنی که نهد روی در ضمیر پیداست زین سه لفظ سه تاریخ دلپذیر (راق)

⁽۱) اشعار مذکورکی متعلق عریضه کی لفافه پر نوٹ هی : • حسب الحکم تاریخ نزد مولوی امیر احمد صاحب فرستاده شد . یکم دسمبر سنه ۱۸۶۶ ع ، . امیر صاحب نی تذکرهٔ انتخاب یادگار (ص ۲۵۰) مین ، قطعهٔ تاریخ غسل صحت کی نام سی یه 7 شمر درج کئی هین :

تم ســـلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار خیرو عافیتکا طالب **غالب** . ۲۷ نومبر سنه ۱۸۹۶

(٣٩)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدِ تسلیم معروض ہے. نوازشنامه عزِ ورود لایا. از رویِ ہنڈوی سو روپیسه بابت تنخواہِ ماہِ نومبر سنه ۱۸۶۶ معرضِ وصول مین آیا. زیادہ حدِ ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار تمهاری سلامتی کا طالب **غالب**. ۱۳ رجب و دسمبر سنه ۱۸۶۶.

(()

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. حضرت کے قدمون کی قسم چوب چینی کے ارسال کا حکم ڈاک سے مین نے نہیں پایا. ۲۲ دسمبر کو ہرکارہ آیا. نوازشنامه شرف افزا لایا. دلی اب شہر نہیں، چھاؤنی ہے، کنپ ہے. نه قلعه، نه شہر کے امرا، نه اطراف شہر کے روسا. بہر حال تین چار دن مین ہر یك جگہ سے منگواکر رنگین وسنگین و بے گرہ یا کم گرہ خود چنکر پانچ سیر قطعات

چوب چینی ایك ٹھلیا مین رکھکر آٹے سے منہہ بند کیا . پھرکپڑا لپیٹا. ڈور نے سے خوب مضبوط باندهکر دو جگہ اپنی مہرکی اور وہ ٹھلیا کہار کو سونہی . تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون روز دو شنبه ۲۲ دسمبر سنه ۱۸۶۶. وقت ِصبح حوالهٔ کهار سرکار. (مهر غالب). (ξ)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعدِ تسليم معروض هے. نوازشنامـه کے ورود سے عزت اور ادراكِ صحت و عافیت ِ مزاج اقدس سے مسرت حاصل ہوئی. پرچۂ ہنےڈوی اوس توقيع مين ملفوف پايا . سو روپيـــه بابت تنخواه ِ دسمبر سنه ١٨٦٤ معرض ِ وصول مين آيا . زياده حد ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون حضور کی سلامتی کا طالب غالب. ۱۶ جنوری سنه ۱۸۶۵ عیسوی.

(EY)

بحضرت ِ فلك رفعت . نوابِ معلى القاب. انجم گروه ، آفتاب شكوه ، به بخشش و بخشایش بینوایان را تونگرکن ، و ناتوان را توانا ساز ، در عز و جاه با تاجداران همسر . و در ملك و سپاه با شهریاران انباز ، که بفرزانگی حلقه درگوش افگنندهٔ دانش گستران، و بمردانگی غاشیه بردوش نهندهٔ دلاوران.

هرچـه از نیایش وستایش بتقدیم همیرسد ، حرزِ بازوی ِ همت است ، تا بدان نیرو در سخن دلــــیری تواند کرد . همانا از رازِ سپهر و ســتاره سخن همیرود . وخجستگی و فرخندگی چندگفته می شود .

این نافِ ِ هفته که راستان در باســـتان این را «بهرام روز» میگفتند . و اكنون سه شنبه نام دارد ، روزيست فيروز ويژه ، درين سال ِ فرخ فال ، كه دو یمـین روز است از فروردین، وروز ِبست ویکم از مارچ، و روز بست و دوم از شوال. بارے نخست بر آن سرور ِشاہ نشان ،کہ امروز بشستنِ اندام آبروی ِگرمابه افزود ، مبــارك. و سپس بر غالبِ سخنــدان ، که عافیت جوی و دعاگوی ِ این درگاہ ست ، همایون .

همانا درین روزگار خسرو ستارگان ، که مهرِ منیرش دانی ، در بره. و از سوی ِ فراز نخستینِ سـیارگان ، که زحاش خوانی ، در ترازو . سعد ِ اکبر به قوس. و سعد اصغر به ثور. آن دو نیر به بیت الشرف خوشنود و شاد. و این دو اختر بکاشانههای ِ خویشتن آباد . گهان ندارم که از خسروان ِ پارس و سلاطين عرب هيچكس را چنين طالعے بهرِ جلوس اتفاق افتــاده باشــد ،كه حضرت ولمي نعمت را براي غسل صحت دست بهم داده است. خرد تاگفتار مرًا شنود، چشمك زد، و به پيغـاره سرودكه: «اى در درخشانى انجم وآفتاب چون کودکان در بال افشانی کرمکهای شب تاب نگران، از حلقهٔ اختر شہاران بدر آی . و بدبستان حکمای روحانی رمز ہے از حکمتِ ایمائی بشنو . تا بدانی که بدین امیرِ مسند سریرِ سلطان نظیر عمرِ جاودانی و دوام لذتهای روحانی بخشیده اند » . گفتم : « تا برهان نبـاشد کالبدِ سخن را جان نباشــد . مرا بیخبر مپندار . و اگر حجتے داری بیار » . گفت : «برهانے ازین ارجمند تر ، وحجتے ازین خرد پسند تر ، چه خواهد بود ، که چون آفریدگان را در آن جهان عمر دو باره دهند ، دیگر بیم مرگ برخیزد . و به بانگ صور از خوابِ فنا جستگان در آن گیتی جاوید پایند. مگر صحتِ خداوند ازین رنجوریِ هولناك بدان نماند، كه پنداری عمر دوباره یافت ؟ پس اقتضای دوباره زیستن تغیر چرا پزیرد . و چون هستی یافتگان آن جهان در آن جهان جاودان زنده مانند، آنکه درین گیتی حیات ثانی پزیرفته باشد، هم درین گیتی همیشه زندگانی چون نکند. این عمرِ عزیز که بخدایگان داده اند، عمرِ خضر و الیـاس نباشد، کہ یکے را بشمردن ِ ریک ِ صحرا، و دگر نے را به پیمودن ِ آبِ دریا گزرد. انشاء الله العظیم جنابعالی ، تا جهانست ، پرویز بزم ، تهمتن رزم ، دشمن گداز، دوست نواز ، بلب در سخن اخترفشان ، و بکف در کرم گوهرفشان خو اهند زیست » .

قطعهٔ تاریخ ِ غسلِ صحت ، و قصیدهٔ تهنیت که پیش ازین فرستاده ام ^(۱) ، نظمے است شاعرانه. و این نگارش نثریست عارفانه. قانونِ حکمت و شریعت

(١) قطعة ناريخ غسل عريضيه نمبر (٣٨) كر حاشيه مين درج كيا جاچكا هو . قصيدة تهنيت مثل مين شامل نہیں . لیکن اردو دیوان غالب مع شرح نظامی (مطبوعة نظامی پریس بدایون سنه ۱۹۲۲ع)کی صفحات ٢٤٤ ـ ٢٤٧ ير ايك قصيده يايا جاتا هي ، جو نواب سعيد الدين احمد خان طالب مرحوم جاگيردار ریاست لوهارو سی رسالهٔ کمال دهلی کو حاصل هوا، اور اوسکی اشاعت جنوری سنه ۱۹۱۰ع سی مو لانا نظامی نی نقل کیا . مو لانا کی خیال مین به قصیده نو آب سید کلب علیخان بهادر خلد آشیان کی تحسیل صحت كى تهنيت منن لكها كما تها . ليكن ميرى نزديك به مرزا غالب كا محولة بالا قصيده هي . اسائي كه اسمین جشن کی موقع پر عید، نوروز، اور ہولی کا جمع ہونا تحریر کیا گیا ہی. اور منشی امیر احمد امیر مینائی کی قطعهٔ تاریخ (انتخاب یادگار، ص ٥٠) سی معلوم ہوتا ہی ، که تیوہارون کا یه اجتماع نواب فردوس مکان کر غسل صحت کر وقت هوا تھا . ان کر قطعه کا آخری مصرع هي : «مهيّا عيدكا نوروز كا دن غسل صحت هي » . مرزا صاحبكا قصيدة حسب ذيل هي :

> مرحبا سال فرخی آثین! عید شوال ، و ماه فروردین مه وسال ، اشرف شهور و سنين ليك بيش از سه هفته بعد نهين جا بجا مجلسين هوڻين رنگين باغ مین سو بسو کل و نسرین باغ گویا نگارخــانهٔ چبن جمع هرگز هوی نهونگی کمین منعقد محفل نشاط قرين رونق افزای مسند تمکین رزمگه مین ، حریف شیر کمین خیر خواه جناب، دولت و دین جن کی خاتم کا آفتــاب نگین آسان هو کدای سایه نشین نه هوئی هو کبهی بروی زمین نور یی ماه ، ساغر سیمین هی وه بالای سطح چرخ برین یه ضیابخش چشم اهل یقین که جهان گدیهگر کا نام نهین

شب و روز . افتخار لیل و نهار گرچه هی بعد عید کی نوروز سو اس اکیس دن مین ہولی کی شہر مین کو بکو عبیر و گلال شهر کویا نمونهٔ گلزار تین تیوهار ، اور ایسی خوب پھر ھوٹی ھی اسی مہینی مین محفل غسل صحت نواب برمگه مین ، امیر شاه نشان یبشگاه حضور ، شوکت و جاه جن کی مسند کا آسمان گوشه جن کی دیوار قصر کی نیچی دھر مین اس طرح کی بزم سرور انجم چرخ ، گوهر آگین فرش راجه اندر کا جو اکھاڑا ہی وه نظرگاه اهل وهم و خیال وان کهان یه عطا و بذل و کرم

(باق)

را جامع. هم از روی ِ نقل حق ، و هم از روی ِ عقل راست. بقای خداوند بعمرِ تازه جاود آنی ، و نشاطرِ بی اندازه پیشکار ِ این حیاتِ ثانی باد! چار شنبه ۲۳ شوال سنه ۱۲۸۱ ، و ۲۲ مارچ سنه ۱۸۶۵ (مهرِ **غالب**)^(۱).

(بقبه)

ژاله آسا بچهی مین در ثمین جلوة لوليان ماه جين یان وه دیکها به چشم صورت بین به کال تجمل و تزئین اور بال یری هی دامن زین بنگسا دشت دامن کل چین رہ روون کی مشام عطر آگین فوج کا هر يباده هي فرزين جس طرح هی سپهر پر پروین ران پر داغ تازه دیکی وهین خاص بہرام کا ہی زیب سرین مدعا عرض فر. ي شعر نهين گر کیون بھی تو آئی کسکو یقین هو گیا هون نزار و زار و حزین دست خالی و خاطر غمگین هی قلم کو جو سجدہ ریز زمین غالب عاجز نیاز آگین

یان زمین پر نظر جہانتك جائر نغمة مطربان زهره نوا اوس اکھاڑی مین جوکہ ہی مظنون سرور مهر فر هوا جو سوار سب ٹی جانا کہ ہی پری توسن نقش سم سمند سی یک سر فوج کی محرد راه مشك فشان بس که بخشی هی فوج کو عزت موکب خاص یون زمین پر تھا چھوڑ دیتا تھا گور کو بہرام اور داغ آب کی غلامی کا بنده پرور! ثنا طرازی سی آپ کی مدح اور میرا منہہ اور بھر اب کہ ضعف بیری سی بیری و نیستی، خداکی پناه ! صرف اظهار هي ارادت کا مدح گستر نہین ، دعا گو ہی هی دعا بهی یهی که دنیا مین تم رهو زنده جاودان، آمین ۱

(۱) اس نثرکی رسید مین o ذیقعـده سنه ۱۲۸۱ ه مطابق ۳ ایریل سنه ۱۸۶۵ عکر نواب صاحب نی تحریر فر ما ما : • نثر نثره نثار آپ کی آئی . جشن صحت کی مسرت بزهائی . زبان خامه کو مجال صفت نهین . خامهٔ زبان کو یارای مدحت نهین . سچ یه هی ، که آپکی ذات هرکمال مین فردکامل هی. هر فقره مین ته ت سمانی حاصل هی . انصاف کی تو یه بات هی ، که یه تحریر نهین کرامات هی . اس جشن مین اگر چه نظاه. آب شریك نهین هوی، مگر میری نزدیك شریك غالب رهی . الله تعالی صحت او رقوت عطا فر مائه . مشتاقون کو لطف مجالست هاتهر آئی . دست دعا بلند هی . نوید صحت کی طبیعت آرزو مند هی . حال اینا اکثر لکهتی رهبی . زیاده شوق همی ، اخبار الصنادید (ج ۲ ، ص ۱۲۳) سمی معلوم همو تا همی که حسب تجويز صاحبزاده سيدكاظم عليخان بهادر عرف چهوڻو صاحب باغ بينظير مين يه جشن مناياگيا تها .

بحضور نوابصاحب والا مناقب عاليشان، قلزم فيض وعمان احسان، المير المسلمين نواب كلب عليخان بهادر دام اقباله مقبول باد^(۱)

(نواب سید محمدکلب علیخان بهادر خلد آشیان نواب فردوس مکان کی فرزند اکبر تھی . آپ جنابعالیه فیروز النسا بیگم صاحبه ملقب به نواب بهو بیگم دختر سید عبد العلی خان بهادر، خلف نواب سید غلام محمد خان بهادرکر بطن سی ۲۰ ذی الحجه سنه ۱۲۵۰ ه مطابق ۱۹ اپریل سنه ۱۸۳۵ ع کو اتوارکر دن صبح کیوقت متولد ہوی . سنه ۱۸۹۶ع مین گورنر جنرل کی منظوری سی ولیعهد ریاست اور ۲۱ ایریل سنه ۱۸۹۵ ع مطابق ۲۶ ذیقعده سنه ۱۲۸۱ ه کو جمعه کی دن ۳۰ سال کی عمر مین مسند نشین هوی. ۱۵ محرم سنه ۱۲۸۲ هـ مطابق ۱۰ جون سنه ۱۸۹۵ ع کو مسٹر جان انگلس ایجنٹ ریاست وکشنر رو هیلکهنڈ نو رامیور آکر باضابطه رسیم مسند نشینی ادا کرائی . ماه رجب سنه ۸۲ ه مطابق دسمبر سنه ۳۵ ع مین ملکهٔ معظمه کیجانب سی خلعت آیا . اور اسی مهینی مین جشن جلوس منایا گیا . آپ بڑی حاتم دل ، یابند شرع ، بامروت، اور خلیق تھی . بافاعدہ زکوۃ ادا کرتی، اور غیر شرعی آمیدئی سی خزانہ کی دولت کو یاك ركهتي تهيى. خود صاحب علم تهيى. فارسي خليفه غياث الدين عزت صاحب غيـاث اللغات سي حاصل كي، اور علوم حکمیه مولوی فضل حق خدیرآبادی اور مولوی عبید الحق خیرآبادی سی پژهی . انکا دربار اهل فضل وکمال سی بھیا رہتا تھا۔ مشرقی علوم وصنائع کا شاید ہی کوئی ایسا ماہر ہو ، جو انکی خوان جود و کرم کی زله ربائی نکرتا هو . ان مین علما . شعرا ، ادبا ، خطاط ، صحاف ، طباخ ، اور دیگر تمـام هنرون کر ماهرین شامل تهی . علمی مبـاحثون کا بهت شوق تها . روزانه دربار مین کسی نه کسی علمی یا ادبی مسئله پر اهل دربار طبع آزمانی کیا کرتی تهیی . آپ خود برابر کا حصه لیتی ، اور اسطر– اپنی معلومات کر دائرہ کو وسیع سی وسیع تر بناتی رہتے تھی . ڪتابين جمع کرنی اور اواهین پزهنی کا بهی بیحد شوق تها . اوس عهد مین جسقدر نایاب اور نادرکتابین مهبًا كيگئى هين ، وه اپنى اهميت اور قيمت كى لحياظ سى مستقل كتابخانه كى حيثيت ركهتى هين . چونکه فارسی ادبیـات سے زیادہ تعلق خاطر تھا، اسلئی جب کوئی نئی فارسی کتاب داخل کتابخانہ هوتی اوس کر سر ورق پر اپنی قلم سی تاریخ آمید وغیرہ لکھتی ، اور خود مطالعیه کر لینی کر بعد کشابخانه کی زینت بننی کی اجازت دیتی تھی . اردو ، فارسی دونون زبانون مین شعر کمتی ، اور نواب تخلص فرماتی تهیم . فارسی کلام مرزا محمد تقی خان سپهر ملقب بلسان الملك مستوفی اول دیوان همایون اعلی سلطنت ایران مولف ناسخ التواریخ کی نظر سی گزرا تھا . اردو کلام منشی امیر احمد صاحب امیر میناثی لکهنوی دبکها کرتر تهی . ایك فارسی نثر مرزا غالب کو بهی اصلاح کیواسطی بهیجی تھی . مرزا انکی طرز نگارش کی بیحد مداح تھی . تصنیفات مین چار اردو کی دیوان . ديوان فارسي ، تاريخ شاهان سلف ، انتخاب بوسـتان خيال اور متعدد نثرين هين . نوابصـاحب کو اخبـار بینی کا بھی شوق تھا . اخبار دبدبہ سکـندری ، جو رامپورکا پہلا اخبــار ہی ، انہی (۱) یه عبارت میرزا صاحب عرائض کی لفافون پر لکها کرتی تهیی. مین نو عنوان مین تیرکاً نقل کر دی هی

کی ایمیا سی ۱۲ جمادی الآخره سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۱۰ اکنوبر سنه ۱۸۳۳ ع سی هفته وار شائع هونا شروع هوا . تممیر کا بهی شوق تها ، اور سابق جامع مسجد اور متعدد محلات اون کی اس شوق کی رهبین منت تهی ۱۰ آپ نی بائیس سال سات ماه کی حکومت کی بعید ۵۳ سال ۲ ماه ۷ روزکی عمر مین بده کی دن ۳ بجی سه پهر ۲۷ جمادی الآخرة سنه ۱۳۰۶ هجری مطابق ۲۳ مارچ سنه ۱۸۸۷ ع کی انتقال کیا . امیر مینائی نی و خوابگاه حامی اسلام امیر المومنین ، سی تاریخ وفات نکالی هی.)

(24)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض باد . نوازشنامه مع هنڈوی صدروپیه عزِ ورود لایا . اپریل سنه ۱۸۶۵ کی تنخواه کا روپیه معرضِ وصول مین آیا . زیاده حدِ ادب . تتم سلامت رهو هزار برس هر برس کے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب . ۲ مئی سنه ۱۸۳۵ عیسوی (۱) .

⁽۱) ۲۶ ذیقعده سنه ۱۲۸۱ هجری مطابق ۲۱ اپریل سنه ۱۸۳۵ ع کو جمعه کی دن نصف النهار کی وقت نواب فردوس مکان نی انتقال کیا . یه خبر وحشت اثر دلی چنچی، تو میرزا صاحب نی نواب سید کلب علیخان بهادر خلد آشیان کی نام ۲۷ ماه اپریل کو ایك عریضه لکها . اصل تحریر مثل مین موجود نهین . میرزا تفته کی نام کی مکتوب سی ، جو ۱۶ مئی سنه ۱۸۳۵ ع کو لکها گیا تها ، معلوم هوتا هی که وه عریضه تعزیت و فات اور تهنیت جلوس پر مشتمل تها ، فرمانی هین : « رامپور سی اپریل کی مهنی کا رویسه ، اور تعزیت و تهنیت کی خط کا جواب آگیا . آینده جو خدا چاهی » (اردوی معلی لاهور ایذیشن ، سنه ۱۹۲۹ ع ، صفحه ۱۹۵۹) . نواب خلد آشیان نی یکم مثی کو اس عریضه کی جواب مین تحریر فرمایا : همشفقا ۱ آنچه مشاهرهٔ آن کر مفرما از عهد نواب صاحب و قبله فردوس مکان مقرر است انشاه الله تعالی بدستور جاری مانده ، حسب صابطه بسای خدمت رسیده خواهد مانده ، اسکی بعد سرکار نی ماه اپریل کی تنخواه کی هندوی کا ذکر کیا هی . میرز اصاحب کا عریضه امی فرمان کی رسید هی .

⁽۲) یه رباعی ایك علحده ورق پر لکهی هوئی مكتوب نمبر ۶۴ كیسانیم منسلك هم . لیكن از روی تاریخ اسكو دو تین دن بعد دلی سی روانه هونا چاهیم . اسلئی كه ۲ مئی كو ذی الحجه كی ۸ تاریخ هوگی اور یه ۱۰ ذی الحجه كی صبح كو لكهی گئی هم ، جو ۸ مئی كر مطابق هوگی ، بنا برین ۲ تاریخ كم خط كیسانیم روانه نهین هوسكتی .

٧ -- مكاتيب غالب

 $(\xi\xi)$

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعبدِ تسلیم معروض ہے. تہنیت نامہ ارسال کرچکا ہون. جواب پا چکا ہون. قصیدہ کا لفافہ ارسال کیا ہے. یقین ہےکہ پہنچ گیا ہوگا^(۱).

حضرت فردوس مکانِ سپہر آستان کا معمول تھا کہ محرم سے دو تین

ساتیم بهیجی گئی هونگی . قصیده یه هی : تجلی که ز موسی ربود هوش بطور خجسته سرور سلطان شکوه را نازم هوای لطف وی از جان خور برد سوزش دم نگارش وصف کلام شیرینش فنای رزمگیش شاهراه قیر و غضب بخوان شرع بهين همنوالة شبلي ز روی رابطهٔ حسن ماهتاب جمال بحكم مرتبه ، او حاكم و فلك محكوم چو آب سیل روانی که ایستد بمغاك زهی وزیر و خبی شهریار دانادل بنای منظر جاه ترا زحل معار ثنا گر تو سکندر به بارجای جلال برای بزم نشاط تو شمع چون ریزند ز فیض نسبت خلق تو عبر سارا بدین خرام و بدین قامت و بدین رفتــار ق جهـان جانی وجان جهـان ، عجب نبود به پیشگاه تو زانوی همی زند انصاف

به شکل کاب علی خان دگر تمود ظهور که رشک برکلهاش دارد افسر فغفور نگاه قهر وی از روی مه رباید نور چو خیل مور دود بر ورق حروف سطور بساط نزمگهش کارگاه سور و سرور به بزم عشق مهین هم پیالهٔ منصور بحسب ضابطة جاه أفتماب ظهور ز راه قاعده ، شرع امرست او مامور بود همیشه به حنجان وی شراب طهور تو شاه کشور حسن و خرد ترا دستور ثوابت کرۂ چرخ ہشتمی مزدور قفا خور تو ارسطو بدرسگاه شعور نه پیه گاؤ بکار آورند و نو کافور بجای موم بر آید ز خانهٔ زنبور ز بهر فاتحه آئی اگر تو سوی قور که از ورود تو هر مرده رقصد اندر گور که ای برحم وکرم در جهانیان مشهور ! (باق) مہینے پہلے سلام پانچ ساتہہ(۱) لکھتے تھے، اور فرداً فرداً میرے پاس بھیجا کرتے تھے. جب وہ فراہم ہوچکتے، تو محرم سے دو چار دن پہلے میں اصلاح دیکر بھیجدیا کرتا تھا. ابکی برس ایك ہی سلام بھیجنے پائے. بس آج وہ سلام اس مراد سے حضور میں بھیجتا ہون کہ حضور کے حکم سے حضرت کے دیوان میں شامل ہوجائے. زیادہ حد ادب.

(بقیه) در انتقام کشی شیوهٔ کرم مگزار توثى بفضل فزايندة عروج علوم صرير خامة من بين كه ميربايد دل سواد صفحهٔ من بین و تابش معنی امير زنده دل ، آن والى ولايت نظم غروب مهر و طلوع مه دو هفته بود چو او بزیر زمین رفت و آن ولایت یافت به انجمن نرسیدم ز ناتوانائی بخاك پای تو کر دستگاه داشتمی من آن کسم که از افراط ورزش اخلاص توئی رحم دل و من سقم ، دوری به نظر بخستگی و پیری و تهیدستی شمار غالب آزاده جز دعا نبود به دهر تا بود آئین که در نوا آرند به بزم عیش تو ناهید باد زمزمه سنج محب ز لطف تو بالنده چون نوا از ساز

بر آر کام دل بدسگال از ساطور توئى بىلم كشايندة عقود صدور چنانکه از لب داؤد استماع زبور عیـان چو شمع فروزنده در شب دیجور به گنج خانة كنجه نظاميش كنجور رسيدن تو بدين اوج بعد آن مغفور تو باش والی روی زمین قرون و دهور ولی بعرض ثنا و دعا نیم معذور نبودمی بغم دوری در تو صبور بغيبت است مرا دعوى دوام حضور ماد رنجه شوی از نظارهٔ رنجور قبول کردن تسلیم من خوش است از دور که باد سعی دعاگوی در دعا مشکور ریاب و بربط و قانون و نو بمحفل سور نسيم عطرفروش از شميم طرة حور عدو ز بیم تو نالنده چون خر طنبور

نواب خلد آشیان نی ۱۳ محرم الحرام سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق ۱۱ جون سنه ۱۸۶۵ ع کو اس قصیده کم متعلق تحریر فرمایا: ددو قطعة سای صحیفة لطف آگین. اول مع قصیده تهنیت مسند نشینی داقم بر ریاست موروثی ملك رامپور، وثانی مع سلام من تصانیف جناب مغفرت مآب نواب صاحب وقبله فردوس مكان، در اسعد ازمنه پاسمین ربر دامن وصول فرحت شمول گشته حبذا قصیده که لآلی مدحت مضامین برجسته و معانی دل نشسته اس را برشتهٔ ترقیم کشیدن آب دریا بکیل پیمودن است . و شمه از توصیف فصاحت و بلاغت آن بحیطهٔ تحریر در آوردن ثوابت و سیاره را به پنج انگشت شمردن در نولا زبانی نواب مرزا عزم سای باین طرف مسموع گشته ، موجب کال مسرتهاست . چراکه راقم نیز متعنی ملاقات شریف است . او تعمالی شب بلدای فراق را بزودی هرچمه تحمامتر بایام وصال مبدل گردانده . یه خط میرزا صاحب کو ۱۷ جون کو موصول هوا . ۱۸ جون کو او انهون نی اسکا جواب تحریر کیا . یه جواب نمبر (۷۶) پر درج هوگا .

⁽۱) يه مرزا صاحب كر املاكر مطابق هو . صحيح رسم خط د سات ، هى .

تم سلامت رهو هزار برس دولت وعز وجاه روز افزون عنایت کا طالب غالب. شنبه یکم محرم الحرام سنه ۱۲۸۲^(۱). (٤٥)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعدد تسليم معروض هے. حق تعالى جلّ جلاله و عمَّ نواله جس گروه پر مهربان هوتا هے، وهان حاكم عادل رحيم بهيجتا هے، كه بقوت عادله كفر و بدعت كى جڑ اوكھاڑ ڈالے، اور بصفت رحم رعاً ياكو پالے. مصداق اسكا ذات قدسى صفات جناب عالى هے. كه قار خانے كى بنا مثا ڈالى هے. زهے قانوني سياست! غله كا محصول معاف كرديا هے. روپيه رعيت پر نثاركيا هے. زهے آئين رياست!

نواب که شد زشوکت ِ اقبالش بخشیدن ِ باج ِ غله از اقبالش فارغ شد هر کسی و روداد (۲) فراغ هم فارغ و هم فراغ باشد سالش (۳)

پیر و مرشد! حضرت فردوس مکان کا دستور تھا ، کہ جب مین قصیدہ بھیجتا ، اوسکی رسید مین خط تحسین وآفرین کا ، شرم آتی ہے کہتے

⁽۱) لفافه پر ۲۷ مئی سنه ۱۸۹۵ درج همی .

⁽٢) اصل خط مين (رواد) بحذف دال هي .

⁽۳) میرزا صاحب نو نواب خلد آشیان کی جود و کرم کی تذکره مین اس و اقعه کو متعدد مقامات پر نقل کیا همی . حکیم غلام رضاخان کو لکهتی هین : « نواب صاحب حال بمقتضای « الولد سر لابیه » حسن اخلاق مین نواب فردوس آرامگاه کی برابر ، بلکه بعض شیوه و روش مین اون سی بهتر هین . بمجرد مسند نشینی کی غله کا محصول یک قلم معاف کیا . علی بخش خان خانسامان کو ۳۰ هزار روپیه بابت مطالبهٔ سرکای بخش دیا ، (اردوی معلی ، ص ۲۵٪) . میرزا تفته کی نام کی خط مین قدری تفصیل کی همی . فرماتی هین : « نوابصاحب از روی صورت روح بجسم اور باعتبار اخلاق آیت رحمت هین . خزانهٔ فیض کی تحویلدار هین . جو شخص دفتر ازل می جو کمچم لکهوا اخلاق آیت رحمت هین . خزانهٔ فیض کی تحویلدار هین . جو شخص دفتر ازل می جو کمچم لکهوا کردیا . ایک امل کار پر سائی هیزار کا محاسبه معاف کیا اور بیس هزار روپیه نقد دیا . منشی نولکشور کردیا . ایک امل کار پر سائی هزار کا محاسبه معاف کیا اور بیس هزار روپیه نقد دیا . منشی نولکشور صاحب کی عرضی پیش هوئی . خلاصه عرضی کا سن لیا ، واسطی منشی صاحب کی کمچم عطیه بتقریب شادی صدیه تجویز هو رها همی . مقدار مجهیر نهین کهلی ، (ایمنا ، ص ۸۸ - ۹۹) . تخریب بتقریب شادی صدیه تجویز هو رها همی . مقدار مجهیر نهین کهلی ، (ایمنا ، ص ۸۸ - ۹۹) . تخریب قارخانه اور بخشش محصول غله کا ذکر اخبار الصنادید (ج ۲ ، ص ۱۷۷) مین بهی کیا گیا همی .

ھوے مگر کہے بغیر بنتی نہیں، دو سو پچاس^(۱)کی ہنڈوی اوس خط مین ملفوف عطا ہوا کرتی تھی. دو قصیدۂ مدحیہ میرے دیوانِ فارسی مین مرقوم، اور وہ دیوان حضرت کے کتابخانے مین موجود ہے. خطون کی تصدیق از روی ِ دفتر ہوسکتی ہے. یه رسم بری نہین ہے. اگر جاری رہے تو بہتر ہے. زیادہ حد ِ ادب. التفات کا طالب غالب. پنجشنبه ۱۹ محرم سنه ۱۲۸۲.

(57)

حضرت ولتي نعمت آيهُ رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے . نوازشنامہ مع سو روپیے کی ہنڈوی کے عزِ ورود لایا . مثی سنہ ۱۸٦٥ کا مشاہرہ معرض ِ وصول مین آیا . زیادہ حد ِ ادب. تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن بچاس ہزار التفات کا طالب غالب . ١٥ جون سنہ ۱۸٦٥ عیسوی .

(**{ { Y })**

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. روز پنجشنبه ۱۵ جون کو ایک عرضداشت روانه کرچکا ہون. یقین ہے کہ وہ آج پہنچے گی. کل ۱۷ جون کو فرح بخش و روح افزا نوازشنامه پہنچا^(۲). قصیدہ کا پہنچنا اور اوسکا مقبول و منظور ہونا دریافت کر کے، اپنے بخت و قسمت پر مین نازان ہوا^(۳). اب عرض یه ہے کہ حسب الحکم حضور کے یه قصیدہ میر مے دیوان فارسی مین، جو کتا بخانے مین موجود ہے، درج کیا جائے. اور سلام حضرت فردوس مکان کا او نکے دیوان اردو مین لکھدیا جائے (³⁾.

⁽۱) یهان میرزا صاحب نو صرف حسابی رقوم لیکھی ہیں.

⁽٢) محولة بالا فرمان كا اقتباس عريضة نمبر (٤٤) كر حاشيه مين ديا جا چكا هو .

⁽٣) يه قصيده خط نمبر (٤٤) كي حاشيه مين درج هوچكا هي.

^{(ُ؛) &#}x27;میرزا صاحب کی مذکورہ خواہش تشنۂ تکیل رہی . اگر خواجه غلام غوث خان بیخبر اسکی ایك نقل نه منگا لیتے تو دیگر گم شدہ قصائد و قطعات کی طرح اسکا بھی صرف ذکر باقی ہوتا ۔

حضرت کی خدمت مین نه آؤنگا تو اور کہان جاؤنگا. وه آگ برس رهی هے ، که طیور کے پر جل رهے هین. یعد آگ کے پانی برسے گا. سفر خصوصاً بوڈھے رنجور آدمی کو دونون صورت مین متعذر . آفتاب میزان مین آیا ، اور هنگامهٔ آتش و آب رفع هوا ، اور مین نے احرام بیت المعمور رامپور باندها . انشاء الله العلی العظیم (۱) .

پیر و مرشد! از راه خیر خواهی ایك امر عرض کرتا هون. محمد علیخان ابن وزیر محمد خان (۲) رئیس ٹونك نے بعد مسند نشینی گورمنٹ کو «یمین الدوله» اور «دو جزو ملك اور جنگ» لکهکر دیئے، اور وهان سے وه اونکو عطا هوئے. حضور کے اجداد ِ امجاد نے سلاطین ِ بابریه کا خطاب نه قبول کیا. مگر حضرت کے جد ِ امجد کو احمد شاه ِ در انی (۲) نے مخاطب به «مخلص للدوله» فرمایا (۱۶). حضرت اگر مناسب جانین، تو اوس خطاب کو مع دو جزو «شمش الملك و بهرام جنگ » جناب ملكهٔ معظمه سے بذریعهٔ گورمنٹ

⁽۱) سفرکی تفصیل کیلئی دیباچه ملاحظه هو . یهان اسقدر لکس دینا کافی هوگا، که میرزا صاحب

۷ اکتوبر سنه ۱۸۶۵ع کو دلی س_د عازم رامپور هری . اور ۸ جنوری سنه ۱۸۶۱ع کر واپس

دلی چنچی (اردوی معلی ، ص ۲۶۳ ، مکتوب بنام حکیم سید احمد حسن مودودی ، مورخه ۱۷

جنوری ۱۸۲۱ ع) .

⁽۲) نواب محمد علی خان ریاست ٹونك کی نواب تھی. سنه ۱۸۳۶ ع مین گدی پر بیٹھی. سنه ۱۸۳۷ ع مین گدی پر بیٹھی. سنه ۱۸۳۷ ع مین لاوا مین قتل عام کرائی کی الزام مین حکومت هند نی انہیں معزول کردیا. سنه ۱۸۳۷ عمین ریاست پولیٹکل ڈپارنمنٹ کی زبر انتظام آگئی. اور اونکی صاحبزادہ نواب سرحافظ ابراهیم علی خان بهادر نواب بنا دئی گئی .

⁽۳) احمد شاه درانی ضلع هرات کا باشنده اور ابدال نامی قبیله کا ایک فرد تها . ابهی یه بچه هی تهاکه نادر شاه اسکو ایران پکز لیگیا، اور اپنی خدمت گرز برداری پر مقرر کیا . لیک اس نو رفته رفته فوج کی بری عهده تلک ترقی کرلی . نادر شاه نو ۱۲ مئی سنه ۱۷۶۷ع کو وفات پائی تو اس نو بغاوت کردی ، اور تهوزی عرصه مین افغانستان ، سنده اور لاهور کا بادشاه بن بینهها . اسنی هندوستان پر متعدد حملی کئی هین . لیکن اسکی شاندار ترین جنگ سنه ۱۷۲۱ ع مین پانی پت کی میدان مین مرهئون کی عظیم الشان لشکر می واقع هوئی ، جس مین یه کامیاب هوا ، اور بعد فتح شاه عالم کو تخت و تاج هند سونپ کر افغانستان چلاگیا . احمد شاه نو ۲۲ سال حکومت کرکی سنه ۱۱۸۲ مطابق سنه ۱۷۷۲ ع کو ۵۰ سال کی عمر مین و فات پائی .

⁽٤) احمد شاه کی عطا کرده خطابات کی سلسله مین اخبار الصنادید، ج ۱، صفحه ۲۹۷ ملاحظه هو .

اپنے واسطے این^(۱).

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون ترقی دولت كا طالب غالب. یكشنبه ۱۸ جون سنه ۱۸۶۵ ع.

$(\xi \lambda)$

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعــدِ تسلیم معروض ہے. منشورِ عطوفت کے ورودنے معزز فرمایا . جون ســنه ۱۸۹۵کی تنخواہ کا سو روپیــه از روی ِ هنڈوی معرضِ وصول مین آیا . زیادہ حدِ ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون عنایت كا طالب غالب. معروضهٔ دهم جولائی سه ۱۸۲۵.

(٤٩)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. میری عرضداشت کا جواب آچکا ہے.

بندہ ہنڈوی کی رسید بھجوا چکا ہے. یہان خلق کو مینے درکار ہے، اور ہوا
شرارہ بار ہے. دھوپ کی تیزی سے آدمی کے تیور، اور پہاڑ کے پتھر جلے
جاتے ہین. پانی جگر گداز. ہوا جانستان. امراض مختلفه کا ہجوم جہان
تہان. جز اعضای انسان، کہ وہ پسینے مین تر ہین، طراوت و رطوبت کا
کہین پتا نہین. یا لو چلتی ہے، یا مطلق ہوا نہین. ان سطور کی تحریر سے مدعا
یہ ہے، کہ مجھے ہر وقت یہی خیال رہتا ہے، کہ حضرت کا مزاج کیسا ہے.
اس خط کا جواب جس قدر جلد عطا ہوگا، دعا گو پر احسان آپ کا ہوگا.

زیادہ حد ادب.

⁽۱) میرزا صاحب کم اس خیرخواهانه عریضه کم جواب مین نوابصاحب نی تحریر فرمایا: د.... استحصال الفاظ خطاب دستور این ریاست نبوده است . وحسب انترقیم قصیده وسلام مذکور در دیوانها مندرج کنانیده خواهد شد . ۲۰ صفر سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق ۱۵ جولائی سنه ۱۸۳۵ع ه .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار آپکی سلامت ِ ذات اور اپنی نجات کا طالب غالب. ۲۳ جولائی سنه ۱۸٦٥. (٥٠)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعــــدِ تسليم معروض آنكه منشورِ عطوفت عزِ ورود لايا . تنخواهِ جولاً في سنه ١٨٦٥ حالكا روپيه ازروي ِهنڈوي ِ ملفوفه معرضِ وصول مين آيا .

اگرچہ یہان مینے اسیقدر برسا ہے کہ جس کے پانی سے زمیندار حاصلِ
فصلِ ربیع سے ہاتے دہو لین . مگر چونکہ بفرمانِ ازلی میرے رزق کی برات
آپ پر ہے ، اور آپ کے ملك مین بارش خوب ہوئی ہے ، ابرِ رحمت کے
شکریہ مین ایك قطعه ملفوف اس عرضی کے بھیجتا ہون . بنظرِ اصلاحِ نظم
و اصلاح حال ملاحظہ ہو . زیادہ حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برس کے هون دن پچاس هزار نجات کا طالب **غالب**. جمعه ۱۱ مامِ اگست سنه ۱۸۶۵^(۱).

(قطـعه)

- مقام شكر هے اے ساكنان خطة خاك!
- 💩 رہا ہے زور سے، ابر ستارہ بار، برس ہ
- ہ کہان ہے ساقیِ مہوش؟ کہان ہے ابرِ مطیر؟ 🛾 ہ
- 💩 بیار، لامیِ گلنار گون، ببار، برس 🗴

⁽۱) اس عریضه کی جواب مین نواب خلد آشیان نو ۱۶ اگست سنه ۱۸٦۵ مطابق ۲۳ ربیع الاول سنه ۱۲۸۲ ه

کو تحریر فرمایا : د... صحیفهٔ لطف آگین بخلاصهٔ کمی بارش باران رحمت دران نواح واستدراك خیریت

مزاج راقم مع قطعهٔ دعائیه غازه آرای چهرهٔ وصول نشاط شمول کردیده بما فیها مطلع نمود. و ترسیل قطعهٔ
مذکور از مزید الطاف فرمائیها متصور شد. مشفقا! سابق ازین فی الحقیقه طبیعت راقم بعارضه تبخیر...

کسلمند شده بود. لیکن حالا بعنایت الهی مزاج مخلص خوش وخرم است. هندوی مبلغ دو صد روییه

برای آن مشفق ، که بتقریب صحت از عارضهٔ لاحقه بدیگر صاحبان مستحقین نیز ازین سرکار عنایت شده

بودند ، معطوف رقیمهٔ الوداد هذا بطریق عنایات سمت تبلیغ یافته میرزا صاحب کا یه قطعهٔ
دعائیه هنوز شائع نهین هوا همی .

- ، خدا نے تجکو عطا کی ہے گوہر افشانی ،
- ہ در حضور پر، اے ابر! بار بار برس 😹
- ہ ہر ایك قطرہ كے ساتھ آئے جو ملك وہ كہے 😞
- ۽ اميرِ کلبِ علي خان جئين هزار برس ۽
- ه فقط هزار برس پر کچھ انحصار نہین ہ
- ه کئی هزار برس بلکه بیشمار برس ه
- » جناب قله حاجات اس بلاکش نے »
- ہ بڑے عذاب سے کا لئے ہین پانچ چار برس ہ
- ہ شفا ہو آپ کو **غالب ک**و بندِ غم سے نجات ہ
- خدا کریے کہ یہ ایسا ہو سازگار برس ہ

(01)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. کل برخوردار نواب مرزاخان داغ کی تحریر سے معلوم ہواکہ حضرت کا مزاج اقدس ناساز ہوگیا تھا. اب خداکے فضل وکرم سے افاقت ہے. نواب مرزانے مجھپر ستم کیا، کہ پہلے سے یہ حال نہ رقم کیا. جو دعا جب کرتا اب بھی ورد شب و روز ہے. مگر یہ خیال، کہ حضور کو یہ خیال گزریگا کہ غالب رسم عیادت بجا نہ لایا، سخت جگر سوز ہے. اب اس خط کے جواب میں نوید عافیت کا امیدوار، اور یہ سونچکر کہ آج کے آٹھوین دن جواب آئیگا، بیقرار ہون.

ایك عبارت كا ایك جزو بطریق خط ایك انصاف دشمن كو لكهكر چهپوا دیا هے. پارسل اوسكا نواب مرزا كو ارسال كیا هے. پانچ رسالے وہ میریطرف سے نذر گزرانین گے. حضرت قبول ِ نذر كو میرا عز و شرف ۸ – ماسه عالم

جانین کے ^(۱).

تم سلامت رهو هزار برس دولت و عز و جاه روز افزون دعا گو غالب. ۱۳ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۵.

(07)

حضرت وليِّ نعمت آيَّه رحمت سلامت.

بعد ِ تسلیم معروض ہے. داستانِ حمزہ قصۂ موضوعی ہے. شاہ عباسِ ثانی^(۲) کے عمد مین ایران کے صاحب طبعون نے اسکو تالیف کیا ہے. ہندستان مین «امیر حمزہ کی داستان» اسکو کہتے ہین. اور ایران مین «رموز حمزہ» اسکا نام ہے. دو سو کئی برس اسکی تالیف کو ہو ئے. ابتك مشہور ہے، اور ہمیشه مشہور رہیگا.

آپ کے اس تکیے دار ِ روزینے خوار فقیر نے آپ کی مدح مین ایك قصیدہ لکھا ہے . مشتمل اس الزام پر کہ تشبیب کے ابیات اور مدح کے اشعار

⁽۱) اس سی و نامهٔ غالب ، مراد هی . میرزا صاحب بی برهان قاطع کی بعض اغلاط پر ایك رساله مسمی بقاطع برهان سنه ۱۸۶۰ ع مین تصنیف کیا تها ، جو نواب فردوس مكان کی امداد سی طبع هو کر شاتع هوا . تقلید آبا کی حامیون بی اسکی تردید مین متعدد کتابین لکهین . ان مین سی ایك کا نام ساطع برهان تها . اس کی مصنف کی متعلق مرزا صاحب سیاح کو لکهتی هین : « وه جو ایك اور کتاب کا تمنی ذکر لکها هی . وه ایك او کا نام ، میرث کا رهنی و الا . کئی برس سی اندها هوگیا هی . باوجود نابینائی کی احتی بهی هی ه (اردوی معلی ، صفحه ۲۷ و ۲۱) . مولوی عبد الرزاق شاکر کو لکها هی : « رحیم بیگ نامی میرنی کا رهنی و الا هی . دس برس سی اندها هوگیا هی . کتاب پؤها نهین سکتا . سن لبتا هی . عبارت لکی نهی نهین سکتا . لکهوا دیتا هی . بلکه اس کو هموطن ایسا کمتی هین که وه قوت علی بهی نهین رکهتا . اورون سی مدد لبتا هی . اهل دهل کمتی هین مولوی امام بخش صهائی سی اوسکو تلمذ نهین هی . اینا اعتبار بژهانی کو اینی کو اون کا شاگرد بتاتا که مولوی امام بخش صهائی سی اوسکو تلمذ نهین هی . اینا اعتبار بژهانی کو اینی کو اون کا شاگرد بتاتا هی . مین کهتا هون که وائی اوس هیچ بوچ پر جسکو صهائی کا تلذ موجب عز و وقار هو ، (عود هندی ، صفحه ۱۳۱): اس کتاب کی جواب مین مرزاصاحب نی نامهٔ غالب لسکها ، اور اوسکو ۱۳ آگست سنه ۱۸۲۵ سی قبل طبع کراکی نواب خلد آشیان کی خدمت مین بطریق ارمغان پیش کیا . یه رساله عود هندی ، صفحه می قبل طبع کراکی نواب خلد آشیان کی خدمت مین بطریق ارمغان پیش کیا . یه رساله عود هندی ، صفحه می این با صفحه ۱۵۱ مین بهی شائع هو چکا هی .

 ⁽۲) شاه عباس ثانی صفوی خاندان کا آنهوان بادشاه تها . اسنی سنه ۱۰۵۲ ه (۱۲٤۲ ع) سی سنه ۱۰۷۷ ه
 (۲۹۲۱ ع) تك ایران پر حكومت كی .

مین حمزه و اولاد ِ حمزه و زمردشاه وغیره یا انکے معاملات و حالات کا ذکر درمیان آئے ، سو وہ قصیدہ آج اس خط کے ساتھ ارسال کرتا ہون . امید ہے کہ حضرت اسکو پڑھکر محظوظ ہون. خدا آپکو قیامت تك سلامت رکھے. مگر جب تك امیر حمزہ کا قصه مشہور رہیگا ، یہ قصیدہ بھی شہرت پزیر رہیگا (۱).

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزاز نجات کا طالب **غالب**. ۲۱ مام ِ اگست سنه ۱۸۶۰.

يا وهاب

زهے دو چشم تو در معرض سیه کاری زهے بزور بدیع الزمان کُشتی گیر زهے خیال تو آدم ربا چو تندك دیو زغرهٔ تو چگویم که آن بود زعَمَرُ^(۲) اگر تو نیستی از ساحران انتریا بدین جمال که داری عجب مدار اگر بمهر روی تو گردیدم آفتاب پرست بهس بمدهب تورج که بوده ماه پرست توئی بمعنی اصلی، و بود نورالدهر چکد ز زلف تو خون دلم بدانگونه فغان ز بار غم دهر، کان بسنجیدن فغان ز بار غم دهر، کان بسنجیدن به پیش چرخ مشعبدچه هوشیارو چه مست به پیش و رقی ، ریش تراشد همی به بیهوشی خصومتے بمن افتاده زال دنیا را

چو بختیارك و بختك بمردم آزاری که کوهسار چون نارنج تر بیفشاری دماغ اهل نظر قاف اوست پنداری دلیر و چست و هنرمند تر بعیاری چرا بلهو همی آتش از هوا باری کند چکیدهٔ قدرت ترا پرستاری نه ایرجم که عبث تن دهم بدین خواری ترا پرستم ازین رو که ماه رخساری همین بنام، که معنی نداشت، پنداری که ریزد از لب ِ زنگی در آدمی خواری عمود خسرو هند است در گرانباری که این بعربده همچون عمر ز طراری ز فرق، تاج رباید همی بهشیاری که «دُم خبیثه» بود در فنون مکاری

⁽۱) اس قصیده کم صرف چند اشمار تذکرهٔ انتخاب یادگار مین بذیل ذکر غالب شائع هوی هین .

 ⁽۲) میرزا صاحب نی اس نام کا املا اور تلفظ دونون غلط لکهی هین . یه نام « عمرو » بسکون میم وزیادة
 و او بعد را هی .

که موی سر بسرم کرده است دستاری که بود هر لکدش را جراحت کاری که باشم، وتوام از حاضران نه انگاری ق همیگزشت ز اشقر به تیز رفتاری بخاك و خون تپدم تن همی به ناچاری نبوده هیچگہےے سیریم ز پُرُ خواری زخونِ دیده بود بسکه جامه گاناری ق که هیچگه ندهد در سخن مرا یاری که گم شود ز عَمَــُرْ در دم گرفتاری زتیغ و تاج و نگین روی داد بیزاری جز آن که باز کشاید دکان عطاری بدا(۱) لبے که زدل نبودش مددگاری! هماره^(۲) نهر ز آب ِگهر دران جاری به دام ِوام، نفس میکشم بدشواری چهل خلیفه تقاضائیان بازاری چو اژدهاهمه را ذوق آدم اوباری $^{\prime\prime}$ که نوشداروی نوشیروان بچنگ آری چنانکه حمزه به نیروی پیر فرخاری عدیل حمزه در اِسْپَهْبُدی و سالاری خہے بلندی آوازہ جہانداری! که هیچگه نشود چون هلال زنگاری

بجیش عشق منم سر برهنــهٔ تپشی نهيب فتنه به الچوب ششگري ماند شدست لاغري من گلم غيي من منم كه فكر من اندر زمين ٍ شعر و سخن چە اوفتادەكە ياربكنونچو ارنائىس چنان بخوردن غم عاديم كه چون عادى نهاده همنفسان نام من ملك قاسم رسیده بخل بفکر من از عَمَــُر میراث دروغ گفته ام آن فکر نیز زنبیل است چو حمزه را بجهان بعد مرگ ِ مهر نگار نماند در نظرِ دزد ِ کہنه اسلوبے دلاست حمزهٔ ولب در فسونگری عمر است شد آن که بود کلامم طلسم گوهر بار چو حمزه ،کِش بعقابین درکشید فلك ، بقياست قرض و منم حمزهٔ و زبهر منند چو ساحران همه را شغل آتش افشانی ز زهر مهره نشد زهرِ حمزه به ، آن به مگر بفضلِ وی آیم برون ز بندِ بلا امیر کلب علیخان بهادر آن که بود درش نوازش طبل سکندری دارد بود پلارك افراسيا بيش در كف

⁽۱) بدا مثل خوشا ، بسیار بد . منه

⁽۲) هماره مخفف همواره . منه

⁽۳) آدم اوباری، اوباریدن بمعنی ناخانیده فروبردن. اوبارصیغهٔ امر و در آخر تحتانی، مردم آزاری مثله. منه

که در شمار نیاید همی ز بسیاری همه مساهم خسرو به طاقت اظهـاري سیرده اند علمشاه را علمداری رسیده است بخاقان چین جلوداری ازین که یافته توقیع گرز برداری مگر یکے بود از کافران زنہاری کنون به بندگی خواجهگشت اقراری بمقتضای غلط فهمی و غلط کاری ز بندگان خدا چون بوی رسد خواری چرا مرا بسخنهای هرزه آزاری ز تست زینت معنی به نعز گفتاری ستوه آمده باشی ز رنج ناداری خود آن قدر كه بدل داشتي بدست آري بر آر دست بدرگاه ِ حضرت باری گزین همال ِ تــُمر^(۲) در فن ِ سپرداری چنانکه تابش مهر از سپهر زنگاری

چگویم از نمط ِ لشکر ِ ظفر پیکر همه مقابل مقبل به ناوك اندازي بیا به بین که در اردوی این امیر کبیر چوقندرآن که جلودار حمزه بود اینك سزدكه فخر براقبال خودكند لـُندور مپرس بر درش از هستی زمردشاه شنیدهٔ که خداوند باختر چون بود گزشت آنکه «چه تقدیر کرده ام»می گفت کنون بعجز «چه تقصیر کرده ام »گوید رموزحمزه فروهل (١)خمش نشين غالب ز تست رونق گیتی به دانش آرائی قصیدۂ تو و لے کاسۂ گدائی تست غمین مبـاش که از گنج خانهٔ نواب بوقت گدیه گدارا دعاست دست آویز چراغ دودهٔ سرور علی محمد خان زروی کلب علی خان همیشه روشن باد

(04)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم عرض یہ ہے. فقیر تکیہ دار ، روزینہ خوار، غالبِ خاکسار حیران ہے کہ شکر بجا لائے آپکی عنایت کا، یا ذکر کرنے آپکی کرامت اور ولایت کا. آپ ہے شبہہ رونق مسند علم و یقین ہین. تکلف بر طرف

⁽١) فروهل بمعنى بگزار . ازينجا التزام موقوف است . منه

⁽۲) گزین بجسای گزیده مستعمل اهل زبان . تمر به تحتانی مکسور ومیم مضموم در ترکی فولاد را گوینسد . واسم شاهی است از اولاد النقوا . واینکه تیمور نویسند طرز املاست اعراب بالحروف . مه

امیرالمسلین هین. یه نه فقط از روی ارادت هے. بلکه یهان مشاهدهٔ خرق عادت هے. ان دنون مین متفرقات کے قرضدار (۱) سرگرم تقاضا بلکه آمادهٔ شور و غوغا تھے۔ دو سو روپیه کی هنـ ڈوی صراحی آب حیات هوگئی. دام مرگ سے نجات هوگئی. لطف یه که آج بروز دو شنبه ۲۱ اگست کو نو بجے اول روز ایک قصیده کا لفافه بھیجا گیا . اوسی دن باره پر تین بجے یه کرشمهٔ کرامت دیکھاگیا . قصیده کے لفافه مین ایک عرضداشت هے . اوس سے قصیده کی حقیقت ، اور خود اوس نظم سے طرز نگارش کی جدت ظاهر هو جائیگی . حضرت کے انبساطر خاطر کیواسطے یه ایجاد هے . مجھے هر طرح کی نظم و نثر سے آپکی خوشی اور خوشنودی مراد هے . انجام قصیده مین جو قرض کے گلے پائے جائین ، اوس مجموع مین سے اهل بازار منهائی کئے جائین . کوٹھی والے ساهوکار «چہل خلیفه» گنے جائین .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ترقی عمر و دولت خداوند کا طالب غالب. نگاشتهٔ دو شنبه ۲۱، اور روان داشتهٔ سه شنبه ۲۲ اگست سنه ۱۸۶۰.

(05)

حضرت ولي نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. مین طبیب نہین ، مگر تجربه کار ہون. ستر برس کا آدمی ہوشیار ہون. اور سے یہ کہا نہین جاتا. حضرت پر بغیر ظاہر کئے رہا نہین جاتا. خدا جانے اور طبیب کیا سمجھے ہونگے کہ کیا تھا. میرے نزدیك به اشتراك معدہ و قلب یه مرض طاری ہوا تھا. اب آپ کو حفظہِ صحت کیواسطے گاہ گاہ نارجیل دریائی و جدوار کا استعال ضرور ہے.

⁽۱) میرزا صاحب نو یهان لفظ قرضدار بجای قرضخواه استعمال کیا هی . یه استعمال عامیانه هی . اسلی اسی اونکی پریشانی اور ضعف دماغ پر محمول کرنا چاهئی . سند بنانا درست نهین هوگا .

اور معجون طلائی عنبری تقویت قلب مین مجوزهٔ حکیم ببر علیخان معفور هے. ورق طلا، عنبر اشہب، عرق کیوڑہ، قند. کثرت اجزا اس ترکیب خاص مین ناپسند. کثیر الاجزا اور معجونین هین. مفرح بوعلی سینا، خمیرهٔ مروارید، خمیرهٔ گاؤزبان عنبری، ماء اللحم غیر مُنتی، جس مین طیور کے گوشت اور ادویهٔ مفرح و مقوی حرارت و برودت مین معتدل(۱). گاه گاه سکنجبین و گلاب پی لیا کیجے. غذا مین گوشت طیور اکثر. بیضهٔ نیم برشت اکثر. لیکن یه خیال رهے، که بیضهٔ مرغ و لحم طیور ایك جلسه مین تناول نفرمائیسے. بکری کی گوشت کیساتھ بیضهٔ مرغ جائز اور لذیذ اور مرغوب. پودینه کا عرق، چهولی الایچی کا عرق همیشه دواخانے مین موجود رهے. عطریات کے استعال مین مبالغه. بعد غذا مباشرت سے پر هیز. شوربای پاچهٔ گوسفند مائدهٔ خاص مین مبالغه. بعد غذا مباشرت سے پر هیز. شوربای پاچهٔ گوسفند مائدهٔ خاص مین موجود رهے. بحسب رغبت طبیعت نوشجان فرماتے رهئیسے.

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون سلامت و صحت كا طالب غالب. نكاشتهٔ سه شنبه ، و روان داشتهٔ سه شنبه (۲۰).
(۵۵)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعـــدِ تسلیم معروض ہے. شرف افزا عطوفت نامه عز ِ ورود لایا . اگست ۱۸۶۵ کی تنخواہ کا سو روپیه از روی ِ ہنڈوی ِ ملفوفه معرض ِ وصول مین آیا . زیادہ حد ِ ادب .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. دو شنبه ۱۱ ستمبر سنه ۱۸۶۵.

⁽١) يهان كوثى ايك لفظ ساقط معلوم هوتا هي .

⁽۲) اس عریضه کی جواب مین ۲ ربیعالنانی سنه ۸۲ ه مطابق ۲۹ اگست سنه ۳۵ ع کو نواب خلد آشیان نی تحریر فرمایا: و سه قطعهٔ مفاوضهٔ لطف آگین ، اول مع قصیدهٔ نادره که مضامینش مماو بهزاران در غرر ممانی بود ، و ثانی مشعر رسید هندوی مبلغ دو صد رویه ، و ثالث محتوی بر نسخه های معجون وغیره براه محبت معنوی متواتر یاسمین ریز گریبان وصول نشاط شمول گشسنه حالا مزاج راقم بوجوه خوش وخورم است

(07)

حضرت ولني نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعدِ تسليم معروض ہے. چاہتا ہون کہ کچے لکھون. مگر نہین جانتا کہ کیا لکھون. لازم تھاکہ تعزیت نامہ بزبان ِفارسیوعبارت ِ بلیغ لکھون. آپکے قــدمون کی قسم دل نے قبول نکیا . آرائش ِگفتار نظماً او نثراً واسطے تہنیت کے ہے. کہ دل کثرت ِ نشاط سے گل کی طرح کھل رہا ہے. طبیعت راہ دیتی ھے. الفاظ ڈھونڈھے جاتے ھین. معنی پیدا کئے جاتے ھین. اب مین نیم مردہ. دل پژمرده ، خاطر افسرده ، جس باب مین لفظ و معنی فراهم کیا چاهون ، وه سراسر طبع کے خلاف. جس بات کا تصور ناگوار ہو ، اوسکے تذکّر سے جی کیون نہ بیقرار ہو . یہ میری قسمت کی خوبی ہے ،کہ ہنوز تہنیت اور مدح کا حق ادا نہوا تھاکہ مرثیہ لکھنا پڑا. اگر ایك بات میرے خیال مین نه آئی ہوتی ، تو مجھے زندگی دشوار تھی . یعنی حضور کو ابتـــدای جلوس مین وہ رنج پہنچا ، کہ اوس سے زیادہ تصور مین نہین آتا . پس وسادہ نشینی کی بدایت اور غمگینی کی نہایت یه چاہتی ہے کہ اب مدۃ العمر ابداً موبداً حضرت کو کوئی غم نهو . همیشه جهاندار و جهانستان و شاد و شادمان رهین^(۱) . تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار آپ کے قدمبوس کا طالب غالب. ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۶۰.

(قطعهٔ تاریخ ِرحلت ِ سکندر زمانی بیگم)

دریغا که ماند تهی قصر دولت ز خاتون نامی سکندر زمانی «چوستیّار روضه»بودسال فوتش سپس اسم و می باد جنت مکانی

⁽۱) سکندر زمانی بیگم نواب خلد آشیان کی بیوی تهین . انکی والد صاحبراده سید امداد الله نحان ولد صاحبراده سید کفایت الله خان ولد نواب سید نصر الله خان بهادر ، اور والده آفتاب بیگم بنت صاحبراده سید کریم الله خان خلف نواب سید فیض الله خان بهادر تهین . سنه ۱۲۲۲ هجری مین انکر ساتی نواب خلد آشیان کی شادی هوئی . نواب سید مشتاق علی خان بهادر عرش آشیان انهین کی بطن سی تهی (انتخاب یادگاد، ص ۲۲۰ ، ص ۲۲۰) .

(oV)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. ہر چند آبدار خانے کے ساتھ ہونے سے پانی کی طرف سے خاطر جمع ہے، کہ حضور جو پانی ہمیشہ پیتے تھے وہی پیتے ہونگے. مگر ہرج سفر اور اختلاف ہواکا خیال ہے. توقع رکھتا ہون کہ نوید صحت و اعتدال ِ من اج اقدس سے عز اطلاع پاؤن. بُعد اگرچہ بہت نہین، لیکن طبع پر گران ہے. چشم ِ شوق ورود ِ موکبِ عالی کی نگران ہے. بقول ِ لیکن طبع پر گران ہے. چشم ِ شوق ورود ِ موکبِ عالی کی نگران ہے. بقول ِ استاد به تغیر ِ لفظ « جو تم پھر آؤ تو حضرت پھرین ہمارے دن ». زیادہ حد ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار دوام ِ بقای ِ حضور کا طالب فقیر غالب . چہار شنبه ۸ نومبر سنه ۱۸۶۵^(۱)
(۵۸)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت.

بعـــدِ تسلیم معروض ہے. مرادآباد پہنچا، بعــد پالکی کے اوتر آنے کے پلکا ٹوٹ جانا، گاڈی ِ اسباب یہانتك کہ رخت ِ خواب کا مع آدمیون کے

(۱) یه خط میرزا صاحب نی رامپور سی لکها هی . اس زمانه مین نواب خلد آشیان دوره پر تشریف لی گئی آهی . میرزا صاحب نی شمساد علی بیگ رضوان کو لکها هی : ه آج شنبه ی نومبر کی هی . پرسون نواب صاحب دوره کو گئی هین . فرما گئی هین که دو هفته مین آؤنگا . آکر چار روزیهان رهین گی . پهر نمایشگاه بریلی کی سیر کو جائین گی ، (اردوی معلی ، ص ۲۲۰) . حکیم غلام نجف خان کو نام کو مکتوب سی معلوم هو تا هی که ۱۲ نومبر کی صبح تك و اپس تشریف نهین لاژو تهی . فرماتی هین : ه نوابصاحب دوری سی یا آج شام کو یا کل آجائینگی . جشن جشسیدی کی تیاریان هو رهی هین ، (ایمنا ، ص ۲۳۱) . موجود که مرحوم کا نواب لفائف گور نر سی مانی کر یریل جانا هوا . انکی روانگی کی وقت مرزا بهی موجود تهی . چند روز بعد نواب مرحود تهی . چاتی وقت نوابصاحب نی معمولی طور پر مرزا صاحب سی کها 'خدا کی سپرد' . مرزا کو کها 'حدا کی سپرد کیا هی . آپ پهر النا بجهکو خدا کی سپرد کرتی هین' ، موجود تهی در افزانگی بریلی بتایا هی . ایس لهیفه کو نقل کیا هی . اور به تابع حالی لهایفه کها ضوع روانگی بریلی بتایا هی . لیکن میری ناقص رای مین دورهٔ مذکور بر جاتی وقت یه لطیفه کها گیا هوکا . واقه اعلی .

٩ -- مكاتيب غالب

اوسی زمہریر کے میــدان مین رہنا ، بغیر جاڑ ہے کے کچھ نه کھانا ، خیر جو اونپر گزری وہ جانین . مین مرادآباد کی سرا مین ایك چھوٹی سی حویلی مین ٹہرا . بھوكا پیاسا كمل اوڑھكر پڑرہا . یه شعر اپنا پڑھ پڑھكر صبح كی .

- ہ گرم ِ فریاد رکھا شکل ِ نہالی نے مجھے ہ
- ہ تب امان ہجر مین دی برد لیالی نے مجھے ہ

صبح کو خستهٔ و دنجور اوٹھا. صاحبزادہ ممتاز علیخان بہادر^(۱) کے بھیجے ھوٹے دو فرشتے آئے، اوٹھاکر سعیدالدین خانصاحب^(۲) کے ہان لیگئے. صاحبزادہ صاحب نے وہ تعظیم و تکریم اور سعیدالدین خانصاحب نے وہ تکریم و تعظیم کی کہ میری ارزش سے زیادہ تھی. ناگاہ مولوی محمد حسن خان بہادر صدرالصدور^(۲) آئے، اور مجھے اپنے گھر لیگئے. پانچ دن وہان رہا. بھائی نواب مصطفی خان بہادر^(۱) وہین مجھسے آکر ملے. دوسر مے دن وہ رہگرای ِ

شوق ہر چند یہ کہتا تھاکہ بوسی لیجی پر ترا نقش قىدم مجھسی مثایا نگیا ، صاحبزادہ صاحبکو نواب سعید الدین احمد خانصاحب فاروقی کی صاحبزادی منسوب تھین . اس تقریب سی مراد آباد مین سکونت پزیر ہوگئی تھی . اور وہین انتقال کیا .

- (۲) نواب محمد سعید الدین احمد خانصاحب نواب محمد الدین احمد خانصاحب کی بیٹی اور نواب بحید الدین احمد خانصاحب عرف نواب بحو خان مراد آبادی کی چموٹر بھائی تھی . ان کی آباء واجداد مین سی ایک بزرگ قاضی عصمت الله فاروقی تھی . یه نواب عصمت الله خان بهادر کی لقب سی مفتخر اور عهد عالمگیری مین مختلف صوبون کی گورتر رہ چکی تھی. خود نواب بحو خان بھی بہت بڑی جاگیر کی وارث تھی . لیکن غدر سنه ۷۵ ع مین بحرم بغاوت افھین بھائسی دیدیگئی ، اور اوسوقت سی اس خاندان پر زوال آگیا . مراد آباد مین اس خاندان کی اخلاف اب بھی موجود ھین . نواب سعید الدین خانصاحب کی ایک تصنیف دلب لباب رمل ، کتا بخانه ریاست مین محفوظ ہی . یه نسخه بڑی اهتمام سی لکھاگیا ہی . اسلئی خیال هو تا ہی کہ خود مصنف نی تیار کر ایا ہوگا . اس کی دیبا چه مین او نھون نی اپنی خاندان کی ابتدائی تاریخ اور بعد ازان سنه ۷۵ ع مین اسکی بربادی پر ایک مختصر نوٹ لکھا ہی .
 - (٣) محد حسن خانصاحب صدرالصدور مرادآ بادكي متعلق كچير معلوم نهوسكا .
 - (٤) نواب مصطنی حان بهادر فرزند عظیم الدوله سرفراز الملك نواب مرتضی خان بهادر ، جهانگیرآبادكر (باق)

⁽۱) صاحبزاده ممتاز علیخان بهادرکی متعلق صاحب انتخاب یادگار (ص ۳۹۰)کهتی هین : «نیر ، صاحبزاده محمد ممتاز علیخان ولد صاحبزاده محمد المجاز علیخان ولد صاحبزاده حسن علیخان ولد صاحبزاده حسن علیخان ولد صاحبزاد مستطاب نواب محمد فیض الله خانصاحب بهادر عرش منزل طاب ثراهم . ستأمیس برس کا سن هو . میر احمد علی رساکر شاگر د هین . یه صاحبزادی نهایت اهلیت شعار هین . خوش خلق وخوش اطوار هین . یه او نکاکلام هی :

دارالسرور رامپور، اور مین جادہ نورد ِ ستم آباد ِ دھلی ہوا. دو شنبہ ۲۰ شعبان ۱۲۸۲، ۸ جنوری ۱۸۶۲ در ِ غمکدہ پر پہنچا. حضور کے اقبال کی تائید تھی. ورنہ مین اور جیتا دتی پہنچتا(۱).

- ه مغلوب ِ غلبهٔ غمِ دل غالبِ حزين ۽
- ه کاندر تنش ز ضعف توان گفت جان نبود ه
- ه از رامپور زنده بدهلی رسیده است 😞
- ه ما را بدین گیاه ِ ضعیف این گهان نبود^(۲) ه

(بقیه) جاگیر دار اور بژی صاحب علم وخوش گفتار شاعر تهی . اردو مین شیفته اور فارسی مین حسرتی تخلص کرتی تهی (اردوی معلی، ص ۱۰۱) . ابت انه حکیم مومن خان سی مشورهٔ سخن رها . ان کر انتقال کی بعد میرزا صاحب سی اصلاح لینی لگی تهی . انهون نی اردو شعراکا ایك قابل استاد تذکره دگلشن بیخاره فارسی زبان مین تصنیف کرکی خود شایع کیا هی . آشوب غدر مین شیفته بهی مشتبه قرار دئی گئی تهی . لیکن آخر کار بری هموگئی . میرزا صاحب می ان کی بهت مخلصانه روابط تهی . چنانچه جب میرزا صاحب قاربازی کی الزام مین قید کی گئی تهی تو انهون نی بژی همدردی کا اظهار کیا تها . حبسه مین میرزا صاحب نی اس خوص کا اس طرح اعتراف کیا هم :

خود چرا خون خورم از غم که به غخواری من رحمت حق به لباس بشر آمد گوئی خواجهٔ هست درین شهر که از پرسش وی بایهٔ خویشتنم در نظر آمد گوئی مصطفی خان که درین واقعه غمخوار منست مصطفی خان که درین واقعه غمخوار منست شمر بمیرم، چه غم از مرگ ، عزادار منست شیفته نی ۲۳ سال کی عمر مین سنه ۱۲۸۲ ه (۱۸۲۹ ع) کو وفات بائی .

- (۱) میرزا صاحب کو یه مصیبت رامپدور سی واپسی کیوقت برداشت کرنی پڑی تھی . وہ سنیچر کی دن ۷ اکتوبر سنه ۱۸۲۵ ع کو دلی سی روانا هوی . اور بعد قطع منازل سته پنجشنه ۱۲ اکتوبر کو رامپور پہنچی . باقر علیخان اور حسین علیخان اس مرتبه بھی ساتی تھی . نواب خلد آشیان نی اپنا مهان خاص بنایا . جرنیلی کی کو ٹھی اقدامت کیائی عطا فرمائی اور تعظیم ، تواضع ، اخلاق ، کسی بات مین کمی نئی . آخر مین کھانی کی ، اور گھوڑون اور بیماون کی گھاس دانی کی نقدی مقرر کر دی تھی . جشن تخت نشینی کی بعد میرزا صاحب نی دونون لؤکون کو روانا کردیا . سرکار نی وقت رخصت ایك ایك دوشالا مرحمت کیا . میرزا صاحب خود جمرات کی دن ۲۲ دسمبر کو رامپور سی روانا هوئی . لیکن سوء اتفاق سی عرض راہ مین بہار هوکر مرادآباد مین ہ دن ٹهرنا پڑا . اسائی ۸ جنوری سنه ۱۸۲۱ ع کو دن کم گیارا بجی دلی پہنچی . اس سفر مین اونکی دلی سی باهر رهنی کی کل مدت تین ماہ هوتی ہی مربید تفصیل دیبا چه مین ملاحظه هو .
- (۲) میرزا صاحب نی یه قطعه سفر کلکته کی سلسه مین لکها تها . رای چهج مل کهتری کو سفر مذکور کی و افس خط مین به و اقسات پر مشتمل ایك خط لکها هی ، جو پنج آهنگ کی ص ۱۰۰ پر درج هی . اوس خط مین به قطعه موجود هی . لیکن و هان بجای ، غلبة غم ، (سطوت غم) اور بجای مصرع ثالث (گویند زنده تابه بنارش رسیده است) تحریر هی .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات کا طالب غالب. چار شنبه ۲۲ شعبان و ۱۰ جنوری سال ِ جشن ِ حضور (۱۰).
(٥٩)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. عنایت نامۂ والا کے مشاہدہ نے مجکو میری حیات پر یقین عنایت کیا. اس سفر کا حال کیا عرض کرون. دلی سے رامپور تك ذوق قدمبوس مین جوانانہ گیا. اختلافات آب و ہوا و تفرقهٔ اوقات غذا کو ہرگز نمانا. اور رنج راہ کو ہرگز خیال مین نه لایا. وقت معاودت اندوه فراق نے وہ فشار دیا، کہ جوہر روح گداز پاکر ہر بن موسے لیك گیا. اگر آپ کے اقبال کی تائید نہوتی، تو دلی تك میرا زندہ پہنچنا عال تھا. جاڑا، مینہ، قبض و انقباض، فقدان جوع، فاقہ ہای متواتر، منزلهای نامانوس، هاپوڑ تك آفتاب کا نظر نه آنا، شب و روز ہوای زمہریر کا جانگزا رہنا. بار مے هاپوڑ سے چلكر نیر اعظم کی صورت دکھائی دی. دھوپ کھاتا ہوا دلی پہنچا. ایك ہفته کوفته و رنجور رہا. اب ویسا ہیر و ناتوان ہون جیسا کہ اس سفر سے پہلے تھا. خدا وہ دن کرے کہ پھر اوس در یر پہنچون (۲).

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار نجات کا طالب غالب ، ۲۱ جنوری سنه ۱۸۶۳ .

⁽۱) لفافه پر ۱۰ جنوری سنه ۱۸۹۳ تحریر هی .

⁽۲) نواب خلد آشیان کو میرزا صاحب کو مصائب سفر کی روداد نواب مصطفی خان بهادر کی زبائی معلوم هوئی، تو او نهون نی ۱۷ شعبان سنه ۸۲ ه مطابق ه جنوری سنه ۲۱ ع کو مرادآباد کی پته پر میرزا صاحب کو تحریر فرما یا : ه زبانی نواب مضطفی خان بهادر کی دریافت هوا ، که مرادآباد مین کچی طبیعت آپکی علیل هوگئی همی . باستماع اس امرکی باعث کمال تردد کا هوا . اسواسطی حواله خامه محبت نگار کی هو تا همی که خیریت مزاج سی مطلع کیجی . اور اگر هنوزطبیعت مائل باعتدال نهو، اور آپکا اراده قیام مرادآباد کا تا درستی طبیعت هو ، تو آپ رامپور مین تشریف لائی . یهان معالجه بخوبی عمل مین آئیگا ، .

لیکن فرمانکی اصل مثل مین موجود هی ، اور اوسکر لفافه پر تحریر هی که ه خط هذا هرکارهٔ برندهازمرادآباد بجهت تشریف فرما شدن مرزا نوشه صاحب به دهلی واپس آورد. مرقوم ۲۱شمبان (باق)

(7.)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. اپنا حال اس سے زیادہ کیا لکھون کہ آگے ناتوان تھا، اور اب نیمجان ہون. برخوردار نواب مرزا خان اپنے مشاہدہ کے مطابق جو میری حقیقت عرض کرہے وہ مسموع و مقبول ہو^(۱).

حضور اس مطلع کے لفظ و معنی کی حدت و جدت کی داد چاہتا ہون. هم در قیام زندہ نیم کز برای خویش آنوقت لای نافیہ ام از دوپای خویش ایك غزل نئی طرز کی نئی بحر مین عرض کرتا ہون^(۲). یہ جشن ِ حال کی نذر ہے. خدا کرے مقبول ہو. زیادہ حد ِ ادب.

تىم سىلامت رھو ھزار برس ھر برسكے ھون دن پچاس ھزار نجات كا طالب **غالب** . ٢٩ مارچ سنه ١٨٦٦ .

بحر هزج مثمن سالم فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

- ه ای خداوند ِ خردمند و جهان داورِ دانا ه
- ه وی به نیروی ِ خرد بر همه کردار توانا هـ

(بقیه) سنه ۱۲۸۲ ه. اس سی معلوم هو تا هی که مرزا صاحب کو فرمان موصول نهوا. مگر اس عرصه مین اونکا عریصه نمبر (۱۵) رامپور پهنچگیا . اس کر جو اب مین سرکار نو ۱۵ جنوری کو تحریر فرمایا : «جو که وقت اطلاع انحراف طبیعت آپکی مرکز اعتدال سی بمقام مرادآباد رقیبة الوداد اس مضمون سی که اگر اراده قیام مرادآباد کا واسطی معالجه کی هو ، تو را پور کو معاودت کیجی ، بیان معالجه بخوبی عمل مین آتیگا ، همدست هرکاره کو بهیجاگیا تها . لیکن آپ و هان سی رو انا دهلی کو هو گئی تهی . هرکاره خط و اپس لایا او سروز سی کال انتظار و صول مفاوضه خیریت کا تها . الحد ته که و صول نمیقهٔ لفف آگین باعث اطمینان هو ا » . میرزا صاحب کا عریضه نمبر (۹۵) اسی فرمان کا جو اب هی .

(۱) میرزا صاحب قی ۱۲ مئی سنه ۳۹ ع کو منشی حبیب الله خان ذکا کو نام ایك خط مین اس سی ملتی جلتی الفاظ مین اپنی حالت بیان کی هی . فرماتی هـبن : «آگی ناتوان تها . اب نیمجان هون . آگی بهرا تها . اب اندها هوا چاهتا هون . رامپور کی سفر کا ره آورد همی رشته و ضعف بصر . جهان چار سطرین لکهین . اونگلیان ٹیزهی هوگئین . حرف سوجهنی سی رهگئی ، (اردوی معلی ، ص ۳۸) .

(٢) يه غزل كليات نظم فارسى مين موجود نهين هى .

- ، ای برفتار و بدیدار، بزیبانی و خوبی 😞
- سرو نوخاسته آسا، مه ِ ناكاسته مانا ه
- ه به ادا پایه فزایا، بنظر عقده کشایا ه
- ه بكرم ابر عطايا، بغضب برق سنانا ه
- ه به نگه خسته نوازا، بسخن بذله طرازا م
- ه به قلم غاليه سايا، به نفس عطر فشانا ه
- ه شه نشان کلب علیخان که تو نی یوسف ثانی ه
- ه نبود ثانی و همتای تو در دهر همانا 🗴
- ہ دانم از حال و مآلم خبرہے داشتہ باشی ہ
- ۽ سر نوشت ازلي گرچه ندارد خطرِ خوانا 🧋
- ه دشمنم چرخ و تو بینی و نسوزی بعتابش 🐰
- به عدو صاعقه ریزا، به محب فیضرسانا 😸
- ه جانشینِ تو کند نام ِ ترا زنده بگیتی ه
- ه باد فردوس برین جای تو فردوس مکانا 😸
- ه غالب از غم چه خروشی، بتو زیباست خموشی
- ه با کریم ِ هُمه دان هیچ مگو هیچ مدانا » (۳۱)

(17)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب. ۱۶ مئی سنه ۱۸۶۹ عیسوی^(۱).

⁽۱) اس عریضه کر لفافه پر ۱۵ مثی سنه ۱۸۹۳ تحریر هین . غالباً دوسری دن پوسٹ کیاگیا تھا .

(77)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل ایك عرضداشت مع ایك غزل کے ڈاك مین بھیجی گئی^(۱). شام کو منشور ِ عطوفت مع هنڈوی ِ تنخواه ِ مئی سنه ۱۸۶۹ عز ِ ورود لایا. سو روپیه معرض ِ وصول مین آیا. آج صبحدم وقت ِ تحریر اس عرضی کے حضرت فردوس مكان كا دیوان پیش ِ نظر تها. اوس مین یه شعر نظر پڑا. اوسکے مضمون ِ حکیمانه و عارفانه نے بڑا مزہ دیا. یقین ہے کہ اوسکو پڑھکر حضرت بھی حظ اٹھائینگے.

- و وه جسطرح سے جسے چاہے اوسطرح پالے
- ه کسیکا کچه نهین پروردگار پر لینا ه

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عرضهٔ اسد الله ِترقی خواه . معروضهٔ دهم جون سنه ۱۸۶۳ .

(77)

(قطعه درگزارش ِ سپاس ِ یاد آوری بعالی خدمت جناب مولوی آغا احمد علی صاحب جهانگیرنگری

- م مولوی احمد علی احمد^(۲) تخلص نسخهٔ م
- ه در خصوص گفتگوی پارس انشا کرده است 🔐

⁽١) ميرزا صاحب كا محولة بالا خط اور غزل مثل مين موجود نهين هين .

⁽۲) مولوی احمد علی احمد تخلص جهانگیر آگر (بنگال) کی باشندی اور مدرسهٔ کلکنه کی مدرس تهی . انهون نو میرزا صاحب کی قاطع برهان کی جواب مین د موید برهان ، نامی رساله تصنیف کیا تها . مذکورهٔ بالا قطعه او سکا جواب هی (اردوی معلی، ص ٤٤). میرزا صاحب نی موید برهان اور چند دیگر رسائل کی جواب مین تیخ تیز نامی رساله بهی لسکها هی . اوس مین آغا احمد علی کی باری مین لسکهتی هین : د عربیت مین المین سی بزهکر، فارسیت مین برابر ، فحش و ناسزاگوئی مین کمتر . جتنی الفاظ تذلیل کی هین، و ح چن چنکر میری و اسطی استمال کئی، اور یه نه سمجها که غالب اگر عالم نمین ، شاعر نهین ، آخر (باق)

```
م کیچ و مکران را که در سند است وازایران جدا م شامل اقلیم ایران بسے محابا کرده است م قوم برلئچ را بایرانی نژادان داده خلط م ترك تركان سمرقند و بخارا کرده است م در جهان توام بود روی وی و پشت قتیل م پیشوای خویش هندوزادهٔ را کرده است م هندیآن را در زباندانی مسلم داشته م تاچه اندر خاطر والای او جا کرده است م خوش برآمد باهمه هندوستان زایان چه خوش! م تکیه آر بے بر ولاد تگاه آبا کرده است م هرکه بینی با زبان مولد خود آشناست م ساز نطق موطن اجداد بیجا کرده است م خواجه را از اصفهانی بودن آبا چه سود؟ م خالقش در کشور بنگاله پیدا کرده است م خالقش در کشور بنگاله بیدا کرده است م خالقش در کشور بر بازان در کشور برگاله در کشور بر بازان در کشور برگاله در ک
```

⁽بقیه) شرافت و امارت مین ایك پایه ركهتا هی . صاحب عز و شان هی . عالی خاندان هی . امرای هند ، روسای هند ، مهار اجگان هند سب اسكو جانتی هین . رئیس زادگان سركار انگریزی مین گنا جاتا هی . بادشاه کی سركار سی نجم الدوله خطاب هی . گورمنث کی دفتر مین ' خانصاحب بسیار مهربان دوستان ' القاب هی . جس كو گورمنث خانصاحب لكهتی هی . اس كو سؤی اور كتا اور گدها كیو نكر لكهون . فی الحقیقت یه تذلیل بفحوای ' ضرب الفلام اهانة المولی ' گورمنث بهادر کی توهین اور و ضبع و شریف هند کی مخالفت هی . میرا كیا بگزا . مولوی نی اپنا پاجی پن ظاهر كیا . مین نی امین بیدین كو شیطان كی حواله كیا . اور ان کی مطالب علمی كا جواب اپنی ذمه لیا ا (تیخ تیز ، بحواله غالب ، س ۱۳۶۷) . مرزا صاحب کی اس قطعه کی جواب مین آغا احمد علی کی ایث شاگر د فدا سلهنی نی امی زمین مین قطعه لكها ، جس کا جواب غالب کی دو شاگر دون باقر علی خان باقر اور فیرا نیز نی مین نیا بر قابل مطالمه هی . مولوی احمد علی نی ان کنا بخانه مین یه کتاب موجود هی . اور ان کی دلوین قطعون کا جواب الجواب المی ابنی دلیجسی کی بنا پر قابل مطالمه هی . مولوی احمد علی نی سنه ۱۲۹۸ ف مین انتقال کیا (تاریخ لطیف مین دلیدیان تحویلدار کتاب خانه ، ص ۱۲۹) . یه سال فصلی سنه ۱۲۹۰ هاور سنه ۱۸۷۳ عکی مطابق هوگا (نشریخ السنین قلی ، ص ۱۷۹ ، فن هیئت اردو نمبر ۱) .

با قتیل و جامع ِ برهان و لاله ٹیك چند لابهٔ و سوگیری و لطف و مدارا کرده است داوریگاهے بنا فرمود و در وی هر سه را منصف و صدر امین و صدر اعلی کرده است گر چنین با هندیان دارد تولا در سخن من هم از هندم چرا از من تبرّا کرده است كرده است از خوبی گفتار من قطع نظر ظلم زین قطع ِ نظر بر چشم ِ بینا کرده است میل او با هرکسے از هند و حیفش خاص من حیف و میلیے با دوعالم شور و غوغا کردہ است مطلب از بدگفتن من چیست؟ گوئی، نیکمرد مزد این کار از حق آمرزش تمنا کرده است ور چنین نبود چنان باشد که در عرض کمال تا بر آرد نام این هنگامه برپا کرده است صاحبِ علم و ادب، وانگه ز افراط غضب چون سفیهان دفتر ِ نفرین و ذم واکرده است در جدل دشنام کار سوقیان باشد، بلیے نتک دارد علم از کاریکه آغا کرده است انتقام جامع دبرهان قاطع، مي كشد آنچه ماکردیم با وی، خواجه با ماکرده است من سپاهی زاده ام، گفتار من باید درشت واہے بر وے گر به تقلید من اینها کردہ است زشت گفتم، لیك داد ِ بذله سنجى داده ام شوخی طبعے کہ دارم این تقاضا کردہ است ٠٠ -- مكاتيب غالب

```
ميكند تائيد وبرهان، ليك برهان نايديد
نیست جز تسلیم ِ قولش هرچه انشا کرده است
سستی طرز خرام خامهٔ «برهان» نگار
یا نمیدانست، یا دانسته اخفا کرده است
بهر من توهين و بهر خويش تحسين جا بجا
هم مراهم خویش را در دهر رسوا کرده است
آبد و بنند همان اندر کتاب مولوی
هرچه از هنگامه گیران کس تماشاکرده است
لغو و حشو و ادعای محض و اطنابِ ممل
مار و موش و سوسمار وگر به یکجا کرده است
 بگزر از معنی، همین الفاظ ِ برهم بسته بین
 باده نبود، ششه و ساغر مبها کرده است
یافتم از دیدن ِ تاریخهـای آن کتاب
خود بدم گفت و باحباب ِ خود ایما کرده است
 غازیان همراه ِ خویش آورده از بهر جهاد
 تا نه ینداری که این پیکار تنها کرده است
 جوش زد ازغایت قهر و غضب خون در دلش
 تا زبانش را بدین کلنیتره (۱) کویا کرده است
 آتش خشمی که سوزد صاحبِ خود را نخست
 دردلش، همچون شرردرسنگ، ماوا کردهاست
 چون نباشد باعث ِ تشنیع جز رشك و حسد
 باد غالب خسته ترکر خسته پروا کرده است
```

⁽۱) کلپتره بفنح کاف و سکون لام و فتح بای فارسی احمقانه کلام .

از جانب آمرزشخواه بحرم بیراهه روی اسد الله خان غالب دهلوی آ^(۱). (**٦٤**)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدِ تسليم معروض ہے. آج شنبه ١٠ ماہِ اگست سنه ١٨٦٦ کی ہے. فقیر چشم براہ تھا ، کہ اب ڈاك کا هرکارہ آتا ہے، اور ہنـڈوي ملفوفــــ نوازشـنامه لاتا هيم. ناگاه اسوقت ڈاك كا آدى ايك خط برخوردار منشى سیلچند(۲) کا لایا ۔ اوس مین مندرج تھاکہ تو نے جون سنہ حال کی تنخواہ کی رسید کیون نه بهیجی. اور بعـــد اسکے یه لکھا تھاکہ جولائی کی تنخواہ کی چٹھیان ہوتی جاتی ہین . اب دو ایکـــدن مین تیری تنخواہ بھی بھیجی جائيگي. متحير كه يا رب مين حسبِ معمول تنخواهِ جون كي رســـيد ارسال کرچکا ہون. اب دوبارہ رسید کیون مانگی جاتی ہے. پھر یہ تو گویا پیام مرگ تھاکہ جولائی کی تنخواہ اب روانا ہوگی. یا رب ۱۰ کو وعدہ ، ۱۳، ۱٤ کو چلے گی . بیسوین تك مجھے پہنچیگی . اور میرا حال یه که انگریزی تنخواہ گھر مین اور کچھ قرض کی قسط مین جاتی ہے. حضور کے عطیہ پر ميرا اور شاگرد پيشه كا اور حسين على كاگزارا هے. عالم الغيب جانتا هے جسطرح گزرتی ہے. چار سو ساڑ ہے چار سو کا قرض باقی ہے. اب کوئی قرض بھی نهین دیتا. خلاصه دو عرضین هین. ایك تو یه كه مین جون كی تنخواه كی رسسيد بهيج چكا هون. اگر ڈاك مين تلف هوگئي هو تو اور لكم بهيجون. دوسری یه که اس مهینے کی، یعنی جولائی کی، تو تنخواہ خیر ۲۰ ماہِ اگست تك پہنچ جائيگى . آيندہ كو حكم ہو جائے كہ ہر مہينے كى پہلى دوسرى كو فقیر کی تنخواہ ، کہ وہ محض صیغۂ خیرات ہے ، بھیجی جایا کرے .

 ⁽۱) دارالانشاء کم فائل مین یه قطعه منسلك اور اسکی لفافه پر ۳۱ جولائی سنه ۱۸٦٦ع تاریخ درج هی .
 مرزا صاحب نی اسکو اکمل المطابع مین یکرخه طبع کراگر اپنی احباب کو تحفة بهیجا تها . چونکه یه بغیر عریضه کم نوابصاحب کو ارسال کیاگیا تها ، اسلئی مینی متن مین شامل کرنا مناسب خیال کیا .

⁽٢) منشى سيلچند كيلئى خط نمبر ١٠٩ كا ذيل ملاحظه هو .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب .

(70)

حضرت وليِّ نِعمت آيَّه رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. پہلے اپنا حال عرض کر لون ، تب کچھ اور مــــدعا لکھون. غم نے بشمول بڑھاپہے کے پست و مضمحل کر دیا ہے. حضرت کے قسدمون کی قسم! نہ حواس درست، نہ رای صحیح. برسون سے مکروہات مین مبتلا رہتے رہتے اب طاقت تحمل کی نرہی . خدا جانے کیا هوتا ہے ، کیا سمجھتا ہون . کیا کرنا چاہئے ، کیا کرتا ہون . کل آخر روز میر منشی حضورکا خط آیا . جون کی تنخواہ کی رسے ید کے نہ پہنچنے کی اطلاع پائی . تہیـدستی و قرض کے رنج مین خستهٔ و آزردہ بیٹھا تھا . اوسی وقت عرضی لکھی. اگرچـه ڈاك کا وقت نتھـا ، مگر بھیجــدی. آج آخر روز توقیع ِ وقیع مع جولائی کی تنخواہ کی ہنڈوی کے پہنچا . ہنڈوی مختــارَ کارکو دی ، اور یه عرضی لکھنے بیٹھا . لکھکر لفافه کر رکھتا ہون . کل صبحـدم ذاك مين بهيجـدونكا . اگر عرضي سـابق مين كوئى بات گسـتاخى و دیوانگی و بدحواسی کی هو ، توفقیر کی خطا معاف هو . میر منشی صاحب کے اگر مخالف ِ طبع کوئی لفظ ہو تو وہ بھی درگزر کرین . جون کی تنخواہ كى رسيد كا لفافه ذاك مين كم هوكيا هوكا . اگر مين بهى بهولكيا هون تو بعيـد نهين. بلكه اغلب هے كه غالب كو سهو هوا هو. ملازمان ٍ در ٍ دولت پر ظاہر ہو کہ جون کی تنخواہ جولائی مین ، اور جولائی کی اگست مین مین نے پائی . آیندہ ہر انگریزی مہینے کی دوسری تیسری کو روانگی ہنڈوی کا متوقع هون . زياده حدِ ادب^(۱).

⁽۱) نواب خلد آشیان نی ۱۳ ربیعالثانی سنه ۸۳ ه مطابق ۲۵ اگست سنه ۶۳ ع کو جواباً تحریر فرمایا : درسید ثانی ضرور نهین هی . اور حسب الایما واسطی بهیجی جانی هندوی مشاهره ایکی اسطور پر که تاریخ پهلی یا دوسری تک آپکی پاس پهونیج جایا کری ، حکم بنام اهالی سرشته کی صادر هوگیا هم ، .

تىم ســلاەت رەو ەزار برس ەر برس<u>ك</u>ے ەون دن پچاس ەزار ۱۳ اگست سنە ۱۸۶۹ . عفو و رحم كا طالب غالب .

(77)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت مد ظله العالى .

بعد تسلیم معروض ہے . توقیع وقیع مع دیباچهٔ شرم ِ اشعار بدر چاچی^(۱) عز ِ ورود لایا . کیا عرض کرون که کیا عالم نظر آیا . واقعی افتتاح کلام بطرز میرزا طاهر وحیدد^(۲) ، اور پهر نگارش ِ مطالب بشیوهٔ میرزا جلالای ِ طباطبائی^(۳) ہے . لیکن دونون صورتون مین دیباچهٔ اعجاز ِ خسروی^(۱) کا رنگ جلوه گر ہے . پس ناقد ِ بصیر کے نزدیك یه نگارش ، طاهر وحید اور جلالا کی عبارت سے بہتر ہے . یه عرضداشت جلد بھیجتا هون ، تاکه حضرت پر پہنچنا اوس دیباچه یا تقریظ کا ظاهر هوجائے .

برسات ایسی ہوئی ہے کہ مین باون تریپن برس سے یہان رہتا ہون .

⁽۱) بدرالدین محمد چاچی، چاچ (تاشقند)کی رهنی والی تههی ، سلطان محمد بن تغلق (سنه ۷۲۰ هـ - ۷۵۳ هـ)کی عمد مین هندوستان آئی . اور اوسکی مدح سراتی مین اپنی عمر کا بزا حصه گرارا . سلطان محمد بزا علم دوست بادشاه تها ، اوسنی انکی کافی قدر و «نزلت کی ، اور «فرالزمان » خطاب دیا . بدر نی سنه ۷۵۶ ه (۱۳۵۳ ع) مین انتقال کیا . انکی قصائد شهرت عام کی مالك هین . لیكن تلمیحات و کنایات کی افراط کی سبب می شیرینی غائب هوگئی هم .

⁽۲) میرزا طاهر وحید بن میرزا حسین خان قزوینی مشهور شاعر اور نثار هی . یه قزوین مین پیدا هوا . سنه ۱۰۵۰ هر (۱۹۲۵ ع) مین شاه عباس صفوی نی اپنا مجلس نویس مقرر کیا ، سنه ۱۱۰۱ ه (۱۹۲۸ ع) مین وزیر بنایا گیا ، اور ۱۸ سال تك اسی عهده پر رها . یه فن انشاء مین خاص طرز کا مالك هی . لیکن اشعار کی شهرت صرف عهدهٔ وزارت کی بدولت هوئی . طاهر کی تاریخ وفات مین اختلاف هی . بعض سنه ۱۱۰۵ ه اور بعض سنه ۱۱۰۸ ه لکهتی هین . لیکن ربو نی لکها هی که تقریباً سنه ۱۱۲۰ هم (۱۷۰۸ ع) مین انتقال کیا .

⁽۲) میرزا جلالائی طباطبائی اصفهان مین پیدا هوا . سنه ۱۰۶۶ ه (۱۹۲۶ع) مین هندوستان آیا ، اور شاه جهان کی دربار کا مورخ مقرر هوا . مگر ابھی ہ سال کی تاریخ لکھنی پایا تھا کہ حساد نی سازش کی ، اور کام ركگیا . یه بھی انشاء مین ایك خاص طرز کا مالك ہی .

⁽٤) اعجاز خسروی امیر خسرو دهلوی متوفی سنه ۷۲۵ ه (۱۳۲۵ ع) کی تصنیف هی . یه نثرکی ممتاز کتابون مین شمـار هوتی هی ، اور نولکشور پریس لکهنو مین طبع هوچکی هی .

عرش آرامگاه اکبر شاه^(۱) کے عہد مین ایکبار ایسی برسات دیکھی تھی ، یا امسال نظر آئی ہے . اوراق ِ مرسلۂ حضور مومین جامـه مین لپیٹ کر بسبیل پارسل ارسال کرونگا ، یا پرسون دو شنبه کو یا سه شنبه کو .

تم سلامت رهو هزار برس مر برسکے هون دن پچاس هزار روز ِ شنبه یکم ستمبر سنه ۱۸۶۹ . نجات کا طالب غالب (۲) .

(77)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعــدِ تسليم معروض هے. منشورِ مكرمت ظهور عزِّ ورود لايا. سو روپيه بابت تنخواهِ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۳ معرض ِ وصول مين آيا.

تثرِ نثرہ نشار^(۳) کے اوراق ۳ ستمبر ماہ ِ حال کو ارسال ہوئے ہیں . نظرِ انور سے گزرے ہونگے .

⁽۱) اکبر شاه. شاه عالم کا لؤکا اور دهلی کر آخری بادشاه ظفرکا باپ تها. ۲۳ اپریل سنه ۱۷۹۰ع = ۷ رهضان سنه ۱۱۷۳ هکو پیدا هوا . اور ۱۹ نومبر سنه ۱۸۰۹ع = ۷ رمضان سنه ۱۲۶۸ هکو ۶۸ سال کی عمر مین تخت پر بینها . اسنی ۳۱ سال سلطنت کی ، اور ۲۸ ستمبر سنه ۱۸۳۷ع مطابق ۲۸ جمادی الآخره سنه ۱۲۵۲ هکو جمعه کی دن فوت هوا . اکبر شاه شاعر بهی تها ، اور شماع تخلص کرتا تها .

⁽۲) میرزا صاحب کا یه عریصه نواب خلد آشیان کو فرمان مورخهٔ ۱۵ ربیع الثانی سنه ۱۲۸۳ همطابق ۲۷ اگست سنه ۱۸۹۳ عکا جواب هی . القیاب و آداب کی بعد نوابصاحب نی تحریر فرمایا هی : ه.... درین و لا تقریظ شرح قصائد بدر چاچی از نوك قلم جلوه خیز گردیده . او لا بر دیباچهٔ صور عبد الرحمن و حید و ما بق بر طرز جلالای طباطبایی نگاشته ام . چون زیور اصلاح در گنج خانهٔ عالی طبیعت آن استماد زمان مخزو نست ، بهمین نظر آن نقش باطل را مرسل ساخته ، مرقوم که آنچه فطرت کالت سرشار نه پسنده خامهٔ امجاز نگار را بر پر چهٔ ثانیمه علاوه ازین مجموعهٔ پریشانی به تلافیش تکلیف تحریر دهند . و باسرع ازمنه دیدهٔ سفیدان این دیار را از سرمهٔ جو اهر آگین جو اب باصو اب مسرور و شادمان سازند » . شرح قصائد بدر چاچی ، جسکا فرمان مین ذکر هی ، مولوی محمد عثمان خان بهادر صدار المهام کی تصنیف هی . خان موصوف نواب خلد آشیان کی خدمت مین عهد و لیعهدی سی آمد و رفت رکهتی تهیی . زبان فارسی اور حساب وغیره سی بخوبی و اقف، اور قدری عربی آشنا تهی . جب نواب صاحب تخت نشین هوی ، تو ان کا تقرب اور رسوخ یهانتک بر ها ، که ریاست کی مدار المهام بناد گرگئی . مزاج مین قدری درشتی اور جبر تها . اسوجه می ۱۱ ربیع الاول سنه ۱۲۹۰ ه (۱۸۷۳ ع) کو ایک پنهان کی ها تهر سی زخمی هوکر ۱۲ ماه مذکور کو انتقال کرگئی (اخبار الصنادید ، ج ۲ ، صفحه ۱۵-۱۵-۱۵) .

⁽٣) اس نثر سى مذكورة بالا تقريظ شرح قصائد بدر چاچى مراد هى .

اردوکا دیوان ایک شخص کو دیا ہے. فارسی دیوانکا شیرازہ کھولکر چند شخصون کے حوالے کیا ہے. بعد اتمام تحریر نذر کیا جائیگا^(۱). بھائی ضیاء الدین خان^(۲) کا بجموعۂ نثر و نظم فارسی و اردو ، سراسر دیکھا ہوا میرا، جو اونکے کتابخانہ مین تھا ، غدر مین لٹ گیا. بعد غدر ذوق شعر باطل اور دل افسردہ ہوگیا . دو تین غزلین ، فارسی ، ہندی ، جو لکھی ہین ، اوسکا انتخاب بھی پہنچیگا .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

- (۱) نواب صاحب فی ۱۳ ربیع الثانی سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۲۵ اگست سنه ۱۸۲۱ ع کو میرزا صاحب کو تحریر فرمایا تها : « ... مطلب دگر ، جو که راقم کو ترتیب بیاض اشعار منتخبهٔ اساتذهٔ پارسی و اردو کی منظور هم ، اسواسطی حواله خامهٔ محبت نگار کی هوتا همی که آپ انتخاب دیوان فارسی اور اردو اپنی کا فرما کر مع انتخاب کلام ضیاء الدین خانصاحب لطف کربن ، تا شامل انتخاب کر جو اس سرکار مین عمل مین آیا همی ، هو جای » . میرزا صاحب نی حسب الحکم اردو دیوان کا انتخاب ۷ ستمبر کو اور فارسی کلیات کا انتخاب ۲۶ ستمبر کو ارسال کیا . یه دونون انتخاب جو حسب تصریح فرمان مورخه ۱۹ جادی الاولی سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۲۰ ستمبر سنه ۱۸۲۱ ع اس تاریخ سی قبل موصول هو چکی تهمی ، کتب خانه سرکاری مین محفوظ هین ، اور ضروری حواشی و مقدمات کی سازی انشاء الله عنقریب شائع کئی جائین گری
- (۲) نواب ضیاه الدین احمد خان بهادر نواب احمد بخش خان والئی فیروزپور جهرکه و جاگیردار لوهارو کر خلف اصغر تهی . انکی چچازاد بهن غالب سی منسوب تهین . لیکن اس نسبتی رشته کی علاوه اهم رابطه یه تها که نوابصاحب فن شعر مین غالب کی شاگرد تهی . یه فارسی مین نیر اور اردو مین رخشان تخلص کرتر تهی (اردوی معلی، صفحه ۱۰۰). انکی سلامتی ذوق و حسن طبیعت مسلم هی. خود میرزا صاحب بهی اسکی معترف تهی ، اور انهین اینا نمونه کهتر تهی . کلیات فارسی مین انکی مدح مین ایک قصیده هی . اوس مین میرزا صاحب فرماتی هین :

مدیح مین بین مسیده می بروس مین میپرد سام و و مین به بین باشد آذر من بکته شیوهٔ شاگرد من بمن باناست صنم بصورت خود می تراشد آذر من اگر چه اوست ارسطوی و من فلاطونم بود بیایه ارسطوی من سکندر من ضیاه الدین خان کی پاس کتابون کا برا نایاب ذخیره تها . الیث صاحب نی تاریخ هند کی ترتیب مین اوس می استفاده کیا هی . اس کتب خانه کی متعلق مرزا صاحب لکهتی هبن : « میرا ایک نسبتی بهایی هی نواب ضیاه الدین خان سلمه الله تعالی . وه میری نظم و نثر کو فراهم کرتا رهتا نها . چنانچه بمع نثرین ، اور کلیات نظم فارسی اور کلیات نظم اردو سب نسخی اوسک کتب خانه مین آمهی و می کتابخانه که ، در کر عرض کرتا هون ، ۲۰ هزار روییه کی مالیت کا هوگا ، لک گیا . ایک ورق نمین و های (عود هندی ، صفحه ۲۹) ، نواب ضیاه الدین خان بهادر نو سنه ۱۳۰۷ه مطابق سنه ۱۸۸۳ ع مین و فات باثی . میر مهدی مجروح نو مصرع «اب نه باقی رهی وه رونق شهر دهلی » سی هجری سال نکالا هی (تاریخ لطیف ، ص ۲۶۱) .

اسد الله بيدستگاه. دو شنبه ١٠ ستمبر سنه ١٨٦٦.

(NF)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے. خاطر اقدس مین نگزرے کہ غالب تعمیل احکام مین کاہل ہے. بصارت مین فتور. ہاتھ مین رعشہ. حواس مختل. ناچار کاتب کی تلاش کی. شہر سراسر ویران ہے. کاتب کہان؟ بارے ایك دوست نے کاتب نشان دیا. اردو کا دیوان، اشعار پر صاد کر کے، اوسكو حواله کیا. کل وہ اجزای منقوله آئے. آج بطریق پارسل مع اس عرضی کے ارسال کئے. خط کاتب کا مجکو پسند نہین آیا. حضرت کو کیونکر پسند آئیگا. اغلاط اتنے تھے کہ مجکو تحریر کی برابر محنت پڑی. فارسی کے کلیات کا شیرازہ کھولکر اجزا اوسکے احباب پر تقسیم کردئیے ہین. جابجا اشعار پر صاد کردئیے ہین. وہ بھی میرے انتخاب کے مطابق نقل ہو رہے ہین. بعد ِ اتمام وہ بھی پیشکش کرونگا. زیادہ حد ِ ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ترحم کا طالب غالب. سه شنبه ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۹۳.

(میرزا صاحب نے اصلاح ِ تقریظ ِ شرح ِ بدرِ چاچی کے سلسله مین ۱۹ ستمبر سنه ۱۸۶۳ ع کو ایك عریضه روانا کیا تھا . مثل مین اوسکا لفافه موجود ہے . میر منشی صاحب لـهكتے هین : « اصل ِ خط که بمقدمـهٔ تقریظ ِ شرح ِ بدر ِ چاچی بود در حضور ِ پرنور ماند »)(۱) .

⁽۱) یه عربصه نواب صاحب کی اس تحریر کا جواب تها: د... نامهٔ محبت آئین مع تقریظ بدر چاچی و مصامین اصلاح آگین سرمه کش چشم وصول گشته روشنی بخش عیون دیده سفیدان انتظار گردید. چنانجه نظیر همه الفاظ که شاید عجالتاً بلممان نظر ملاحظه نشده مرسل داشته ام . چشم که اگر اقوال این همه اساتذه قابل اعتبار باشد فیها . والا بعد مشاهده از چگونگی آن مطلع سازند . المرقوم ۲ جادی الاولی سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۱۳ ستمبر سنه ۱۸۲۹ ع . اس فرمان کی ساتی فرهنگ جهانگیری و رشیدی وغیره سی تلاش کرکی نظائر روانا کی گؤتهی . اونکا یهان نقل کرنا باعث طوالت هوگا

(79)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . اردو دیوان کا انتخاب بھیج چکا ھون . یقین ہے کہ حضرت کی نظرِ انور سے گزرگیا ھو : آج فارسی دیوان کا انتخاب بطریق ِ پارسل اس عرضی کیساتہ بھیجتا ھون . اور بھائی ضیاء الدینخان بہادر نے جو اوراق میر ہے پاس بھیجنے ھین ، وہ بھی اسی پارسل مین رکھدئے ھین ، حضرت اس غریب کا مجموعۂ نظم و نثر غدر مین لٹگیا . بعد ِ غدر جو کچھ کہا ھے ، وہ یہی ھے جو پہنچتا ھے . اس درویش نے صرف غزلین اور رباعیون کا انتخاب بھیجا ھے . قصائد و قطعات و مثنویات کا انتخاب ابھی نہین بھیجا . اگر حکم ھو تو وہ بھی بھیجون . زیادہ حد ِ ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب ، ۲۶ ستمبر سنه ۱۸۶۳ .

(V·)

حضرت ولى نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. منشورِ مکرمت ظہور عزِّ ورود لایا .
سو روپیہ بابت تنخواہِ ماہ ِ ستمبر سنہ ۱۸۶۳ معرض ِ وصول مین آیا . اشعارِ فارسی و اردو پہنچیے . خدا کر سے پسند آئیین . افسوس کہ برخوردار نواب مرزا خان نے میرا حال سامعۂ اقدس پر عرض نکیا . حضور ملك و مال جسکو جسقدر چاھین عطا کر سکتے ھین . مین آپ سے صرف راحت مانگتا ھون . اور راحت منحصر اس مین ہے کہ قرض ِ باقیاندہ ادا ہوجائے ، اور آبندہ قرض لینے کی حاجت نہ پڑے .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون اسد الله ید ستگاه . ششم اكتوبر سنه ۱۸۶۲ .

(VV)

حضرت ولي نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . اس عنایت نامے مین ایك فقرہ نظر پڑا کہ جس سے مین کانپ اوٹھا . « مرا ازان مشفق واسطۂ تلمذ بودہ است ، (۱) . یه ذلیل کو عزت دینی اور دکان ِ ہے رونق کی خریداری کرنی ہے . مین تو حضرت کو اپنا استاد اور اپنا مرشد اور اپنا آقا جانتا ہون .

بدو فطرت سے میری طبیعت کو زبانِ فارسی سے ایک لگاؤ تھا ، چاھتا تھا کہ فرھنگون سے بڑھکر کوئی ماخند مجکو ملے ، بارے مراد برآئی ، اور اکابر پارس مین سے ایک بزرگ یہان وارد ہوا ، اور اکبرآباد مین فقسیر کے مکان پر دو برس رہا ، اور مین نے اوس سے حقائق و دقائق زبانِ پارسی کے معلوم کئے ، اب مجھے اس امرِ خاص مین نفس مطمئنه حاصل ہے ، مگر دعوی اجتہاد نہین ہے ، بحث کا طریق یاد نہین '') ،

میان اِنجو جامع ِ فرهنگ ِ جهانگیری ٔ "، شیخ رشـید راقم ِ فرهنگ ِ

⁽۱) مرزا صاحب کی ۱۹ ستمبر کی عریصه کی جواب مین نواب خلد آشیان بی جو فرمان لکها تها اوسکا اهم فقره مرزا صاحب نی نقل کیا همی. نواب صاحب فرماتی هین: ه نیسان خامه که در تحریر ممانی شعر عرفی و هم بهحقیق لفظ ارتسک وارژنگ گوهر بار گردیده بر خاطر اخلاص فروش هر آئیسه محنی و محتجب میاند که اکثر مالک رقابان علم لفت ارتبک وارژنگ را بمعنی واحد پنداشته اند. وعامة مفسران کلام شیرازی مشار ه آشیان چیدن ، را مرادف آشیان بستن نگاشته. چنانچه نظیر هر یکی ملفوف عنبرین نامة هذاست بمطالعه خواهد رسید. معهذا اگر طبع آن اوستاد زمان به ترقیم الفاظ بالا فی الجمله نفوری داشته باشد همچنان حواله قلم نمایند که مبحوث عنه را از تقریظ اصلاح شده چون نفسانیت خود محو سازم. زیرا که مرا ازان مشفق و اسطة تلمذ بوده است . نه از عرفی و دیگران . اما نظیر یکه به نظرم گذشته است ، صرف برای اطلاع به نمیقه هذا مندرج گردیده . المرقوم ۲۱ جمادی الاول سنه ۱۲۸۳ ه مطابق است ، صرف برای اطلاع به نمیقه هذا مندرج گردیده . المرقوم ۲۱ جمادی الاول سنه ۱۸۲۳ ه مطابق

 ⁽۲) ملا عبد الصدكى شاگردى كى متعلق اردوى معلى مين متعدد جگه اور قاطع برهان مين ص ۷ پر ميرزا صاحب نى تصریح كى هى .

⁽۳) میان انجو کا نام جمال الدین حسین بن شاه حسن انجوی شیرازی اور لقب عضد الدوله هی . انکی آبا و اجداد فارس کر شهره آفاق شهر شیراز کی باشندی آبهی . یه وهین پیسدا هوی . بعد ازان بتلاش روزگار هندوستان آئی، اور بقول محمدحارثی بدخشی سنه ۱۰۳۵ هجری (۱۳۲۹ع) مین آگره مین انتقال کیا . فرهنگ جهانگیری هندوستان کر مغل بادشاه نورالدین جهانگیر بن جملال الدین اکبرکر نام معنون هی .

رشیدی^(۱) عظای عجم مین سے نہیں. هند انکا مولد. ماخذ انکا اشعار ِقدما . هـادی انکا ان کا قیـاس . ٹیك چنـد^(۲) اور سـیالکوٹی مل^(۳) انکے _ایرو . سبحان الله هندی بهی ، اور هندو بهی ! نور ً علی نور !!

فقیر اشعار قدماکا معتقد . اون لوگون کے کلام کا عاشق . مگر جو لغات اونکے کلام مین ہین ، اوسکے معنی تو اہل ہند نے اپنے قیاس سے نکالے ہین . مین انکے قیاس پر کیونکر تکیه کرون . اب جو پیر و مرشد نے لکھا کہ «ار تنگ و ار ژنگ متحد المعنی اور آشیان ساختن و بستن و چیدن گھونسلا بنانے کے معنی پر ہے »، تو مین نے بے تکلف مان لیا . لیکن نه اون صاحبون کے قیاس کے بموجب ، بلکہ اپنے خداوند نعمت (کے) (اکا حکم کے مطابق . تم سلامت رہو قیامت نگ دولت و عز و جاہ روز افزون انصاف کا طالب غالب . ۷ اکتوبر سنه ۱۸۶۳ (۱۰) .

(۱) شیخ رشیدکا نام عبد الرشید الحسنی هی . انکی آبا واجداد مدینهٔ منوره کی رهنی والی تهیی . یه خود شهر ٹهٹه مین پیدا هوئی . منتخب اللغـات اور فرهنگ رشیدی انکی تصنیف هین . خزانهٔ عامره (ص ۲۶؛ ،

نولکشور پریس) مین انکا سال وفات ۱۰۷۷ هجری (۱۶۹۱ع) لکها هو . (۲) لاله ٹیکچند بہار تخلص بہار عجم کی مواف ہین . یہ خان آرزو متوفی سنه ۱۱۲۹ هجری (۱۷۵۵ع)کم شاگر د اور اردو، فارسی کم شاعر تھی .

⁽٣) سيالكوئى مل وارسته تخاص مصطلحــات شعراكر مصف دين . يه مير محــد على رائع ســـالكوئى متوفى سنه ١١٤٩هـ (١٧٣٦ع)كـ شاگرد تهي .

 ⁽٤) یمان لفظ دکی ، ساتط هوگیا هی . آینده عریضه مین مرزا صاحب نی اس عبارت کو دوهرایا هی .
 وهان یه لفظ موجود هی . اسائی مین نی بریک مین بژها دیا .

⁽ه) اصل خط میں سہواً ۱۷ تاریخ درج ہوگئی ہی . صحیح سات ہی . اسائی کہ اولا تو خود ایرزا صاحب ہی تی اس خط کی لفافه پر ۸ اکتوبر تاریخ لکھی ہی . جسکی یه معنی هین که تاریخ کتابت کی دوسری دن یه خط پوسٹ کیا گیا تھا . ثانیا نواب خلد آشیان نی اس خط کا جواب ، جو آگی آرھا ہی ، تیرہ اکتوبر کو دیا ہی . اور ظاہر ہی کہ جس خط کا جواب تیرہ کو لکھا جائی وہ خود سترہ کا مکتوب نین ہو سکتا . میرزا صاحب کی عریضه کی بعض کنایات سی ناخوش هو کر نوابصاحب نی جوانا تحریر فرمایا : و . . . مکتوب حیرت اسلوب مشعر اختراع معنی غلط نسبت هندی نؤادان پیشین ودیگر اعتراضها ، واپن که راقم را طریقة بحث یاد نیست ، موصول مطالعه گشته باعث استعجاب عظیم گردید . از آنجا که تا حال ورای تحقیق و تنقیح امور علمیه ، که معاذ انه از مناظرہ و مناقشه بچشم حق بین دور بی نماید ، امری دیگر بظهور نیامدہ . وآنچه حالی خاطرم بود مناظرہ و مناقشه بچشم حق بین دور بی نماید ، امری دیگر بظهور نیامدہ . وآنچه حالی خاطرم بود بی ریب و رنیج حوالله قلم دقائق سنج گردیدہ . لیکن می نازم بر ذہن موشگاف آن فرید زمان که (باق)

(YY)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے . آج سه شنبه ۱۸ ماہ اکتوبر کے دن کو بارہ بجے کھانا کھاکر بیٹھا تھا ، کہ توقیع وقیع آیا . پڑھتے ھی کانپ اوٹھا ، اور عالم نظر مین تیرہ و تار ہوگیا . اگر حضور کے ارشادات کو بحث تعبیر کیا ھو ، تو مجھے جناب الهی اور حضرت رسالت پناھی کی قسم ا اگرچه فاسق و فاجر ھون ، مگر وحدانیت خدا اور نبوت خاتم الانبیا کا بدل معتقد اور بزبان معترف ھون . خدا و رسول کی قسم جھوٹی نکھاؤنگا . انکار بحث سے مراد یہ تھی ، کہ شعرای ہند کے کلام مین جو غلطیان نظر آتی ھین ، یا ھندی فرھنگ لکھنے والون کے بیان مین جو نادرستی ، اور باہم جو اونکے عقول مین اختلاف ھین ، اوس مین مین کلام نہین کرتا . اپنی تحقیق کو مانے ھوئے ھون . اورون سے مجھے بحث نہین . با ھمہ ضعف حافظہ یاد ھے کہ آخر مین یہ بھی لکھدیا تھاکہ ، ان دونون باتون کو مین نے مانا . لیکن نه فرھنگ لکھنے والون کی رای کے بموجب . بلکہ اپنے خداوند کے حکم کے فرھنگ لکھنے والون کی رای کے بموجب . بلکہ اپنے خداوند کے حکم کے

⁽بقیه) نوشته ام را بر بحث واجنها د محمول نموده . امثال این کنایه های تو، مثل نسبت استادی بجانب راقم ، و ففظ بحث ، که هر دو خلاف واقع ومورث رنج وعنا است ، نگاشتند . پس اگر آن مشفق را همچنین منظور باشد ، اشارتر سازند که واسطهٔ ترسیل رساتل از فیابین برداشته شود . ورنه بنان عامه را بامور خارج المبحث تکلیف نداده باشند . که نتیجه اش سوای صداع الراس امری بخیال نمی رسد . و راقم پایهٔ اعتبار محققان که صاحب تصانیف مقبول انام بوده اند ، از خود زیاده دانسته بحوالهٔ کلام شان پرداخته . اگر نزد آن صیم چاوید آنها قابل قبول نبود ، بایستی که بمهران نمط تحریر میساختند . مصلحت اینقدر اطناب سخن از فهم همچو منی بیرون . زیاده ازین نوشتن حکمت تحریر میساختند . مصلحت اینقدر اطناب سخن از فهم همچو منی بیرون . زیاده ازین نوشتن حکمت بچونکه نوابصاحب کی اس فرمان سی اظهار ناخوشی و ناراضگی هوتا تها . میرزا صاحب نی فوراً معذرت بچونکه نوابصاحب کی اماه اکتوبر سنه فرمایا : ه ماه اکتوبر لکهکر طلب عفو کیا . نوابصاحب نی معذرت قبول کرتی هوتی تحریر فرمایا : ه المرقوم ۲۱ جمادی اثنانیه سنه ۱۲۸۳ هجری مطابق ۲۱ اکتوبر سنه لطف مظاهر مقرون جعیت باشد . المرقوم ۲۱ جمادی اثنانیه سنه ۱۲۸۳ هجری مطابق ۲۱ اکتوبر سنه من که ان کی طبیعت کا تکدر کلیهٔ دور نهین هوا .

مطابق ، . یه کلمه موجبِ عتــاب نهین هوسکتا . اور اگر اسکو گناه سمجها جائے . «آخر گناهگار هون کافر نهــین هون مین ، . گناه معاف کیجے اور نوید ِ عفو سے مجکو تقویت دیجے .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار عفو کا طالب غالب .

(W)

حضرت ولي نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض هے . حضور کے لشکر نصرت اثر کا بسپه سالاری نواب معلی القاب جناب مهدی علیخان بهادر (۱) اکبرآباد پهنچنا، اور خیام فلک احتشام کا وهان نصب هونا، اور رامپور سے اکبرآباد تک گهوڑون کی ڈاك کا بیٹھنا، اور حضرت کا سنبھل تك بسبیل ڈاك تشریف لیجانا، اور وهان مزاج اقدس کا ناساز هونا، اور دار السلطنت کو معاودت فرمانا، یوماً فیوماً مسموع هوا . غرض اس عرضداشت کی تحریر سے یه هے ، که حصول جواب سے آبرو، اور خیریت و عافیت مزاج مبارك سے عز و اطلاع پاؤن .

اخبار مین مسطور ، اور شهر مین مشهور هے ، که حضرت اجلاس کو نسل کیواسطے حسب الحکم گورمنٹ کلکته کو تشریف لیجائین گے . کمخوار دعا گوئی و مدح گستری مین بهانه طلب رهتا هے . اس تقریب کا ایک قطعهٔ تاریخ سنه ۱۸۶۳ ءیسوی رقم کیا هے . عرض کرتا هون . اگر یسند آئے تو اجازت ملجائے که اسکوکسی اخبار مین چهپوا دون(۲) :

⁽۱) صاحبزاده سید مهدی علیخان بهادر ، نواب سید غلام محمد خان بهادر کی پوتی ، صاحبزاده سید حفیظ اقت خان بهادر کی بینی ، اور نواب خدلد آشیان کی چیجا تهی . شعر وسخن کا شوق تها اور نحیف تخلص کرتی تههی . ابتدا مین نواب فردوس مکان سی تلمند تها . آخر مین میر احمد علی رساکر شاگرد هوئی . ۷۱ برس کی عمر پائی . ستائیسوین ماه رمضان کو سنه ۱۲۸۹ (۱۸۷۲ ع) کو رحلت فرمائی ، (انتخاب یادگار ، صفحه ۲۲۹ ، و تاریخ لطیف ، صفحه ۲۲۹) .

⁽۲) نواب خلد کشیان بهادرکر کلکته تشریف لیجانیکر متعلق صاحب اخبار الصنادید (ج ۲، ص ۱٤۰) د لکها هم که : « مسٹر جان انگلس صاحب کمشنر و ایجنٹ ریاست یی نواب سید کلب علی خان سی (باق

قطعــــه

چو نواب از بهر اجلاس کونسل به کلکته از رامپور آورد رخ عدو را بگیر و بکش زود وی را بجو سال اجلاس از «بخت فرخ» چوگویندکزکشتن وی چه خواهی بگو حذف اعداد «وی» اینت پاسخ

اینت لغت ِ پارسی ہے، مرادف خہے و زہے . اور قتل کا مشارالیہ لفظ (وی) ہے جس کے ۱۹ عدد ہین . اور (وی) کا مشار (عدو) ہے . «بخت ِ فرخ» کے ۱۸۸۲ . جب اس مین سے ۱۶کم کئے تو ۱۸۹۳ رہے . زیادہ حد ِ ادب . تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار (۱۸ نومبر سنه ۱۸۶۲) (۱) .

(نقمه) هونهاری و بلند اقالی کر آثار دیکهکر ست جلد آنریل ایڈمنڈ ڈرنمنڈ صاحب لفٹنٹ کو رنر صوبجات متحدہ کی حضور مین ریورٹ کی . اور انھون نو لارڈ لارنس صاحب گورنر جنرل کی خــدمت مین نواب سید کلب علیخان کی لیافت خدا دادکی اطلاع کی . گورنر جنرل نی باظهار مسرت مثل نواب سید یوسف علیخان کی نواب سید کلیعلیخان کو بھی ایجسایٹیو کو نسل مین ممبر تجویز کیا . نوابصاحب نی هنگام استمزاج باوجود ناچاقی طبیعت و ضعف باقتضای عزم بلند ممبری قبول کی . ۲۰ شعبان سنه ۱۲۸۳ هجری مطابق ۲۸ دسمبر سنه ۱۸۶۱ ع کو رامپور سی علیگڑھ تك گاڑی کی ڈاك مین اور علیگڑھ سی كلكته تك تخميناً بانسو همراهيون كيساتر ريل كر ذريعه سي گؤ . اثناي راه مين كانيور، الهآماد، اور بناوس وغیره هر مقـام پر حکام نر استقبال کیـا اور سلامی سر هوئی. مهراجه ایسری پرشاد نرائن سنگیر صاحب جی ، سی ، ایس ، آئی والی کاشی نریس نی بنــارس مین بنظر اتحــاد قدیمی دھوم سے دعوت کی . کلکتی میں گورنر جنرل کی طرف سے بطرز مرغوب استقبال ہوا . سلامی سر هوئی . آب و هوای کلکته نی انکر مزاج سی بھی مخالفت کی . اور طبیعت جادۂ اعتدال سی منحرف رهی . پهر بهی کونسل مین کئی اجلاس کئی . جب ناسازی زیادہ بڑھی تو حسب اصرار کو رنر جنرل ڈاکٹر بیلی سے علاج شروع ہوا . ڈاکٹر کی رای ہوئی کہ آب و ہوا یہـانکی انکر مخالف ہی . بلکہ قيام كلكته سي امراض شديد لاحق هونيكا أنديشه هي . مكر نوابصاحب ني اسي قبول نكيا . جب گورنر جنرل کو اسکا علم آیا ، تو بمقتضای محبت خاص بکمال اصرار واپس کیــا . ۲۷ رمضان سـنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۳ فروری سنه ۱۸۹۷ ع کو کلکتر سی رامپور واپس دوئی... میرزا صاحب کی عریضه نمیر (۷۵) کے لفافہ سے معلوم ہوتا ہی کہ نواب صاحب محلہ کاشی پورکی مکان نمیر ہ اور ۷ مین قيام فرما هوى تهيم . مرزا صاحب كا قطعة تاريخ حسبالحكم حضور اخبار دېدېة سكندرى مين طبع هوا اور ۳۰ تومیر کو اسکی اطلاع ان الفساظ مین میرزا صاحب کو دیگئی: و تاریخ مذکوره که بر طرز نو و عدیمالمثال است در اخبار دبدبهٔ سکندری رامپور طبع کردیده شده .

(۱) خط مین کاتب کا نام اور تاریخ درج نہین . مین نر قوسین میں لفافه کی تاریخ امنافه کردی ہی .

(V£)

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض ہے . ایک عرضداشت بھیج چکا ہون . اوسکا جواب نہین پایا^(۱) . امیدوار ہون کہ اس عرضداشت کے جواب سے محروم نرھون . کل دن کو دس بجے سنا کہ عالیجناب نواب مہدیعلیخان بہادر بسواری ریل آئے ، اور املی کے محلے مین ٹمرے ہین . کھانا کھاکر فورآ سوار ہوا ، وہان جاکے سنا کہ نوابصاحب ریل کے اسٹیشن پر گئے ہین . گھنٹا بھر بیٹھا رہا کہ حضرت آئے ، آگے غازی آباد کے اسٹیشن پر سے سواری ہوتی تھی ، اب ولی محمد سوداگر کی کوٹھی کے پاس سے^(۲) ، جو بیگم کے ماغ کے عقب ہے ، نیا اسٹیشن قرار پایا ہے ، سو صاحبزادہ صاحب نے آپ باغ کے عقب ہے ، نیا اسٹیشن قرار پایا ہے ، سو صاحبزادہ صاحب نے آپ کے حضور مین اطلاع کی ہے . دیکھئے حضرت غازی آباد سے سوار ہوتے ہین یا شہر مین سے ، واسطے خدا کے مجکو اپنے روز ورود و وقت ورود سے اطلاع بخشین ، اور اس عرضی کا جواب ایسا جلد عنایت ہو کہ فقیر بیسر و سامان اپنا سامان درست کر رکھے (۳) .

حضرت کی توجه ِ باطنی، جو همیشه میری مصلح ِ حال اور افزایش ِ عز و وقار کی کفیل ہے، بعد ادای ِ شکرِ الہی اوسکا سپاس بجا لاتا ہوں . پیش از غدر گورمنٹ کے دربار مین ۷ پارچےے، اور جیغه ، سرپیچ ، مالای

⁽۱) میرزا صاحب نی جس عرضداشت کا حواله دیا هی وه اور اوسکا جواب دونون مثل مین موجود نهین. غالباً نوابصاحب کی حضور تك نه پهنچی .

⁽۲) يهان لفظ (سي) زياده معلوم هوتا هي .

⁽٣) اس عریضه کی جواب مین ۲۷ دسمبر سنه ۱۸۳۱ ع کو نواب خلد آشیان نی تحریر فرمایا: چون راقم عنقریب روانهٔ کلکته می شود. چنانچه برای انتظام گاذیهای ریل رفعت و عوالی مر تبت محمد اصغر علی خان رسالدار را روانهٔ آنجا نموده شد. و هنوز تاریخ رسیدن بمقام اسٹیشن ریل دهلی مقرر نگشته، لهذا حوالهٔ خامهٔ مودت نگار می شود، که حال تقرر تاریخ رسیدن آنجا از خان معزی الیه دریافت نموده شوده. بهت ممکن هی که مرزا صاحب نی اصغر علی خان صاحب رسالدار سی تاریخ دریافت کی هو. لیکن مجهی اسکا کوئی ثبوت نهین مل سکا.

مروارید، تین رقمین جواهرکی مجکو ملتی تهین. بعدِ غدر اگرچـه پنسن اور دربار بحال رها، لیکن خلعت موقوف هوگیا. نواب لفثنث گورنر بهـادر پنجاب(۱) کا کل ۱۲ پر چار بجے دربار تھا . حکم سب درباردارون کو پہنچ گیا تھا . مین نواب مہـــدی علیخان صاحب کو رخصت کرکے گھر آیا . دو گھنٹے کے بعد دربار مین گیا . خیال یہی کہ ملاقات ہوگی . ایك رباعی كاغذِ مذہب پر لکھی ہوئی نذرکرونگا .کلماتِ عنایت سنکر چلا آؤنگا . نہ مجھے کچیم احتمال. نه صاحب کمشنر بهادر شهر کو علم. بار مے بر وقت ِ ملاقات تعظیم معمولی اور مصافحه کرکے لاڑد صاحب نے کھڑ ہے کھڑ ہے جیغہ، سرپیچ میری ٹوپی پر باندھا . اور فرمایا «یه هم نے آپ کے واسطے رکھا تھا » . مالای مروارید میر منشی نے گلے مین ڈالدی . یہ پارچے سات مرحمت ہوئے . دوشاله ، ۱ . كَمْخُوابُ كَا تَهَانَ ، ۱ . بنارسي تَهَانَ سَهْرِي بُونِثْمَ ، ۱ . بنارسي سیلاً ، ۱ . الوان کی چادر کناره کلابتون ، ۱ . کناویز کا تھان ، ۱ . الوان کی چادر بے کنارہ ، ۱ . مین اس عطیہ کو آپ کی بخشش معنوی سمجھا ہون. اور دوسری بخشش ، یعنی اس خط کے جواب کے جلد حـاصل ہونے ،کا متوقع هون . زياده حد ِ ادب .

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہوں دن پچاس ہزار عرضداشت کے جواب کا طالب **غالب** . روز ِ سه شنبه ۱۸ دسمبر سنه ۱۸۶7 .

⁽۱) سر ڈانل میکلوڈ صاحب مراد هین . یه لفٹنٹ جنرل ڈنکن میکاوڈکی هان فورٹ ولیم ،کلکته ، مین ۳ جون سنه ۱۸۱۰ ع کو پیدا هوی . ولایت جاکر تعلیم پائی . سنه ۱۸۲۸ ع مین هندوستان واپس هوی ، اور صوبة بنگال مین ملازمت اختیار کی . ۱۸۳۱ ع سی ۱۸۶۹ ع تك اضلاع ساگر و نربدا ، اور بنارس مین رهی . ۱۸۵۶ ع مین پنجاب کی جوڈیشل کمشنر هوی . غدر سنه ۷۷ ع مین لاهور مین تھی . ۱۸۳۵ ع سی ۱۸۷۰ ع تك پنجاب کی لفٹنٹ گورنر رهی . اور ۲۸ نومبر سنه ۱۸۷۷ ع کو لندن کی زمیندوز ریل کی ایك حادثه سی انتقال کر گئی . یه مشرقی عاوم و فنون کی بڑی حای تھی ، اور چاهتی تھی که دیسی زبانون مین مغربی علوم کی تعلیم دیجای . پنجاب یونیورسٹی انہی نی قائم کی هی .

(Vo)

حضرت وليِّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. حضرت کا رونق افزای کلکتہ ہونا از روی شمار ِ رفتار ِ ریل یقینی ہے. مگر وہان کی آب و ہوا کا موافق آنا ، اور جناب لاڑد صاحب بهادر (۱) سے ملاقات کا ہونا ، اور اجلاس کونسل کا وقوع مین آنا ، یہ امور جب تك حضرت رقم نفرمائینگے ، دعا گو کے خیال مین کیون کر آئینگے . ناچار جرات بهم پہنچا کر اس عرضداشت کے جواب مین ان حالات کے انکشاف کا امیدوار ہون (۲) .

پیر و مرشد! حضرت کے تصدق سے قرض ادا ہو گیا. تنخواہ نے قسط سے، اور مین نے رنج سے رہائی پائی. ہم بدل و ہم بزبان ثناخوان جود و نوال، و دعا گوی دوام دولت و اقبال ہون. آدھا قرض عطیهٔ سابق مین، اور آدھا قرض عطیهٔ حال مین ادا ہوگیا. که نہین سکتا، اور بن کہے بنتی نہین ، اگر دونون لڑکون کا پچاس روپئے مہیانا جنوری سنه ۱۸۶۷ یعنی ماہ حال و سال حال سے جاری ہوجایگا اور ماہ بماہ فقیر کے روزینہ کے ساتھ پہنچا کریگا تو آپ کا نمکخوار پھر کبھی قرضدار نہوگا.

⁽۱) لارڈ لارنس مراد ہین ، جو ۱۲ جنوری سنه ۱۸۹۶ع س_ک ۱۲ جنوری سنه ۱۸۹۹ع تك هندوستانكر وائسرائی اورگورتر جنرل رہی تھی .

⁽۲) اس سلسله مین نواب خلد آشیان نی ۲۱ جنوری سنه ۱۸۹۷ ع کو تحریر فرمایا : « مشفقا ! مخاص بخیریت تمام بتاریخ 7 جنوری سه حال فائز مقام کایکته گردید . و ملاقات جناب مستطاب معلی القاب نواب گورنر جنرل بهادر دام شوکتهم و دیگر صاحبان عالیشان و نیز اجلاس کواسل بعنوان شایسته و طرز بایسته بها به حصول رسید » .

⁽۳) دونون گون می باقر علی خان اور حسین علی خان مراد هین. یه دونون زین العابدین خان عارف ، مرزا غالب کی متبنی بیٹی کی لؤکی تھی . میرزا صاحب چاہتی تھی کہ ان درنون کو ریاست وامپورکا باقاعدہ وظیفہ خوار بنیا دین . لیکن اون کی زندگی مین یه خواهش پوری نہوئی. البته میرزا صاحب کی انتقال کی یعسد حسین علیخان بزمرۂ شعرا ملازم ہوگئی تھی .

١٢ -- مكاتيب غالب

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار فیض کا طالب غالب. معروضهٔ ۸ جنوری سنه ۱۸۳۷^(۱).

(V7)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد میروض هے . بهت دن تك متردد رها ، كه حضرت كلكتے هين يا رامپور . چنانچه ايك عرضداشت اوسى تردد هين بهيجى بهى هے . هنوز جواب كے آنے كى مدت منقضى نهين هوئى . خير اوسكے جواب پر كيا موقوف هے . يه تو جان ليا كه حضرت رونق افزاى رامپور هين . مگر يه كيونكر جانون (۱) كه اب به خجستگى و فرخندگى يهين رونق افزا رهينگى . يا پهر كلكتے تشريف ليجائينگے . خير اس بيعلى كو سهل سمجه ليا كه جو كچه هوگا معلوم هو جايگا . مگر يه كيونكر جانون كه مزاج اقدس كيسا هے . اور جب تك يه نجانون تو آرام كيونكر آئے . يهان سے رامپور تك برابر تار برق بهى نهين جو خبر منگواؤن . آج ١٤ فرورى كى هے . يه خط بهيجتا هون . اگر جواب آئے تو ٩ دن مين . مجكو اتنے دن صبر كيونكر آيگا . الهى آج يا كل كوئى نوازشنامه خداوند كا آجائے ! زياده حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار خیرکا طالب غالب ، ۱۶ فروری سنه ۱۸۹۷^(۳)

$(\gamma\gamma)$

بعـدِ تسليم معروض هے. توقیع ِعطوفت عزِّ ورود لایا. (سو روپیه

 ⁽۱) میرزا صاحب ر یه عریضه کلکته کر پته سی لکها تها . چنانچه لفافه پر «کلکته . محله کائی پور .
 عائه لمبر ۷ اور لمبر ۵ » ایدریس تحریر هی .

⁽٢) اصل خط مين سهواً (جاؤن) رقم هو گيا هي .

 ⁽٣) لفافه پر ١٥ فروری درج هی . غالباً دوسری دن پوسٹ کیاگیا تھا .

تنخواه) (۱) فروری سنه ۱۸۶۷ حال کا معرض وصول مین آیا . اس درویش کا حال اب قابل گزارش نهین . امراض قدیم بژهگئے . دوران سر ، اور رعشه ، اور ضعف بصر ، تین بیاریان نئی پیدا هوئی هین . قلم نهین بنا سکتا ، لؤکون سے بنوا لیتا هون . برسون کی بات نهین رهی . هفتون کی یا مهینون کی زندگی ره گئی هے .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون زیاده حد ِ ادب. نجات کا طالب غالب. ۱۳ مارچ سنه ۱۸۶۷.

(NV)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل صبح کو دوگھڑی دن چڑ ہے نوروز ہے . آج یہ قطعہ ہات تھام کر لکھکر حضور کی نذر بھیجتا ہون.

نوروز و دو عید از دو جانب امسال خوب ست زروی ِوضع ونیك ست بفال امید که این سه عید نذرِ نواب آرند دوام ِ عمر ، و عز ، و اقبــال

ه تم سلامت رهو قيامت تك ه

ه دولت و عز و جاه روز افزون 🛮

نجات كا طالب غالب. جهار شنبه ٢٠ مارچ سنه ١٨٦٧.

(V9)

بعدرِ تسلیم و تعظیم معروض ہے. ہنڈوی ملفوفۂ نوازشنامہ کے ذریعہ سے سو روپیئے مارچ کی تنخواہ کے وصول ہوئے.

⁽۱) بریکٹ کی عبارت میرزا صاحب سے سہواً چھوٹ گئی تھی . مین نو دیگر عرایض سے ایزاد کردی ہی . ٹاکہ کلام تمام ہوجائی .

ایک رباعی بھیجتا ہون، اور یہ چاہتا ہون، کہ دبدبۂ سکندری کے آغاز مین اسکے چھاپنے کا التزام رہے.

آن کیست که جسم ملك را جان باشد آن کیست که همسر سلیمان باشد آن کیست که انجمش بفرمان باشد کس نیست مگرکلب علی خان باشد

ه تم سلامت رهو هزار برس ه

ه هر برسکے هون دن پچاس هزار 🕝

نجات كا طالب غالب. ٦ ايريل سنه ١٨٦٧.

(**/**+)

حضرت وليّ نعمت آيةً رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. نمایشگاہ ِ سراسر سور ِ رامپور کا ذکر اخبار مین دیکھتا ہون، اور خون ِ جگر کھاتا ہون، کہ ہائے مین وہان نہیں! بالاخانے پر رہتا ہون. اوتر نہین سکتا. مانا کہ آدمیون نے گود مین لیکر اوتارا، اور پالکی مین بٹھادیا. کہار چلے. راہ مین نه مرا، اور رامپور پہنچ گیا. کہارون نے جاکر بینظیر مین میری پالکی رکھدی. پالکی قفس، اور مین طائر اسیر. وہ بھی بے پر و بال. نه چل سکون. نه پھر سکون. جو کچے اوپر اکے آیا ہون، یه سب بطریق ِ فرض ِ محال ہے. ورنه ان امور کے وقوع کی کہان مجال ہے. بارے تین بیت کا قطعة تاریخ بھیجتا ہون. اگر پسند آئے، کہان محال ہے. بارے مبارك سے اطلاع پاؤن ''.

⁽۱) ارمخاب یادگار (ص ۹۰) اور اخبار الصنادید (ج ۲، ص ۱۲۹) سی معلوم هو تا هی ، که نواب خلد آثیان نی سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق سنه ۱۸۲۵ ع مین باغ بینظیر کی نمایش کا آغاز کیا . موخرالذکر لکهتی دین : « سنه ۱۲۸۲ هجری مطابق سنه ۱۸۲۵ ع مین باغ بینظیر مین ایك میله جاری کیا . آثیر دوز بزی رونق سی یه میله رهنا تها . مال بکثرت آنا تها . باغ مین بهت سی دوکانین هوتی تهین اود روه بلکهندگی اکثر معزز روسا اس میل مین شریك هوا کرتی تهی . نوابصاحب خود بهی آثیر دوز برابر و هین مقیم رهتی . اور اکثر اوقات دوکانون پر تشریف لیجا کر اسباب خریدتی . قسم قدیم که جلسی ، طرح طرح کی تماشی هوا کرتی تهیی . بائیس میلی نوابصاحب نی کی . . تیثیسوان میله قریب تها که رحلت کی . .

نمایشگمیے در خورِ شانِ خویش برآراست نوابِ عالی جناب به بین چون طرب را نهایت نماند بود سالِ آن «بخششِ بیحساب» خدایا! پسـندد خداوندگار که از طبع غالب رود پیچ و تاب

ربخشش بیحساب، کے بارہ سو پچاسی ہوتے ہیں۔ «طرب» کی نہایت بای موحدہ ہے . جب وہ نرھی، تو دو عدد گھٹے. اور ۱۲۸۳ رہ گئے. فہو المقصود. اگر حضرت کی مرضی ہو ، تو دبدبۂ سکندری مین یه تاریخ چهاپی جائے . تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار داد کا طالب غالب . ١٤ مام اپریل سنه ۱۸۳۷ عیسوی .

(VV)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد تسلیم معروض هے. توقیع وقیع عزّ ورود لایا. اپریل سنه ۱۸۹۷ کی تنخواه کا سو روپیه ۱ معرض وصول مین آیا. زیاده حد ادب. تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات کا طالب غالب. (۱۶ مئی سنه ۱۸۳۷)(۲).

$(\lambda \zeta)$

حضرت ولميّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعد ادای مدارج تسایم سونچتا ہون ، کہ کیا لکھون . ہے ہے مین کیون جیتا رہا ، جو صاحبزادہ محمد حسن خان کے مرنے کی خبر سنون ، اور خداوند نعمت کو تعزیت کے کلمات لکھون . مین نیم جان نمرون ، اور وہ نوجوان مرجائے (۲) .

⁽۱) میرزا صاحب نی لفظ (روپیه) کی اوپر حسابی رقوم مین سو روپیه کی نعداد لکھی ہی .

⁽٢) خط مين تاريخ درج نهين تهيى. مين نو لفافه سي يه تاريخ اضافه كردى هي.

⁽٣) صاحبزاده عمد حسن خان بهادر نواب سید غلام محمد خان بهادر که پرپوتو اور نواب خلد آشیان کی صاحبزادی حیات النسا بیگم ملقب به عالیه سلطان بیگم کی شوهر تهی . انهون نو عین عالم جوانی مین انتقال کیا . نواب خلد آشیات کیلئی یه واقعه بهت روح فرسا تها . اسیلئی میرزا صاحب نو اسقدر براثر تعزیت نامه ارسال کیا (اخبار الصنادید، ج ۲، ص ۲۳۰) .

سروِ چمنِ سروری افتاد ز پاهای !!

حضرت کے رنج و اندوہ کا تصور اور مارے ڈالتا ہے. دوسری محرم کو علی بخش خان خانسامان مرے (۱). تیسری کو یه واقعۂ هوشربا پیش آیا. یه تو آپ کا فرزند دلبند تها. جو اسکا غم هو وہ بجا ہے. پر فقیر جانتا ہے کہ علی بخش خان کے مرنے کا بھی حضرت کو بڑا رنج هوا هوگا. ایسے کار گزار ، دیانتدار ، هوشمند ، مزاجدان کہان پیدا هوتے هین. بهرحال «رَضِیْنَا بِرِضَاءِ اللهِ». حضرت کے سامنے صبر ، و ثبات ، و تسلیم ، و رضا مین کلام کرنا ادریس کو حکمت پڑھانی ، اور خضر کو راہ بتانی ہے.

تم سلامت رهو هزار برس ﴿ هُرُ بُرْسُكِهِ هُونَ دُنَ پِچَاسُ هُزَارُ غالب . ١٤ مئی سنه ١٨٦٧ .

$(\Lambda \Upsilon)$

بعـــد ِ تسلیم معروض ہے. ورودِ توقیع ِ وقیع سے فیض پایا. سو روپیےے(۲) مئی سنه ۱۸۶۷ کی تنخواہ کا معرض وصول مین آیا .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار اسد الله ِ بیدستگاه . ۱۱ جون سنه ۱۸۹۷ .

$(\lambda\xi)$

بعد ِ تسلیم معروض ہے، کہ توقیع ِ وقیع عزّ ِ ورود لایا. اوسکی ملفو فه هنڈوی سے تنخواہ ِ جون سنه ۱۸٦۷ کا سو روپیه مین نے پایا.

⁽۱) على بخش خان خانسامان كى سلسله مين عريضه تمبر ۲۶ كا حاشيه ملاحظه هو .

⁽۲) میرزا صاحب نو یهان لفظ (روپو) کیساتیم ، جو جمع هی ، فعل (آیا) استمال کیا هی . چونکه به قراعد زبان کی بهت ابتدائی غلطی هی ، اسائی اسی سمو تصور کرنا چاهئی .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار هوا خواه اسد الله. ١٥ جولائی سنه ١٨٦٧.

(Vo)

بعــد ِ تسلیم معروض ہے. بموجب تحریرِ میرزا رحیم الدین بهادر حیا^(۱) کے، فاضل شطرنج باز کو خرچ دیکر روانه کیا .

تیم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون اسد الله بیدستگاه . ۲۲ جولانی سنه ۱۸۹۷ .

$(r\lambda)$

بعد ِ تسایم معروض ہے. آپ کے غلام ِ زر خرید، یعنی حسین عایخان، کی منگنی ہوگئی. اور اپنے کنبے مین ہوئی. یعنی نواب احمد بخش خان مرحوم کے حقیق بھائی کی پوتی سے. اور رجب کا مہینا قرار پایا. اب میر نے بڑھاپے اور میری مفلسی کی شرم آپ کے ہات ہے.

نکہون آپ سے توکس سے کہون مدعای ضروری الاظہار تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن پچاس ہزار نجات کا طالب غالب ، ۱۹ اگست سنه ۱۸۲۷ ع (۲) .

⁽۱) صاحبهالم میرزا رحیم الدین بهادر حیا بن مرزا کریم الدین رسا دلی کر شاهزاده اور شاه نصیر کر شاگرد تهی . سنه ۱۲۱۲ ه مین پیدا هوی . غدر سنه ۵۷ ع دو قبل نواب فردوس مکان کی طلب پر رامپور تشریف لائر، اور یهین سنه ۱۳۰۶ ه مین نواب خلد آشیان کی وفات کی آنی دن بعد ۹۶ سال کی عمر مین فوت هوی . انهین شعر و شطرنج کا بهت شوق تها . اردوی معلی (صفحه ۸۲) می معلوم هوتا هی که مرزا صاحب نی حیاکی دیوان کا دیباچه لکها تها .

⁽۲) اس عریضه کر لفافه پر سهوا ۲۹ اگست درج هوگیا هو . نواب خلد آشیان نو ۲۲ ربیع النانی سنه ۱۲۸۶ ه مطابق ۲۸ اگست سنه ۱۸۸۷ ع کو جواباً تحریر فرمایا : چونکه مفاوضهٔ بهجت طراز می منشای خاص آپ کا بخوبی منکشف نهوا . اسواسطی حواله خامه محبت نگار کی هوتا هم . که آپ خلاصهٔ مکنون خاطر محبت مظاهر سی مطلع کیجی . که بمقتضای انصباط روابط مرانست قدیمه جو بات که محکن هوگی ، وه ظهور مین آئیگی . خاطر جمع رکه ی .

(VA)

آن كيست كه جسم ملك را جان باشد آن كيست كه همسر ساسيان باشد آن كيست كه انجمش بفرمان باشد كس نيست، مگركلب عليخان باشد حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

بعدِ تسلیم معروض ہے. عنایت نامہ عزِ ورود لایا. اوس میں یہ حکم مندرج پایا ، کہ حسین علیخان کی شادی کے باب مین «خلاصۂ مکنونِ خاطر» عرض کرون . حکم بجا لاتا ہون ، اور عرض کرتا ہون .

بحملاً یه که مین در دولت کاگدای خاك نشین. اور وه آپ کا غلام. تفصیل یه که میرے پاس نقد ، جنس ، اسباب ، املاك ، اور میرے گهر مین زیور زرینه و سیمینه کا نام و نشان نهین . هت اودهار قرض کوئی دیتا نهین . آپ روپیے عنایت فرمائین ، تا یه کام سر انجام پائے ، اور بوڑھے فقیر کی برادری مین شرم رہ جائے .

دوسری بات یه که سو روپیئے آپ کی سرکار سے بطریق خیرات اور باسٹے روپیئے آٹھ آنے (۱) مہینا انگریزی سرکار سے بعوض جاگیر پاتا ہون. عالم الغیب جانتا ہے، که اس مین میرا بڑی مشکل سے گزارا ہوتا ہے . بہو کو کہان سے کھلاؤنگا . حسین علیخان کی کچھ تنخواہ مقرر ہوجائے . لیکن توقیع تنخواہ اوس کے نام جاری نہو . بلکہ اوس کی زوجہ حُسن جہان بیگم بنت اکبر علیخان کے نام وہ تنخواہ مقرر ہو . اور اوس کی مُمری رسید سے ملاکر ہے . زرِ مصرف شادی کی مقدار اور تنخواہ کی مقدار جو خداوند کی ہمت اور اس کنگال اپاہج کی قسمت ، زیادہ حد ادب .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

ا) یہان میرزا صاحب نی صرف حسابی رقم لکھی ہی . مین نی سہوات طباعت کرخیال ہے رقم کو الفاظ
 مین تبدیل کردیا ہی .

نجات كا طالب غالب. ه ستمبر سنه ١٨٦٧ (١).

(VV)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعدر تسلیم معروض ہے . عنایت نامه عزّ ورود لایا . الله اکبر ! حضرت نے غمخواری و تفقد و درویش نوازی کو اوس پایه پر پہنچایا ،که شاهان عجم مین سلطان سنجر (۲) نے اور شاهان مند مین شاهجمان (۲) نے ملازمون کی اتنی پرسش اور نوازش کی ہوگی . باقر علیخان (۱) کی شادی نواب

- (۱) اس عریضه کی جواب مین نواب خاد آشیان نی تحریر فرمایا تها: ه چونکه آن مشفق تمداد مصارف شادی مجوزهٔ خود تحریر ندهوده اند، لهذا حوالهٔ خاههٔ محبت نگار میشود، که اول از تعداد مصارف شادی مطلع نمایند . بعد دریافت آن درین خصوص تجویز مناسب بعمل خواهد آمد . چراکه بمقتضای موانست و اتحاد قدیمه راقم را خوشنودی آن مهربان دراهور مناسبه مد نظر است المرقوم ۱۸ جمادی الاول سنه ۱۲۸۶ مجری مطابق ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۲۷ ع .
- (۲) سلطان سنجر بن ملك شاه سلجوقی سنه ۵۱۱ ه (۱۱۱۷ع) ه بین بادشاه هوا ، یه بزا اولوالعزم اور صاحب جود و کرم بادشاه تها . اگرچه آخر مین معرکون مین ناکام رها ، لیکن اسکی ابتدائی حکومت فتوحات کی وسعت کی بدولت تاریخ کا روشن باب هی . یه علم و هنر اور شعر و سخن کا بهی بزا قدردان اور مربی تها . رشید و طواط ، اور انوری و غیره اسکی درباری شعرا مین شمار هو تی هین ، اسنی انوری کی کاشانه کو اپنی قدوم میمنت لزوم سی دو بار شرف بخشا . آخر مین ترکانون کی هاتم مین گرفتار هوگیا تها . و هان سی بدقت آزاد هوا ، تو ۱۱ ربیع الثانی سنه ۵۵۲ ه (۱۱۵۷ع) کو دست قضا فی یکن لیا .
- (۳) شاهجهان هندوستان کی مغل خاندان سلاطین کا پانچوان حکران آنها. ۲۹ ربیع الاول سنه ۱۰۰۲ ه (۱۹۹۳ع) مین راتی بالمتی دختر راجه او دیسنگه والی جو دهپور کی بیمان سی پیدا هوا. ۱۳۵سال کی عمر مین سنه ۱۰۳۷ ه (۱۹۲۷ع) کو اپنی والد جهانگیر کی انتقال کی بعد مسند حکومت بر قدم رکها. اور سنه ۱۰۳۸ ه (۱۹۵۷ع) مین اپنی از کی عالمگیر اورنگ زیب کی حق مبن تاج و تخت هد سی دست بردار هو حکر آگره کی قالمه مین جا بسیا. موجوده دلی اسی کی آباد کی هوئی هی. یه بزا سخی داتا اور شهرهٔ آفاق قدردان علم و هنر بادشیاه گزرا هی . دلی کی مسجد جامع اور لال قلمه، اور آگره کی عدیم النظیر روضه تاج محل کا بانی هی . اسکی قدردانی اور قدر افزائی کا یه عالم آنها، که مختلف موقعون پر شاعرون کو روپیه اور اثر فیون مین تلوادیا اورکئی سخن گسترون کی منه هیری اورموتیون سی بهر دئی . اس نی آگره مین سنه ۱۰۷۲ ه (۱۳۱۵ع) کو وفات پائی ، اور تاج محل مین اپنی بیوی کی برا بر مدفون هوا .
- (؛) باقر علی خان میرزا صاحب کی بی بی کی حقیق بهانجی نواب ربن العابدین خان عارف کی بڑی لڑکی آنھی .

 میرزا صاحب کی اپنی بچی نه جئی ، تو اونکی بی بی نی عارف کو بیٹا بنا لیا . و ، بڑی لایق اور خوشگو شاعر ہوی . مرزا صاحب کو اون سی دو چند محبت آنھی ، کیونکہ وہسمادت مند بیؤ ہی نه آنھی ، ارباق)

 17 -- مکانیب غالب

ضیاء الدینخان کے هان هوئی. اونهون نے کهانے جوڑے کے دو هزار روپیه دیئے۔ اور میری زوجه نے پانسو روپیئے کا زیور لگا کر پچیس سو روپیے صرف کئے. حسین علیخان کا سسرا، یعنی اکبر علیخان، اپنے خاندان کا ہے. لیکن امیر نہین. نوکری پیشه ہے. اب یه مین کیونکر عرض کرون که مجھے کیا دو. سائل هون. یه رسم نہین که سائل مقدار سوال عرض کرہے. حال مصارف شادی خاندان لکھ دیا ہے. دو ڈھائی ہزار مین شادی اچہی هو جائے گی. لیکن یه بھی ساتھ عرض کرتا ہے، که میرا حق خدمت اتنا نہین که اسقدر مانگ سکون. جو کچھ دوگے، اوس مین شادی کر دونگا ، زیادہ حد ادب.

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. معروضهٔ ۲۶ جمادی الاول سنه ۱۲۳۸ مطابق ۲۳ سنه ۱۸۷۲ فردای ورود ِ همایون منشور (۱).

(Nq)

حضرت وليّ نعمت آيةُ رحمت سلامت .

بعــد ِ تسليم معروض <u>هـ</u>ے. فرمان ِ والا مع هنڈوی ِ تنخواه ِ ستمبر سنه ۱۸۹۷ عَز ِ ورود لایا . سو روپیه^(۲) معرض ِ وصول مین آیا. زیاده حد ِ ادب.

⁽بقیه) قابل فخر شاگرد بھی تھی. لیکن میرزا صاحب اور اونکی بیبی کی بدقسمتی که وہ عین جوانی مین فوت ہوگئی . مرزا صاحب نی اونکو دو بچون کو پوتون کی طرح پالا . باقر علی خان جو بڑی تھی . جوان ہوکہ اپنی والدکر خلف الرشید ثابت ہوی . یہ شعر کہتی تھی ، اور کامل تخلص تھا . مرزا صاحب کی ساتھ دونون مرتب دامپور آئی . جوان ہوکر الور مین ملازم ہوگئی تھی . اردوی معلی (صفحہ ۳۲۱ – ۳۲۳) ہی معلوم ہوتا ہی کہ انکی ایک لڑکی بھی تھی ، انھون نی جوانی مین سنہ ۱۲۹۳ ہر ۱۸۷۹ع) کو انتقال کیا (تاریخ لطیف ، ص ۱۹۹۱) .

⁽۱) اس عریضه کی تاریخون مین میرزا صاحب سی سبو هوا هی . در اصل او نهین سنه ۱۲۸۴ ه اور ۱۸۹۷ ع لکهنا چاهتی تها . اسیطرح انگریزی مهینی کا نام بهی بهول گئی هین . البته لفافه کی تاریخ مین ماه و سنه انگریزی یون لیکها هی (۲۳ ستمبر سنه ۱۸۲۷) . لفافه کی پشت پر میر منشی صاحب کا نوث هی ، پیش تموده شد . هنوز حکم تحریر جواب صادر نشده . ۲۸ ستمبر سنه ۱۸۲۷ ع ، .

⁽۲) اسکو اوپر حسابن رقم بھی تحریر ہی .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون ترحم كا طالب غالب. ١٠ اكتوبر سنه ١٨٦٧.

$(4 \cdot)$

حضرت ولمّي نعمت آيهٔ رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. دبدبهٔ سکندری مین حضرت کے مزاج کی ناسازی کا ذکر دیکھکر جو مجھ پر گزری، میرا خدا جانتا ہے. مگر یه بڑی بات ہے کہ اوسی ذکر کیساتھ افاقت و رفع مرض کی بھی نوید مندرج تھی. توقع ہے کہ حضرت! مفصل حال مرض کے پیدا ہو نے کا اور پھر رفع ہونے کا اور فی الحال مزاج اقدس کیسا ہے. میر منشی کو حکم ہوجائے. کہ حضور کی زبانی خط مین مجھے لکھ بھیجین.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار **غالب . ۱**۸ اکتوبر سنه ۱۸۲۷^{۱۱)}.

(91)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. ایك قطعه ۱۵ شعر کا بھیجتا ہون. حضور ملاحظه فرمائین. مضامین کی طرز نئی. مدح کا انداز نیا. دعا کا اسلوب نیا. زیادہ حد ادب (۲).

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار

⁽۱) اس عریضه کی جواب مین لکهاگیا تها: «مشققا! فی الحقیفت مزاج راقم از مرکز اعتدال منحرف شده بود. و حالا هم طبیعت خوب صاف نیست و تجویز استمال مسهلات در پیش . ۲۹ اکتوبرسنه ۱۸۲۷ ع ، . (۲) یه قطعه مثل مین موجود نهین هی . لفافه کی پشت پر میر منشی صاحب کا ایك نوث هی . اوس سی معلوم

ا) یه قطعه مثل مین موجود نهین هی . لفافه کی پشت پر میر منثی صاحب کا ایك نوخ هی . اوس سی معنوم هو تا هی که نوانصاحب نی قطعه منثی امیر احمد امیر مینائی کو دیدیا تها . میر .نشی صاحب کی الفاظ یه هین : « پیش نموده شد . حضور پر نور بعد ملاحظه قصیده حواله منثی امیر احمد صاحب فرمودند . په هین : « پیش نموده شد . حضور پر نور بعد ملاحظه قصیده حواله منثی امیر احمد صاحب فرمودند . په نومبر سنه ۱۸۹۷ع ، نوابصاحب نی ۱۸ نومبر سنه مذکور کو قطعه کی رسید مین تحریر فرمایا : « . . . مفاوضه عدیم المعاوضه مع یك قطعه بمضامین نو وطرز نادر راگ افروز چبره وصول كردید . و از الاحظه مضامین نوش انشراح دل بحصول انجامید » .

نجات كا طالب غالب. ٥ رجب سنه ١٢٨٤ هجري(١)

(97)

حضرت آيهٔ رحمت وليّ نعمت سلامت^(۲).

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل ۱۹ دسمبرکو نومبرکی تنخواہ کی ہنڈوی پہنچی. وہ بھی سعادت منے منشی سیلچند کے خط مین ملفوف. دیر مین ہنڈوی کا پہنچنا یك طرف. حضرت کے توقیع ِ وقیع کے مشاہدہ سے آنکھون کا روشن نہونا میری سیاہ بختی کی دلیل ہے. زیادہ حد ِ ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکی هون دن پچاس هزار نجات کا طالب غالب . ۱۷ دسمبر سنه ۱۸۹۷ .

(94)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. آج روز ِ شنبه یکم ماہِ رمضان المبارك ســنه ١٢٨٤ هے، به اتفاق ِ حسابِ دوج و نگارش ِ جنتری.

روز ِروزه است و روز ناپیداست غلظت ِ ابر و شدت ِ سرماست چونکه دهوپ تو نظر هی نهین آتی، ناچار دن رات آگ تاپتا هون، اور هر وقت کانپتا هون.

ماهِ صیام مین سلاطین و اُمرا خیرات کرتے هین. اگر حسین علیخان یتیم کی شادی اسی صیغے مین هوجائے، اور اس بوڑ هے اپاهج فقیر کو روپیه ملجائے، تو اس مہینے مین تیاری هو رهے، اور شوال مین رسم ِنکاح عمل مین آئے. اور چونکہ اس ماہ ِ مبارك مین در ِ فیض باز، اور سال ِ انگریزی کا

⁽۱) عریضه کی لفافه پر تاریخ انگریزی ۳ نومبر سنه ۱۸۹۷ تحریر هی .

⁽٢) يهان ميرزا صاحب و الفاظكى قديم ترتيب كو بدلديا هو .

بھی آغاز ہے، وہ پچیس^(۱) روپئے مہینا جو زبانِ مبارك سے نكلا ہے، جنوری سنه ۱۸۶۸ سے بنام ِ حسین علیخان مـــذكور جاری ہوجائے، تو مجھے گویا دونون جہان ملگئے.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار لکھا هوا یکم رمضان اور بھیجا ہوا دوم رمضان کا . عطاکا طالب غ**الب**^(۱) .

(45)

(90)

داد و دهش تو روز افزون بادا بر دولت تو زمانه مفتون بادا این عید و دوصد هزار عید دیگر بر ذات تو فرخ و همایون بادا نجات کا طالب غالب . جمه ۲۸ رمضان المبارك سنه ۱۲۸۶ هجری^(۳).

(97)

حضرت ولى نعمت آية رحمت ســـــلامت .

بعــــد تسليم معروض هے. منشور عطوفت ظهور عزّ ورود لایا. اور

⁽۱) میرزا صاحب نو روپیه کی تعداد حسابی رقم سی بهی ظاهر کی هی .

⁽۲) اس عریضه کی لفافه پر میرزا صاحب نی یکشنبه دوم رمضان و ۲۹ دسمبر لکها هی . نواب خلد آشیان نی جواباً ۲ جنوری سنه ۳۸ ع مطابق ۱۰ رمضان سنه ۱۲۸۶ هکو جو فرمان تحریر فرمایا هی ، اوس مین میروا صاحبکی اصل مدعاکاکوئی تذکره نهین .

⁽۳) اس قطعه کیساتیم مثل مین کوئی عریضه منسلک نهین. غالباً بلا عریضه ارسال هوا. لفافه پر انگریزی تاریخ ۲۶ جنوری سنه ۱۸۶۸ ع تحریر هی . اس قطعه کی رسید مین نواب خلد آشیان نی ۵ فروری سنه ۱۸۶۸ ع کو تحریر فرمایا : • قطعهٔ مبارکباد عید الفطر بطرز نفز و مضامین شرف افزا موصول گشته ساز و برگ فرحت و انبساط افزود ، •

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون نجات كا طالب غالب. ۱۳ فروری سنه ۱۸۶۸.

(**4V**)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

عرضِ مدارجِ عز و نیاز کے بعد نوازشنامـه کے بہ:چنے کا اور تنخواہ فروری سنه ۱۸۳۸ کے پانے کا شکر بجا لاتا ہون. سبحان اللہ! کیا برکت ہے اس سو روپیئے مین، کہ سو آدمی روٹی کھاتے ہین، اور اس فقیر کے بھی سو کام نکلجاتے ہین.

مرزا حسین علیخان کی شادی رجب کے مہینے مین قرار پائی تھی .
عطیۂ حضور کے نہ پہنچنے کے سبب ملتوی رہی . آج جو ذیقعدہ کی ١٥ ہے .
١٥ دن یه اور مہینا ذی الحجه کا . اگر اسی ذیقعدہ کے مہینے مین کچے حضرت عطا فرمائین گے ، تو آخر ذی الحجه تك نكاح هوجائیگا . خدا کر نے خداوند کے ضمیر مین یه بھی گزر نے کہ غالب جب بہو بیاہ لائیگا ، تو اوسکو روٹی کے ضمیر مین یه بھی گزر نے کہ غالب جب بہو بیاہ لائیگا ، تو اوسکو روٹی کے ضمیر مین عیض اس سے یه کہ حسین علیخان کی تنخواہ جاری هوجائے . حضرت! کوئی ایسا نہین کہ جو میر نے مطالب حضور مین عرض کرتا رہے ، اور مجھے بار بار لکھتے ہوئے شرم آتی ہے .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار نجات کا طالب غالب. ۹ مارچ سنه ۱۸۶۸ (۱).

⁽۱) عریصه کر لفسافسه پر دوشسنبه نهم مارچ سنه ۱۸۹۸ تاریخ درج هی . چونکه اس سی یوم روانگی متمین هوتا آنها ، اسلئی بیان نقل کرنا مناسب سمجهاگیا .

(A)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . منشورِ عطوفت ظہور عَزِ ورود لایا . سو روپیه کا کاغذ خط کے لفافے مین سے پایا . اپریل سنه ۱۸٦۸ کی تنخواہ کا روپیه معرض وصول مین آیا .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار (دوشنبه ۱۱ اپریل سنه ۱۸۶۸)^(۱).

(99)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. شوق ِ قدمبوس نے تنگ کیا. جب دیکھا کہ کسیطرح جا نہین سکتا، ناچار اپنا نقشا اوتروایا، اور خدمت ِ عالی مین روانه کیا. جب تك که مین جیتا ہون، تب تك اس صورت سے حاضر رہونگا. زیادہ حد ِ ادب.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عنایت کا طالب غالب. ۲۷ مئی سنه ۱۸۹۷^(۲).

⁽۱) عریضه مین کاتب کا نام اور تاریخ کتابت دونون درج نمین . البته لفافه پر میرزا صاحب نو ۱۱ اپریل سنه ۱۸۶۸ تحریر کیا هی . لیکن یه درست نهین . اولا اسلئی که ذاکخانه کی انگریزی مهر مین ۱۱ مئی لکهی گئی هی . ثانیا اسلئی که اس عریضه مین تنخواه اپریل کی اطلاع دی هی . اور یه مسلم هی که اپریل کی تنخواه اپریل مین نهین ملئی ، مئی مین ملتی هی . اسلئی اسکر ۱۱ ماه مئی سنه ۲۸ ع کا هونا چاهئی .

⁽۲) میرزا صاحب نی سهوا سنه ۳۷ ع لهکدیا هی . صحیح تاریخ ۲۷ مئی سنه ۱۸۲۸ ع هی . اسائی که او لا تو جون سنه ۱۸۲۸ ع هی نوشته عریضه مین اسکی رسید طلب کی هی اور اوس مین اس خط کو د سابق کا عریضه الکها هی . جس می ظاهر هو تا هی که دونون عریضون کی درمیان کسی تیسری عریضه کا فصل نهین تها . ثانیا امی عریضه کی لفافه کی بشت پر میر منشی صاحب کا حسب ذیل نوث هی : • تصویر بعد ملاحظه سپرد سید مجاور علی صاحب شد . ۲ جون سنه ۱۸۲۸ ع . اس سی صاف ظاهر همی که یه واقعه سنه ۲۸۰ ع کا هی . اگر سنه ۲۷ ع کا هو تا ، تو اوسی سال میرزا صاحب تقساضای رسید کرتی ، اور اوسی و قت سرکار یه تصویر ملاحظه فرما کر سید مجاور علی صاحب کو دیتی .

 $(1 \cdots)$

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. آج چو تھا دن ہے ، کہ توقیع ِ وقیع عز ِ ورود لایا ہے. ہنڈوی ِ ملفوفہ کی رو سے تنخواہ ِ مئی سنہ ۱۸۶۸ کا سو رو پیہ معرض ِ وصول مین آیا ہے . جواب کے جلد نه لکھنے کی وجہ یہ ہے ، کہ مین گرمی کی شدت کے سبب سے ، اور احتباسِ ہوا سے کہ جو لازمۂ موسم ِ برسات ہے . یکارِ بحض ہوگیا ہون . مطلق کچے لکھ نہیں سکتا . اور کوئی ایسا شخص ، کہ جس سے کچے لکھواؤن ، اس چار روز مین میرے پاس نہیں آیا . آج اسوقت ایک صاحب آگئے . اون سے مین نے یہ عریضہ لکھوا لیا .

پیر و مرشد! سابق کے عریضه کیساتے مین نے اپنی تصویر حضور مین بھیجی ہے . اوسکی رسید اس نو از شنامه مین مرقوم نتھی . مجکو یه اندیشه ہے ، که کہین وہ لفافه ڈاك مین تلف نه ہوگیا ہو . اگر اوسکی رسید سے شرف اطلاع پاؤن ، تو دلجمعی ہوجائے (۱) .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار ۱۸ جون سنه ۱۸۶۸ ع . نجات کا طالب غالب ۲۰۰۰ .

 $(1 \cdot 1)$

حضرت وليّ نعمت آيهُ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . کل منشور ِ عطوفت عز ِ صدور لایا . جولائی سنه ۱۸۶۸ کا سو روپیه^(۳) بذریعهٔ هنڈوی وصول پایا .

⁽۱) نوابصاحب نی جوابی فرمان مورخه ۷ جولائی سنه ۲۸ ع مین تحریر فرمایا همی : • شبیه آن مشقق وصول شادمانی آورده از فرط محبتها متصور شد ، . اس تصویر کی علاوه میرزا صاحب نی جههان جهان اپنی تصویرین بهیجی تهین ، اونکی لئی اردوی معلی ، ص ۲۰ ، ۳۳ ، ۳۲ ، ۱۲۱ ، ۲۲۷ ، ۲۲۷ ملاحظه هو .

⁽٢) اس عريمته مين صرف (طالب غالب) ميرزا صاحبكى قلم كا لكها هوا هي .

⁽٣) الفاظكر او پر ميرزا صاحب نو حسابى رقوم بھى لكھى ھين .

تین التماسین سابق پیش ہوئی تھین . سو اب پہلے برخوردار نواب مرزا خان کی تحریر سے ، اور پھر جناب مظفر حسین خان بہادر (۱) کے خط سے اون خواہشون کے منظور و مقبول ہونے کی نوید پائی . انشاء الله الکریم حسب ارشاد حضور اسی برس ٦٨ مین آمد ِ زمستان یعنی نومبر و دسمبر مین میرا قرض بھی ادا ہوجایگا ، اور حسین علیخان کی شادی بھی ہوجایگی ، اور اوسکے واسطے اوسکی زندگی تك تنخواہ جداگانه مقرر ہوجایگی .

باكريمــان كارها دشوار نيست

غرضداشت ِ هوا خواه اسد الله . معروضهٔ ۱۳ ماه ِ اگست سنه ۱۸۶۸ . تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون

$(1 \cdot Y)$

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تقدیم ِ مدارج ِ تسلیم معروض ہے . توقیع ِ رافت عَزِ ورود لایا . مین نے ہنڈوی ِ ملفوفہ کے ذریعہ سے بابت تنخواہ ِ اگست سنہ ۱۸٦۸ سو روپیہ وصول یایا .

نکہون آپ سے تو کس سے کہون مدعای ضروری الاظہار

⁽۱) مظفر حسین خان بهادر ابن مسیح الدوله حکیم علی حسین خان بهادر لکهنوی تواب خلد آشیان کی مصاحب تهیی . ان کی والد مسیح الدوله شاه او ده کی طیب خاص تهیی . لیکن سلطنت او ده کی بساط او الدجاتی کی بعد یه خانذان بهی ترك وطن پر مجبور هوا . رامپور اوس زمانه مین صاحبان علم و هنر کا ملجاو ماوی آنها . مظفر حسین خان اور انکی بهائی احسان حسین خان و بهی سنه ۱۸۹۷ ع مین اس دربار دربارکا قصد کیا . نواب خلد آشیان نی ان دونون کی کا حقه قدر و منزلت کی . مظفر حسین خان صاحب علم اور ایک نهایت عسده ذخیره مظموطات و مطبوعات کی مالك تهیی . نواب صاحب نی اون می به پورا ذخیره خرید کر سرکاری خوانه کتب مین شامل فرما لیا . ان تمام کتابون پر مظفر حسین خان کی دستخط ثبت خرید کر سرکاری خوانه کتب مین شامل فرما لیا . ان تمام کتابون پر مظفر حسین خان کی دستخط ثبت هین ، اور متعدد نسخون پر جا بجا حواثی بهی پائی جاتی هین ، خود ان کی اینی مصنفه متعدد رسالی بهی کتب خانه مین موجود هین . یه عربی زمان مین اساتی جب یه رامپور آئی هین ، تو میرزا صاحب نی منشی مین . میرزا غالب سی انکی درباری قدر و منزلت کی متعلق استفسار کیا آنها . ملاحظه هو مکتوب نمیر سیلچند سی انکی درباری قدر و منزلت کی متعلق استفسار کیا آنها . ملاحظه هو مکتوب نمیر

١٤ --- مكاتيب غالب

پیر و مرشد! حسین علیخان کے سسر ال والون کا بڑا تقاضا ہے. زندگی مشکل ہوگئی ہے. بطریق مشیئاً لله ، سوال مختصر یه ہے ، که جو حضرت کے مزاج مین آوہے ، وہ عطاکیجے . اور حسین علیخان کے نام جداگانه تنخواہ مقررکر دیجے . لیکن یه دونون امر جلد صورت پکڑ جائین .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار زیاده حـــد ادب. عرضـداشت ِ دولتخواه اسد الله. معروضـهٔ ۷ ستمبر سنه ۱۸۶۸ .

(1.7)

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے . عنایت نامہ مع سو روپیہ کی ہنڈوی کے عز ِ ورود لایا . تنخواہ ِ ستمبر سنہ ۱۸٦۸ کا روپیہ مین نے پایا .

تم سلامت رهو قیامت تك دولت و عز و جاه روز افزون مشتاق مرك ناگاه اسد الله . ۱۳ ماه ِ اكتوبر ۱۸۶۸ .

$(1 \cdot \xi)$

حضرت ولي نعمت آيةُ رحمت سلامت .

بعد تسليم معروض هے. توقیع ِ رافت شرف ِ ورود لایا. سو روپیه (۱) بابت تنخواه ِ اکتوبر سنه ۱۸۶۸ از روی ِ هنڈوی ِ ملفوفۀ خط معرض ِ وصول مین آیا . خدا حضرت کو سلامت رکھے ! مجھ سے اپاہج نکمے کو بیعوض ِ خدمت تنخواہ دیتے ہو .

تم سلامت رهو هزار برس هر برسکے هون دن پچاس هزار عرضداشت اسد الله. مورخهٔ ۱۳ نومبر سنه ۱۸۶۸.

⁾ یہـان میرزا صاحب نر حسابی رقم لـکھی تھی . مین نی مہولت طباعتکر خیال سے اوسکو الفاظ مین لـکھدیا ہمح .

(1.0)

حضرت ولى نعمت آيهٔ رحمت سلامت .

بعد ِ تسلیم معروض ہے. کل عریضه مشعر ِ رسیدِ تنخواہ ِ نومبر سنه ۱۸٦۸ حال ارسال کرچکا هون. آج ناچار از روی ِ اضطرار وافتقار پھر یه عرضی لکھتا هون.

حال میرا تباہ ہوتے ہوتے اب یہ نوبت پہنچی، کہ اب کی تنخواہ مین سے 36^(۱) روپئے بچے۔ ۱۳^(۱) روپئے کا چٹھا ماہوارکا سُو سہماہہ دینا. مجمد آٹے سو روپئے ہون، تو میری آبرو بچتی ہے. ناچار حسین علیخان کی شادی اور اوسکے نام کی تنخواہ سے قطع نظر کی . اب اس باب مین عرض کرون کیا مجال . کبھی نه کہونگا . آٹے سو روپئے مجکو اور دیجے . شادی کیسی ؟ میری آبرو بچ جائے ، تو غنیمت ہے . برخوردار نواب مرزا خان کے خط مین میری آبرو بچ جائے ، تو غنیمت ہے . وہ عرض کریگا . مختصر یہ کہ اب میری جان اور یہ حال مفصل لکھا ہے . وہ عرض کریگا . مختصر یہ کہ اب میری جان اور آب کے ہاتے ہے . مگر حضور جو عطا فرمانا ہے ، جلد ارشاد ہو . زیادہ حد ادب .

تم سلامت رہو قیامت تک ہر برس کے ہون دن پچاس ہزار عرضداشت گدای یك در اسد الله مضطر . ١٦ نومبر سنه ١٨٦٨ .

(1.7)

حضرت وليّ نعمت آية رحمت سلامت.

یعد ِ تسلیم معروض ہے. بہت دن ہوئے ،کہ برخوردار نواب مرزا خان نے مجکو مبارکباد لکھی تھی،کہ حضور نے تیرے قرض کے ادا کر نے کی نوید دی ہے ، اور مقدار ِ قرض پوچھی ہے. سو مین نے اونکو لکھ بھیجا تھا،کہ آٹھ سو روپئے مین میرا قرض تمام ادا ہو جایگا . اس تحریر سے

⁽۱) يهـان ميرزا صاحب ني حسابي رقــوم لـكهـي تهين . مين ني سهولت طباعتكر خيال سي اونكو الفــاظ مين لـكمديا هم .

یاددھی منظور ہے. زیادہ حدِ ادب.

تم سلامت رہو ہزار برس ہر برسکے ہون دن بچاس ہزار آرام کا طالب غالب. صبح ِ پنجشنبه ۱۷ دسمبر سنه ۱۸۶۸^(۱)

 $(1 \cdot V)$

حضرت ولى نعمت آية رحمت سلامت.

بعد تسلیم معروض ہے. عنایت نامه اور اوس مین تنخواہ دسمبر سنه ۱۸۶۸ کی هندوی ملفوف پہنچی. جلد یاد آوری کا شکر بجا لایا. حضور قرضخواہون نے بہت عاجز کر رکھا ہے. بس میرا یہی کام ہے کہ یاد دلادون آگے حضرت مالك هین.

تم سلامت رهو هزار برس هر برسكے هون دن پچاس هزار عرضداشت ِ عالمب گدیه خواه ، مرقومهٔ روز ِ یکشنبه اواخرِ تاریخِ رمضان المقدس سنه ۱۲۸۵ ه (۲) .

⁽۱) اس عریضه کی لفافه پر ۱۵ دسمبر سنه ۱۸۹۸ درج هی اور لفافه کی پشت پر نوث هی : « پیش نموده شد حکم صادر نشد . ۲۰ دسمبر سنه ۱۸۹۸ ع » .

⁽۲) لفافه پر د دهم جنوری سنه ۱۸۲۹ ، تحریر هی . یه میرزا صاحب کی آخری تحریر هی . حسین علی خان کی عریضه می معلوم هو تا هی که جنوری کی تنخواه ۱۵ فروری کو میرزا صاحب کی انتقال سی ایک گهنته قبل پهنچی تهی ، اسلئی اوسکی رسید اپنی قلم می نه لکی سکی . سویم کی روز حسین علی خان نی سرکار کو میرزا صاحب کی انتقال کی اطلاع دیتی هوی لکها : و بتاریخ ۱۵ فروری سنه حال مطابق ۲ ذیقعده روز دوشنبه وقت ظهر جناب دادا جانصاحب قبله نواب اسد اقد خان غالب عرف مرزا نوشه صاحب نی اس جهان فانی می رحلت کی . فدوی کچیر عرض نهین کرسکتا که کسفدر رنج و الم اس سائحه جانگزا و جگر خراش می لاحق هوا هی . اور نیز جناب دادی صحاحبه معظمه کا حال اس رنج سی عالم پیری مین ایسا هوگیا هی که گذارش نهین کیا جاسکتا هی . حضور کا نوازشنامه می هندوی یکصد رویسه بابت تنخواه جنوری سنه ۹۲ ع کی ۱۵ فروری کو ایک گهنه پهل انتقال دادا جانصاحب می شرف صدور لایا تها . رسید هندوی واسطی اطلاع حضور کی عرض کیگئی . .

بخدمت نوابصاحب مشفق و مکرم مظهر لطف و کرم نواب زین العابدین خانصاحب بهادر عرف کان میان سلمه الله تعالی مقبول باد»^(۱)

(صاحبزاده سید زینالمابدین خان بهادر عرف کان میان ولد صاحبزاده سید اصغر طیخان بهادر ولد نواب سید عبدالله خان بهادر ابن نواب سید غلام محمد خان بهادر ، نواب فردوس مکان کی همجد تھی . دلی مین پیسدا ہوی ، اور و هین نشو و 'نما پائی . اپنی دادا نواب سید عبدالله خانصاحب بهادر کی هدر الصدوری میر ٹر کی زمانه مین اونکی ساتر رهی . نواب فردوس مکان کی عهد مین رامپور آئی ، اور یهان سی کسی بات پر ناراض هوکر جبیور چلی گئی ، اور و هین توطن اختیار کرلیا . امیر مینائی نواتخاب یادگار (ص ۲۱۲) مین انکی متعلق لکھا هی :

 عابد. صاحبراده محمد زین المابدین خان عرف کان خان ولد صاحبراده محمد اصغر عایخان اصغر بیالیس برس کا سن هی . تلذ کسی می نمین .
 بطور خود کرتی هین . یه اونکا کلام هی :

انکی دادا میرزا صاحب کی مخلص دوست تھی . اسلتی یہ میرزا صاحب کو اپنا بزرگ اور وہ انھین اپنا فرزند خیال کرتی تھی . لیکن نواب فردوس مکان ان می آخر مین ناخوش ہوگئی تھی ، اسلٹی میرزا صاحب ٹی ان کی کلام پر اصلاح دینی می انکار کردیا تھا . صاحبزادہ سید زینالعابدین خان بہادر ٹی جیپور مین دشمیر سنه ۱۸۹۲ ع کو انتقال کیا .)

$(1 \cdot V)$

بنسده پرور!

مهربانی نامه پہنچا. مین تو سمجھا تھا، آپ مجکو بھولگئے. بارے یاد کیا. جناب نو ابصاحب میرے محسن اور میرے قدردان اور میری امیدگاہ مین. مین اگر رامپور نه آؤنگا تو کہان جاؤنگا. یه جو آپ کہتے ہین کہ تجکو آنے مین تردد کیا ہے، تردد کچے نہین، توقف ہے، وجه توقف کی یه کہ مین

⁽۱) یه عبارت میرزا صاحب نو لفافه پر لکهی تهی . مین نی عنوان مین تبرکاً نقل کردی هم .

نے اپنی پنسن کے باب مین چیف کمشنر بهادر کو درخواست دی تھی. وہان سے صاحب کمشنر ِ شہر کے وہ درخواست حوالہ ہوئی. صاحب کمشنر دہلی نے صاحب کلکتر شہر سے کیفیت طلب کی ہے. پس اگر وہ کیفیت پنسن کی ھے. تو یہان کی کلکتری کا دفتر اگر نہین رہا نہ رہے. رینُنو بوڑد^(۱) کے دفتر، اور لفٹنٹ گورنری آگرہ، اور نواب گورنر جنرل کلکتہ کے دفتر اس پنسن کی کیفتیت سے خالی نہین ِہین. اور اگر میریکیفتیت مطلوب ہے، تو میرا بے جرم اور بری اور الگ هونا فساد سے از روی دفترِ قلعه و اظہارِ مُخبرین ظاهر ہے. بہر حال صاحب کمشنر شہر کیفیت صاحب کلکتر سے طلب کرکر چیف کمشنرکیساتر پنجاب کو گئے ہین. دیکھئیے کب آوین، اور بعدِ ملاحظہ کیفتیت کیـا حکم دین. مگر تا صـدور حکم مین یهان سے کہین جا نہین سکتا. هان بعــــد ملنے حکم کے ، خواہی دلخواہ ہو خواہی مخالف مدعا، دونون صورت مین رامپور آؤن گا . مگر حیران هون، که جب تك یهان رهون کهاؤن کیا ، اور جب چلنے کا قصد ہو تو رامپور کسطرح پہنچون . کیا خوب ہو کہ تم یہ رقعہ اپنے نام کا حضورکو ، یعنی حضرت نوابصاحب کو ، پڑھواکر اس مدعای ِ خاص کا جواب ، جو وہ فرمائین ، مجکو لکے بھیجو . لیکن تم سے یہ توقع کیونکر پڑے کسواسطے کہ تم نے اردو دیوان کے پہنچنے نہ پہنچنے کا حال جنابِ عالی سے دریافت کرکر کب لکھا ہے، جو اس بات کا جواب لكهوكي. زياده اس سے كيا لكھون. از غالب. نكاشتة و روان داشتة پنجشنيه ۲۵ مارچ ۱۸۵۸ع. ضروری جواب طلب^(۲).

⁽١) اس لفظ كو ميرزا صاحب و اسيطرح لكها هي . ليكن صحيح . بورة، هي .

⁽۲) خُطْکی لفافه سی معلوم هوتا هی که میرزا صاحب نو ۲۶ تاریخ کو اسی لکی لیا تها، اور یه اراده تها،
که ۲۰ کو پوسٹ کر اثینگی ، اسلتی ۲۰ مارچ تاریخ لکهدی تهی . لیکن بعد ازان از راه عجلت ۲۶ هی
کو ڈاك مین ڈلوا دیا. اصل عبارت یه هی : • در شهر رامپور موصول و بخدمت توابصاحب مشفق و مکرم
مظهر لطف و کرم نواب زین العبابدین خانصاحب عرف کان میان سلسه الله تصالی مقبول باد . از غالب
یکرنگ . بیرنگ . مرسلسهٔ ۲۵ مارچ ۱۸۵۸ . ضروری . جواب طلب و شستاب طلب . چون عجلت در
ارسال مکتوب می بایست ، هم بروز چهار شنبه آخر روز ۲۶ مارچ فرستاده شد ، .

(1.4)

نو ابصاحب والا قدر عظيم الشان سلمكم الله تعالے.

بعد سلام مسنون مشہود خاطر عاطر هو . سابق آپ کا خط متضمن اردو کے استفتای روزمرہ کا آیا تھا . اوسکا جواب جو مجھے معلوم تھا لکھ بھیجا . اب جو دوسرا خط آیا ، اوس مین آپ نے اپنے اشعار بتوقع اصلاح بھیجے ھین . آپ کو معلوم رھے کہ مین خاص خدمت اصلاح اشعار پر جناب نوابصاحب قبلہ کا نوکر ھون ، اور آپ حضور کے عزیزون مین اور فرزندون مین نوابصاحب قبلہ کا نوکر ھون ، اور آپ حضور کے عزیزون مین اور فرزندون مین کھین . پس مین ہے حکم حضور کے آپ کی خدمت بجا نہین لا سکتا . نا چار کاغذ اشعار مسترد بھیجتاھون ۔ 'یہ امریقین ہے کہ موجب ملالے خاطر اقدس نہوگا . کاغذ اشعار مسترد بھیجتاھون ۔ 'یہ امریقین ہے کہ مدعای ضروری الاظهار اسیقدر بندگی بیچارگی . زیادہ اس سے کیا لکھون ، کہ مدعای ضروری الاظهار اسیقدر تھا . والسلام '' راقم اسد الله خان غالب . ١٤ مارچ سنه ١٨٦٥ (۱) .

⁽١) زين العابدينخان كم خط كيائى خط نمبر ١١٢ كا حاشيه ملاحظه هو .

« بمطالعهٔ منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیلچند صاحب میر منشی سلمه الله تعالی مفتوح باد »(۱)

(منشی سیلجند را تجه کنورسین کی اولاد مین هین. کنورسین قوم کی کایستیم اور نواب سید علی عمد خان بهادر فاتح روهیلکهند کی معتمد سردار تهی . قلعه سرهند کی فتح مین اپنی ولی نعمت کی همرکاب خدمات شایسته انجام دیمر بادشاه دهلی کی دربار سی راجه کا خطاب حاصل کیا . روهیله سلطنت کی نکوی هوی ، اور نواب سید فیض الله خانفنا حب بهادر ریاست رامپور کی والی بنکر اس خطه مین تشریف لائی ، تو او نکی رکاب مین تمام وفادار سرداران روهیله کیساتیم منشی صاحب کا خاندان بهی تها . منشی سیلچند کی تاریخ ولادت اور جای پیدائش کا صحبح حال معلوم نهوسکا . البته ۲۹ دسمبر سنه ۱۸۹٤ ع کو انکی عمر اکیاسی سال کی تهی . اس حساب سی سنه ولادت ۱۸۱۲ ع قرار پاتا هی . انکا ابتدائی مقرر هوی . ۱۸۶۶ ع مین انکی والد و وفات پائی تو اونکی اسای پر محکمه عالیه دار الانشا ممین بدلدیو مقرر هوی . ۱۸۶۶ ع مین انکی والد و وفات پائی تو اونکی اسای پر محکمه عالیه دار الانشا ممین بدلدیو اور تواب گور تر جنرل بهادر سی بصله خدمات دربار فتحگؤه ، مین دوشاله انعام پایا . نواب فردوس ، کمان نو بهی انکی خدمات کی تعریف مین روبکار جاری فرمایا ، اور ایک تلوار عطاکی . نوابساحب کی وفات کی بعد نواب خلد آشیان اور نواب عرش آشیان تی بهی انکی بهت قدر و منزلت فرمائی . بالآخر پانج کی بعد نواب خلد آشیان اور نواب عرش آشیان تی بهی انکی بهت قدر و منزلت فرمائی . بالآخر پانج و الیان ریاست کی خدمت کر کی ۲۹ دسمبر سنه ۱۸۹۶ ع کو اکباسی سال کی عمر مین رامپوری مونف قبات منشی سیلچند کو فارسی مین کافی دستگاه حاصل تهی ، اور ملا غیات الدین رامپوری مونف قبات

منشی سیلجند لو فارسی مین کافی دستگاه حاصل بهی ، اور ملا غیاث الدین رامپوری ه اللغات فارسی سی شرف تلمذ تها . شعر بهی کهتی تهی . اور منشی تخلص کرتی تهیی .)

$(11 \cdot)$

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیلچند صاحب میر منشی سلمه الله تعالی .

بعد دعای دوام ِحیات وترقی درجات معلوم فرمائین. اگرچه از روی خطوط ِ حضور، صحت وعافیت ِ حضور معلوم ہوئی ہے، لیکن یه کہین سے نہین سنا، که غسل ِ صحت کیا، یا کسدن کرینگے . آپ سے یه فقیرکا سوال ہے،

⁽۱) یه عبارت میرزا صاحب نو مکتوب مورخه ۲۵ دسمبر سنه ۱۸۹۶ عکر لفافه پر لیکهی تهیی . مین نو یهـان تبرکا نقل کردی همی .

کہ مجکو لکھئیے، کہ حضرت غسل کسدن فرمائینگے. اور اگر موافق میری آرزو کے نہا چکے ہون، تو غسل کی تاریخ سے اطلاع دیجے. خیرو عافیت کا طالب غالب. ۲۰ دسمبر ۱۸۶۶ (۱).

(111)

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیلچند صاحب میر منشی کو خدا سلامت رکھیے!

مادّۂ تاریخ ِ غسل ِ صحت کو تم نے غور نہیں کیا . ۱۸۹۹ عدد ہوتے ہیں . پھر کیا حضور سال ِ آیندہ غسل ِ صحت فرمائیں گے ؟ یہ تو جنوری سال ۱۸۹۰ ہیں . اس تاریخ کا قطعہ کیونکر لکھون^(۲) ؟

یہ جو مین نے قصیدۂ تہنیت اکھکر بھیجا ہے، منشا اسکا یہ ہے، کہ شاہ کبیر الدین صاحب رامپور سے آئے، اور اونھون نےکہا، کہ نواب صاحب جمعہ کے دن ساتوین تاریخ شعبان کو نہائین گے. اب تمھاری تحریر سے معلوم ہوا، کہ ماہ آیندہ یعنی رجب^(۳) مین نہائین گے. خیروہ کاغذ تو حضور کی نظر سے گزریگا. اگر موقع پاؤ تو حضور مین یہ ماجرا عرض کردیناکہ مین نے بموجب

 ⁽۱) یه خط نواب فردوس مکان کر غسل صحت کی تاریخ کر متملق لکهاگیا تها .

⁽۲) منشي صاحب نی میرزا غالب کی مکتوب مورخه ۲۵ دیمبر سنه ۲۱ ع که جواب مین جو خط تحریر کیا تها ،
اوس مین ذکر ماه جشن کی بعد درخواست کی تهی که ، ایک ماده تاریخ کا فدوی نو نکالا هی . سو عرض
کر تأ هون . امید و از هون ، که اوسکی دو شعر موزون فرما کر عنایت نامهٔ موسومه فدوی کی مین عنایت
فرما تمی . بیت: کا ٹیکر سر اعدا عرض کر تو ای منشی * بندگان عالی کا آج غیل صحت هی ، اس شعر کا
مصرع ثانی مادهٔ تاریخ هی . چونکه اسکی اعداد ۱۸۲۱ هوتی هین ، اسلئی ایک عدد کا تخرجه کیا گیا هی .
فقره (کا ٹیکر سر اعدا) بستانا هی ، که اگر سر اعدا یعنی حرف الف کی عدد کو ، جو ، ایک ، همی ، ماده
مین می کم کر دیا جائی تو اعداد مطلوبه ۱۸۲۵ حاصل هوجائین گی . چونکه یه قاعدهٔ تاریخ گوئی کم عین
مطابق هی اسلئی تعجب هوتا هی . که میرزا صاحب نی اسپر کیون اعتراض کیا .

⁽۳) میرزا صاحب کی سہوا ماہ آیندہ کو رجب لکھدیا ہی . فی الواقع ماہ آیندہ رمضان تھا . اسلتی که خط نمبر (۳) سے معلوم ہوتا ہی کہ اس سال ۱۲ دسمبر کو رجب کی ۱۲ تاریخ تھی . لہذا ۱۹ جنوری کو ، جو تاریخ تحریر خط ہی ، ۱۹ یا ۲۰ شعبان ہوگی . اور شعبان کی بعد رمضان آتا ہی ۔ رجب نہین آتا .

١٥ - مكاتيب غالب

روایت ِ شاہ کبیر الدین کے اسکے ارسال مین جلدی کی ھے(۱). غالب ۱۹ جنوری سےنه ۱۸۶۰.

(111)

منشی صاحب! عجب اتفاق ہے،کہ حضور اپنے خط مین اپنے مزاجِ مبارك كا حال كچے نہين لكھتے، اور ميرا دھيان لگا ہوا ہے. خدا كيواسطے! تم مفصل حال لكھو،كہ كيا عارضه باقی ہے، اور صورت كيا ہے؟ دربار بدستور ہوتا ہے يا نہين؟ سوار ہوتے ہين يا نہين؟

زین العابدین خان نے جیپور سے اپنے اشعار اصلاح کیواسطے میر کے پاس بھیجے. مین نے اصلاح دینے سے انکارکیا، اور اشعار مسترد کردئے. اونکا خط اور اوسکی پشت پر اوسکے جواب کا مسودہ اس خط مین لپیٹ کر تم کو بھیجتا ہون. پڑھ لو. بلکہ اگر موقع اور محل پاؤ، نو حضور کو بھی پڑھوا دو^(۱). والدعا . اسد الله خان غالب . ۱۶ مارچ سنه ۱۸٦٥.

(117)

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان منشی سیاچند صاحب میر منشی کو فقیر غالب کی دعا پہنچہے. یہ خط^(۳) مین نے ایك شبانه روز کی فکر مین حضور کو لکھا ہے. مگر مسودہ جو ہر بار کچے کا کچے ہوتا رہا، اس سبب سے

⁽١) اشعار تهنیت کیلئی عریضه نمبر ٣٦ کا حاشیه ملاحظه هو .

⁽۲) زین العابدین خان کا خط حسب ذیل هی : « نوابصاحب مشفق مهربات ، کرمفرمای دوستان ، بحوعة خویهای بیکران سله الله تعالی . بعد سلام مسنون ، واشتیاق ، الاقات مباهجت مشحوب ، یه چند خزف ریزی بهیجکر تکلیف دیتا هون ، که نگاه گرهر سنج سی ملاحظه کرکر اغلاط محاورات و تراکیب ، وسستی بندش ، و تعقیدات صوری و معنوی ، و تنافرالفاظ ، و ابتذال معنامین ، جس جگه و اقع هو مطلع فرمائی . فقط . امر مستفسرهٔ سابق مین صدور مهربانی نامهٔ نامی نی خلجان رفع کیا . جواب اسکا بهی اگر جلد عنایت هو بعید ارتباط دیرینه سی نهوگا. زیاده شوق و بس . فقط . نگاشتهٔ دهم مارچ سنه ۱۸۲۵ع ، مقام جیپور . زین العابدینخان ، . میرزا صاحب کی جواب کیلئی مکتوب نمبر ۱۰۹ ملاحظه هو .

⁽٣) عريضه نمبر ٤٢ مراد هي .

میرے پاس نہین رہا. اور خداکی قسم! کہ مین اب بہت ناتوان ہوگیا ہون. یہ خط لیٹے لیٹے صاف کیا ہے. اور اس تحریر کو بحموعۂ نثرمین رکھا چاہتا ہون. آپ اس کی نقل کرکے مقرر مجکو بھیجدیجے گا. بڑا احسان مجھ پر ہوگا^(۱). اسد اللہ.

(11ξ)

منشی صاحب سعادت و اقبال نشان عزیز تر از جان منشی سیلچند کو فقیر غالب کی دعا پہنچیے (۲). کیون صاحب؟ هم تو تم کو اپنا فرزند شمجهین، اور تمهارا یه حال که مراسم فرزندی بجا نهین لاتے. خط لکهنا تم نے یك قلم موقوف کردیا. اور بهائی ہے تكاف لکهتا هون که مجھ مین اب دم نہین ہے نه طاقت باقی ہے، نه حواس درست هین (۲). آج کے نوابصاحب کے خط مین دوجگہ غلطیان هو ئین مجھ سے الکھا کچھ چاهتا هون، لکھ کچھ جاتا هون. بس اب تو یه نویت پہنچی ہے (۲)، که آج بچاکل مرا، کل بچا پرسون مرا، اس خط کا (جواب) (٤) مجکو جلد لکھو . اور اوس مین یه لکھو، که احسان حسین خان (اور اونکے بھائی مظفر حسین خان (اور اونکے بھائی مظفر حسین خان (۱۰) جو لکھنو سے آئے هین،

⁽۱) یه عریصه کلیات نثر فارسی مین شامل نهین . اغلب یه هی ،که یهانب سی نقل روانا نهین کیگئی . (۲) کاتب نی دونون جگه «پونچی» لیکها هی . لیکن میرزا صاحب نی اسی متن مین علی حاله باقی رکهکر

 ⁽۲) کاتب نو دونون جگه و پونچی، لکها هی . لیکن میرزا صاحب نی اسی مین مین علی حاله .افی و الهمر
 پائین خط مین اپنی قلم سی و پهنچی، بنادیا هی ، اسلئی مین نی متن مین صحیح املا لکهنا مناسب خیال کیا .

⁽٣) حواس كا املا كاتب ني هماى هوز سى لكها تها . مرزا صاحب ني اوسكو قلنزد كركر حاى حطى سى لكها هي .

⁽٤) میرزا صاحب کی خط مین یه لفظ موجود نهین هی . لیکن سیاق چاهتا تھا اس لئی مین نی اسکو سهو کاتب و مکتوب له خیال کرکر بریک مین اضافه کردیا هی .

⁽ه) احسان حسین خان اور مظفر حسین خان ، مسیح الدوله حکیم علی حسین خان بهادر لکهنوی ، طبیب شاه اوده کی صاحبزادی تهی . الحاق اوده کی بعد وفته رفته روساه شهر و اراکین سلطنت نساه حال اور پریشان روزگار هونا شروع هوئی ، تو ان مین سی اکثر اصحاب نی دربار رامپور کی دامن الطاف و کرم مین پناه لی . یه دونون بهائی بهی سنه ۲۷ ع مین یهان آگئی . نواب خلد آشیان نو انکی شایان شان قدر و منزلت کا اظهار فرمایا ، اور اپنی مصاحبین خاص مین جگه عطاکی . احسان حسین خان بهادر نی جمعه کی دن ۵ رجب سنه ۱۲۹۰ ه (۱۸۷۳ ع) کو کربلای معلی مین انتقال کیا . مظفر جسین خان تمهر مین بنارس چلی گئی تهی ، اور تیرهوین صدی کی آخر تك بقید حیات تهی .

نوابصاحب کی سرکار سے اونکا کیا در ماہ مقرر ہوا ہے، اور تعظیم و توقیر کا کیا رنگ ہے؟ دربا مین جو آتے ہین، تو بیٹھتیے کہان ہین^(۱)؟ (اس خطکے جواب کا طالب غالب ، ۱۱ جون)^(۲).

(110)

برخوردار نورچشم منشی سیلچند میر منشی کو بعد دعاکے یه معلوم هو، که اگلیے مہینے یعنی اگست سنه ۱۸۶۸ (کی)^(۲) تنخواه کی هنڈوی جو تم نے بھیجی تھی، اوسکا روپیه ابتك نہین پٹا. مین تو جس دن هنڈوی آتی هے، اوسی دن یا دوسر ہے دن اپنے مختار کار کے هات، که وه بھی مهاجن هے، بیچ ڈالتا هون. مگر اوس مختار کار کو ، جسکے هان هنڈوی آئی هے، (اوسنے) روپیه ابتك نہین دیا. ۸ ستمبر کو وه هنڈوی بیچکر روپیه مین نے لے لیا تھا، اور آج ۱۸ هے. مختار کار کو روپیه اوسنے ابتك نہین دیا. جس سے تم نے هنڈوی لکھوائی هے، اوسکو تم تاکید کرو که (یہان کے مهاجن کو روپیه دینے کی تاکید لکھوائی هے، اوسکو تم تاکید کرو که (یہان کے مهاجن کو روپیه دینے کی تاکید لکھے۔ تاکہ)⁽³⁾

⁽۱) اصل خط مین (هی) پصیفهٔ مفرد تحریر هی . لیکن اصول زبان کی رو سی (هین) بصیفهٔ جمع هونا چاههٔ . مین نی یه خیال کرکه که اسپر میرزا صاحب کی نظر نهین پژی. متن مین (هین) لیکهدیا هو .

 ⁽۲) خطکی لفافه پر میر منشی صاحب کی حسب ذیل تحریر هی : • خط در جواب نوشته شد . ۱۹ صفر سنه ۱۳۸۶ ه مطابق ۲۰ جون سنه ۱۸۲۷ ع . اس سی معلوم هوتا هی که میرزا صاحب کی خط کی پوری تاریخ ۱۱ جون سنه ۱۸۲۷ ع هی .

⁽٣) يه لَفظ اصل مين ساقط تها. مين تو بريك مين اسائي اضاف كرديا هي ، كه جمله بامحاوره هوجائي .

⁽٤) يه عريضه بهي ميرزا صاحب كي اپني قلم كا نوشته نهين هي. البته جو عبارت بريك مين درج هي، وه' اونهون تي خود لكهي هي.

⁽٥) اس خطک لفافه پر ۱۸ ستمبر سنه ۱۸۹۸ تاریخ درج هی .

بنام خلیفه احمد علی صاحب احمد رامپوری

(خلیفه شیخ احمد علی صاحب احمد تخلص ولد شیخ نادر علی تقریباً سنه ۱۲۱۹ ه (۱۸۰۵ ع) مین پیسدا هوی . فارسی کتابین مولوی عنبر شاه خان عنبر اور کبیر خان تسلیم سی پژهین ، اور عربی علوم و فنون دیگر علما شهر سی حاصل کئی . لیکن ادبیات فارسی کی دوق نو خلیفه صاحب کو عربی علوم کم لطایف کی طرف متوجه نهو نو دیا ، اور انکی ساری عمر شیراز و شروان هی کم مرغزارون کی سیر مین گزر گئی . رامپورکی اکثر فارسی ادب کی علما کا سلسله ان تك منتهی هو تا هی . نواب خلد آشیان اور نواب عرش آشیان طاب ثر اهماکی استادی کا بهی شرف حاصل تها . خلیفه صاحب نی جمعرات کی دن ۲۹ رمضان سنه ۱۳۰۹ ه مطابق ۲۸ اپریل سنه ۱۸۹۲ ع کو نوی سال کی عمر مین اپنی مکان واقع محله بنگانه آزاد خان (رامپور) مین انتقال کیا .

مرزا صاحب رامپور تشریف لائی ، اور خلیفه صاحب سی ملاقات هوئی تو موخر الذکر نی اثنای گفتگو مین عرفی کر کلام پر نکته چینی کی ، اور مثالا یه دوشعر پیش کچی :

> ساکتم، این نغمه تا در نیم شب، همره مرغ سحر خوان می زنم شاهدی کو که یك نفس گوش_خ بدل درد پرور اندازد

میرزا صاحب نی عرفی کی حایت کی . لیکن اوسوقت بحث ناتمـام رهی ، اور یه طی پایا که خلیفه صاحب شب کو آکر گفتگو کرینگی . معلوم هوتا هی که یه اوس رات تشریف نه لیجاسکی ، اسائی میرزا صاحب نی اینی دلائل لیکهکر انکی خدمت مین بهیجدیی .

تذكرهٔ كاملان رامپور (ص ٢٤) مين اختلافي شعر يه لكها هي :

منکه باشم عقل کل را ناوك انداز ادب مرغ توصیف تو از اوج بیان انداخته مگر میرزا صاحب کی آینده تحریر کی روشنی مین اسکی صرف یه تاویل کیجاسکتی هی که مذکورهٔ بالا دو شعرون کم ساتر یه بهی معرض بحث مین آیا هوگا . ورنه میرزا صاحب خط مین اسیکا ذکر کرتر ۰)

(117)

جناب مولویصاحب مخدوم مولوی احمد علی صاحب کی خدمت مین بعد ِسلام ِ مسنونالاسلام عرض یه هے ، که فقیر شب کو آپکا منتظر رہا . آپ تشریف نه لائے . ناچار تقریر کو تحریر کا پیرایه دیکر آپ کی جناب مین ِ بهیجتا هون . سنین ِ فارسیه کا حال بسبیل ِ اجمال ایك دو ورقه پر مندرج هے .

بنظرِ اصلاح مشاهده هو^(۱).

بعـــد اوسکے میری یه عرض ہے، که ہر چند «سحر» اور «صبح» مرادف بالمعنی ہین. اور وہ انجام ِ لیل اور آغاز ِ نهار ہے. مگر بخلاف ِ صبح «سحر» بطریق ِ مجاز بعد ِ نصف ِ شب سے صبح تك مستعمل ہے. طعام ِ آخرِ شب کو «سحری» اور «سحرگهی» کہتے ہین. اور مرغان ِ خوش آواز ، که بلبل بھی اون مین ہے ، اکثر پہر سوا پہر رات سے بو لتے ہین. نصف ِ شب کو مرغ ِ سحر خوان کا ہم آواز ہونا محل ِ اعتراض نہین ہے .

«گوش » کا استعال «انداختن» کیساتی اگر شعرای مند کے کلام مین آیا ہوتا، تو ہم اوسکی سند اہل زبان کے کلام سے ڈھونڈھتے. جب وہ خود عرفی^(۲)نے لکھا ہے، تو ہم سند اور کہان سے لائین؟ قواعد ِ زبان ِ فارسی کا ماخذ تو ان حضرات کا کلام ہے. جب ہم انھین کے قول پر اعتراض کرین گے، تو اوس اعتراض کیواسطے قاعدہ کہان سے لائین گے؟ ان سب باتون کو جانے دیجیے. اسکو ملاحظہ کیجے ، کہ عرفی اکبر شاہ (۳) کے عہد مین تھا .

⁽۱) میرزا صاحب کا یه خط مولوی عبد الحکیم خان صاحب مدرس فارسی مدرسهٔ عالیهٔ راهپور سی ملغ ۲۵ روپیه مین خریداگیا تها . فقیر عرشی کا خیـال تها که سنین فارسی کی کیفیت پر مشستمل دو ورقه بهی موصوف الذکر بزرگ کی پاس هوگا . لیکن باوجود تلاش دستیاب نهوسکا .

⁽۲) خواجه جمال الدین محمد عرفی این خواجه زین الدین علی شیرازی عهد اکبری کا ممتاز اور باند پایه فارسی شاعر شمارکیا جانا هی. حکیم او الفتح اور میرزا عبدالرحیم خانخانان کا مصاحباور مداح تها. اپنی موخر الذکر مدوح کی توسط سی شاهزادهٔ سلیم کا اتالیق مقرر هوا. سنه ۹۹۹ ه مین خانخانان کی ساتی نهایهه (سنده) کی مهم مین شریك هونو کی اراده سی روانا هوا. لیکن شوال سنه مذکوره (اگست سنه ۱۵۹۱ ع) کو ۳۱ سال کی مختصر عمر مین بمقام لاهور فوت هوگیا. اسکو کلام مین جوانی کا جوش و خروش اور الوالعزی اپنی تمام معاصرین سی زاند هی. اگر دست قضا سی کچیم عرصه اور بچگیا هونا، تو بعض ایسی خامیان، جو نظر ثمانی نهونو کی سب کلام مین پائی جاتی هین، هماری فارسی ادیون کوکبهی نظر ناتین. تاهم ایران کی جو شاعر هندوستان چل آئی تهی اون مین سی یه نصیب نیك عرفی هی که حصه مین آیا، که اوسکی زندگی مین اسکا کلام شیراز مین پژها جاتا تها.

⁽۳) جلال الدین اکبر ابن نصیرالدین همایون ابن ظهیرالدین بابر ، سلطنت مغلیه کا تیسرا روشن چراغ تها . امر کوٹ (سنده) مین سنه ۹۶۹ه (۲۰۵۲ع) کو پیدا هوا . ابھی تیرا سال نو ماه کی عمر تھی که باپکا سایه سر سی اوٹھگیا . بیرم خان خانخانان نی اسی بادشاہ بناکر خود صدر اعظم کی حیثیت (باق)

اور اوس عہد مین قطع ِ نظر اور اہل ِ کال سے ابو الفضل (۱) اور فیضی (۲) یه دونو شخص کیسے فاضل تھے۔ اور پھر عرفی کا ممدوح حکیم ابو الفتح (۱) اسکا وہ پایه علم مین تھا ، کہ فیضی اور ابوالفیضل کو بھی خیال مین نه لاتا تھا . اگر یه دونو شعر عرفی کے غلیط ہو تے ، تو یه تینون آدمی اوسکی دھجتیان اوڑا ڈالیتے ، حال آنکہ فیضی و ابو الفضل اوسکے دشمن تھے . پس جب ان دونون نے باوجود عداوت اعتراض نکیا ، تو اب عرفی پر کون اعتراض کر سکتا ہے ؟ عرفی کی زبان سے جو نکل جائے وہ سند ہے . ہمار نے واسطے وہ ایک قاعدہ محکم ہے . وہ مطاع ہے ، اور ہم اوسکے مقلد اور مطبع ہین . غالب .

⁽بقیه) می کام شروع کردیا . لیکن اپنی خدا داد قابلیت می اکبر نو بهت جلد انتظام سلطنت کا بار اپنی کاندهون پر او تھا لیا ، اور سلطنت مغلبه کی حدود کو گجرات، بنگال ، کشمیر اور سنده تك و سبع کردیا . فتح پور سیکری امی نی آباد کیا تھا . یه بهت معمولی پژها لکھا تھا . لیکن ایك دانشمند بادشاه کیطرے بهدربار کو اوسوقت کی ممتاز اهل علم سی مرین رکھتا ، اور اونکی علمی مباحثر ن مین شریك هو تا رهتا تھا . جس سی اسکی معلومات اور قابلیت ،بین غیر معمولی و سعت پیدا هوگئی تھی . اسکی دربار کی نو رتن ابتك مشهور هین . اسکا سب سی اهم کارنامه دین الهبی کی ترویج هی . یه مذهب سیاست ملکی مین بهت معاون ثابت هوا . چنانچه هندوستان کی پر شور نصا اسی مذهب کی بدولت جنت نشان بنی تهی . اکبر نی جادی الآخره سنه ۱۰۱۶ ه (۱۲۰۵ ع) کو 13 سال کی عمر مین اس دار فانی کو خیرباد کها هی .

⁽۱) ابوالفضل ، شیخ مبارك كا بینا ، اور نیمنی كا بهائی هم . یه سنه ۹۵۸ ه (۱۵۵۱ع) مین پیدا هوا . سنه ۱۹۸ ما كید شاهی مین ملازمت كا شرف حاصل كیدا اور بهت تهوژی عرصه مین وزارت كی درجه تك جا پهنچا . اسكو ربیع الاول سنه ۱۰۱۱ ه (۱۳۰۲ع) ، بین شاهرادهٔ سلیم كی ایت اسی ۵۳ سال ۲ ماه كی عر مین شهید كردیا گیا . یه بؤا مدبر اور زبردست ادیب تها . آئین اكبری ، اكبرنامه ، اور ، كاتبات علامی تصنیفات هین . شعر بهی كهنا اور علامی تخلص كرتا تها . یه اكبری درباد كی نورتن ، بین شمار كیا جاتا هی . اسكی قتل كی اطلاع سی اكبر كو اسقدر صدمه هوا تها كه اوس تی كئی و تت كهانا نه كهابا، اور یار یار یار کهنا تها كه اگر شیخو بابا بجهی قتل كرادیتا تو اس ،ی بهتر تها .

⁽۲) فیعنی، شیخ مبارك كا بؤا بیثا، اور اكبری درباركا ملك اشعرا تها. حكت، فلسفه، ریاضیات. تاریخ، اور سنسكرت كا عالم تها. سواطع الالهام، اور مواردالكام، عربی مین، اوركاییات نظم، اور خمسه، فارسی مین اسكی مشهور تصایفات دین. یه ۱۰ صفر سنه ۱۰۰۱ ه (۱۹۱۵ع) كو ۵۰ سال كی عمر مین فوت هوا.

⁽۳) حکیم اموالفتح مسیح الدین ابن حکیم عبد الرزاق گیلانی اکبرکا طبیب خاص اور اوس عهدکا بهت بزا فاضل آنها . یه اپنی علمی وجاهت وعظمت کی سبب بادشاه کی دربار مین نمتاز درجه کا مالك اور اکبری دربارکی نورتن مین شامل آنها . اسنی سنه ۹۹۷ ه (۱۰۸۸ ع) مین وفات بانی .

بنام مولوی محمد حسن خان مالك ِ مطبع

(مولوی محمد حسن خان این نور محمد خان این شاہ محمد خان مهمند افغانے رامیورکر ایك شریف و با عزت عاندان کی فرد تھی . انکی دادا شیاہ محمد خان نواب سید محمد فیض اللہ خان بہادر کی همراه افغانستانے سی تشریف لائی . اور فوج مین بمہدۂ جمعداری مقرر ہوئی . مولوی محمد حسن حان نی تینع نیاکان کو فلم سی تبدیل کرلیا . اور اوس زمانه کی مروج تعلیم حاصل کرکی نواب فردوس مكان كم حسب ايما سنه ١٨٥٦ع مين • مطبع حسى ، قائم كيا . بَعد ازَّان نواب خلد آشیان کی حسب الحکم ۱۲ جادی الثانیه سنه ۱۲۸۳ ه مطابق ۱۵ اگتوبر سنه ۱۸۹۳ ع کو اخبار دبدبة سكدرى ، كا پهلا پرچه شائع كيا ، جو اسوقت تك اپنى عمر كر ١٤ سال بورى كرچكا هو . اور هنوز اپنی روایتی وفاداری حکومت هند و رامپور پر قائم هی . سنه ۱۸۷۷ ع کی دربار قبصری مین گورنمنٹ یو۔پی نی انھین اپنی صوبہ کی صدیران اخبارات و رسایل کا نمایسدہ بنیاکر بھیجیا . نواب خلد آشیان کر ایام ولیمهدی مین اینا مصاحب منتخب کیا ، اور عهـد حکومت مین متعدد اهم سفارتی خدمات تفویض فرماثین . انکم بعــد نواب سید محمد مشتاق علیخانب بــادر عرش آشیان ز آنریری مجسٹریک مقرر فرمایا . مولویصاحب نی ۱۷ شنوال سنه ۱۳۱۶ ۵ (۱۸۹۳ع) کو ۹۰ سال کی عمر مین انتقبال فرمایا . آیکی بعد چنبد سال تك آیکی خلف الرشبید مولانا شباه فاروق حسن خانصاحب صابری رحمه الله نی اینی مشاغل طریقت کی ساتیہ د دبدبهٔ سکندری ، کو بھی ابذت كيا . ليكن سنه ١٩٠٣ع مي فرائض ادارت ابني فرزند اكبر مولانا فضل حسن خانصاحب صارى کے سیردکر دیئر ، جو آجنگ امم انجام دیرہی ہیں . موخرالذکر بزرگ نو اپنی گرامی نامۂ موسومۂ فقیر عرشیٰ مین تحریر قرمایا هی : واخیــار دیدبهٔ سکندری کی هندوستان بهرکی اخبارات مین یه تمــایان خصوصیت هی که ۷۶ سال کی مدت مدید مین برٹش کو رنمنٹ اور لوکا گورنمنٹ نو کبھی اسکی ایک حرف ير نهكو في اعتراض كيا ، نه اس سي كبهي ضانت طلب هو ئي، نه اسيركسي نو آجتك كو ئي مقدمه چلايا . .)

(11)

مشفق اور مکری محمد حسن خانصاحب^(۱)کو غالب آزردہ دلکا سلام پہنچہے. آج بھی آپکا ایک خط آیا. کئی اخبار آپکے پھیرے، کئی خط آپکے پھیرے، اور آپ اخبار بھیجے جاتے ھین. الہی! آپکا خط خط تھا، یاکوئی جھوٹ کی پوٹ. بیشتر مجذوبون کی سی بڑ. اور جو کچے سمجھ

⁽۱) ميرزا صاحب نی مکتوب اليه کا نام ، القاب اور سرنامه دونون مقامات پر محمد حسين خان لکها هی . په سهو همی ، صحيح نام محمد حسن خالف همی .

مین آیا، وہ غلط اور دروغ اور جھوٹ. یہ غلط ِ محض ہےکہ مطبع حضور کا ہے، اور تم مہتم ہو حضور کیطرف سے. اللہ! اللہ! ڈگی جی سنگھ کی تعریف مین کہین سارا ایك صفحه کہین سارا ایك ورق سیاہ کرتے ہو، اور اپنے والی ملك اور اپنے پادشاہ یعنی امیر المسلمین نواب كلب علیخان بهادر کے نام (کے) (۱) آگے یا نام سے پہلے کوئی دو تین لفظ تعظیم کے لکھتے ہو بس، اور اس قباحت کو نہین سمجھتے کہ اگر یہ اخبار حضور کی طرف سے ھے، تو گویا ڈگی سنگھ جی کی تعریف بھی حضور کی طرف سے ہوگی. هندستانی علمہداری^(۲) مین وہ ایک زمہندار اور مالگزار تھا . ابگورمنٹ ہنہ نے اوسكو جاگيردار مستقل كرديا. اور نواب محمد عليخان رئيس ٍ نُونك كا هر اخبار مین ایك مرثیه لكھتے ہو . اس سے یه معلوم ہواكہ تم طرح طرح سے اطراف و جوانب کے رئیسون سے بھیك مانگتے ہو. بھائی! «یك درگیر و محكم گیر ». اگر حضور کے نوکر بھی نہین ہو تم ، تو آخر رعیت تو ہو . یہ کیا ھے کہ اپنے بادشاہ کا ذکر سب سے پیچھے لکھتے ہو ، کبھی صفحہ پر کبھی حاشیہ پر؟ هم نے ان باتون سے بیزار ہوکر تمھارا اخبار موقوف کیا ہے، اور اب پھر تمھین لکھتے ہیں، کہ دوہائی خداکی! مین یکم جنوری سنہ ۱۸٦۸ سے «دبدبهٔ سکندری » کا خریدار نہین ہون. نه بھیجا کرو. واسطے خدا کے! نه بهیجا کرو. اس سے زیادہ کیا لکھون. (مہر غالب ۱۲۷۸) .(۲۰) فروری سـنه ۱۸۶۸ ع).

⁽١) يه لفظ اصل مين ساقط تها . مين ني سياق كلام كي حسب اقتضا بؤها ديا هي .

⁽۲) یه خط میرزا صاحب کی قلم کا نوشته نهین هی ، اسلئی ممکن هی که کاتب در سهوا «عملداری» کی بجمای وعلمداری، لسکهدیا هو .

 ⁽۳) خطک آخر مین تاریخ نمین تهی . مین نو لفافه کی تاریخ لکهدی هی . لفافه کی پشت پر نوث هو:
 د بموجب خط هذا بعد استدراك از مرزا نوشه صاحب مبلغ دو روپیه هشت آنه بابت بقایا حساب اخبار محمد حسن خان حواله لاله نهندی رام محافظ دفتر نموده شده . تمت بالخیر . و الحمد نقه او لا و آخر آ .

۱ ــ فهرست اشخــاص و قـائل

(ان فہرستون مین جلی ہندسے متن کیطرف اور خنی ہندسے حاشیہ کی طرف اشارہ کرتے ہین ، اور حاشیہ سے فٹ نوٹس اور وہ تحریرین مراد ہین ، جو مكتوب اليهم كے متعلق اون كے نام كے خطوط كے آغاز مين لكھي گئي هين .)

> آزرده (ديكهو: صدر الدين مفتى). آفتاب بیگم – ۲۶

> > آلنقو ١ - ٦١ .

ابدال - ٥٤ -

ابراهیم ذوق، شیخ – ۱۷ .

ابراهیم علیخان بهادر ، نواب سر حافظ - ١٥٠

> ابو الفتح، حكيم - ١١٨، ١١٩٠ ابوالفضل - ١١٩٠

احسان حسن خان - ۱۱۵، ۱۰۰

احمد بخش خان مهادر ، نواب - ۱۱ ،

. 90 . 44 . 14

احمد حسن مودودی، حکیم سید-،۰۰ احمد شاه در اني - ٥٤ .

احمد علی جهانگیرنگری، مولوی آغا -. YY . Y1

احمد عليخان بهادر ، نواب سيد - | امين الدين - ٧١ ، ٧٧ .

. 117 6 79

احمد على راميوري ، خليفه - ١١٧ .

احمد على رسا - ٢٦، ٨٥.

الأمنسان صاحب - ٢٢.

اصغر علىخان مهادر، صاحبزاده سيد -

. 1.4 . 15

اصغ علىخان رسالدار، محمد - ٨٧.

اعجاز علىخان، صاحيزاده محمد - ٦٦٠

اكر، جلال الدين - ١١٨ ، ١١٨ ، ١١٩ ا كرشاه ، عرش آرامكاه - ٧٨٠

ا كىر علىخان - ٩٨، ٩٣ .

الك صاحب - ٧٩

الهي بخش خان معروف، نواب -١٢٠

امام بخش صهبائی - ۵۰ .

امداد الله خان ، صاحبزاده سيد - ٢٤٠ امير احمد مينائي - ۲، ۱۲، ۱۷، ۲۱، ۲۱، ۲۱

- 1-4 6 44 6 84 6 84

امين الدين احمد خان بهادر، نواب-١٢.

چشتی یهلوان - ۱۳.

چهج مل کهتری ، رای – ۲۷ .

حالى ، مولانا - ٢٥.

حسالله خان ذكا - 79.

حسرتى (دېكهو: مصطنى خان) .

حسن جهان بيگم - ٩٦.

حسن عليخان - ٣١.

حسن علخان ، صاحبزاده - ٦٦ .

حسبن خان قزوینی، میرزا - ۷۷.

حسين علخان ، مرزا - ٢٦ ، ٤٠ ، ٢٠

. 1 . . . 9A . 97 . 90 . A9 . Vo

. 1 - V < 1 - 7 . 1 - 0 . 1 - Y . 1 - 1

حفیظ الله خارب سادر، صاحبزاده

سىد -- ٥٥ .

حيا (ديكهو:رحيمالدين بهادر مرزا).

حيات النسا بيكم صاحبه - ٩٣.

حيىدر عليخان بهادر ، صاحبزاده

سىد - ۲۹ ، ۳۰ .

خاقانی - ۸ .

خان آرزو – ۸۳ .

خسر و دهلوی ، امیر – ۷۷ .

خلد آشان، نو اب سبد محمد کلب علیخان

سادر - ۳، ۱۷، ۳۳، ۱۲، ۴۰، ۶۱

. 171 (17. (117 (110 (117

داغ (دیکهو: نواب مرزا خان) .

انجو ، مان - ۸۲ .

انو ري – ۹۷ .

او د سنگه ، راجه - ۹۷ .

اورنگ زیب (دیکهو: عالمگیر) .

الد منذ ذر عند - ٢٨٠

ایسری پرشاد نراین سنگھ – ۸۹.

ماس، ظهيرالدين - ١١٨.

باقر علىخان - ٢٦، ٧٢، ٢٧، ٨٩، ٧٩، ٨٠.

ىاقى بالله، خواجه-١٤.

مالمتي، راني - ٩٧.

ببرعلیخان ، حکیم - ٦٣ .

ىدر چاچى – ٧٧ .

برلچ – ۷۲ ·

بر يعج – ۱، ۱۸.

وعلى سينا - ٣٣.

مادر شاه ظفر - ۲، ۱۲، ۷۸.

ببخبر (ديكهو: غلام غوث خان بهادر).

بیلی صاحب، ڈاکٹر – ۸۱.

- ٧٢ - ٤٠

تركان - ٩٧ -

تفته، هرگويال - ۲۷، ۲۷، ۲۹، ۴۹، ۶۹، ۲۰۰

تمر، تسمور – ۳۱.

للك چند ، لاله - ۸۳ ، ۸۳ .

جان انگاس مهادر – ۸۰، ۸۰.

جلالای طاطای - ۷۷، ۷۷.

جهانگیر، نورالدین – ۸۲، ۹۷، ۱۱۸، ۱۱۹.

سکه – ۲۲ .

سليم، شاهزاده (ديكهر: جهانگير).

سنجر ، سلطان – ۹۷.

سیاح - ۸۰ .

سيالكو ٹىمل – ٧٣.

سیلچند ، منشی – ۷۰ ، ۷۹ ، ۹۹ .

. 117 (1.0 (1.7 (1..

شاهجهان - ۷۷،۷۷.

شاه عالم - ٥٠ ، ٧٨ .

شاه محمد خان - ۱۲۰.

شعاع (دیکھو: اکبر شاہ) .

شمس الدين احمد خان ، نواب – ١٢

شمس الذین خان دهلوی ، نو اب – ۱۷ .

شمشاد على بيگ رضوان – ٦٠.

شيخو بابا (ديكهر: جهانگير).

شفته (ديكهو: مصطفى خان).

شیو نراین ، منشی – ۱۰ ، ۳۵ ، ۳۹ .

صدرالدين خان آزرده ، مفتى - ٢ -

صهبائی (دبکهو: امام بخش) .

ضياء الدين احمد خان بهادر نير، نواب –

. 9 . 11 . 14 . 14 . 14 . 1.

طاهر وحيد - ۷۷، ۷۷.

ظفر (دیکهو: بهادر شاه).

عارف (ديكهو: زين العابدين خان).

عالمكر - ٧٧.

عاليه سلطان يكم (ديمهو: حيات النسابيكم) .

ڈانل میکلوڈ صاحب – ۸۸.

ڏگي سنگڻ جي – ١٢١ .

ڏلهوسي ، لارڏ – ۲۲ .

ڈنکن میکلوڈ صاحب ۔ ۸۸ .

ذكا (ديكهر: حبيب الله خان).

ذوق (ديكو: ابراهيم شيخ) .

رحيم بيگ – ٥٨ .

رحيمُ الدين بهادر حيا، مرزا - ٩٥.

رخشًان(ديكهو: ضياءالدين احمدخان بهادر)

رسا (ديكهو: احمد على) .

رسا (ديكهو: كريم الدين بهادر مرزا) .

رشید، شیخ – ۸۲۰۰

رشد وطواط - ۹۷.

رضوان (ديكهر: شمشاد على بيك).

روهيله – ۱۱۲ .

ريو – ۷۷ -

زين العابدين خان بهادر – ١٣ ، ١٠٩ ،

. 118

زين العابدين خان عارف - ٢٠، ٨٩، ٧٠ .

سخن (ديكهو: فخرالدين حسين خان).

سراج الدين احمد - ٣.

سرفرازحسین، میر – ۳۱، ۳۲، ۳۸.

سعيد الدين احمد خان بهــادر طالب،

نواب - ٤٦ .

سعيدالدين خانصاحب - 77 .

سكندر زماني بيكم - ٦٤ -

عباس ثانی ، شاه - ۸۸ ، ۲۷ .

عبدالله خان بهادر ، نواب سید - ؛ ، ۱۳ ، ۱۶ ، ۱۰۹ .

77

عبدالحق خیرآبادی ، مولوی – ۶۸ .

عبدالحکیم خان ، مولوی – ۱۱۸ .

عبد الرحمن خان بهادر، نواب سید – ۱۶،۶ ۰

عبد الرحمن وحيد (ديمهر:طاهر وحيد). المسافران

عبد الرحيم خانخانان - ١١٨ .

عبد الرزاق شاكر – ٥٨ .

عبد الرزاق گیلانی – ۱۱۹ .

عبد الرشيد الحسنى (ديكهو: رشيد شيخ). عبد الصمد، ملا – ۸۲.

> . عد العلىخان مهادر ، سىد - ٨٠ .

,, om , jey, o e meet en

عبد القادر دهلوی ، شاه – ۳ .

عثمان خان بهادر ، مولوی محمد – ۷۸ . عرش آشیان ، نواب سید محمد مشتاق

علیخان بهادر – ۱۲۰،۱۱۷،۱۱۲،۲۱۰ .

عرفی ، جمال الدین محمد شیرازی – ۸ ،

. 119 6 11 A 6 11 6 AT

عزت (ديكهر: غياث الدين، خليفه) .

عزيز (ديكهر: يوسف عليخان) .

عصمت الله خارب بهما در فاروقی، نواب – ٦٦ .

علاء الدین احمد خان بهـادر علائی، نواب – ۱۰، ۲۹.

على، زين الدين شيرازي - ١١٨٠

علی بخش خان خانسامان – ۳۲،۳۱ ۰۹۶،۵۲

على حسين خان بهادر ، مسيح الدوله حكيم – ١١٠ ، ١٠٠

علی محمد خَان بهادر ، نواب سید – ۱ ، ۱۱۲ ، ۱۱۲ .

عمده خانم -- ۱۷

عنبر شاہ خان عنبر – ۱۱۷.

غلام رضا خان ، حکیم – ۰۵۰

غلام غوث خان بهادر بيخبر - ٥٠، ٥٠.

غلامٌ محمد خان بهادر ، نواب مىيد ــ

. 1 - 9 : 97 : 10 : 51 : 15 : 17 : 1

غلام نجف خان ، حکیم – ۲۰ .

غياث الدين عزت ، خليفه - ٢ ، ١٨ ،

. 117

فاروق حسن خان صابری ، شاہ – ۱۲۰ . فاضل شطرنج باز – ۹۰ .

فتح النسا بيكم ، جنابعاليـه - ١٨،١ ، ٢٠،١٩ .

فخر الدين خان ، نو اب – ۲۸ .

فخرالدين حسين خان سخن – ٧٢.

فحر الزمان (دیکهو: بدر چاچی) . فدا سلمٹی – ۷۲ .

فردوس مکان ، نواب سید یوسف علیخان سادر - ۲۰،۵۲،۵۳۰ مجاور علی صاحب، سید – ۱۰۴.

مجيد الدين احمد خان بهادر عرف مجو

څان ، نو اب – _{٦٦} .

محمد تغلق ، سلطان – ۷۷ .

محمد تقی خان سپهر ، مرزا – ۶۸ .

محمد حارثی – ۸۲.

محمد حسن خان بهادر صدرالصدور ، .

مولوی - ٦٦ .

محمد حسن خان ، صاحبزاده - ۹۳ .

محمد حسن خان مالك مطبع ، مولوى –

محمدالدين احمد خان - ٦٦ -

محمد سعید خان بهادر ، نواب سید -

محمد على ، مولانا - ٣١٠

محمد علیخان بهادر ، نواب سید - ۲۹ .

محمد على رائج سيالكوڻى – ٨٣٠

محمد علیخان آبن وزیر محمد خان رئیس

ٹونك – ٥٤، ١٢١.

محمد نور خان بڑیچ - ۱، ۱۸.

مرتضی خان بهادر ، نواب – ۱۹ ·

مرهشه - ۱۲،۱۱ ، ۵۶ ،

مشتاق علیخان بهادر ، نواب سید ،

(ديكهر: عرش آشيان).

مصطفی خان بهادر ، نواب - ۲۳ ، ۲۸ .

مظفر حسین خان بهادر - ۱۰۵، ۱۱۵،

() 1 Y () 0 () 7 () 0 () 7 () 1 ()

. 17. . 114

فضل امام ، مولانا – ٣٠

فضلحسن خان صابری، مولانا – ۱۲۰.

فضل حق خیرآبادی ، مولانا محمد – ۲

. 11 . 7 . 0 . 1 . 4

فيروز النسا بيكم – ١٤٨

فیض الله خان بهادر، نواب سید - ۱،

. 14 - 6 117 - 77 - 74 - 74

فیض محمد خان ، نواب - ۰۳

فیضی، ابوالفیض – ۱۱۹

قتيل – ۷۲ ، ۷۳ ·

کاظم علیخـان بهـادر عرف چهو ئے

صاحب، صاحبزاده سید - ۱۶۷

كبير خان تسليم - ١١٧ .

كبير الدىن ، شاه – ١١٤ ، ١١٤ ·

كريم الله خان بهادر، صاحبزاده

سيد -- ۲۶ -

كريم الدين بهادر رسا ، مرزا - ٩٠ -

كفايت اللهخان، صاحبزادهسيد - ٦٤ .

كنورسين ، راجه – ۱۱۲ ·

كينتك بهادر، لارد - ١٩، ٢٢، ٢٠،

• ٣٧ : ٣٦ : ٣٣

لارنس صاحب ، لارڈ – ۸۱، ۸۹۰ لیك بهادر ، جرنیل لارڈ – ۱۲

مبارك، شيخ – ۱۱۹

نورمحمد خان – ۱۲۰ .

نوشه صاحب ، مرزا – ۲۸ .

نولکشور صاحب ، منشی – ۱۲ ، ۷۷ .

نیازعلیخان ، صاحبزاده – ۲۰ .

وارسته (ديكهو: سيالكوني مل).

وكثوريه ، ملكة معظمـه – ١٥ ، ٢١ ،

· 0 £ (\$ 1 , TT , TE , TT

ولی محمد سوداگر – ۸۷

ولیم فریزر ، مسٹر – ۱۲ ۰

هارڈنگ صاحب ، لارڈ – ۲۲.

هرگوپال (دبکهر: تفته) .

همايون – ١١٨.

يوسف خان برادر غالب – ٢٧٠

بوسف علىخان سادر، نواب سيد

(دیکھو: فردوس مکان) .

يوسف عليخان عزيز - ١٠.

معروف (دیکهر: الهی بخش خان نواب) . ملك شاه سلجوقی – ۹۷ .

ممتاز علیخان بهادر ، صاحبزاده – ۲7 . مو من خان – ۲ ، ۲۷ .

مهد یحسین ، میر -- ۱۲ ، ۱۲ ، ۲۷ ، ۳۱ ، ۷۹ ،

مهدی علیخان بهـادر ، نواب – ۸۵ ،

٠٨٨ ، ٨٧

مهدی علیخان تحویلدار – ۷۲.

مهمند - ۱۲۰.

میرنصاحب – ۳۱، ۳۲.

نادر شاه - ١٥٠

نادر على ، شيخ - ١١٧ .

ناظر حسین ، مرزا – ۱۰

نصرالله بگخان مهادر - ۱۱.

نصرالله خان بهادر ، نواب سید – ۶۲.

نظام حیدرآباد ، حضور – ۱۷ .

نواب مرزا خان داغ دهلوی – ۱۷

٧٥، ٢٩، ١٨، ١٠٥، ١٠٠٠

۲ _ فهرست مقامات

نونك - ٣، ٥٤، ١٢١. تعظمه - ۱۱۸ ، ۱۱۸ -جو دهيو ر - ۹۷ -جہانگیر آباد - ۲۶۰ جہانگیر نگر ۔ ۷۱ ۔ جهجهر - ۲۰ جيبور - ١١٤، ١١٩ . چاچ (دیکھو: تاشقند). حدرآباد - ۱۷ خرآباد - ۲. دلی، دهلی - ۲، ۱، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۳، ۱۱، 6 0 A 6 0 E 6 E 9 6 T A 6 77 6 TO 6 TV < 14 < 40 < AV < V4 < 44 < 7A < 7V .. 117 (11 - (1.9 راميور - ۲، ۱۰، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۸، (70 (OE (O) (O . (T) (T . (Y4 VF , AF , PF , OA , FA , PP , ٠ ١١٣ ، ١١٠ ، ١١٠ ، ١١٠ ، ١١٢ ، . 17. 6 11A 6 11V رنگون - ۱۲ -روهيلكهنڈ - ۱۱۲،۱ -ساگ - ۱۸۸ ستلج - ۲۲ ٠

· 11 · (9 / A7 · 11 · 1 · - 0 5 T اصفیان - ۷۷ ، ۷۷ -افغانستان - ۲۲ ، ۵۶ ، ۱۲۰ . اكبرآباد (ديكهو: آگره). الور – ۲، ۹۸ ۰ الهآماد - ۲۸٠ امرکوٹ - ۱۱۸ . انڈمان ، جز ائر – ۳ . انگلستان - ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۷، 10 ca - 110 011 011. ار ان - ١٥، ٥٥ ، ٧٢ ، ١١٨ . يخارا - ٧٢. برار، صوبه -- ۲۲ . برما – ۲۲ بريلي - ٦٥ -ىئارس – ۲۷، ۸۸، نکال، نکاله - ۷۱، ۷۲، ۸۸، ۱۱۹ بينظير ، باغ – ٩٢ -یارس – ۸۲۰ يانىيت - ٥١ -بثاله - ١٤ -ینجاب ۱۹۰، ۸۸، ۲۲، ۱۹۰ تاشقند - ۷۷ -

سرهند – ۱۱۲ .

سمرقند – ۷۲.

سنبهل - ۸۰.

سنده - ۱۱۹ ، ۱۱۸ ، ۷۲ ، ۱۱۹ ،

سوار، تحصيل – ٢٦.

سونك سونسا ، پرگنهٔ – ۱۱ ، ۱۲ .

سهارنپور – ۳.

شاهجهان آباد (دیکهو: دلی).

شاهجهانپور – ۲۰

شيراز - ۸۲، ۱۱۷.

عليكوه - ٨١.

غازی آباد - ۸۷.

فتح پور سیکری – ۱۱۹ .

فتحكُّوه - ۲۱، ۲۲، ۱۱۲.

فرخ آباد - ۲۰ .

فیروزپور جهرکه -- ۱۱ ، ۱۲ ، ۷۹ .

قزوین – ۷۷ م

قلات - ۲۲.

کاشی یور – ۲۲، ۲۲.

کاشی پور ، محله – ۸۹

کانپور – ۸۹.

کربلای معلی – ۱۱۰ .

كشمير - ١١٩.

ککته – ۱۹، ۱۷، ۱۷، ۸۵، ۲۸، ۱۸،

. 11 . . 9 . . 19 . . 1

کمهریا ، موضع – ۲۶ .

کیچ – ۷۲ .

گجرات - ۱۱۹.

گڑھ مکٹیسر – ۲۰.

لاوا - ٥٠.

لاهور – ٥٠، ٨٨، ١١٨.

لكهنؤ –٣، ٢٨، ٧٧، ١١٥.

لندن - ۲۲ ، ۸۸ .

لوهارو – ۱۱، ۱۲، ۷۹.

مدينة منوره – ٨٣.

مرادآباد - ۲۲، ۲۰، ۲۱، ۲۰، ۲۲،

. 79 . 78 . 79

مراد نگر - ۲۰.

مكران – ۷۲.

ممالك مغربی و شمالی – ۲۲ ، ۲۲ ، ۲۰ .

مير أي - ٤ ، ١٣ ، ١٤ ، ٢٥ ، ٨٠ ، ١٠٩ .

نجيب آباد - ٣١.

نرىدا – ۸۸٠

هاپوژ – ۸۸.

هرات - ٥٤.

هند، هندستان - ۱، ۱۲، ۱۹، ۲۲، ۲۳،

. AT . YV . YT . YY . OA . OE . TE

3A . AA . PA . VP . A ! ! . P! ! .

- 171 6 17-

۳ – فهرست كتب و اخبارات

تاریخ لطیف – ۲۰، ۷۲، ۷۹، ۸۰، ۹۸. تاريخ هند مصنفة الىك صاحب - ٧٩. تذكرة كاملان راميور - ٣١، ١١٧. تشريح السنين - ٧٢. تيغ تيز -- ٧٢،٧١. تينغ تيز تر – ۷۱،۷۲. خزانهٔ عامره - ۸۳ خمسة فيضي - ١١٩. داستان حمز ه (دېکو: امىر حمز ه کې داستان). دىدىة سكندري، اخبار - ٤٨، ٢٨، ٩٢،

. 171 . 17 . 99 . 97 ا ۷ دستنبو – ۱۰ ديوان اصغر - ١٤٠

سديوان غالب اردو - ١٠، ١٥، ٧٩،

· 11 · · 11 · 14 · 14 ·

٧ د يو ان غالب فارسي - ٥٣ ، ٥٥ ، ٧٩ ، ٠٨١،٨٠

ديوان ناظم – ۲، ۵۳، ۵۰، د يو ان نو اب - ٤٨

رمو زحمزه(دیکهو:امیرحمزه کی داستان).

ساطع برهان - ۵۰.

آئىنة سكندر، اخبار - ٣.

آئين اکبري -- ١١٩.

الرگیريار، مثنوي - ۰۳۸

اخيار الصناديد - ١٨، ٢٢، ٢٥، ٢١،

" VA . 70 . 36 . 35 . 05 . 4V . TT

اردوی معلی - ۱۰، ۱۶، ۲۷، ۲۹، ۲۱، ۲۱، . OT . E4 . T4 . TV . T7 . TO . TT

- 1 - E 6 9A 6 AY

اعجاز خسروي - ٧٧٠

اكبر نامه -- ۱۱۹ .

امير حمزه کې داستان – ۸۸، ۹۹.

انتخاب يو ستان خيال - ٤٨ -

انتخاب بادگار، تذکره - ۲، ۱۳، ۱۰، ۲۰، ۲۰،

- 1.4 . 47 . A0 . 77 . 78 . 04 . 87

برهان قاطع – ۵۰، ۷۲، ۷۲، بهار عجم ، فرهنگ - ۸۳ .

ينج آهنگ – ١٣ .

تاریخ سلاطین تیموریه – ۱۲۰

تاریخ شاهان سلف – ۱۸ ۰

سواطع الالهام – ۱۱۹.

غالب، مصنفهٔ میر – ۷۲.

غاث اللغات - ۲، ۶۸، ۱۱۲۰

فرهنگ جها نگیری – ۸۲، ۸۰.

فرهنگ رشیدی -- ۸۰ ، ۸۲ ، ۸۳ .

قاطع برهان - ۸۰، ۷۱، ۸۲.

كليات (نثر) غالب - ١٥، ١٥٠.

شرح آشعار بدر چاچی – ۷۷ ، ۷۸ .

عود هندي - ۱۶، ۳۱، ۵۰، ۸۰، ۷۹.

کلشن فتوت – ۱۸.

لب لباب رمل – ۲۶.

مصطلحات شعرا – ۸۳.

مکا تبات علامی – ۱۱۹.

منتخب اللغات – ۸۳.

موارد الکلم – ۱۱۹.

موید برهان – ۷۱.

مهر نیمروز (دیکهو: تاریخ سلاطین تیموریه).

ناسخ التواریخ – ۶۸.

ار نامة غالب - ٥٨٠٥٧.

هدية سعيديه - ٣.

الم يادكار غالب - ١٠٠

کلیات (نظم) غالب – ۲۰، ۲۸، ۲۹، ۲۹، ۲۹، کلیات فیضی – ۱۱۹. کلیات فیضی – ۱۱۹. گلشن سخار – ۲۷.

تصحيح واستدراك

```
( پروفکی تصحیح مین انتهائی احتیاطکی باوجود متن اور حواشی مین بعض غلطیان ره گئین تمهین ،
نیر مکاتیبکی طباعتکر بعدکچر نئی چیزین بھی معلوم ہو ثین، اسائی مجبوراً تصحیح و استدراك کی نامشكور سعی
کر ٹی پڑی . براہ کرم غلطیون کی اصلاح فرما ایجائی، اور نئی معلومات مناسب مقام پر اضافه کر لیجائین ، تاکہ
                                              كتاب يژهني وقت كوئي غلط فهمي يبدأ نهو . )
                      ص١٢، سط او ٤ - « لارد » بجائے « لارد ».
                   اضافه کیجی . د (اردوی معلی ، ص ۱۹۳) . .
                                                       ایضاً ، حاشیه نمبر ؛ ، سط ہ _
                 « بھائی کی حویلی ، بجائی ، بھائی کی حویلی ، .
                                                       ص ١٤، حاشيه مبر ٢، سط ٤ ...
                                                       ص ١٦، حاشيه نمبر ١، سط ٨ __
                    د سنه ۱۸۵۸ع ، بجائد د سنه ۱۸۸۸ع . .
 « داروغه تهی اور سو روبیه »    بجائر    « داروغه تهی سو روبیه » .
                                                       ص ١٧ ، حاشيه نمبر ٢ ، سط ٤ ــ
                       «لاڑد» بجائے «لارڈ».
                                                           ص ١٩، سط ٦ -
                               ديهان، بجائر ديهان،.
                                                            ص ۲۱ ، حاشیه ، سط ۳ ...
                                                        ص ۲۲ ، حاشه نمر ۲ ، سط ۹ _
                                  وتر، بجائو در،.
      ايضاً ، حاشه ، نمر ه ، سط ٤ ــ
                              و دعائي ، بجائي و دعاي ، .
                                                         ص ۲۶ ، حاشیه ، سط ۲۶ ــ ۰
                                 .كى، بجائ<sub>د</sub> .كىلئ<sub>ى</sub> .
                                                            ص ۲۹، حاشیه، سط ٥ -
                                 وجاء بجاد وجاجاه.
                                                              ايضاً ، حاشبه ، سط ٨ _
             « نو ازشنامه » بجائے « لو ازشنامه ».
                                                            ص ۲۷ ، سط ۱۶ -
                                  ص ٢٩، حاشيه تمبر ١، سط ١٥ ـ د كيا ، بجاني دكيا ، .
                           وديدهور، بجائي وديدوره.
                                                          ایضاً ، حاشیہ ، سط ۱۷ ــ ،
ه مارچ، بجائد «فروری». (په اردویمه لی کر مطبوعه ایدیشن کی غلطی هی) .
                                                       ص ۲۷، حاشیه، سط ۱ و ۱۵ –
                       «هزار» بجائے «هزاز».
                                                           ص ۶۶، سط ۲ –
                                ومرزاء بجائي ومرزء.
                                                         ايمناً ، حاشبه نمر ١، سط ١ -
                       « نمبرتا » بجائے « ٹھرتا » .
                                                            ص ٤١، سط ١٠ -
                   « ناتوانان » بجائے « ناتوان » .
                                                            ص ٤٤، سط ١٥ -
                        رچو، بجائے رچون».
                                                            ص ۶۹، سط ۱۳ -
                                 ص ٥٠، حاشيه نمبر ١، سط ١٩ ــ د آمر، بجائي د امر، .
                        , چو » بجائے , چون ».
                                                           ص ٥٩، سط ٩-
               « دستاری ، بجائے « دسناری » .
                                                            ص ٩٠، سط ١ -
اضافه كيجي ﴿ وَسَعَيْدُ الَّذِينُ خَالْصَاحِبُ ثَوْ ٢١ رَبِيعِ النَّالَى سَنَّهُ ١٣٠٣ ﴿
                                                        ص ٩٦، حاشيه أيمبر ٧، سط ٩ -
مطابق ۲۷ جنوری سنه ۱۸۸٦ع اور ۸ جمــادی الاولی سنه مذکور مطابق
                 ۱۴ فروری سنه مذکورکر درمیان انتقال کیا ..
```

ص ٦٦، حاشيه نمبر ٣ _

وکچے معلوم نہوسکا ، کر بجائے ۔ اونکی صاحبزادہ مولوی محمد نجم الحسن خانكر مكتوب مورخة ٢٦ ايريل سنه ١٨٧٨ ع سي معلوم هو تا هي کہ صدر الصدور صاحب بانس بریلی کی باشندی تھی ، اور خط لکھٹی سی پانچ سال قبل ، تقريباً سنه ۱۸۷۳ ع مين ، انتقال كرگئي . صدر الصدور صاحبکر برادر خورد مولوی حامد حسن خان بھی صدر الصدور تھی۔ یه فروری سنه ۱۸۷۸ ع مین فوت هوی 🛚 .

وكره بجاني وكوه.

د ۱۱۰، بحانی ۱۱۰۰.

د د ۱۲۲۱ م، کاتی د ۱۲۲۸ مه .

«لکھتے، بجائے «لھکتے».`

ص ۹۰ ، حاشیه تمبر ۱ ، سط ۲ _ درجب سنه ۱۲۷۲ هـ(۱۸۵۵ ع) مین ، بجائز د در سنه ۵۷ ع سی قبل ، . (مکاتیب کی ترتیب کی وقت قطعهٔ آینده کی متعلق صرف اسقدر معلوم هوسکا تھا، کہ نواب خلد آشیان نر منشی امیر احمد مینائی مرحوم کی حواله كرديا. ليكن حسن اتفاق سي كتابكي طباعت ختم نهوئي تهيي، كه منشى عتیق الرحمن خان کلیم رامپوری نو قطعهٔ مذکور پیشکیا اور بتایاکه مین نو امیر مینائی مرحوم کی یوتون سے حال مین یرانی ردی خریدی ہی، اوس مین سے یہ قطعہ دستیاب ہوا ہی . حقیر عرشی نو اسے گنج باد

(قطیعه)

انشاءالله آینده اشاءت مین اپنی مقام پر درج کیا جانیگا .)

آورد شمار کرتی هوی سر دست آخر مین شامل کردینا مناسب خیال کیا .

هنــد مين اهل ِ تسنن کی هين دو سلطنتين حیدرآباد دکن ، رشك گلستان ارم رامپور اہل نظر کی ہے نظر مین وہ شہر کہ جہان ہشت بہشت آکے ہوئی ہین باہم حیدرآباد ہت دور ہے. اس ملك کے لوگ اوسطرف کو نہین جاتے ہین . جو جاتے ہین توکم رامپور آج ہے وہ بقعهٔ معمور، کہ ہے مرجع و مجمع اشراف نؤاد آدم رامپور ایك بڑا باغ ہے از روی مثال دلکش و تازه و شاداب و وسیع و خوترم

ص ۹۹، حاشه، سط ه .

ص ۷۰ ، حاشه ، سطع _

ص ۷۸ ، حاشیه ، سط ۲ ــ

ص ۸۰، سط ۱۸ –

ص ٩٩، خط ٩١ –

جس طرح باغ مین ساون کی گھٹا^مین^(۱) برسین ہے اوسی طور په یان دجله فشان دست ِ کرم ابرِ دست ِ کرم کلبِ علیخان سے مدام دُرْ ِشہوار ہین، جو گرتے ہین قطرے پیہم صبحدم باغ مین آجائے جسے ہو نہ یقینٰ سبزه و برگ گل و لاله په ديکھے شبم حَبَّذَا باغ ِ همايون ِ تقدس آثارُ کہ جہان چرنے کو آتے ہین غزالان ِ حرم مسلكِ شرع کے ہين راہرو و راہ شناس خضر بھی یان اگر آجائے تو لے انکے قدم مدح کے بعد دعا چاہیےے اور اہل سخن اسکو کرتے ہیں بہت بڑھکے به اغراق رقم حق سے کیا مانگیے؟ انکے لئے جب ہو موجود ملك و گنجينه و خيل و سيه و كوس و علم ہم نه تبلیغ کے مایل نه غلو کے قایل دو دعائین هین که وه دیتے هین نواب کو هم یا خدا! غالب عاصی کے خداوند کو دے دو وہ چیزین کہ طلبگار ہے جنکا عالم اولاً عمــر طبیعی به دوام ِ اقبــال ثانيــاً دولت ِ ديدار ِ شهنشــاه ِ امـــم

ص١٠٠، حاشيه نمبر ٢، سط ١ - ، لكهديا ، بحاثو ، لمكديا ، .

ص ١٠٤، حاشيه نمبر ١، سط ١ ... و مشفق ، بحاثي و مشقق ، ٠

ص ۱۰۵، حاشیه نمبر ۱، سط ۱۲ ـــ اضافه کیجی دمظفر حسین خان کر سنه ۱۲۹۲ ه (۱۸۷۵ع) مین انتقال کیـا (کلیات منیر ، ص ۵۶۷). .

[&]quot;(١) ميرزا صاحب نو وكثباتين ، لكها هو .

Printed by Abdus-Samad Sharafuddin at The Quyyimah Press, 232 Buendi Bazar, Bombay 3, and published by The State Library, Rampur State, U. P.

MAKĀTĪB-I-GHĀLIB

A collection of 115 letters of Najm-ud-Dawlah Dabir-ul-Mulk Mirza Asad-ullah Khan Bahadur Ghalib Nizam-Jang Dihlawi addressed to Nawwab Firdaws-Makan, Nawwab Khuld-Ashyan and other persons.

> Edited by IMTIYĀZ 'ALĪ 'ARSHĪ

Librarian, The State Library, Rampur State, U.P., India.

QAYYIMAH PRESS
(PROPE.: SHARAFUDDIN & SONS)
BOMBAY
1937